

2026. 13 (4)

Asian Journal

"STEPPE PANORAMA"

ISSN 3135-8055

ISSN 3135-8055 (online)

Құрылтайшысы және баспагері: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2025 ж. 5 сәуірде тіркелген. Тіркеу нөмірі № KZ91VPY00116246. Жылына 6 рет жарияланады (электронды нұсқада).

Журналда тарих ғылымының *келесі бағыттары* бойынша ғылыми жұмыстар жарияланады: тарих, этнология.

Жарияланым тілдері: қазақ, орыс, ағылшын.

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Журнал сайты: <https://ajspiie.com>

© Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты 2026

© Авторлар ұжымы, 2026

БАС РЕДАКТОР

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР ҒЖБМ ҒКШ. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас директоры. (Қазақстан)

БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ

Женгиз Алимаз — филология ғылымдарының докторы, профессор, түрколог-ғалым, Бурса Улудаг Университетінің профессоры (Бурса қ., Түркия Республикасы)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Аяған Бүркітбай Ғелманұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары (Қазақстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор. (Қазақстан)

Әлімбай Нұрсан — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Вернер Кунтһиа (Werner Cynthia) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Техас университеті. (АҚШ).

Голден Кэти Стромилл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Миссисипи өңірлік мемлекеттік университеті (Mississippi Valley State University) (АҚШ)

Жаркен Айгүл Мәлікқызы - тарих ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің профессоры (Қазақстан)

Кәрібаев Берекет Бақытжанұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі (Қазақстан)

Қожамжарова Дария Пернешқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі. (Қазақстан)

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. (Қазақстан)

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Халықаралық қыпшақтану институтының директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры (Қазақстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, Оксфорд университетінің профессоры. (Ұлыбритания)

Муминов Ашірбек Құрбанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ислам тарихы, өнер және мәдениет ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері IRCICA – İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Түркия)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті. (Литва)

Сәбитов Жақсылық Мұратұлы — PhD, Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институтының директоры (Қазақстан)

Самашев Зайнолла Самашұлы – археолог, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Герман археология институтының корр.-мүшесі. ҚР ҒЖБМ ҒК Ә. Марғұлан атындағы Археология институты. (Қазақстан)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Болон ғылым академиясының корр. -мүшесі, Ш. Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

Томохико Уяма — PhD, Хоккайдо университетінің Славян және Еуразиялық зерттеулер орталығының профессоры (Жапония)

Ян У. Кэмпбелл (Ian W. Campbell) — PhD, Калифорния университетінің профессоры (АҚШ)

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОРЛАР

Қапаева Айжан Тоқанқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Черниенко Ирина Борисовна – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, аға ғылыми қызметкер Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының (Қазақстан)

РЕДАКТОР

Кубеев Рустем Жаулыбайұлы — Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Ағзам Райымбек Рзабекұлы – Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының қызметкері, магистр (Қазақстан)

Бурханов Бимурад Бадритдинұлы — магистр, Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері. (Қазақстан).

ISSN 3135-8055 (online)

Учредитель и издатель: РГП на ПХВ «Институт истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Научный журнал зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство о регистрации:

№ KZ91VPY00116246 от 03. 04. 2025 г. Публикуется 6 раз в год (в электронном формате).

В журнале публикуются научные работы *по следующим направлениям* исторической науки: история, этнология.

Языки публикации: казахский, русский, английский.

Адрес редакции и издательства:

050010 Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, д. 28

РГП на ПХВ Институт истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова КН МНВО РК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Сайт журнала: <https://ajspiie.com>

© Институт истории и этнологии имени Ч. Ч. Валиханова, 2026

© Коллектив авторов, 2026

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Кабульдинов Зиябек Ермуханович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, генеральный директор Института истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова КН МНВО РК. (Казахстан)

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА

Женгиз Алилмаз — доктор филологических наук, профессор, тюрколог-учёный, профессор Бурса Улудаг Университет (г. Бурса, Турецкая Республика)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Абиль Еркин Аманжолович — доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

Алимбай Нурсан — кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова. (Казахстан)

Аширов Адхамжон Азимбаевич — доктор исторических наук, профессор, заведующий Центром этнологии и антропологии Института истории Академии наук Республики Узбекистан. (Узбекистан)

Вернер Синтия (Werner, Cynthia) — доктор исторических наук, профессор. Техасский университет. (США)

Голден Кэтти Стромайл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Государственный университет долины Миссисипи (Mississippi Valley State University) (США)

Дайнер Александр (Diener Alexander) – доктор исторических наук, профессор. Канзасский университет (США)

Жаркен Айгуль Маликовна – доктор исторических наук, профессор Евразийского национального университета им. Л. Н. Гумилёва. (Казахстан)

Исмагулов Оразак Исмагулович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч. Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева. (Казахстан)

Карибаев Берекет Бахытжанович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий кафедрой истории Казахстана, Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Казахстан)

Кожамжарова Дарья Пернешовна – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК (Казахстан)

Кожирова Светлана Басиевна – доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНК «Астана», руководитель Центра китайских и азиатских исследований (Казахстан)

Кокебаева Гульжаухар Какеновна — доктор исторических наук, профессор Казахского национального университета имени Аль Фараби. (Казахстан)

Кумеков Болат Ешмухамбетович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан)

Матыжанов Кенжехан Слямжанович – доктор филологических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института литературы и искусства имени М. Ауэзова (Казахстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета. (Великобритания)

Муминов Аширбек Курбанович — доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Исследовательского центра исламской истории, искусства и культуры. IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Турция)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет. (Литва)

Сабитов Жаксылык Муратович - PhD, директор научного института изучения Улуса Джучи (Казахстан)

Сыдыков Ерлан Батташевич – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан)

Таймагамбетов Жакен Кожаметович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК. (Казахстан)

Томохико Уяма — PhD, профессор Центра славяно-евразийских исследований Хоккайдского университета (Япония)

Ян Кэмпбелл (Ian W. Campbell) — PhD, профессор Калифорнийского университета (США)

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Каипбаева Айнагуль Толганбаевна — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова. (Казахстан)

НАУЧНЫЕ РЕДАКТОРЫ

Капаева Айжан Токановна — доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова. (Казахстан).

Черниенко Ирина Борисовна – кандидат исторических наук, доцент, старший научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Казахстан)

РЕДАКТОР

Кубеев Рустем Джаулыбайулы — научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова. (Казахстан).

ТЕХНИЧЕСКИЙ СЕКРЕТАРЬ

Агзам Райымбек Рзабекулы – магистр, сотрудник Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (Казахстан)

Бурханов Бимурад Бадритдинович — магистр, научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова. (Казахстан).

ISSN 3135-8055 (online)

Founder and publisher: RSE on REM"Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology" of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

The scientific journal is registered at the Committee for Communications, Informatization and Information of the Ministry for Investments and Development of the Republic of Kazakhstan, registration certificate: No. KZ91VPY00116246 dated 03. 04. 2025. The journal is published 6 times a year (in electronic format).

The journal publishes scientific works in the *following areas* of historical science: history, ethnology.

Publication languages: Kazakh, Russian, English.

Editorial and publisher address:

28 Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan

RSE on REM Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MSHE of the Republic of Kazakhstan

Tel.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Journal website: <https://ajspiie.com>

© Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, 2026

© Group of authors, 2026

EDITOR-IN-CHIEF

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General Director of Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology SC MSHE RK. (Kazakhstan)

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF

Cengiz Alyılmaz — Doctor of Philological Sciences, Professor, Turkologist scholar, Professor at Bursa Uludağ University (Bursa, Republic of Türkiye).

EDITORIAL BOARD

Abil Yerkin Amanzholovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Member of the Mazhilis of the Parliament of the RK. (Kazakhstan)

Alimbay Nursan — Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Ayagan Burkitbai Gelmanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of the Institute of History of the State SC MSHE RK (Kazakhstan)

Diener Alexander — Doctor of Political Science, Professor, University of Kansas. (USA)

Ian W. Campbell — PhD, Professor at the University of California (USA)

Ismagulov Orazak Ismagulovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch. Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L. N. Gumilyov University. (Kazakhstan)

Karibayev Bereket Bakhytzhonovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)

Kozhamzharova Daria Perneshovna — doctor of historical sciences, professor, academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. (Kazakhstan)

Kozhirova Svetlana Bassieva — Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies (Kazakhstan)

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna — Doctor of Historical Sciences, Professor at the Al-Farabi Kazakh National University. (Kazakhstan)

Kumekov Bolat Eshmukhambetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of the International Institute of Kipchak Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Matyzhanov Kenzhekhan Slyamzhanovich — Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of M. Auezov Institute of Literature and Art (Kazakhstan)

Morrison Alexander — PhD, Professor, University of Oxford. (UK)

Muminov Ashirbek Kurbanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Research Center for Islamic History, Art and Culture. IRCICA (İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi). (Turkey)

Rimantas Želvys — Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University. (Lithuania)

Sabitov Zhaxylyk Muratovich — PhD, Director of Research Institute for Jochi Ulus Studies (Kazakhstan)

Samashev Zainolla Samashevich — archaeologist, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of German Archaeological Institute. A. Marghulan Institute of Archeology SC MSHE RK (Kazakhstan)

Sydykov Erlan Battashevich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Rector of L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan. (Kazakhstan)

Tomohiko Uyama — PhD, Professor at the Slavic-Eurasian Research Center, Hokkaido University. (Sapporo, Japan)

Werner, Cynthia — Doctor of Historical Sciences, Professor, Texas university. (USA)

Zharken Aigul — Doctor of Historical Sciences, Professor at L. N. Gumilyov Eurasian National University. (Kazakhstan)

EXECUTIVE EDITOR

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna — Candidate of Historical Sciences, leading researcher at Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

ACADEMIC EDITOR

Kapaeva Aizhan Tokanovna — Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Chernienko Irina Borisovna — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Researcher at the Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan)

EDITOR

Kubeyev Rustem Dzhaulybayuly — researcher at Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

TECHNICAL SECRETARY

Agzam Raiymbek Rzabekuly – Master's degree, researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

Burkhanov Bimurad Badritdinovich — Master's, researcher at Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

**ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ / ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ
/ HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES**

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 4, pp. 950-965, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_4_950-965

**THE LIFE OF SHAKARIM HAJI DURING THE SOVIET PERIOD:
IN MEMORIES AND SOURCES**

Karimov Mukhtarbek¹, Nassyrov Madiyar^{2*}, Rakhmetullin Erkin³,

¹Shakarim University
(20A Glinki Str., Semey, 071412, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Professor
 <https://orcid.org/0000-0001-8949-2512>. E-mail: Karimov_51@mail.ru

²Shakarim University
(20A Glinki Str., Semey, 071412, Republic of Kazakhstan)
Master's Student
 <https://orcid.org/0009-0000-1865-6671>. E-mail: nasyrovf@gmail.com
*Corresponding author.

³Shakarim University
(20A Glinki Str., Semey, 071412, Republic of Kazakhstan)
Master of Humanities
 <https://orcid.org/0000-0001-6170-6996>. E-mail: alash.azamaty@mail.ru

© Valihanov IHE, 2026

© Karimov M., Nassyrov M., Rakhmetullin E., 2026

Abstract. Introduction. The life of the thinker Shakarim Hajy Qudaiberdiuly (1858–1931) in the 1920s–1930s coincided with the establishment of Soviet power and the consolidation of the totalitarian system. The life of the Hajy during this period remains one of the pressing research topics that has not yet been comprehensively covered. It is both important and necessary to study the thinker's life on the basis of biographical research, memoirs, and materials found in archival documents. *Goals and objectives* are to examine the life of Shakarim Hajy Qudaiberdiuly during the period of Soviet persecution on the basis of memoirs, sources, and archival documents. The main goal of the research is to analyze the thinker's life path in the 1920s–1930s within the context of the socio-political transformations of that time. Owing to the scarcity of fundamental works devoted to the spiritual, cultural, and especially historical significance of Shakarim qajy's life in "Sayatkora," this study seeks to disclose the topic as fully as possible. From this perspective, Shakarim's withdrawal from society during the establishment of Soviet rule is assessed as a conscious choice aimed at preserving his inner freedom, conscience, and creative independence. *Results.* The study analyzes the memoirs of Akhat Shakarimuly, the works of Shakarim Kudaiberdiuly written during the 1920s–1930s, as well as subsequent scholarly publications and archival documents. Particular attention is paid to the thinker's way of life in Sayatqora, his dedication to reading and literary activity, and the evolution of his views on conscience, honesty, freedom, and solitude under the conditions of increasing Soviet pressure. The findings demonstrate that Sayatqora was not a form of withdrawal

from public life, but rather a conscious choice aimed at preserving spiritual independence and creative freedom within a totalitarian system. *Conclusion.* The study allows the phenomenon of Sayatqora to be interpreted as one of the manifestations of the spiritual resistance of the Kazakh national intelligentsia under the conditions of a totalitarian society.

Keywords: Shakarim Hajy, Sayatkora, Akhat Shakarimuly, Soviet pressure, totalitarian system, memoir, history, philosophy, public activity

Acknowledgments: The article was prepared as part of the implementation of the grant financing project "Sayatkora's Shakarim: historical and ethno-archaeological research" (registration number: AP23489475).

For citation: Karimov M., Nassyrov M., Rakhmetullin E. The life of Shakarim Haji during the Soviet Period: in Memories and Sources // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Vol. 13. No. 4. Pp. 950–965. (In Kaz.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_950-965

КЕҢЕСТІК ҚУДАЛАУ КЕЗЕҢІНДЕГІ ШӘКӘРІМ ҚАЖЫ ӨМІРІ: ЕСТЕЛІКТЕР МЕН ДЕРЕКТЕРДЕ

Каримов Мұхтарбек¹, Насыров Мадияр^{2*}, Рахметуллин Еркін³

¹Шәкәрім университеті

(20А, Глинка көшесі, 071412 Семей, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-8949-2512>. E-mail: Karimov_51@mail.ru

²Шәкәрім университеті

(20А, Глинка көшесі, 071412 Семей, Қазақстан Республикасы)

Магистрант, «Тарих және археология» ғылыми орталығының ғылыми қызметкері

 <https://orcid.org/0009-0000-1865-6671>. E-mail: nasiyrovf@gmail.com

*Автор-корреспондент.

³Шәкәрім университеті

(20А, Глинка көшесі, 071412 Семей, Қазақстан Республикасы)

Гуманитарлық ғылымдар магистрі

 <https://orcid.org/0000-0001-6170-6996>. E-mail: alash.azamaty@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Кармов М., Насыров М., Рахметуллин Е., 2026

Андатпа. *Kipicne.* XX ғ. 20–30-жылдарында ойшыл Шәкәрім қажы Құдайбердіұлының (1858–1931) ғұмыры кеңестік кезең мен тоталитарлық жүйенің күшейген жылдарымен тұспа-тұс келді. Сол кезеңдегі қажының өмірі бүгінгі таңда кең көлемде қамтылмаған өзекті зерттеу тақырыптарының бірі. Ойшылдың өмірін тұлғатану, естеліктер мен архивтік құжаттарда кездесетін материалдар негізінде зерделеудің маңызы да, қажеттілігі де зор. Зерттеудің мақсаты және міндеттері – Шәкәрім қажы Құдайбердіұлының кеңестік қудалау кезеңіндегі өмірін естеліктер мен деректер, архивтік құжаттар негізінде қарастыру. *Зерттеудің негізгі мақсаты* – ойшылдың XX ғ. 20–30-жылдарындағы өмір жолын сол кезеңдегі қоғамдық-саяси өзгерістер аясында талдау. Шәкәрім қажының «Саятқорадағы» өмірінің рухани және мәдени, әсіресе тарихи мәніне арналған іргелі еңбектердің аздығына байланысты осы тақырыпты ашу көзделді. Бұл тұрғыдан Шәкәрімнің кеңестік билік орныққан тұста елден оқшаулануы ішкі еркіндігін, ар-ұжданын, шығармашылық дербестігін сақтауға бағытталған саналы таңдауы ретінде бағаланады. *Нәтижелер.* Зерттеу барысында Ахат Шәкәрімұлының естеліктері, Шәкәрім қажының XX ғ. 20–30-жылдарындағы шығармалары, сондай-ақ кейінгі ғылыми еңбектер мен архивтік құжаттар негізге алынды. Ойшылдың «Саятқорадағы» тұрмысы, кітап оқып, жазу жазуға ден қоюы, ұждан, адалдық, еркіндік, жалғыздық туралы танымының

тереңдеуі кеңестік қысым жағдайымен сабақтастықта талданды. Нәтижесінде Саятқора Шәкәрімнің қоғамдық өмірден оқшаулануын емес, кеңестік тоталитарлық қысым жағдайында рухани дербестік пен шығармашылық еркіндікті сақтауға бағытталған саналы таңдауын білдіретіні анықталды. *Қорытынды.* Зерттеу Саятқора феноменін ұлттық интеллигенцияның тоталитарлық қоғам жағдайындағы рухани қарсылық тәжірибесінің бір көрінісі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Шәкәрім қажы, Саятқора, Ахат Шәкәрімұлы, кеңестік қысым, тоталитарлық жүйе, естелік, тарих, фәлсапа, қоғамдық қызмет

Алғыс айту: Мақала «Шәкәрімнің Саятқорасы: тарихи және этно-археологиялық зерттеу» (тіркеу нөмірі: AP23489475) гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында дайындалды.

Дәйексөз үшін: Каримов М., Насыров М., Рахметуллин Е. Кеңестік қудалау кезеңіндегі Шәкәрім қажы өмірі: естеліктер мен деректерде // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Т. 13. № 4. 950–965 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_950-965

ЖИЗНЬ ШАКАРИМА КАЖЫ В ПЕРИОД СОВЕТСКИХ РЕПРЕССИЙ: В ВОСПОМИНАНИЯХ И ИСТОЧНИКАХ

Каримов Мухтарбек¹, Насыров Мадияр^{2*}, Рахметуллин Еркін³

¹Шәкәрім университет

(20А, ул. Глинки, , г. Семей, 071412, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-8949-2512>. E-mail: Karimov_51@mail.ru

²Шәкәрім университет

(20А, ул. Глинки, г. Семей, 071412, Республика Казахстан)

Магистрант, Научный сотрудник научного центра «История и археология»

 <https://orcid.org/0009-0000-1865-6671>. E-mail: nasiyrovf@gmail.com

*Автор-корреспондент.

³Шәкәрім университет

(20А, ул. Глинки, г. Семей, 071412, Республика Казахстан)

Магистр гуманитарных наук

 <https://orcid.org/0000-0001-6170-6996>. E-mail: alash.azamaty@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Кармов М., Насыров М., Рахметуллин Е., 2026

Аннотация. *Введение.* Жизнь мыслителя Шәкәрім қажы Құдайбердіұлы (1858–1931) в 20–30-е годы XX века совпала с установлением советской власти и тоталитарной системы. Жизнь қажы в этот период на сегодняшний день относится к числу актуальных исследовательских тем, до сих пор не получивших широкого освещения. Особое значение и необходимость имеет изучение жизни мыслителя на основе материалов, встречающихся в биографических исследованиях, воспоминаниях и архивных документах. *Цель и задачи исследования* – рассмотрение жизни Шәкәрім қажы Құдайбердіұлы в период советских преследований на основе воспоминаний, источников и архивных документов. Основная цель исследования – проанализировать жизненный путь мыслителя в 20–30-е годы XX века в контексте общественно-политических изменений того времени. В связи с недостатком фундаментальных трудов, посвящённых духовному, культурному и особенно историческому значению жизни Шәкәрім қажы в «Саятқора», предпринята попытка максимально полно раскрыть данную тему. В этом контексте уединение Шәкәрім в период установления советской власти рассматривается как его осознанный выбор, направленный на сохранение внутренней

свободы, совести и творческой самостоятельности. *Результаты.* В ходе исследования были проанализированы воспоминания Ахата Шакаримулы, произведения Шакарима Кудайбердиева 1920–1930-х годов, а также последующие научные труды и архивные документы. В центре внимания находились образ жизни мыслителя в Саятқора, его сосредоточенность на чтении и литературном творчестве, а также эволюция его представлений о совести, честности, свободе и одиночестве в условиях усиливающегося советского давления. В результате установлено, что Саятқора являлась не формой ухода от общественной жизни, а осознанным выбором, направленным на сохранение духовной независимости и творческой свободы в условиях тоталитарной системы. *Заключение.* Исследование позволяет рассматривать феномен Саятқора как одно из проявлений духовного сопротивления национальной интеллигенции в условиях тоталитарного общества.

Ключевые слова: Шакарим кажы, Саятқора, Ахат Шакаримулы, советское давление, тоталитарная система, воспоминание, история, философия, общественная деятельность

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации грантового исследования АР 234894745 «Саятқора Шакарима: историческое и этно-археологическое исследование».

Для цитирования: Каримов М., Насыров М., Рахметуллин Е. Жизнь Шакарима кажы в период советских репрессий: в воспоминаниях и источниках // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Т. 13. № 4. С. 950–965. (На каз.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_950-965

Кіріспе

Шәкәрім кажы өмірінің трагедияға толы кезеңі, сөз жоқ, кеңестік тоталитарлық жүйе басталған уақытқа сәйкес келеді. Сонау Кеңес өкіметі орнаған 20-жылдардың басынан-ақ жаңа биліктің қысымнан тұратын табиғатын білген ақын, өзінің ешқандай да саясатқа араласпайтынын, бейтарап болатынын білдіруге тырысты. Оның басты көрінісі Шәкәрім кажының Шыңғыс тауларының ішіндегі қиянға кетіп, «Саятқора» деген атпен өзіне тұрақ-мекен салып, өз бетімен өмір сүруге жасаған әрекеті. Осы мәселені қарастырғанда, тегі Шәкәрім кажы өзінің шығармашылығымен одан әрі елден жырақта, Саятқорадай тыныш жерде айналысқысы келген болар деген болжамды естеліктер тұрғысынан қайта қарап, баға беру жағынан өзекті болмақ.

XX ғасырдың алғашқы жартысы қазақ қоғамының саяси, әлеуметтік және рухани өмірінде түбегейлі өзгерістер орын алған күрделі тарихи кезең болды. Кеңестік биліктің орнығуы, дәстүрлі қоғамдық қатынастардың күйреуі, ұжымдастыру науқаны, тәркілеу саясаты және саяси қуғын-сүргіндер қазақ халқының тағдырына зор ықпал етті. Осы үдерістердің аясында қазақ руханиятының көрнекті өкілі, ойшыл, ақын және ағартушы Шәкәрім Құдайбердіұлының өмір жолын зерттеу ерекше ғылыми маңызға ие.

Шәкәрімнің кеңестік кезеңдегі ғұмыры оның шығармашылық және дүниетанымдық кемелдену кезеңімен айқындалады. Ал бұл уақыт қазақ қоғамындағы саяси қысымның күшеюімен және ұлттық зиялыларға қатысты сенімсіздік саясатымен ерекшеленді. Сондықтан ойшылдың соңғы өмір кезеңін зерттеу қазақ қоғамының рухани ахуалын, билік пен ұлттық интеллигенция арасындағы қатынастарды және тоталитарлық жүйенің дәстүрлі дүниетанымға әсерін зерделеуге мүмкіндік береді.

Шәкәрімнің кеңестік кезеңдегі өміріне қатысты мәселелер тәуелсіздік жылдарынан бастап бірқатар зерттеулерде қарастырылғанымен, оның 1920–1931 жылдар аралығындағы қоғамдық ұстанымы, кеңестік саясатқа көзқарасы, оқшаулану себептері және өмірінің соңғы кезеңіндегі қызметі әлі де терең ғылыми талдауды қажет етеді.

1920-жылдардың басында Кеңес мемлекеті әлі қалыптасу сатысында болғанымен, онжылдықтың соңына қарай әкімшілік-өміршіл басқару жүйесі күшейіп, қоғамдық өмірдің барлық саласын қатаң бақылауға алу үдерісі басталды. Бұл өзгерістер қазақ даласындағы дәстүрлі әлеуметтік құрылымдарды ғана емес, рухани ортаны да түбегейлі өзгертті. Осындай тарихи жағдайда Шәкәрім Құдайбердіұлы қоғамдық-саяси тартыстардан алшақтап, шығармашылық пен рухани ізденіске ден қою жолын таңдады. Оның Шыңғыстау өңіріндегі

Саятқорада оңашалануын кездейсоқ құбылыс ретінде бағалауға келмейді. Керісінше, күрделі тарихи жағдайда рухани тәуелсіздігін сақтауға бағытталған ұстанымының көрінісі болды. Тек кеңестік биліктің бақылау жүйесі қажының бұл таңдауын да қауіпсіз ете алмады. Нәтижесінде Шәкәрім кеңестік саяси қуғын-сүргіннің құрбанына айналып, 1931 жылы сотсыз атылды.

Шәкәрім қажының кеңестік кезеңдегі өмір жолын зерттеу тұлға тағдырын қалпына келтірумен ғана шектелмейді. Ол тоталитарлық жүйе жағдайындағы ұлттық интеллигенцияның тарихи тағдырын, рухани қарсылықтың ерекшеліктерін және қазақ қоғамындағы саяси өзгерістердің адам өміріне ықпалын түсінуге мүмкіндік беретін өзекті ғылыми мәселе болып табылады.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің негізгі деректік қорын Шәкәрімнің кеңестік кезеңдегі өміріне қатысты естеліктер мен архивтік құжаттар құрады. Әсіресе Ахат Шәкәрімұлының өз әкесімен Саятқорадағы өмірлерін сипаттайтын естеліктері басты дереккөз ретінде пайдаланылды (Шәкәрімұлы, 1992: 3–52). Өйткені ол әкесінің өмір салты, «Саятқораға» қоныстануы, елмен қарым-қатынасы, соңғы жылдардағы ахуалы жөнінде мағлұмат қалдырған бірден-бір тұлға, сол заманның куәгері. Шәкәрім қажының ғұмыры мен ақталу ісіне қатысты зерттеулер мен естеліктер жинақталған тағы бір маңызды басылымдардың қатарына «Мұтылғанның» тағдыры» мұқабасымен шыққан ғылыми еңбекті жатқызамыз («Мұтылғанның» тағдыры, 2013). Зерттеуге қатысты естелік материалдардың қатарында Хафиз Матаевтың жазбаларын архивтік құжаттармен салыстыру мүмкіндігі туады (Жанғалиев, 2008: 130–166). Шәкәрім қажының кеңестік кезеңдегі өміріне қатысты естеліктер қатарында ұрпақтарының, соның ішінде Тауфиқ Досаевтың естелігі бағалы (Досаев, 1998). Т. Досаев Шәкәрімнің Жәкіш деген қызынан туған жиені. Сол заманның куәгері Шәкәрім қажының ұлы Зият сынды ұрпақтарымен тығыз араласып, қажы жөнінде жинаған естелік материалдарын қағаз бетіне түсіріп қалдырған Ахаттай жалғыз тұяқ ұрпақтарының бірі.

Абай облысы мемлекеттік архивінің (бұдан әрі: АОМА) қорларында, атап айтқанда Облыстық партия комитеті топтамаларында Шәкәрім Құдайбердіұлының ақталуы мен ақтау ісіне қатысты естелік материалдары кездеседі. XX ғасырдың екінші жартысына тән архивтік құжаттар болғандықтан, бұл материалдар Шәкәрім қажының кеңестік кезеңдегі тұрмысы мен шығармашылығын зерттеуде құнды деректік негіз қызметін атқарады (АОМА. 103-к., 9-т., 158, 159-іс).

Аталған кезеңдегі деректерді дереккөз ретінде қарастырудың ғылыми негізі олардың қажы өміріндегі дүниетанымдық ұстанымын, тарихи ахуалға қатынасын және тұлғалық болмысындағы ішкі өзгерістерді тікелей немесе жанама түрде бейнелеуінде жатыр. Шәкәрім қажының XX ғ. 20–30-жылдарындағы шығармалары оның саяси қысым күшейген дәуірдегі ғұмырын тануға мүмкіндік беретін маңызды деректік қабат болып қабылданады.

Жоғарыда аталған материалдық базаны теориялық тұрғыда тарихилық, тұлғатану, объективтілік, деректанулық ұстанымдар негізінде қорыту арқылы жинақы зерделеуге қол жеткіземіз.

Зерттеу барысында деректанулық талдау әдісі кеңінен қолданылды. Оның негізінде естеліктер және ғылыми әдебиеттердің ақпараттық мүмкіндіктері мен сенімділік деңгейі анықталды. Сонымен қатар салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы әртүрлі дерек көздеріндегі мәліметтер өзара салыстырылып, олардың мазмұндық ерекшеліктері мен ортақ тұстары айқындалды.

Мақалада талдау және синтездеу әдістері арқылы жинақталған материалдар жүйеленіп, Шәкәрім қажының кеңестік кезеңдегі өмір жолына қатысты деректер мен ғылыми тұжырымдар қарастырылды. Пәнаралық зерттеу тәсілдері қолданылып, тарих, әдебиеттану және тұлғатану ғылымдарының ғылыми тұжырымдары өзара сабақтастықта пайдаланылды.

Талқылау

Шәкәрімтанудың қалыптасу тарихына қарағанда, ойшыл мұрасын жүйелі зерттеу ісі тоталитарлық кезеңде емес, негізінен ақталу үдерісінен кейін, 1988 жылдан бері қарай өріс алғанын байқаймыз.

Шәкәрім мұрасын ғылыми тұрғыдан орнықтырған ірі тұлғалардың бірі – ғалым Қайым Мұхамедханов. Ол шәкәрімтанудың негізін қалаушы текстолог, әрі Шәкәрімді ақтау жолында нақты азаматтық және ғылыми әрекет жасаған зерттеуші болды. Қ. Мұхамедханұлы алғашқылардың бірі болып 1989 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінде Шәкәрім шежіресін жариялап, ғұмыры мен шығармашылығына тоқталған (Мұхамедханов, 2008: 5–20). Ғалымның қажыға байланысты шығармалары тәуелсіздік жылдары бірнеше мәрте жарық көріп, дереккөз ретінде пайдаланылуда. Ол 1958 жылғы ақталу құжаттарын, мұрағаттық материалдарды жинап, 1987–1988 жылдары қайта көтерілген ақтау жұмысына тікелей араласты (Вопросы Шакаримоведения, 2007: 125–142).

Шәкәрімнің кеңестік кезеңдегі тағдырын, әсіресе оның Алашпен байланысын, кеңестік идеологияның бұл тақырыпты ұзақ уақыт жабық ұстағанын арнайы сөз еткен ғалымдардың қатарында т.ғ.д. Ерлан Сыдықовты атауға болады (Сыдықов, 2013). Е. Сыдықовтың еңбектерінде Шәкәрімнің Алаш қозғалысы мен Алашорда үкіметіне қатысы қоғамдық қызметтері және кеңестік биліктің бұл мәселелерді идеологиялық тұрғыдан бұрмалау себептері жан-жақты талданады. 73 жасында дүниеден өткен Шәкәрімнің еркіндік пен жалғыздық жайлы түсінігі аса терең. Осы тұрғыдан алғанда, Шәкәрімнің «Саятқораны» тұрғызып, өмірінің соңғы он тоғыз жылын сонда өткізуі мәдени-философиялық мазмұны терең, айрықша құбылыс ретінде танылады. Жаңа зерттеулерде бұл құбылысты т.ғ.д., ғалым Ерлан Сыдықов пен философ-ғалым Тұрдықұл Шаңбай қазақ рухани тарихындағы ерекше феномен ретінде бағалаған (Сыдықов Е., Шаңбай Т., 2025: 22).

Семейдегі шәкәрімтану мектебінің институционалдық тұрғыдан қалыптасуына философ-ғалым Тұрдықұл Шаңбайдың еңбегі, мысалы, «Шәкәрім» энциклопедиясын (Шәкәрім, 2008), көптомдық «Шәкәрімтану мәселелері» жинағын және «Шәкәрім» ғылыми журналын жолға қоюға ұйытқы болды. Бұл орта кейін Шәкәрімнің өмірі, философиясы, діні, Алашпен байланысы, баспасөздегі орны сияқты салаларды кешенді зерттеуге мүмкіндік берді (Шәкәрімтану мәселелері, 2007).

Тәуелсіздік жылдары Ғарифолла Есім, Балтабай Әбдіғазизұлы, Зәки Ахметов, Мекемтас Мырзахметұлы, Әбсаттар Дербісәлі сияқты ғалымдар Шәкәрім қажы мұрасын философиялық, әдеби-эстетикалық, діни-танымдық қырынан тереңдетіп, шәкәрімтанудың теориялық аясын кеңейтті (Шәкәрімтану мәселелері, 3-т., 2007).

Балтабай Әбдіғазизұлы ойшылдың кеңестік кезеңдегі шығармашылығына мән беріп, бірнеше мақаласын жарыққа шығарды. Оның, мысалы, Шәкәрім қажының «Нартайлақ-Айсұлу» поэмасына тоқталып, ертеректе жазылған поэмаларымен салыстыра жазған мақаласы да осы зерттеуге дереккөз болмақ. Зерттеушінің пайымдауынша, бұл шығарма Шәкәрімнің ертеректе жазылған «Қалқаман-Мамыр», «Еңлік-Кебек» сияқты поэмаларымен тақырыптық сабақтастықта қарастырылғанымен, қажы өмірінің соңғы кезеңінде жазылған туындысы ретінде өзіндік ерекшелікке ие (Шәкәрімтану мәселелері, 4-т., 2007: 28).

Шәкәрім қажының XX ғ. 20–30-жылдарындағы өмірі, яғни кеңестік бақылау күшейген шақтағы оңашалануы, күдікке ілінуі, ұсталу себептері, өлімі және ақталу тарихы көбіне шәкәрімтану еңбектерінің бір тармағы ретінде ғана қарастырылып келді. Бұл мәселені дербес зерттеу үшін ғылыми әдебиетпен қатар ақталу құжаттары, архивтік материалдар және кейінгі деректік-публицистикалық еңбектер қатар пайдаланылуы қажет.

Дегенмен Шәкәрімтануда қажының өмірі мен шығармашылығына арналған зерттеулер бар болғанымен, оның, әсіресе, XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы өмір жолын тарих ғылымы тұрғысынан арнайы, кешенді түрде қарастырған іргелі еңбектер әлі де аз, тіпті жоқты қасы. Осы олқылықты ескере отырып, бұл мақалада Шәкәрімнің кеңестік кезеңдегі өмірін

естеліктер, архивтік деректер және шығармашылық мұрасы негізінде тарихи қырынан зерделеу арқылы зерттеудегі осы бос кеңістіктің орнын белгілі бір дәрежеде толтыру көзделді.

Нәтижелер

XX ғ. басындағы күрделі саяси-әлеуметтік оқиғалар контекстінде «Саятқора» Шәкәрім қажының еркін ой кеңістігін іздеуінің анық көрінісі еді. Алайда кеңестік қыспақ Шәкәрімнің бұл таңдауына әсер етпей қоймады. Тіпті төңкеріске дейін де 1912 жылдан бастап елден оқшауланып, жазу-сызуға біржола берілгенімен, кейін жаңа жүйе Шыңғыстау көтерілісін ұйымдастырды деген айып тағып, бейтарап қалғысы келген тұлғаның тыныштығын бұзды.

«1912 жылдың жазында «Кеңқоныс» деген жайлауынан қора салдырып, қыста қыстап барып, сонда жататын болды... Алты жылға тақау осылай жүріп, 1918 жылдың қысында, он төрт жасынан біздің ауылда болған руы керей – «Әуіш» деген жан жолдасын қайтарып жіберіп, өзі жалғыз жататын болды...» – дейді ұлы Ахат өз естелігінде (Шәкәрімтану мәселелері, 1-т., 2007: 175).

Шәкәрім қажы тоталитарлық жүйе орнамай тұрып-ақ, елдің саяси-әлеуметтік жағдайының өзгеріске ұшырай бастағанын сезгендей, оқшаулануға бет бұрған. Ал 1918 жылға қарай бұл ұстаным оның еркіндік туралы түсінігімен терең сабақтасып, соның бір көрінісі ретінде Әуішті еркіне жіберуімен сипат алады. Оны Шәкәрім қажының өз сөзінен де байқаймыз:

«Жоқ, Әуіш! Сен мені ұғасың. Менің қайғы-қуанышыма ортақ екенінді білемін. Шын маған жаның ашыса, елге бар. Мен сенің еркінді байлап, неше жыл қасымда ұстадым. Әрине, сен менің қасымда болғаныңа ренжімейтінінді жақсы білемін. Бірақ адамның еркін байлау – құлданумен бір себеп...» – деген терең ойымен бір шешімге келген (Шәкәрімтану мәселелері, 1-т., 2007: 175).

1917 жылғы төңкерістен кейінгі қоғамдық-саяси сілкіністер жағдайында Шәкәрім қажының белсенді саяси әрекеттен шет қалуы да кездейсоқ құбылыс емес. Керісінше, бұл оның тарихи аласапыран дәуірде өмірдің мәнін, ел мен әлем тағдырын, адамдық болмыстың түйінді мәселелерін терең пайымдауға бағытталған рухани таңдауы ретінде бағалануы мүмкін. Әуішті еліне жіберу туралы шешім де Шәкәрім қажының сол кезеңдегі саяси өзгерістерді терең пайымдауы мен бірнеше жылға созылған ішкі толғанысының нәтижесі ретінде сипат алып тұрғандай. XX ғасыр басындағы тарихи күйзелістерге тұлғалық деңгейде берілген саналы рухани жауабы іспетті.

Шәкәрім қажының «Саятқорасындағы» ғұмыры аз зерттелген кезеңдердің бірі болғандықтан, көбіне оның шығармашылығына және естеліктерге жүгінуге тура келеді. Ұлы Ахаттың хабарлауынша, 1924 жылы қажының бұрынғы қорасы орналасқан жер крестьян шаруаларға берілсе, 1925 жылы Шақпақтың күнгей бетінен, бұрынғы қорасынан он бес шақырымдай ары, жайлаудан жаңа «Саятқора» салынады. Қыстай сол қорасында жазуын жазып, кітаптарын оқып жатады (Шәкәрімтану мәселелері, 1-т., 2007: 176).

Шәкәрім қажының «Саятқорадағы» өмірі, әрине, өзіне ғана тән шешімнің нәтижесі. Сан жауабы болуы мүмкін тарихи-мәдени, рухани феномен, тұлғаның ішкі еркіндігін сақтауға бағытталған шығармашылық кеңістік. Қажының соңғы жылдардағы еңбектері аса маңызды. «Шынында, Шәкәрім Шығыс әдебиетіне жүйрік болған, көп оқыған, Шығыс ақындарының кейбіреулерінің шығармаларын қазақ тіліне аударған. Әкей өлеңді ойланып жазатын. Көбінесе үйде, далаға шығып кетіп жазған кездерін де көрдім» – дейді ұлы Ахат (Шәкәрімтану мәселелері, 1-т., 2007: 176).

Шығыс фәлсапасын терең меңгерген ойшыл ретінде ол адам болмысы, жан, ар, иман, еркіндік, өмірдің мәні сияқты іргелі мәселелерге үнемі жауап іздеген тұлға. Осындай ішкі сұрақтарға ден қойып, оларды сыртқы күйбеңнен алыс жағдайда пайымдау қажеттілігі ақынды оңаша өмір сүруге итермеледі. Екінші жақтан, кеңестік жүйенің біртіндеп қатаң сипат ала бастауы, еркін ойға күдікпен қарауы ойшылды сақтыққа жетелесе керек. Оның саясаттан және көпшілік ортадан алшақтауы өз ойын еркін қорытып, оны қағаз бетіне түсіруге қолайлы

жағдай жасау, артынша сол еңбектерінің өзіне де, ортасына да кесірін тигізбей, мүмкіндігінше аман сақталуын ойлаған саналы шешімімен байланысты деп пайымдай аламыз.

1918 жылдары кеңес өкіметі қазаққа соттықты берген соң, ондағы алаш азаматтары облыстық соттың бастығы етіп сырттан әкейді, яғни, Шәкәрім қажыны сайлаған... Сол кезде Семейде жас қыздың жас мұғалім жігітпен қашып, артынан дау шығарған жұрттың мәселесін шешуде Шәкәрім қажы жауапты болады. Әкей: «Ақсақал! Істі олардың берген жауаптары шешеді. Оған ел алаң болмасын. Біз ардан, адамдықтан аттап, билік айтпаймыз! – деді. Қажының айтқанындай, соттың шешімі қыздың құқығын қорғайды. «Біздің сот – ар соты, ардан, адамгершіліктен аспай, әділін айтамыз...» – деген қорытынды шығарады. Алайда жесірін ойлап, менмендігіне жүгінген Ыспан қажы Шәкәрім қажының шешіміне наразылық білдіреді... Әкей: «Мен босқа әуре болып жүр екем! Басшылардың елді ел қылатын түрі жоқ! Баяғы күндестік! Баяғы мансап құмарлық! Өзімшілдік! .. Ел оқығандары ғой, елді адал жолға бастайды бұлар деп сеніпін! Қаталасыппын!» – деді. Сол түнде Шәкәрім қажы «Партия қуған өңкей қырт», «Тыныштық жоқ, тыным жоқ» – деп басталатын өлеңдерін қолма-қол, ашу үстінде жазды... Сөйтіп, әкей ауылға қайтып кетті. Аз күн ауылда болып, жайлаудағы қорасына барып жетіпті. Сол қыста қасындағы Әуіпшіт қайтарып, өзі жалғыз жатты» (Шәкәрімтану мәселелері, 1-т., 2007: 178–182).

Семейде куә болған әлеуметтік әділетсіздік пен рухани күйзеліс Шәкәрімнің ішкі ой-толғанысын бұрынғыдан да тереңдетіп, оны «Саятқораға» кері апарады. Жаңа жүйе орнаса да, сот билігі жұмысын атқарса да, Семей қаласында еркіндікке зар болып жүрген қыздың тағдыры ойшылға әсер етсе керек, далада, еркіндікте жүрген Әуіпшіт өзін сол жылы үйіне қайтарып жібергенін көреміз. Осы тұрғыдан алғанда, Әуіпшіт еліне қайтаруы мен өзінің оңаша өмірді тандауы арасында терең ішкі байланыс бар. Осыдан кейін Шәкәрім қажы халықтың саяси өмірінен алшақ қалып, шығармашылыққа назар қояды.

1918 жылы қажының «Шын бақыттың айнасы» деген тақырыппен «Абай» журналында мақаласы жарық көреді. Бұл кез ойшылдың философиялық жақтан толғаныста қалып, кемелденген кезі. Шығармада жапан түздегі айнаға кезіккен адам айнаның маңдайшасындағы шын бақыттың айнасы деген жазуды көреді (Шәкәрім, 2008: 755–756). Сол кезде Шәкәрім қажы «шын бақ» сол айнаның түбіндегі ата-анадағы шын махаббат пен балалардағы шын таза жүрек еді» – деген ойын қозғайды. Түптің түбінде шын бақыт – баланың ата-анаға деген бейкүнә махаббат іспетті, соны сақтап қалу, қалдырмай, бұзбай ала жүруде екенін жеткізеді.

Сол жылы шыққан «Ұлтшылдық туралы» мақаласы да адамгершілікке, ұждан мен махаббатқа негізделген ойды қамтыған (Құдайбердіұлы Ш., 1918: 14–16). Бұл тұста ол: «Ұлтшылдықтан мәдениет, мәдениеттен адамшылық туады» деген Мәнненің пікіріне келіспейтінін білдіріп, оған қарсы өз уәжін ұсынады. Шәкәрім қажының пайымдауынша, ұлтшылдық пен мәдениеттің ең биік сатысына жеткен Еуропаның өзі шынайы адамгершілікке толық қол жеткізбеген. Ойшыл ақ жүректілікті ұждан ұғымымен сабақтастырып, ұжданды бүкіл жан иесіне махаббатпен қарау, шапағат көрсету және әділет орнату деп түсіндіреді. Оның пікірінше, адамзат арасында ақ жүректілік кеңінен орнықпайынша, шынайы адамшылық та салтанат құра алмайды.

Шәкәрім қажы осы екі мақаласын жазған уақыт аралығында кеңестік жүйенің алғышарттары сезіле бастап, азаматтық соғыстың өршіген шағы. Ел тағдырына уайымдаған ол саясатты ығыстырып, барынша ұждан, махаббат түсініктерін халқына жеткізуге тырысады. Қара халықтың әлеуметтік жағдайына да мән беріп, тұрмыстың ауыртпашылығын өне бойымен сезінеді. 1922–1923 жылдары Шығыс әдебиетімен сусындаған ойшылдың «Ләйлі-Мәжнүн» поэмасы «Шолпан» журналында жарық көреді. Дастанның өзі 1907 жылы жазылған. Кейінгі жылдары «Қазақ айнасы» өлеңдер жинағымен басылып, халыққа тарайды (Шәкәрім, 2003: 235–285). Бұл поэмада да махаббаттың көрінісі арқылы адалдық, тазалық мәселесі жырланады. Ақынның гуманистік мұраттары алға шығады.

1923 жылы «Еңбекші қазақ» басылымында «Бір мәселе (Қазақ тілі іске ассын деген қаулы туралы)» мақаласы шығады. Сол жылдың қазан айында Семейдегі белгілі басылым «Қазақ тілі» газетінде Шәкәрім қажының «Қазақ балаларының оқу орыс тілінде қойылған мектептерге

қашуы неліктен?» тақырыбында ой-толғауы жарияланады. Осы екі мақаланың құрылымдық сипаты мен негізгі ойы бір – тіл мәселесі. Тоталитарлық жүйенің орнығу кезеңінде ойшылдың өз «Саятқорасында» қала тұра, бұл тақырыпты назардан тыс қалдырмай көтергені байқалады. Бұл тұста Шәкәрім қажының қоғамдық мәселелерге деген белсенділігінен гөрі, халқына деген терең алаңдаушылығы мен ұлт болашағына қатысты жауапкершілік сезімін көреміз. XX ғ. 20-жылдары шиеленіскен ұлттық және қоғамдық тақырыптар оқшаулануға бет бұрған Шәкәрім қажының өміріне әсер етпей қоймағанын оның осы мерзімді басылымдарға шығып отырған мақалаларынан көреміз. Бір жағынан оның мерзімді басылымдардағы белсенділігінің себептері қатарында сол кезеңдегі газет-журнал редакторлары тарапынан түскен өтініштер мен ұсыныстардың ықпалы болғанын да жоққа шығара алмаймыз.

Шәкәрім қажының шығармалары мен ұрпақтарының естеліктерінде оқшаулану қоғамнан немесе ел алдындағы азаматтық жауапкершіліктен бас тарту ретінде түсіндірілмейді. Керісінше, бұл құбылыс ойшылдың күрделі қоғамдық-саяси жағдайда өзінің рухани дербестігін сақтауға, шығармашылық ізденістерін жалғастыруға және дүниетанымдық ұстанымдарын сыртқы қысымнан қорғауға бағытталған саналы таңдауы ретінде көрініс табады. Шәкәрім қажының ұлы Ахаттың естеліктерінде қалған сөздеріне тоқталсақ, оның ішкі күйзелісі мен қайсарлығын қатар көреміз. Кеңестік қыспақтың күшеюіне қарамастан, ойшыл қаламын жерге тастаған жоқ: «Мен жалғыз қалдым. Өз ойымды, өз арымды сақтап қалайын деп, адам атымды ақтап алайын деп, жапанға қаштым. Сондағы менің ойым, мақсатым не, білесіңдер ме? Қалған өмірімді жазумен, ізденумен өткізбек болғам. Сол ойымды, тапқанымды жазып кейінгіге қалдырмақ болдым» (Шәкәрімұлы, 1992: 28). Осы бір терең ойының жемісі ретінде қазақтың мерзімді басылымдарында Шәкәрім қажының мақалалары сақталды, бүгінгі буынға жетті.

Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармашылығының жан-жақтылығы өзі меңгерген дүниелерді қазақ оқырманына рухани азық ету мақсатын көздеген аудармашылық қызметінен де ашық көрінеді. Атап айтқанда, ол әлеуметтік мазмұндағы туындыларды тәржімалау арқылы ұлттық сана мен қоғамдық ойдың дамуына үлес қосуға ұмтылған. Орыс әдебиетімен Абай заманынан таныс болған Шәкәрім қажының аударма әрекеттері төңкеріске дейін көрініс тапқан. Ақын, филолог Өтеген Күмісбаевтің айтуынша, Пушкинді қырда қазақша сөйлеткен Абай ұстазынан кейін Шәкәрім Құдайбердіұлы Пушкин прозасына қайтып оралды. «Дубровский» мен «Боран» хикаясын өлеңмен өрнектеп, қазақ тыңдаушысына танымал, жақын уақиға етіп береді (Шәкәрімтану мәселелері, 2-т., 2007: 257). 1900–1910 жылдары аудармашылықпен айналысқан ақын «Саятқорадағы» оқшаулануынан кейін барлық еңбектерін ой елегінен өткізіп, қағаз бетіне түсіруі де мүмкін. Осылайша, өзінің көзі тірісінде 1924 жылы «Дубровский» аудармасы кітап болып басылып шығады. Идеялық жағынан «Дубровскийді» таңдауында кездейсоқтық болмас. Пушкин шығармасының өзегінде әділетсіздік, билік озбырлығы, әлеуметтік теңсіздік, ар мен кек, махаббат пен қақтығыс сияқты мәселелер тұр. Басқаша айтқанда, ол «Дубровскийді» өз заманындағы әдеби үлгі болғаны үшін емес, қазақ оқырманына ой салатын қоғамдық сипаты болғаны үшін аударған деп білеміз.

Шәкәрім қажының «Саятқорасы» оны өзінің ішкі әлемінде толқып жатқан сан сұрақтың жауабын іздеуіне септік болған құтты қоныс. Ойшылдың жауап іздеудегі тер төккен еңбектері әдеби-фәлсапалық шығармаларынан, өлеңдерінен, аудармаларынан көрініп-ақ тұр. Кеңестік саясаттан безіп, көңілі қалса да, Шәкәрім қажы елінен, қоғамнан еш теріс айналған жоқ. Рухани ол өз халқымен бірге қалды.

1928 жылы тоталитарлық жүйе мен сталиндік зұлымдықтың белгілері күллі мемлекетке тарап, бай-кедейіне, жас-кәрісіне қарамай барлық әлеуметтік топтардың тағдыры белгісіздікке ұшырайды. Қауіпті де әділетсіз, түсініксіз бір жүйе. Қажының «Саятқорадағы» үрейі де осы еді. Белгісіздік, бұлыңғыр бір болашақ, бұлыңғыр бір қоғам.

Көмпескеге Шәкәрім қажы да ұшырайды, тек сол жылдары оны жақтап шыққандар бар болып, тағдырдың жазмышымен саяси науқаннан аулақ қалады. Тіпті оған: «Ол – болыс болған. Қажыға барған. Жалшы ұстаған, оның еңбегін қанаған. Алашордаға шілен, аға сұлтан

болған Құнанбайдың немересі, бұл жағынан кәмпескеге толық жатады» дегендер де болған (Шәкәрімтану мәселелері, 1-т., 2007: 192).

Сонда 1929 жылы Алматыдан хат келіп, қажыны ғылымға шақырған кезде, Ахат балалары қуанып жүргенде, Шәкәрім қажы «Саятқорасындағы» күйге қайта түсіп, бәрін алдан сезіп отырғандай, ел алдындағы, өзінің ұжданы алдындағы орнын анық сездіртеді. Ойшылдың тұтас фәлсапалық жүйесін бір сөйлем арқылы жинақтап беруі оның көп жылдық рухани ізденісінің, жан азабы мен ішкі ұжданының көрінісі болып жаңғырап шығуы, міне, осыда жатыр: «Менің айтқан нақыл сөзім бар еді. Сол айтқанымдай, сендер де, басқалар да мені танымайсыңдар деп ренжуімнің қажеті жоқ екен!» – деп үндемей қалады Шәкәрім қажы (Шәкәрімтану мәселелері, 1-т., 2007: 193). Тіпті бұл жерде де, саяси әділетсіздікке қарамастан, ойшылдың адамзатқа деген көзқарасы адалдық пен әділеттілікке бағытталып тұр. Шәкәрім қажы «елден жырақ жатып-ақ» елдің жағдайын өзгеден артық түсінгендей, ұлы Ахатқа өзінің ойын жеткізген.

«Бұл уақыт әлі орнығып болмаған уақыт. Келешек алда. Ал, хош, делік, мен тарихты зерттеп отырармын. Сонда білген анық тарихты жазсам, ол осы уақытқа қайшы келер. Сол кезде олар маған не айтпақ? Мынауыңыз бұл кезге сай келмейді, былай жазыңыз демей ме? Егер мен білген нақты тарихты бұрмалап, тек осы кезеңге сәйкестендіре жазсам, сонда мен кім болам? .. Сонда мен тарих алдында, арлы адамдар алдында кім боп шығам? Бір өлмей, екі өлгенім болмай ма?» (Шәкәрімтану мәселелері, 1-т., 2007: 193–194).

Шәкәрімнің «Саятқорадағы» фәлсапасын түсіну үшін оның ұждан туралы ілімін негізгі өзек ретінде қарастыру қажет. Ойшылдың «арлы адамдар алдында кім боп шығам?» деген риторикалық сұрағында жасырын жауабы да тұр. «Арлы адам». Себебі, кейінгі ізденістерінде Шәкәрім қажы өзінің болмысымен қатар, халықтың рухына да зейін қойып, көп толғанады. Бұл туралы академик-философ Ғарифолла Есім орынды талдаған (Родник, 2024: 270). Ой қорытпаларының нәтижесі болған «Үш анықта» Шәкәрім қажы «екі өмірге де керекті іс – ұждан» деп, ұжданды «ынсап, әділет, мейірім» ұғымдары тұрғысынан түсіндіреді. Міне, тіпті осындай саяси-әлеуметтік жағдайдың күрделеніп, балалары Саятқорадан Алматы сияқты қалаға барамыз деген қуанышын қатар сезінген кезде, Шәкәрім қажы ақ пен қараның қатар жүретінін біліп, екі жақты да ескеріп, адалдық жолынан шықпайды. Оның фәлсапасында адалдық сыртқы мінез-құлық ережелерден гөрі ұжданнан туындайтын ішкі тазалықтың көрінісі. «Бір өлмей, екі өлгенім болмай ма?» – дейді Шәкәрім қажы ұлы Ахатқа. Бұл жауапта біз адамның өлімі емес, адамның ішіндегі ардың өлуі, демек дүниеден ардың кеткені деген қажының терең ойын, күйзелісін көргендей боламыз. Шәкәрім қажы 1928–1929 жылдардағы дағдарыс кезеңінде ішкі дүниесіндегі адалдық ұғымын сақтауға әрекет жасап, Саятқорасында тұруды жалғастырған.

Шәкәрім қажының «Саятқора» кезеңіндегі өмір салтын бейнелейтін екі фотосуреттің бірі этнограф Ф. Фиельструп тарапынан түсірілген. Осы фотоқұжат материал негізінде ойшылдың өмірлік кеңістігі мен сол кезеңдегі тіршілік ерекшеліктері жөнінде белгілі дәрежеде ғылыми тұжырым жасауға мүмкіндік аламыз (Сурет 1). Фиельструп қазақ халқының этнографиясына қатысты көптеген мәліметті Шәкәрімнен алған деген пікір бар (Шәкәрім, 2008: 706).

1 – сурет. Шәкәрім қажы. Автор: Ф. Фиельструп. 1927 ж. (Шәкәрімнің, 2018).

Fig. 1. Shakarim kazhy. Author: F. Fielstrup. 1927 (Shakarim, 2018).

Шәкәрім қажының «Саятқорадағы» тағы бір бейнесін Қазақ автономиялық социалистік кеңестік республикасы Жер халық комиссариаты Семей губерниялық жер басқармасының 1924–1925 жылдары арнайы ұйымдастырған экспедициясы суреттерінің ішінен көреміз (Сурет 2). Суретте ақын тұлғасының кең әрі иен тау кеңістігінде жалғыз берілуі оның окшау өмір салтын, табиғатпен етене байланысын және көпшілік ортадан саналы түрде алшақ тұрғанын аңғартады.

2 – сурет. Шәкәрім қажы Шыңғыстау бөктерінде (Шәкәрімнің, 2018).

Fig. 2. Shakarim Haji in the foothills of Chingistau (Shakarim, 2018).

Негізінен 1925 жылдарға дейін кеңес өкіметі орнатқан социалистік қоғамнан Шәкәрім де көп үміт күтті... Бірақ, сонымен бірге жаңа қоғамды орнатушылардың «ұр да жық» әрекеттері аңсаған жақсылықтың ауылы алыста екендігін көрсетті. Шәкәрім өмірінің соңғы кездерінде қоғам ісінен алшақтап, Шақпақтағы өзі салған саятқорасына барып елден аулақ, саясаттан алыс, саяқ жүрмек болғаны шындық. Бұл Шәкәрімнің жасы келіп, қоғамдағы болып жатқан шапшаң, әрі шұғыл өзгерістерді ішкі дүниесімен қабылдай алмаған кездегі тіршілігі болатын (Каримов, Асылбеков, 2017: 33).

Десе де көзі тірісінде Шәкәрім қажы «Жаңа наурызға қосқан ескінің бір өлеңі» (1925), «Қараменде мен Кеңгірбай» (1925), «Қазыбек би сөзі» (1926), «Жаңа емлеге көшу туралы» (1929) сияқты қоғамға ой салатын, өз пікірі бар мақалаларын жариялаған.

Шәкәрім халықтың тұрмысының нашарлап кеткендігін айтып Елтайға кіріп шықты деп, айтатындар да бар. Бұл кездесу туралы өлеңінде Шәкәрімнің өзі:

«...Қазақтың басшы баласын,
Сөйлестім көріп шамасын.
Қалайша қалап қойған ел,
Сезімсіз, ойсыз шаласын,
Түк келмейтін қолынан? !
Ел мұңын ондай ұға алмас,
Бастық та болып тұра алмас,
Мансапқа өзің мақтансаң,
Еліңнің басы құралмас,

Адасар айқын жолынан...», – деп мүлде түңіліп шыққандығын айтып өтеді.

Бұл естеліктерден Шәкәрімнің Кеңес үкіметінің жүргізіп отырған саясатына қарсы болғандығы анық байқалады (Каримов, Асылбеков, 2017: 45). Бұл қарсылық ашық саяси күрес түрінде емес, жаңа биліктің құндылықтық негіздерін мойындамау сипатында көрінеді. Сондықтан естеліктердегі деректер Шәкәрімнің кеңестік саясатқа көзқарасын көбіне тұрмыстық наразылық деңгейінде емес, дүниетанымдық және адамгершілік ұстаным тұрғысынан бағалауға мүмкіндік береді.

Бір қарағанда Шәкәрім қажының «Саятқорадағы» өмірі қауіпсіз, елден жырақ көрінгенмен, жағдай тым басқа еді. Саяси күрделі ахуалға қарамастан қажы өз қаламын қойнына жасырған жоқ, ойланып, мұңға батып, әдебиеттегі шығармашылығын үзген жоқ. 1925 жылы ол өзінің «Әділ-Мария» романын аяқтайды. Ол – сол кездегі қоғамды сипаттайтын әлеуметтік-психологиялық және моральдық-философиялық мазмұны терең туындылардың бірі. Шәкәрімнің романы таза махаббаттың құрбаны болған Әділ мен Мәрияның өмірінен алынған әрі соларға арналған. Көркем шығарма қазақтың ғана емес, жалпы адамзаттық ақыл-ой дүниесімен астасып жатқандығымен құнды (Ойсылбай, 2020).

Осы шығармадан кейін Шәкәрім қажының «Саятқорадағы» тұрмысы күрделенбесе, жақсарған емес. 1930 жылы үлкен баласы Ғафур, ұлы Баязит, артынан өзі де кәмпескеге ұшырап, қамауға алынады. Кеңестік жүйенің күшейген саяси озбырлығын көрген қажы, жоғарыда мысалға келтірілген, «Өтініш зарым» деген өлеңін жазады:

«Отырмын таудың басында,
Жетпістен асқан жасымда.
Жапанды жалғыз күзетіп,
Жолдасым жоқ қасымда,
Елсізде қалған мен бір шал...» (Шәкәрімтану мәселелері, 1-т., 2007: 97).

Шәкәрім қажының соңғы кезеңдегі жағдайын қарттық, ұзаққа созылған жалғыздық, ел ішіндегі аштық пен әлеуметтік күйзеліс, сондай-ақ кеңестік биліктің үдей түскен қысымы бір мезгілде ауырлатпай қоймады. Сол себепті 1930–1931 жылдары оның сыртқы өмір кеңістігі барған сайын тарылып, ішкі еркіндік қана негізгі тірекке айналды деуге болады. Басқаша айтқанда, Шәкәрім бұл тұста толық тыныштықтың енді қол жетпес нәрсеге айналғанын сезген болуы ықтимал, бірақ соған қарамастан ар-ұжданын, ойын және жазған мұрасын соңына дейін сақтауға күш салған деп пайымдаймыз.

Шәкәрім Құдайбердіұлы конфискация жылының қарсаңындағы бір өлеңінде былай деген:

«Быдырақ – кедей еңбекші,
 Әркімге баға бермекші.
 Таза жүрек сенбекші,
 Танығанша қыл сабыр...»

Бірақ 1930–1931 жылдардағы Қазақстанда болған партия саясатының бұрмалануы, асыра сілтеушілік шағында ауыл мен аудандағы асыра сілтеушілер Шәкәрімге сенімсіздікпен қарайды («Мұтылғанның» тағдыры, 2013: 22).

Шәкәрім қажының ұрпағы Тауфиқ Досаев та, XX ғ. 30 жылдарын еске ауыр алып, қазақ халқының тарихында қасіреті мол, қайғылы жылдар болғаны жұртшылыққа мәлім екенін жеткізеді. «Осы қайғы-қасіретке біздің жанұя да ұшырады» дейді Тауфиқ Досаев (Досаев, 1998: 9).

Тарихи фактілерді қорыту негізінде, Шәкәрім қажы 1931 жылы нақақтан оққа ұшпаған жағдайда да, кеңестік биліктің күшейген репрессивтік саясаты оның тыныш әрі еркін өмір сүруіне мұрша бермес еді. Өйткені ислам дінін шын жүрегімен қабылдаған Шәкәрім қажыға кеңес өкіметінің бұл саясаты ұнай қойды деу қиын. Ақырында қазақтың басты күн көріс көзі болып табылатын малды кәмпескелеу мен жергілікті атқамінерлердің зорлық-зомбылығы әбден қалжыраған жұртты одан әрмен ашындырып жіберген көтеріліс орын алады (Каримов, Асылбеков, 2017: 38–39). Айыпталғандардың қатарында Шәкәрім қажы да «ұйымдастырушы» ретінде көрсетілді. Шәкәрімнің көтеріліске қатысы дұдамал күйінде қалды десек те, ол ресми мәліметтерде осы көтерілістің ұйымдастырушысы ретінде қарастырылып келді.

Бұл жағдайда ақтау жылдары жиналған естеліктер мен куәгерлік мәліметтерді салыстырмалы негізде қайта қарастыру бүгінгі шәкәрімтануда әлі де өзектілігін жоғалтпаған ғылыми міндеттердің бірі болып саналады. Айталық, Абай аудандық партия комитеті ұйымдастырған Шәкәрім Құдайбердіұлы жөніндегі комиссия 1962 жылдың төрт айы ішінде 300 адаммен сұхбат жүргізіп, олардың жиырма бірінің түсініктемесін жазбаша түрде тіркеген. Аталған мәліметтерде куәгерлер Шәкәрімнің «бандалармен» ешқандай байланысы болмағанын ашық түрде растаған («Мұтылғанның тағдыры», 2013: 28). Ғылыми тұрғыдан мұндай материалдардың құндылығы екі қырынан көрінеді. Біріншіден, олар кеңестік тергеу дискурсы жасаған «ұйымдастырушы», «бандымен байланысы бар» деген ресми айыптауларды жергілікті әлеуметтік жад деңгейінде теріске шығарады. Екіншіден, бұл куәліктер Шәкәрім тұлғасының ел ішіндегі шынайы тұлғалық бейнесін көрсетеді. Сталиндік жүйе жылдары өтіп, буын ауысса да, халық оны қылмыстық әрекетке қатысы бар адам ретінде емес, рухани беделі жоғары, әділетшіл тұлға ретінде танып, алдағы уақытта да солай есептеген. Сондықтан 1962 жылғы комиссия жинаған мәліметтерді тек қосымша естелік емес, ақтау тарихының деректік өзегін құрайтын маңызды айғақтар кешені ретінде бағалау орынды.

Естелік құжаттардың бірінде Шәкәрім қажыны көрген, маңайындағы ахуалды сезінген туысы Әзімбаев Берлештің түсіндірмесі құнды. Ол да Шәкәрімнің терең ойлы адам екенін алға тартып, «өмірі өлеңінде жазылған» дейді. Осының өзі Шәкәрім шығармашылығының қаншалықты терең екенін, сондай-ақ оның туындылары арқылы ақынның өмір жолын, рухани ізденісін және тұлғалық болмысын тереңірек танып-білуге болатынын айғақтайды. Берлештің хабарлауынша, дүрлігу басталған кезде, ол Шәкәрім қажыға барып, ақылдасуды ұйғарады. Сонда қажы жағдайдың шиеленіскен екенін сезіп, екеуінің де Құнанбайдың немересі, бұл жүйе тұрған кезде артық қимылдың қажеті жоқ, «меніңше, біз өз туған-туыстарымызбен апсап басылғанша тасалана тұрайық» деп жауап қайтады. Сөйтіп олар біраз уақыт Бақанақта қалып, елден хабарсыз тұрады. Артынан Шәкәрім Берлештің інісі Қашымды алып, бәрі елге шығады. Берлештің айтуынша, алдағы жақта он шақты адам көрінген. Мылтықтың дауысы естіліп, «Шәкәрім қайтыс болды» деген хабарды алған («Мұтылғанның» тағдыры, 2013: 83).

1928 жылдан кейін Қазақстанда тәркілеу, дін өкілдерін қудалау, көшпелі шаруашылықты күштеп қайта құру науқандары қатар жүріп жатты. Шәкәрімге қатысты арандату немесе қолдан ұйымдастырылған айыптау нұсқасын толық жоққа шығаруға болмайды. Саяси

наукандар барысында Шәкәрім сияқты ойшыл, қоғамдық ортада ықпалы бар тұлғаларға күдікпен қарауы олардың ішкі ызасын арттырмаса, жағдайды жеңілдеткен емес.

Әсіресе Шәкәрімді атты делінетін Қарасартовқа байланысты деректерді қарастырғанда, қаза болған Олжабай Шалабаевтың аты қажыға қандай жолмен телінді деген заңды сұрақ алға шығады. Себебі сол кезеңнің куәгерлері Зейнел Оспанов, Балтақай Толғанбаев, Айтмырза Түңлікбаев сынды адамдардың айтқандарында Қарасартовтың Шәкәрімді «бүлікшілермен байланысы бар» деп көрсетуі шындыққа сәйкес келмейтіні аңғарылады. Керісінше, олардың мәліметтері Шәкәрімнің бүлікші деп танылған топтарға тікелей қатысы болмағанын көрсетуге негіз береді. Айталық, архивтік құжаттағы комиссия мәтіндерінде: «Все они показали, что Шакерим не принимал никакого участия в действиях бандитов» деп жазылған (АОМА. 158-қ., 20-т., 158-іс, 21 п.). Тағы бір куәгер Айтмырза Түңлікбаевтың хабарлауынша, Шыңғыстау аудандық милициясының бастығы Абзал Қарасартов Шәкәрімді бұрыннан іштей жек көрген. «Бір күні қызметтес адамым Баймашев Олжабай (авторлар: Баймышев) өлтірілгеннен кейін оның астындағы торжорға атын ұстап алып тұр екен. Мұны қайтесің дегенде: «Қарасартов Шәкәрімге жібертемін деп алдырды» деген (Жанғалиев, 2008: 135).

Шындығына келгенде, тоталитарлық билік әкелген ылаңның қанды шеңгелінен есі шыққан жұрттың, саясатқа араласпай, бейтараптық сақтауға барынша тырысқан Шәкәрімге ат басын бұрып, соқпаулары мүмкін емес еді (Каримов, Асылбеков, 2017: 57–58).

1931 жылдың 2 қазанында Шәкәрім қажы Құдайбердіұлы нақақтан қаза табады. Өмірінің соңғы сәті кеңестік жазалау саясатының шынайы табиғатын көрсететін қасіретті оқиғалардың бірі болды. Шәкәрімге тағылған айыптардың мазмұны мен оған қолданылған жазалау тәсілі кеңестік биліктің құқықтық негізден бұрын күдікке, саяси үрейге және күштеу тетіктеріне сүйенгенін аңғартады. Шәкәрім қажының өлімі оның өмірлік ұстанымы мен дүниетанымына қарсы жасалған қысымның шегіне жеткен тұсын білдірді.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, Шәкәрім Құдайбердіұлының кеңестік қудалау кезеңіндегі өмірі оның жеке тағдыры ғана емес, XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі қазақ қоғамының рухани, саяси және адамгершілік ахуалын танытатын маңызды тарихи құбылыс.

Зерттеу барысында XX ғ. 20–30-жылдарындағы қоғамдық-саяси өзгерістердің, әсіресе кеңестік биліктің күшеюі, тәркілеу, ұжымдастыру, әкімшілік зорлық пен рухани қысымның Шәкәрім өміріне ықпал еткені қарастырылды. Осындай күрделі жағдайда Шәкәрім қажы қоғамдық-саяси күреске белсенді араласудан гөрі шығармашылық пен рухани ізденіс жолын тандап, өзінің дүниетанымдық ұстанымдарын сақтауға ұмтылды.

Тарихнамалық және деректік материалдарды талдау Шәкәрім қажының Саятқораға қоныстануын қоғамнан безіну емес, рухани тәуелсіздігін сақтау мен еркін шығармашылық кеңістігін қалыптастыруға бағытталған саналы таңдауы ретінде қарастыруға мүмкіндік берді. Оның шығармалары мен замандастарының, ұрпақтарының естеліктері ойшылдың ел тағдырына бейжай қарамағанын, қоғамдық өзгерістерді терең пайымдап, оларды адамгершілік және ар-ұждан өлшемдері арқылы бағалағанын көрсетті. Зерттеу барысында Шәкәрімнің кеңестік кезеңдегі өміріне қатысты тарихнаманың негізінен тәуелсіздік жылдарында қарқынды дамығаны байқалды. Кеңестік дәуірде саяси себептермен жабық болған көптеген мәселелер кейінгі кезеңде жаңа деректер негізінде қайта қарастырылса, жалпы қазақ халқының XX ғ. 20–30 жж. саяси-әлеуметтік өмірін жаңа бағыттан қарауға мүмкіндік туатыны анық.

Бұдан бөлек зерттеу Шәкәрімнің кеңестік билікпен қарым-қатынасын біржақты саяси өлшемдермен бағалаудың жеткіліксіз екенін көрсетті. Оның өмірлік ұстанымы ең алдымен рухани еркіндікке және адамгершілік құндылықтарға негізделді. Осы себепті Шәкәрім тұлғасын кеңестік модернизация жағдайындағы қазақ ұлттық интеллигенциясының тағдырын бейнелейтін тарихи феномен ретінде қарастыру ғылыми тұрғыдан маңызды екені айтылды.

Осылайша, Шәкәрім Құдайбердіұлының кеңестік кезеңдегі ғұмырын зерттеу XX ғасырдың алғашқы жартысындағы қазақ қоғамының саяси және рухани келбетін жаңаша

пайымдауға жол ашады. Бұл бағыттағы зерттеулерді жаңа архивтік материалдар негізінде жалғастыру және тұлғаның өмірі мен мұрасын кешенді түрде қарастыру отандық тарих ғылымының өзекті міндеттерінің бірі болып қала береді.

Sources

SAAR — State Archive of Abai Region

Дереккөздер

АОМА — Абай облысының мемлекеттік архиві

References

- Voprosy Shakarimovedenija, 2007 — *Voprosy Shakarimovedenija* [Questions of Shakarim Studies]: Sobranie nauchnyh trudov. 5-j t. Almaty: Raritet, 2007. 480 p. (In Russ.).
- Dosaev, 1998 — *Dosaev T.* Shakarim Qudajberdiulyning urpaqtary turaly [About the descendants of Shakarim Kudaiberdiuly]. Semej, 1998. 98 p. (In Kaz.).
- Zhangaliev, 2008 — *Zhangaliev T.* Mataev: jesse [Mataev: essay.] Almaty: Halyqaralyq Abaj kluby, 2008. 376 p. (In Kaz.).
- Karimov, Asylbekov, 2017 — *Karimov M. Q., Asylbekov M. Q.* Shakarim qazhynyng halqyna oraluy [The return of the Shakarim pilgrim to his people.]. Astana, 2017. 100 p. (In Kaz.).
- Qudajberdiuly, 1918 — *Qudajberdiuly Sh.* Ultshyldyq turaly [About nationalism]. Abaj, 1918. № 3. P. 14–16. (In Kaz.).
- «Mutylgannyng» tagdyry, 2013 — *«Mutylgannyng» tagdyry* [The fate of the forgotten] (Qurast. Zh. Aubakir). Semej. Abajdyng memlekettik qoryq-murazhaji, 2013. 267 p. (In Kaz.).
- Ojsylbaj, 2020 — *Ojsylbaj A.T.* Shakarim Qudajberdiulyning «Adil-Marija» romanynyndagy ulttyq qundylyqtar [National values in Shakarim Kudaiberdiuly's novel "Adil-Maria"]. Keruen. No. 3. 2020. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2020.3-06>. (In Kaz.).
- Rodnik. 2024 — *Rodnik po imeni Shakarim* [A spring named Shakarim.]. Ex. ed. D. Orynbekov, Comp. T.K. Shanbaj. Moscow: Vostochnyj jekspres, 2024. 352 p. (In Russ.).
- Sydyqov, 2013 — *Sydyqov E.* Shakarim. Gylymi-tanymdyq basylym [Shakarim. Scientific and educational publication]. – Almaty: QR BGM GK FSDI, 2013. 441 p. (In Kaz.).
- Sydyqov, Shangbaj, 2025 — *Sydyqov E., Shangbaj T.* Shakarimning «Sajat qorasy» tarihi-madeni qundylyq: zhalgyzdyq pen erkindik maselesi [Shakarim's "Sayat Kora" is a historical and cultural value: the problem of loneliness and freedom]. Jete – Journal of Philosophy, Religious and Cultural Studies. 2025. Vol. 152. No. 3. P. 17–35. <https://doi.org/10.32523/3080-1281-2025-152-3-17-35>. (In Kaz.).
- Shakarimuly, 1992 — *Shakarimuly Ahat.* Zhuldyz. No. 11. 1992. P. 3–52. (In Kaz.).
- Shakarimtanu maseleleri, 2007 — *Shakarimtanu maseleleri: Serijalyq gylymi zhinaq* [Problems of Shakarim Studies: A Scientific Serial Collection]. Almaty: Raritet, 2007. (In Kaz.).
- Shakarimtanu maseleleri, 2007 — *Shakarimtanu maseleleri: Serijalyq gylymi zhinaq*. Vol. 2. Almaty: Raritet, 2007. 448 p. (In Kaz.).
- Shakarimtanu maseleleri, 2007 — *Shakarimtanu maseleleri: Serijalyq gylymi zhinaq* [Problems of Shakarim Studies: A Scientific Serial Collection]. Vol. 2. Almaty: Raritet, 2007. 376 p. (In Kaz.).
- Shakarimtanu maseleleri, 3-t., 2007 — *Shakarimtanu maseleleri: Serijalyq gylymi zhinaq* [Problems of Shakarim Studies: A Scientific Serial Collection]. Vol. 3. Almaty: Raritet, 2007. 304 p. (In Kaz.).
- Shakarim, 2003 — *Shakarim. Qazaq ajnasy. Olengder men pojemalar* [Kazakh Mirror. Poems and poems]. Almaty: Atamura, 2003. 296 p. (In Kaz.).
- Shakarim, 2008 — *Shakarim. Jenciklopedija* [Encyclopedia]. Gen. ed. E.B. Sydyqov. Semej, 2008. 864 p. (In Kaz.).
- Shakarimning, 2014. — *Shakarimning zhanga sureti tabyldy* [A new photo of Shakarim has been found]. [Jelektrondy resurs]. URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/2691> (access date: 19.03.2026).
- Shakarimning, 2018. — *Shakarimning ush fotosureti turaly...* [About Shakarim's three photographs...]. [Jelektrondy resurs]. URL: <https://abai.kz/post/79798> (access date: 19.03.2026).

Әдебиеттер тізімі

- Вопросы Шакаримоведения, 2007 — *Вопросы Шакаримоведения: Собрание научных трудов*. 5-й т. Алматы: Раритет, 2007. 480 с.
- Досаев, 1998 — *Досаев Т.* Шәкәрім Құдайбердіұлының ұрпақтары туралы. Семей, 1998. 98 б.
- Жанғалиев, 2008 — *Жанғалиев Т.* Матаев: эссе. Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2008. 376 б.
- Каримов, Асылбеков, 2017 — *Каримов Мұхтарбек Қарпықұлы, Асылбеков Мұхаметбек Қасымханұлы.* Шәкәрім қажының халқына оралуы. Астана, 2017. 100 б.
- Құдайбердіұлы, 1918 — *Құдайбердіұлы Ш.* Ұлтшылдық туралы. «Абай», 1918. № 3. 14–16 бб.

- «Мұтылғанның» тағдыры, 2013 — «Мұтылғанның» тағдыры (Құраст. Ж. Әубәкір). Семей. Абайдың мемлекеттік қорық-мұражайы, 2013. 267 б.
- Ойсылбай, 2020 — *Ойсылбай А.Т.* Шәкәрім Құдайбердіұлының «Әділ-Мәрия» романындағы ұлттық құндылықтар. Керуен. № 3. 2020. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2020.3-06>
- Родник. 2024 — Родник по имени Шакарим. Отв. ред. Д. Орынбеков, сост. Т.К. Шанбай. Москва: Восточный экспресс, 2024. 352 с.
- Сыдықов, 2013 — *Сыдықов Е.* Шәкәрім. Ғылыми-танымдық басылым. Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФСДИ, 2013. 441 б.
- Сыдықов, Шанбай, 2025 — *Сыдықов Е., Шанбай Т.* Шәкәрімнің «Саят қорасы» тарихи-мәдени құндылық: жалғыздық пен еркіндік мәселесі // *Jete – Journal of Philosophy, Religious and Cultural Studies*. 2025. Vol. 152. No. 3. 17–35 бб. <https://doi.org/10.32523/3080-1281-2025-152-3-17-35>.
- Шәкәрімұлы, 1992 — *Шәкәрімұлы Ахат.* Жұлдыз. № 11. 1992. 3–52 бб.
- Шәкәрімтану мәселелері, 2007 — Шәкәрімтану мәселелері: Сериялық ғылыми жинақ. Алматы: Раритет, 2007.
- Шәкәрімтану мәселелері, 1-т., 2007 — Шәкәрімтану мәселелері: Сериялық ғылыми жинақ. 2-т. Алматы: Раритет, 2007. 448 б.
- Шәкәрімтану мәселелері, 2-т., 2007 — Шәкәрімтану мәселелері: Сериялық ғылыми жинақ. 2-т. Алматы: Раритет, 2007. 376 б.
- Шәкәрімтану мәселелері, 3-т., 2007 — Шәкәрімтану мәселелері: Сериялық ғылыми жинақ. 3-т. Алматы: Раритет, 2007. 304 б.
- Шәкәрім, 2003 — Шәкәрім. Қазақ айнасы. Өлеңдер мен поэмалар. Алматы: Атамұра, 2003. 296 б.
- Шәкәрім, 2008 — Шәкәрім. Энциклопедия. Бас ред. Е.Б. Сыдықов. Семей, 2008. 864 б.
- Шәкәрімнің, 2014 — Шәкәрімнің жаңа суреті табылды. [Электронды ресурс]. URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/2691> (жүгіну күні 19.03.2026).
- Шәкәрімнің, 2018. — Шәкәрімнің үш фотосуреті туралы... [Электронды ресурс]. URL: <https://abai.kz/post/79798> (жүгіну күні 19.03.2026).

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ / ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ
/ HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 4, pp. 966-979, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_4_966-979

ABU SAID JANIBEK KHAN IN THE 1430S–1450S: NEW EVIDENCE FROM
CHINESE SOURCES

Zh. M. Sabitov¹, A. A. Karatayev^{2*}

¹*Institute for the Study of the Ulus of Jochi*
(15B Pushkina Str., Astana, 010000, Republic of Kazakhstan)
PhD, Director
 <https://orcid.org/0000-0001-7186-156X>. E-mail: zh.sabitov@gmail.com

2 Research Center Desht-i Kipchak
(18 Kerey, Zhanibek Khandar Str., Astana, 010016, Republic of Kazakhstan)
Master, Research Associate
 <https://orcid.org/0009-0000-6264-642X>. E-mail: adilbek.karatayev.93@gmail.com
*Corresponding author

© Valihanov IHE, 2026
© Saitov Zh.M., Karatayev A.A., 2026

Abstract. *Introduction.* The article reconstructs the early life and political activities of Abu Said Janibek Khan, one of the founders of the Kazakh Khanate, through a comparative analysis of Chinese, Persian, and Turkic written sources. Particular attention is paid to new evidence contained in the Chinese dynastic history Ming Shi and the chronicle Ming Shilu. *Goals and objectives.* To reconsider established historiographical views concerning the presence of Kerei and Janibek in Moghulistan and the circumstances surrounding the formation of the Kazakh Khanate. *Results.* An analysis of Chinese sources indicates that Abu Said, identified with Janibek Khan, was already present in Moghulistan in the 1430s, was a son-in-law of Vais Khan, and possessed a certain degree of political autonomy. The article examines evidence concerning diplomatic missions sent by Abu Said and Kerei to the courts of the Ming emperors in 1436, 1447–1448, and 1452–1453.

Based on a comparative analysis of the sources, the article reconstructs the principal stages of Janibek Khan's political biography, the circumstances under which he acquired the title of khan and the laqab "Kichi Janibek," as well as the nature of his relations with Chaghatayid and Shibanid rulers. The traditional concept of Kerei and Janibek's migration from Abulkhair Khan to Moghulistan in the 1450s is subjected to critical analysis. *Conclusion.* The authors conclude that evidence from Chinese sources makes it possible to substantially refine the chronology of events and indicates the earlier formation of an independent political centre under the rule of the descendants of Urus Khan. The findings contribute to a reassessment of traditional interpretations of the political history of Eastern Dasht-i Kipchak, the early activities of Kerei and Janibek, and the preconditions for the formation of the Kazakh Khanate.

Keywords: Janibek Khan, Kerei Khan, Kazakh Khanate, Moghulistan, Ming Shi, Ming Shilu, Abulkhair Khan

Acknowledgments. This article was prepared within the framework of the grant-funded project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan entitled "Translation of Chinese Sources and Chinese Historiography on the Medieval History of Kazakhstan in the Thirteenth–Fifteenth Centuries" (registration number: AP26103675).

For citation: Saitov Zh.M., Karatayev A.A. Abu Said Janibek khan in the 1430s–1450s: new evidence from chinese sources Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Vol. 13. No. 4. Pp. 966–979. (In Rus.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_966-979

ӘБУ САИД ЖӘНІБЕК ХАН 1430–1450 ЖЫЛДАРЫ: ҚЫТАЙ ДЕРЕККӨЗДЕРІНДЕГІ ЖАҢА МӘЛІМЕТТЕР

Жақсылық Мұратұлы Сабитов¹, Қаратаев Әділбек Әлбекұлы^{2*}

¹Жошы Ұлысын зерттеу институты

(15Б, Пушкин көшесі, 010000, Астана, Қазақстан Республикасы)

PhD, директор

 <https://orcid.org/0000-0001-7186-156X>. E-mail: zh.sabitov@gmail.com

²«Дешті-Қыпшақ» ғылыми-зерттеу орталығы

(18 үй, Керей, Жәнібек хандар көш., 010016 Астана, Қазақстан Республикасы)

Магистр, ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0009-0000-6264-642X> E-mail: adilbek.karatayev.93@gmail.com

*Корреспондент-автор

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Сабитов Ж.М., Қаратаев Ә.Ә., 2026

Аңдатпа. Мақала Қазақ хандығының негізін қалаушылардың бірі – Әбу Саид Жәнібек ханның өмірі мен саяси қызметінің ерте кезеңін қытай, парсы және түркі жазба дереккөздерін салыстырмалы талдау негізінде реконструкциялауға арналған. Қытайдың «Мин ши» әулеттік тарихы мен «Мин ши лу» жылнамасында қамтылған жаңа мәліметтерге ерекше назар аударылады. Бұл деректер Керей мен Жәнібектің Моғолстанда болуы және Қазақ хандығының қалыптасу жағдайлары туралы тарихнамада орныққан тұжырымдарды қайта қарастыруға мүмкіндік береді. Қытай дереккөздеріндегі мәліметтерді талдау Жәнібек ханмен сәйкестендірілетін Әбу Саидтың 1430-жылдардың өзінде Моғолстанда болғанын, Уәйс ханның күйеу баласы болғанын және белгілі бір саяси дербестікке ие болғанын көрсетеді. Әбу Саид пен Керейдің 1436, 1447–1448 және 1452–1453 жылдары Мин императорларының сарайына жіберген дипломатиялық елшіліктері туралы мәліметтер қарастырылады.

Дереккөздерді салыстыру негізінде Жәнібек ханның саяси өмірбаянының негізгі кезеңдері, оның хан атағын және «Кіші Жәнібек» лақабын алу жағдайлары, сондай-ақ шағатайлық және шайбанилық билеушілермен қарым-қатынастарының сипаты реконструкцияланады. Керей мен Жәнібектің 1450-жылдары Әбілқайыр ханнан бөлініп, Моғолстанға көшіп кетуі туралы дәстүрлі тұжырымдама сыни тұрғыдан талданады. Авторлар қытай дереккөздеріндегі мәліметтер оқиғалардың хронологиясын едәуір нақтылауға мүмкіндік береді және Орыс хан ұрпақтарының билігіндегі дербес саяси орталықтың бұдан да ертерек қалыптасқанын айғақтайды деген қорытындыға келеді. Алынған нәтижелер Шығыс Дешті Қыпшақтың саяси тарихы, Керей мен Жәнібек қызметінің алғашқы кезеңдері және Қазақ хандығының құрылу алғышарттары туралы дәстүрлі көзқарастарды қайта қарастыруға ықпал етеді.

Түйін сөздер: Жәнібек хан, Керей хан, Қазақ хандығы, Моғолстан, Мин ши, Мин ши лу, Әбілқайыр хан

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалды: «XIII–XV ғасырлардағы Қазақстанның

ортағасырлық тарихына қатысты қытай деректемелері мен қытай тарихнамасын аудару» (тіркеу нөмірі: AP26103675)

Дәйексөз үшін: Сабитов Ж.М., Каратаев Ә.Ә. Әбу Саид Жәнібек хан 1430–1450 жылдары: қытай дереккөздеріндегі жаңа мәліметтер Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Т. 13. № 4. 966–979 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_966-979

АБУ САИД ЖАНИБЕК-ХАН В 1430–1450-Х ГГ.: НОВЫЕ ДАННЫЕ КИТАЙСКИХ ИСТОЧНИКОВ

Сабитов Жаксылық Муратович¹, Каратаев Адильбек Альбекович^{2*}

¹ Научный институт изучения Улуса Джучи

(15Б, ул. Пушкина, г. Астана, 010000, Республика Казахстан)

PhD, директор

 <https://orcid.org/0000-0001-7186-156X>. E-mail: zh.sabitov@gmail.com

² Научно-исследовательский центр «Дешт-и Кипчак»

(18, ул. Керей, Жанибек хандар, Астана, 010016, Республика Казахстан)

Магистр, научный сотрудник

 <https://orcid.org/0009-0000-6264-642X> E-mail: adilbek.karatayev.93@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Сабитов Ж.М., Каратаев А.А., 2026

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена реконструкции раннего периода жизни и политической деятельности одного из основателей Казахского ханства – Абу Саида Жанибек-хана на основе сравнительного анализа китайских, персидских и тюркских письменных источников. Особое внимание уделяется новым сведениям, содержащимся в китайской династийной истории «Мин ши» и хронике «Мин ши лу». *Цель и задачи исследования.* Пересмотреть сложившиеся в историографии представления о пребывании Керей и Жанибека в Могулистане и обстоятельствах формирования Казахского ханства. *Результаты.* Анализ сообщений китайских источников показывает, что Абу Саид, отождествляемый с Жанибек-ханом, находился в Могулистане уже в 1430-х гг., являлся зятем Ваис-хана и обладал определенной политической самостоятельностью. Рассматриваются сведения о дипломатических посольствах Абу Саида и Керей ко двору минских императоров в 1436, 1447–1448 и 1452–1453 гг.

На основании сопоставления источников реконструируются основные этапы политической биографии Жанибек-хана, обстоятельства получения им ханского титула и лакаба «Кичи-Жанибек», а также характер его взаимоотношений с чагатайскими и шибанидскими правителями. Критическому анализу подвергается традиционная концепция откочевки Керей и Жанибека от Абулхайр-хана в Могулистан в 1450-х гг. Авторы приходят к выводу, что сведения китайских источников позволяют существенно уточнить хронологию событий и свидетельствуют о более раннем формировании самостоятельного политического центра под властью потомков Урус-хана. *Заключение.* Полученные результаты способствуют пересмотру традиционных представлений о политической истории восточного Дашт-и Кыпчака, ранних этапах деятельности Керей и Жанибека и предпосылках образования Казахского ханства.

Ключевые слова: Жанибек-хан, Керей-хан, Казахское ханство, Могулистан, Мин ши, Мин ши лу, Абулхайр-хан

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Перевод китайских источников и китайской историографии по средневековой истории Казахстана XIII–XV веков» (регистрационный номер: AP26103675).

Для цитирования: Сабитов Ж.М., Каратаев А.А. Абу Саид Жанибек-хан в 1430–1450-х гг.:

новые данные китайских источников // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Т. 13. № 4. С. 966–979. (На рус.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_966-979

Введение

Ранний период жизни и политической деятельности одного из основателей Казахского ханства – Жанибек-хана, сына Барак-хана, известного также под именем Абу Саид, относится к числу недостаточно изученных проблем истории Казахстана XV в. Сложившиеся в историографии представления о деятельности Керей и Жанибека основываются преимущественно на сведениях «Тарих-и Рашиди» Мухаммада Хайдара Дуглата, источниках шейбанидского круга и «Бахр аль-асрар» Махмуда бен Вали. Ограниченность и тенденциозность данных источников обусловили наличие дискуссионных вопросов, связанных с пребыванием потомков Урус-хана в Могулистане, их взаимоотношениями с Абулхайр-ханом и чагатайскими правителями, а также хронологией формирования Казахского ханства.

Введение в научный оборот сведений китайских источников «Мин ши лу» и «Мин ши» позволяет по-новому рассмотреть раннюю политическую биографию Керей и Абу Саида Жанибек-хана. Содержащаяся в них информация о дипломатических посольствах, политическом статусе и территориальных владениях потомков Урус-хана существенно дополняет сведения мусульманских письменных источников и позволяет уточнить хронологию событий первой половины и середины XV в.

Материалы и методы

Источниковую основу исследования составляют китайские династийные источники «Мин ши» и «Мин ши лу», содержащие сведения о политических событиях в Могулистане и Восточном Дашт-и Кыпчаке в первой половине и середине XV в. Особое значение имеют сообщения о дипломатических посольствах Абу Саида, Керей, Есен-Буга-хана и других правителей ко двору императоров династии Мин. Для сравнительного анализа привлекаются сведения «Тарих-и Рашиди» Мухаммада Хайдара Дуглата, «Бахр аль-асрар» Махмуда бен Вали, «Муизз аль-ансаб», «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме», сочинений Кадыргали Жалаири, Абулгази-хана и других письменных источников.

Методологическую основу исследования составляют принципы историзма, объективности и комплексного изучения письменных источников. Использованы сравнительно-исторический и источниковедческий методы. Сравнительно-исторический метод применяется для сопоставления сведений китайских, персидских и тюркских источников и выявления сходств и противоречий между представленными в них версиями событий. Источниковедческий анализ позволяет определить степень достоверности сообщений отдельных авторов, установить их политическую и династическую обусловленность и выявить возможную тенденциозность.

Обсуждение

Вопрос о раннем периоде жизни одного из основателей Казахского ханства – Жанибек-хана, сына Барак-хана, также известного как Абу Саид, является одной из малоисследованных тем отечественной истории. Большинство исследователей, касаясь данного вопроса, высказывали свои предположения, которые были ограничены сведениями «Тарих-и Рашиди» Мухаммада-Хайдара дуглата и источников шейбанидского круга, а также зависящего от них «Бахр аль-асрар» Махмуда бен Вали.

К. А. Пищулина считала: «...тот факт, что Жанибека и Керей признавали ханами часть родов и племен Дашт-и Кыпчака еще до ухода их в Жетысу, т. е. до середины–конца 50-х гг. XV в., находит отражение в источниках. Махмуд ибн Вали, например, подтверждает это, называя казахских предводителей ханами и подчеркивая, что они уйдя на чужбину, «отказались от унаследованной от предков страны», автор «Бахр ал-асрар», говоря о начальном периоде пребывания их в Могулистане, подчеркивает, что «в то время Кирай-хан

был назван государем». Мирза Мухаммад-Хайдар Дуглат говорит в связи с этим, что Керей-хан и Жанибек-хан, уходя из Дашт-и Кыпчака в Жетысу, отделились «от своего многочисленного народа», т. е. современники вполне основательно считали их наследниками ханов Ак-Орды, законными правителями в Дашт-и Кыпчаке» (Пищулина, 2016: 260).

Т. И. Султанов, также основываясь на «Бахр аль-асрар», считал, что в период правления Абулхайр-хана произошла междоусобная борьба, в ходе которой погиб его сын Шах-Будаг-султан – отец Мухаммеда Шейбани и Махмуд-Султана. Абулхайр, мстя за смерть своего сына в 1459–1460 гг. перебил «ряд принцев из потомков Джучи в стране Дешт-и Кыпчак и рассеял то общество в разных краях». В числе выживших оказались Керей и Жанибек, покинувшие государство Абулхайр-хана и переселившиеся в том же году в Могулистан. По мнению Султанова, потомки Урус-хана не знали, что с ними случится в Могулистане и не имели до того периода связей с чагатаидами (Султанов, 2006: 120–121).

По мнению Р. Д. Темиргалиева, Керей и Жанибек в 1430-х гг. оказались в Большой Орде, а затем после похода Абулхайр-хана отправились дальше на запад, на северный Кавказ, где в 1459 г. отмечены в записках Константина из Островицы, указавшего некоего Джанибек Гирея близ Трапезунда (Темиргалиев, 2013: 116–122).

По мнению Н. А. Атыгаева, после смерти Барак-хана и воцарения Абулхайр-хана определенную власть на южной окраине восточного Дешт-и Кыпчака сохраняли Керей и Жанибек. Он также отмечает, что данного мнения придерживалась К. А. Пищулина, и оно подтверждается находками Н. Кенжеахмета. Не имея возможности противостоять Абулхайру, они откочевали в Могулистан (Атыгаев, 2015). По-нашему же мнению, данной откочевки не произошло, как будет далее указано.

Прорыв в данном направлении был осуществлен казахстанским исследователем Н. Кенжеахметом, изучавшим такой источник, как «Мин ши лу». В нем он обнаружил сведения об основателях Казахского ханства: Керее (кит. Гелай, Гелай-тан) и Абу Саид Жанибеке (кит. Бусайин, Бусайи, Джанибие). В частности, в 1447 и 1453 гг. Керей и Абу Саид в качестве могулистанских удельных правителей отправляют посольства с дарами к императору Мин (Kenzheakhmet, 2019: 25–27). Также данную тему исследовал корейский историк Ким Ходон (Hodong, 1993).

Новые сведения о Керее и Жанибеке, введенные в научный оборот Н. Кенжеахметом, были проанализированы Ж. М. Сабитовым, который пришел к выводу, что старая концепция об откочевке Керее и Жанибека в Могулистан в 1450-х гг. опровергнута новыми сведениями из «Мин ши лу».

Однако «Мин ши лу» не является единственным китайским источником, раскрывающим белые пятна на жизнедеятельность Абу Саид Жанибек-хана в первой половине XV в.

Результаты

Одним из авторов данной статьи (А. А. Каратаев) были найдены новые сведения о жизни одного из первых казахских ханов в китайском источнике «Мин ши». Несмотря на схожесть названий, «Мин ши» и «Мин ши лу» являются двумя разными источниками. Если «Мин ши лу» является более ранним сборником документов эпохи династии Мин, то «Мин ши» составлен уже в эпоху следующей китайской династии – Цин в XVIII в. Цинские придворные историки составляли «Мин ши» на основе имеющихся у них источников, некоторые из которых вероятно не дошли до нашего времени. Тем и ценен данный источник, и, в частности, сведения об Абу Саид Джанибек-хане.

В 332 цзюане (томе) «Мин ши», в 220 главе «Биографии», имеется раздел «Бешбалык», как называли Могулистан в минских источниках. В нем сообщается: «Бешбалык был великим царством в Западных регионах. Он граничил с Хотаном на юге, ойратскими монголами на севере, Самаркандом на западе и Хошутом на востоке...

В шестнадцатом году Юнлэ (1418 г.) посланник, приносивший дань, Суге сообщил, что царь был убит своим двоюродным братом Вайси, что он захватил власть, переселил свое племя на запад и изменил название своего царства на Илибалык...

В то время Вайси платил дань каждый год, а его мать, Султан-хатун, также приезжала платить дань каждые три года. Вайси умер, и его сын, Есенбука, унаследовал престол.

В первый год правления Чжэнтун (1436 г.) он послал послов ко двору, представив местные товары, и с тех пор также часто присылал дань. Зять покойного короля Вайси, Бусаин, также отправил послов для выплаты дани» (Ming shi: zh.wikisource.org).

В данном отрывке сообщается о правлении чагатаида Ваис-хана (Увайис-хана) в Могулистане. Интересна деталь, согласно которой он изменил название своего государства с Бешбалык на Илибалык. По нашему мнению, под переименованием государства на самом деле подразумевается перенос столицы из Бешбалыка в Восточном Туркестане на запад – в Илибалык в Жетысу. Стоит отметить, что в «Мин ши лу» Керей и Жанибек предстают как локальные правители государства Илибалык.

Самым важным и интересующим нас отрывком является то, что некий Бусаин является зятем покойного Ваис-хана и отправлял в 1436 г. посольство с дарами минскому императору совместно с сыном Ваиса – Есен-Буга-ханом, что указывает на присутствие Бусаина в Могулистане в тот период. Н. Кенжеахмет в своем труде реконструирует мусульманское имя Абу Саид из китайского «Бусаин / Бусайи» и отождествляет его с казахским Жанибек-ханом, известным в мусульманских источниках как Абу Саид.

Мы также согласны с данной версией, однако считаем нужным обосновать гипотезу о тождественности Абу Саида и Жанибек-хана. Основные источники по генеалогии джучидов – «Муизз аль-ансаб» и «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» указывают, что у Барак-хана было три сына: Мир Сайид, Мир Касим и Абу Саид. Автор «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» после упоминания, что у Барака было три сына и их перечисления, сразу переходит к Жанибек-хану и его сыновьям, не указывая, что Абу Саид и есть Жанибек. Можно было бы предположить, что Жанибек являлся четвертым сыном Барака, однако в источнике указывается, что у Барака было три сына и сразу после них указываются Жанибек-хан и его сыновья. Решить этот вопрос помогают собственно джучидские летописцы – Кадыргали-бек и Абулгази-хан. Кадыргали жалаир указывает, что сына Барак-хана прозвали Кичи-Жанибек-хан (Алимов, 2022: 165), что означает, что «Жанибек» является прозвищем, данным одному из сыновей Барак-хана. Абулгази-хан, в свою очередь, прямо пишет: «Барак-хан, его сын – Абу Саид по прозванию Жанибек-хан» (Абулгази, 1906: 157).

Для дальнейшего повествования важно отметить, что именем сына Барак-хана изначально являлось Абу Саид. Впоследствии, по мнению А. А. Каратаева, население Улуса Джучи ввиду его определенных заслуг либо сходств с батуидом Азиз-Жанибек-ханом дало сыну Барака в качестве лакаба (прозвища) имя Кичи-Жанибек («Младший Жанибек») либо просто Жанибек. Период правления батуида Азиз-Жанибека остался в памяти казахов как «золотая эпоха» казахской истории. Вероятно, что правление тукатимурида Кичи-Жанибека было подобным правлению прославленного предшественника, поэтому его так и прозвали в народе.

Ж. М. Сабитов считает возможным два объяснения.

1. Более вероятно то, что Жанибек и Абу Сеид были разными именами и лакабами одного человека, как было в казахской истории: Шокан и он же Мухаммед-Ханафия, Абай и он же Ибрагим и т.д.

2. Менее вероятно то, что Абу Саид, сын Барак-хана, получил прозвище «Кичи-Жанибек», чтобы отличить от его современника – шибанида Абулхайр-хана, имевшего прозвище «Азиз-Жанибек», как указано в «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме»: «Купцы Ирана и Турана безопасно занимались торговлей, свободно перемещаясь (по владениям Абулхайр-хана), и никто (из них) не страдал. Весь улус в его век достиг своих желаний, (и его) прозвали «святым (Азиз)» Джани (беком), приносящим народу удачу» (Мустакимов, 2013: 235).

Минские источники позволяют установить период, когда Абу Саиду дали прозвище «Жанибек»-хан. В 1436 и 1447 гг. сын Барак-хана все еще носит имя, данное ему при рождении, однако в 1452 г. он отправляет посольство в Китай, которое отражено в «Мин ши лу» как посольство от царя Жанибека из «Асибие димиен», что может означать политоним

«узбек» (по мнению Н. Кенжеахмета) либо город Аспара (по мнению Ким Ходона). Таким образом, между 1447 и 1452 гг. Абу Саид получил прозвище «Жанибек» и указывался как хан. Также стоит отметить, что в 1447 г. Абу Саид был указан в источнике лишь как «тоуму» – глава области в Могулистане, тогда как в 1452 г. он указан как «царь», то есть «хан». Вероятно, обретение Абу Саидом ханского титула и прозвища «Кичи-Жанибек» произошло в один момент: подвластные ему джучидские эмиры в период между 1447 и 1452 гг. возвели его в ханы и даровали лестное прозвище, сравнивающее его с великим ханом Улуса Джучи. Обстоятельства данного события мы рассмотрим далее в данной статье при реконструкции биографии Жанибек-хана.

Как мы выше установили, исходя из «Мин ши», тукатимурид Абу Саид – будущий Жанибек-хан – уже в 1436 г. находился в Могулистане и являлся зятем чагатаида Ваис-хана. Данный факт не приводится ни в одном из известных источников по данному периоду как «Тарих-и Рашиди», «Бахр аль-асрар» и шейбанидские источники. Вопрос о тенденциозности «Тарих-и Рашиди» мы также рассмотрим в данной статье.

Возникает вопрос о том, когда Абу Саид и его родственники – потомки Урус-хана оказались в Могулистане. Очевидно, что до 1436 г. В своем предыдущем труде один из авторов данной статьи (Ж. М. Сабитов) предположил, что это случилось сразу после битвы Барак-хана с сыновьями Едиге – Султан-Махмудом, Гази и Наурузом на джучидско-могульской границе в 1428 г. (Сабитов, 2018).

Время и обстоятельства заключения брака между Абу Саидом и дочерью Ваис-хана неизвестны. Могли ли выдать дочь чагатаидского правителя за джучида, прибывшего в качестве беглеца? На наш взгляд, более вероятной является версия о заключении брака еще во время жизни могущественного Барак-хана, умершего в один год со своим сватом Ваис-ханом. В ином случае, брак мог быть заключен в момент прибытия сына Барак-хана к Ваис-хану либо его сыну Есен-Буге.

Кадыргали жалаир сообщает о четырех женах Жанибек-хана.

Известно имя лишь одной жены Жанибек-хана – Жахан-бегим/Чыган-бегим, родившей ему Касыма и Канбара. Жахан-бегим являлась родной сестрой Аккозы-бегим – матери Мухаммеда Шейбани и Махмуд Султана. Согласно Бинаи, Аккозы являлась дочерью Алтан-хана (Ибрагимов и др., 1969: 97), и, следовательно, Жахан-бегим тоже. «Алтан-хан» являлся титулом монгольских ханов. По данной причине А. А. Каратаев считает, что жену Жанибек-хана звали в действительности Чаган-бегим. «Чаган» с монгольского языка означает белый цвет.

По мнению Ж. М. Сабитова, под Алтан-ханом подразумевается шибанид Алтунай, правивший Казанью, которого сверг Улуг-Мухаммед-хан. Данный факт описан в «Умдат аль-ахбар» Кырыми (Кырыми, 2018: 84). Утемиш-хаджи передает его имя как Албай Алтун-бай (Утемиш, 2017: 80).

Благодаря новым сведениям из «Мин ши», мы узнаем, что другой женой Абу Саид Жанибек-хана была дочь чагатаида Ваис-хана, с которой он заключил брак до 1436 г. На наш взгляд, она являлась матерью Адика, поскольку впоследствии именно его линия будет тесно связана брачными узами с чагатаидами.

Проанализировав новые сведения из «Мин ши», постараемся реконструировать биографию Абу Саид Жанибек-хана, проведя сравнительный анализ со сведениями других источников и критический анализ их сведений.

В 1428 г. в битве с сыновьями Едиге – Султан-Махмудом, Гази и Наурузом погибает внук Урус-хана – Барак-хан, объединивший на некоторое время весь Улус Джучи от Крыма до границ Могулистана. В том сражении вместе с ним умирает и другой внук Урус-хана – Анеке-Болат-султан. В живых остаются сын Барака – Абу Саид и сын Болата – Керей. Судьба остальных их потомков неизвестна. После смерти Барака и Булата их сыновья Керей и Абу Саид оказываются в Могулистане, где второй женится на дочери Ваис-хана либо уже был женат на ней, вследствие чего они и получают убежище.

В 1436 г. сын покойного Ваис-хана – Есен-Буга-хан отправляет посольство к минскому императору. Вместе с ним посольство направляет и его сват Абу Саид (Бусайин). Отправка посольства в то время означало политическую субъектность. По данной причине можно предположить, что тукатимуриды получили от чагатаидов определенные территории в качестве владений.

В 1447 г. могульские удельные правители Керей (Гэлай) и Абу Саид (Бусайи) отправляют тысячника Али во главе посольства в Китай. Это означает, что по меньшей мере они обладали тысячным войском, хотя могли быть и другие тысячи под их властью.

По нашему мнению, данный тысячник Али мог быть известным в казахском фольклоре Алашем, от которого берет начало самоназвание «алаш» у казахов. Данная гипотеза детально исследована в более ранней публикации одного из авторов данной статьи (Сабитов, 2018).

Интересными являются сведения по 1448 г. В них указывается, что Керей являлся правителем могульского города Токсун («Тосин») и направил посла в Мин (Kenzheakhmet, 2019: 51). Токсун существует в настоящее время и находится близ городов Урумчи и Турфан. Таким образом, Керей являлся удельным правителем в области северного Джете на границе с ойратами. Вероятно, Абу Саид также находился вместе с ним.

В «Бахр аль-асрар» указывается, что в самом начале прибытия в Могулистан, Керей и Жанибек занимались набегами на калмаков и кыргызов, из-за чего за ними закрепилось название «казак» (Ибрагимов и др., 1969: 353). Учитывая, что к тому времени Могулистан уже являлся исламизированным государством, а также учитывая отдельное упоминание кыргызов, под калмаками в данном контексте подразумеваются ойраты. Таким образом информация из «Мин ши лу» о нахождении Керей и Абу Саида в Восточном Туркестане на границе с ойратами и кыргызами совпадает со сведениями «Бахр аль-асрар».

В целом, Махмуд бен Вали демонстрирует большую достоверность сообщений, а также в определенной мере независимость от сведений Мухаммада Хайдара дуглата. К примеру, дуглатский летописец приурочивает получение прозвища «казак» Кереем и Жанибеком к их мнимой откочевке от Абулхайр-хана. Бен Вали является более осведомленным по ранней истории казахов, поскольку имеет в качестве основы династийные предания аштарханидов о той эпохе, в том числе о казаковании Мангышлак-хана вместе с Мухаммедом Шейбани в Туркестанском регионе и их противостоянии Касым-хану, а также предоставляет подробные сведения о Барак-хане, отце Жанибека.

Наиболее информативными являются сведения «Мин ши лу», касающиеся посольств, прибывших ко двору императора в 1453 г. Согласно данному источнику, Керей («Гэлай-тан») являлся правителем «владения Сайрам» («Сайлан димиен») без ханского титула, тогда как Абу Саид указан как Жанибек с титулом хан («царь Джанибие») из «владения Аспара» либо «владения узбеков» («Асыбие димиен»). Также упоминается Абулхайр-хан («царь Булхай») из «владения Токмак» («Туохума»). Токмаком монгольские народы называли Улус Джучи. Посольство также направил Есен-Буга-хан («царь Есянь-Бухуа») из Могулистана («Илибалык димиен»).

Данные сведения вызывают множество вопросов: когда и при каких обстоятельствах Керей и Жанибек переселились из Токсуна в Восточном Туркестане к городам Сайрам и Аспара? Что означает «владение Асыбие» - Аспару или политоним «узбек»? Почему Жанибек является ханом, а Керей султаном? Как отнеслись чагатаиды к ханскому титулу Жанибека? Каковы у них были отношения с Абулхайром на тот момент? Как соотносятся данные сведения с «Тарих-и Рашиди», «Бахр аль-асрар» и другими источниками?

По нашему мнению, в очередной раз наиболее близкими к действительности являются сведения «Бахр аль-асрар». В отличие от «Тарих-и Рашиди», который не упоминает истинных причин переселения Керей и Жанибека в западный Могулистан, Махмуд бен Вали пишет, что тимурид Абу Саид вызвал из Ирака брата Есен-Буги-хана – Йунуса и предоставил ему войска и земли на границе с западным Могулистаном. Есен-Буга, в свою очередь, предоставил область Джуд / Чу в западном Могулистане Керей и Жанибеку как буфер между своими владениями и территорией брата (Ибрагимов и др., 1969: 352). Прибытие Йунуса из Ирака

приходится на начало 1450-х гг., как и переселение Керей и Жанибека в долину реки Чу и местность Козыбасы.

На наш взгляд, данный процесс проистекал следующим образом: Есен-Буга-хан, узнав о прибытии своего брата к границам страны, перед лицом угрозы лишения власти в Могулистане, переселил Абу Саида и Керей с границы с ойратами в долину реки Чу, даровав им данные земли и определенную самостоятельность.

По мнению одного из авторов статьи (А. А. Каратаев), вероятно, получение ханского титула не Кереем, а Абу Саидом также связано с данным решением Есен-Буги, поскольку именно Абу Саид являлся мужем его сестры и, следовательно, с ним можно было иметь договоренности. Данное переселение произошло между 1449 и 1452 гг. Как уже было выше указано, именно в тот период Абу Саид стал ханом и получил лакаб «Кичи-Жанибек-хан». Керей в тот период являлся главой Сайрама на границе с владениями Йунус-хана.

По мнению другого автора статьи (Ж. М. Сабитов) Жанибек, сын Барак-хана, не являлся ханом в то время, а Жанибек из «владения Асыбе» может быть тождественен Джанибек Гирею, который в 1459 г. отмечен в записках Константина из Островицы, близ Трапезунда. Учитывая, что тимуридские авторы писали об «узбекских султанах Каффы и Крыма», такое расширенное понимание узбеков как кочевников всего улуса Джучи не должно удивлять. Также данный династ может быть связан с Джан-Гиреем, братом Хаджи-Гирея, или Джанибек-Гиреем, который предположительно был сыном Джан Гирея и был правителем Крыма в 1476–1477 гг. с поддержкой эмира Хаджике из племени ширин.

Следующим вопросом является определение «владения Асыбе» принадлежавшего Жанибек-хану в 1452 г. Н. Кенжеахмет реконструирует данную территорию как «улус узбеков». Как известно, термин «узбек» в XV в. обозначал кочевое население всего Улуса Джучи. Таким образом, Н. Кенжеахмет предполагает, что в «Мин ши лу» Жанибек указан как «хан узбекского улуса».

Корейский историк Ким Ходон, в свою очередь, считает, что «Асыбе» нужно читать как «Аспак», и что под данным названием подразумевается г. Аспара. Он приводит в качестве аргумента тот факт, что город Аспара находится на берегу реки Чу, которое указано в качестве владений Жанибека и Керей. Один из авторов статьи (А. А. Каратаев) согласен с мнением и аргументацией Ким Ходона.

Также, по его мнению, в качестве дополнительного аргумента можно указать, что Улус Джучи называется в минских источниках как «Токмак» («Туохума») и правителем Токмака указан Абулхайр-хан («царь Булахай»). Являлось бы странным приведение сразу двух названий Улуса Джучи – «узбек» и «токмак» в одном тексте.

Что касается территории и размеров изначального владения Абу Саид Жанибек-хана, необходимо отметить, что Мухаммад Хайдар несколько раз описывает в своем труде местность «Джуд» – долину реки Чу, в частности, он пишет: «Джуд – местность в Могулистане. Протяженность ее – месяц пути» (Дулати, 1999: 424). Протяженность в месяц пути может означать, что подразумевалась вся долина реки Чу: от Иссык-куля до Мойынкумов. По мнению Ж. М. Сабитова, основывающегося на картах по средневековому Казахстану, в то время река Чу могла впадать в Сырдарью, как Торгай-Иргиз, Сарысу и другие реки. По мнению А. А. Каратаева, картографы того времени имели слабое представление о территории Жетысу и долины Сырдарьи, поэтому к их сведениям нужно относиться критически.

Учитывая, что эта территория являлась самым западным владением Могулистана, вероятно, она включала и г. Сайрам, где правил Керей. Косвенным подтверждением этому является то, что в «Бадаи аль-вакаи» Васифи называл термином «Казахстан» территорию от Сайрама до Иссык-куля (Ибрагимов и др., 1969: 180–181). Вероятно, данные земли и являлись первоначальными владениями Жанибек-хана и Керей-хана.

Следующим важным вопросом являются отношения Жанибека и Керей с Абулхайром. Многие исследователи, опираясь на сведения дуглатского мирзы, сообщают о существовавшей вражде между шибанидом Абулхайр-ханом и потомками Урус-хана, в

результате чего они вынуждены были переселиться в Могулистан к Есен-Буга-хану. Данные сведения противоречат минским источникам, согласно которым Керей и Жанибек уже в начале 1430-х гг. находились в Могулистане и не могли бежать от Абулхайра в 1450-х гг.

На наш взгляд, отношения между шибанидами и казахскими правителями одно время являлись дружественными. Косвенно это подтверждается тем, что Жанибек и Шах-Будаг, сын Абулхайр-хана, женятся на родных сестрах: Жахан-бегим и Аккозы-бегим, являвшихся дочерьми Алтан-хана / Алтунай-султана. У Жанибека и Жахан родились Касым и Канбар, а у Шах-Будага и Аккозы – Мухаммед Шейбани и Махмуд-Султан. Таким образом, сыновья Жанибека и Шах-Будага являлись друг другу «бөле» – кузенами по матери.

Мы предполагаем, что данные браки были заключены одновременно в 1450–1451 гг., что может указывать на некие союзнические отношения между двумя династиями. Согласно мирзе Хайдару, Касым-хану в 1513 г. было более 60 лет, что указывает на его рождение до 1453 г. Согласно Хондемиру, Мухаммед Шейбани родился в 1451 г. (855 год хиджры). Учитывая, что их матери были родными сестрами и их сыновья родились приблизительно в одни и те же годы, мы не можем считать случайностью одновременное заключение браков шибанидами и урусидами с дочерьми Алтан-хана (Ибрагимов и др., 1969: 97).

Необходимо отметить, что, по мнению одного из авторов статьи (А. А. Каратаев) одновременный брак с дочерьми Алтан-хана и одновременное направление посольств к минскому императору в начале 1450-х гг. указывает на равноценное положение Жанибек-хана и Абулхайр-хана в степи. Также эти события совпадают по времени с обретением Абу Саидом ханского титула и прозвища «Кичи-Жанибек-хан». Вероятно, определенное время Абулхайр и Жанибек признавали друг друга и сохраняли статус-кво во взаимоотношениях. В любом случае, единственный поход Абулхайр-хана против Керей и Жанибека датируется концом 1460-х гг., в ходе которого он погиб. Таким образом, около двадцати лет соседства тукатимуридских ханов с шибанидским ханом не были омрачены конфликтами.

Историю восточного Дешт-и Кыпчака той эпохи мы знаем лишь по очень субъективным шейбанидским источникам, в которых чрезмерно восхваляются шейбанидские ханы. Например, в них описывается время казакования Шейбани в Туркестанском регионе, но не упоминается совместное казакование с ним тукатимурида Мангышлак-хана, о котором мы узнаем из аштарханидских и тимуридских источников. Также в них повествуется о том, как Шейбани-хан собрал вокруг себя своих старых сторонников и завоевал Мавераннахр, тогда как Хайдар дуглат указывает, что он завоевал Мавераннахр благодаря могульским войскам, а сефевидские источники пишут, что Шейбани совершил завоевание благодаря войскам казахского Касым-хана. Тенденция умалчивать о других правителях и возвеличивать свою династию присуща всем летописцам: и шейбанидским, и могульским, и аштарханидским. Лишь сравнивая их сведения и критически анализируя их, мы приближаемся к объективной картине развития событий.

Таким образом, шейбанидские источники намеренно умалчивают о положении Керей и Жанибека в 1450-х гг. в восточном Дешт-и Кыпчаке и указывают Абулхайра в качестве единственного правителя в степи. Также данные источники ни слова не пишут об их откочевке от Абулхайр-хана, хотя сам сюжет подданства казахских правителей шибанидскому хану показал бы его в более выгодном свете. На наш взгляд, шейбанидские источники не упомянули об откочевке, поскольку ее на самом деле не происходило. О ней упоминает лишь автор «Тарих-и Рашиди» и повторяющий за ним автор «Бахр аль-асрар».

На наш взгляд, гораздо более непредвзятыми и объективными являются сведения «Мин ши» и «Мин ши лу», согласно которым Абу Саид Жанибек-хан и Керей-хан оказались в Могулистане в конце 1420-х – 1430-х гг. вскоре после смерти Барак-хана и Болат-султана. Откочевка ханов Керей и Жанибека от Абулхайра, которую дуглатский мирза упоминает три раза в своем сочинении, является его конструктом, созданным для возвеличивания династии чагатаидов, которым он служил, а также для того, чтобы показать казахских правителей в качестве беженцев на территории Жетысу в составе Могулистана. Дуглатский мирза написал

свой труд в середине XVI в., когда казахские ханы окончательно установили свою власть в Жетысу и вытеснили чагатаидов в Восточный Туркестан.

Мухаммад Хайдар не приводит сведения о браке между дочерью Ваис-хана и Абу Саид Жанибек-ханом, не сообщает об их раннем и долгосрочном пребывании на территории чагатаидов, также он умалчивает о том, что Есен-Буга-хан даровал казахам территории области Джуд / Чу для защиты от своего брата Йунус-хана. Также дуглатский мирза указывает, что Мухаммед Шейбани завоевал Мавераннахр с помощью могульского войска, тогда как сефевидский источник сообщает, что это произошло с помощью казахского войска. Таким образом, «Тарих-и Рашиди» не стоит рассматривать в качестве основного и объективного источника информации по истории Казахского ханства.

Таким образом, после смерти в битве Барак-хана и Болат-султана в 1428 г. Керей, сын Болата, и Абу Саид, сын Барака, с остатками войска Барак-хана переселяются в Могулистан, где Абу Саид женится на дочери покойного Ваис-хана и становится зятем Есен-Буга-хану. В 1436 г. Абу Саид отправляет свое отдельное посольство к минскому императору наряду с посольством Есен-Буги. В 1447 г. Абу Саид и Керей отправляют второе посольство во главе с тысячником Али в Китай. На тот момент, они обладают по меньшей мере одготысячным войском. В 1448 г. Керей отправляет свое посольство в Китай. На тот момент, он является правителем города Токсун в Восточном Туркестане на границе с ойратами. Там они вместе с Абу Саидом казакуют и совершают набеги на ойратов и кыргызов, в результате чего получают прозвище «казаки». К началу 1450-х гг. их положение резко меняется. При поддержке тимуридов чагатаид Йунус-хан образывает свой удел на западных границах Могулистана. Есен-Буга-хан для защиты от своего брата Йунуса переселяет Абу Саида и Керей в долину реки Чу и дарует территорию, в которую входят земли Сайрама, Мойынкумов, Чу и Иссык-куля, впоследствии получившие название «Казахстан» у Васифи.

По мнению одного из авторов статьи (А. А. Каратаев), Абу Саид становится ханом благодаря женитьбе на сестре Есен-Буги и получает от своих эмиров и народа лакаб «Кичи-Жанибек-хан». Жанибек правит из г. Аспара на реке Чу, а Керей из г. Сайрам в верхнем течении Сырдарьи. Примерно в тот же период Жанибек и сын Абулхайра – Шах-Будаг-султан женятся на родных сестрах – дочерях монгольского правителя Алтан-хана. В 1453 г. Жанибек и Керей отправляют еще одно посольство к минскому императору.

По мнению одного из авторов статьи (А. А. Каратаев), правление Жанибек-хана следует отсчитывать с промежутка между 1449 и 1452 гг., когда Абу Саид получает ханский титул и лакаб «Жанибек-хан». Касательно откочевки Керей и Жанибека от Абулхайр-хана в 1450-х гг. и образования Казахского ханства в 1465/1466 гг. либо в 1470 г. стоит отметить, что данная версия основана на «Тарих-и Рашиди» Хайдара дуглата, являющегося субъективным источником, намеренно искажавшим сведения о казахских ханах для возвеличивания династии чагатаидских ханов, которым служил и для демонстрации казахских правителей как пришлых беженцев на территории Жетысу, захваченного казахами и утраченного чагатаидами.

Что касается правления Керей-хана, у нас имеется очень ограниченный круг источников и его жизнь можно реконструировать лишь в общих чертах. Он был также известен как Ахмед-хан. Под данным лакабом он впервые упоминается в труде «Шеджере-и Чингизия», написанном при букеевском Жангир-хане (1801–1845) (История, 2025: 29).

Впоследствии сведения из «Шеджере-и Чингизия» были использованы Ш. Марджани в его труде «Мустафад аль-ахбар». В свою очередь, автор «Маджма ал-ансаб ва ал-ашджар», также приводящий сведения об Ахмед-хане и Саламыш-хане, заимствует данные сведения из «Мустафад аль-ахбар».

Н. А. Атыгаев считает, что 200 тысяч человек находились под властью Керей-хана еще до смерти Абулхайр-хана в 1468–1469 гг. (Атыгаев, 2015: 200), однако мы с ним не согласны. Согласно «Тарих-и Рашиди», данные 200 тысяч кочевников прибыли к Керейю и Жанибеку после смерти Абулхайра.

Также мы не согласны с тезисом Н. А. Атыгаева о том, что Керей-хан умер после зимы 1473–1474 гг. (Атыгаев, 2015: 201), по причине того, что он упоминается в источниках после

1481 г. (Сабитов, 2011: 58-61). В предыдущей статье одного из авторов данной статьи (Ж. М. Сабитов) было обосновано, что Керей был жив еще после смерти Буреке в 1481 г. Как известно, приход Керей-хана под Туркестан заставил Мухаммеда Шейбани уйти в Бухару на два года. Следовательно, мы считаем, что правление Керей-хана продлилось минимум до 1480-х гг.

М. К. Хабдулина и Г. Табулдин считают, что Керей и Жанибек ханы захоронены в средневековом мавзолее, раскопанном в районе села Кургальджино (Хабдулина, Табулдин, 2015: 96–103). Авторы аргументируют захоронение Керей и Жанибека в данном мавзолее посредством наличия топонимов Керей и Жанибек неподалеку от тех мест. На наш взгляд, подобная аргументация является очень слабой и не может быть принята. Топоним «Керей» мог быть связан с многочисленным племенем керей, представители которого проживают в том регионе. Касательно топонима «Жанибек» стоит отметить, что в том регионе также проживал известный батыр Жанибек из рода шакшак племени аргын.

По мнению одного из авторов данной статьи (Ж. М. Сабитов), Жанибек и Керей были объявлены ханами только после смерти Абулхайр-хана, получив поддержку от его бывших эмиров в период между 1468 и 1471 гг. Даже если предположить, что Жанибек и Керей были провозглашены ханами в Могулистане, что является маловероятным, стоит разделять такие понятия, как «провозглашение ханами» и «появление независимого государства». То есть даже если они стали ханами раньше 1470 г., это не отменяет того факта, что независимое Казахское ханство появилось после смерти Абулхайр-хана в 1468 г.

По мнению второго автора данной статьи (А. А. Каратаев), Абу Саид Жанибек получил ханский титул до 1453 г., как следует из «Мин ши лу», и правил территорией от Сайрама до Чу и Иссык-Куля. Керей также являлся ханом – соправителем Жанибека, как следует из источников. Вероятно, в период до смерти Абулхайр-хана они являлись зависимыми от поддержки чагатаидских ханов. После смерти шибанидского правителя в 1470 г., Керей и Жанибек получили власть над обширными территориями восточного Дешт-и Кыпчака и бывшими подданными Абулхайр-хана, с чего нужно и отсчитывать дату образования Казахского ханства.

Заключение

Проведенный сравнительный анализ китайских, персидских и тюркских письменных источников позволяет существенно уточнить ранний период политической биографии Абу Саида Жанибек-хана и пересмотреть ряд положений, утвердившихся в историографии Казахского ханства.

Полученные результаты ставят под сомнение концепцию откочевки Керей и Жанибека от Абулхайр-хана в Могулистан в середине 1450-х гг., основанную преимущественно на сообщениях «Тарих-и Рашиди». Комплексное сопоставление источников показывает необходимость критического отношения к данной версии и свидетельствует о более сложном и продолжительном процессе политического становления потомков Урус-хана.

Таким образом, материалы китайских источников позволяют по-новому реконструировать события первой половины и середины XV в., уточнить политический статус Керей и Жанибека и расширить представления о предпосылках формирования Казахского ханства.

References

- Abulgazi, 1906 — *Abulgazi*. Rodoslovnoe drevo tyurkov. Chast' 1 [Genealogical tree of the Turks. Part 1]. Kazan', 1906. 257 p. (In Russ.).
- Alimov, 2022 — *Alimov R. Kadyr Ali-bek. Dzhami at-tavarikh. Faksimile rukopisi* [Qadir Ali-bek. Jami al-tavarikh. Facsimile of the manuscript]. Kazan', 2022. 544 p. (In Russ.).
- Atygaev, 2015a — *Atygaev N.A. Kazakhskoe khanstvo v potoke istorii* [The Kazakh Khanate in the course of history]. Almaty, 2015. 384 p. (In Russ.).

- Atygaev, 2015b — *Atygaev N.A.* K voprosu o traktovke predystorii obrazovaniya Kazakhskogo khanstva [On the interpretation of the prehistory of the formation of the Kazakh Khanate]. *Edu.e-history.kz*. 2015. No. 3. (Electronic resource). URL: <http://edu.e-history.kz/kz/publications/view/284>. (access date: 17.06.2026). (In Russ.).
- Dulati, 1999 — *Dulati M.Kh.* Tarikh-i Rashidi [The History of Rashid]. Almaty, 1999. 656 p. (In Kaz.).
- Hodong, 1993 — *Hodong K.* 15–16 segi jungangasia sinyumokjibbandeuleu donghyang [The new nomadic groups of Central Asia in the fifteenth and sixteenth centuries]. *Russia Yeongu*. 1993. Vol. 3. No. 1. P. 105–120. (In Kor.).
- Ibragimov et al., 1969 — *Ibragimov S.K., Mingulov N.N., Pishchulina K.A., Yudin V.P.* Materialy po istorii kazakhskikh khanstv XV–XVIII vekov [Materials on the history of the Kazakh khanates of the XV–XVIII centuries]. Alma-Ata, 1969. 654 p. (In Russ.).
- Kenzheakhmet, 2019 — *Kenzheakhmet N.* The Tüqmāq (Golden Horde), the Qazaq Khanate, the Shībānīd Dynasty, Rūm (Ottoman Empire), and Moghūlistān in the XIV–XVI Centuries: From Original Sources. Almaty. 2019. 140 p. (In Eng.).
- Khabdulina, Tabuldin, 2015 — *Khabdulina M.K., Tabuldin G.* Mavzolej Zhanibek Shalkar. Arkheologicheskoe issledovanie pamyatnika [The Zhanibek Shalkar mausoleum: An archaeological study of the monument]. *Madeni mura*. 2015. No. 1 (58). P. 96–103. (In Russ.).
- Kyrymi, 2018 — *Kyrymi A.* Umdet al-akhbar. Kniga 2: Perevod [Umdat al-akhbar. Book 2: Translation] Kazan', 2018. 200 p. (In Russ.).
- Ming shi — *Ming shi* [History of the Ming Dynasty]. Juan 332. Biographies. Chapter 220. (Electronic resource). URL: <https://zh.wikisource.org/zh-hans/明史/卷329>. (access date: 17.06.2026). (In Chin.).
- Mustakimov, 2013 — *Mustakimov I.A.* Dzhuchi i Dzhuchidy v «Tavarikh-i guzida – Nusrat-name» (nekotorye problemy perevoda i interpretatsii khroniki) [Jochi and the Jochids in “Tavarikh-i guzida – Nusrat-name” (some problems of the translation and interpretation of the chronicle)]. *Turkology collection*. 2011–2012. 2013. P. 231–254. (In Russ.).
- Pishchulina, 2016 — *Pishchulina K.A.* Ocherki istorii Kazakhskogo khanstva [Essays on the history of the Kazakh Khanate]. Almaty, 2016. 350 p. (In Russ.).
- Reva, 2023 — *Reva R.Yu.* O monetnykh emissiyakh khanov Mukhammada-Baraka i Mukhammada na territorii Kazakhstana [On the coin issues of Khans Muhammad-Barak and Muhammad in the territory of Kazakhstan]. *Numizmaticheskie chteniya GIM 2023*. Moscow, 2023. P. 93–99. (In Russ.).
- Sabitov, 2011 — *Sabitov Zh.M.* O khronologii pravleniya khanov v vostochnom Desht-i Kipchake v 60–90-e gody XV veka [On the chronology of the reign of the khans in Eastern Dasht-i Qipchaq in the 1460s–1490s]. *Istoriya, ekonomika i kul'tura srednevekovykh tyurko-tatarskikh gosudarstv Zapadnoj Sibiri*. Kurgan, 2011. P. 58–61. (In Russ.).
- Sabitov, 2018 — *Sabitov Zh.M.* Proiskhozhdenie termina Alash [The origin of the term Alash]. *Global Turk*. 2018. No. 1/2. P. 131–139. (In Russ.).
- Sultanov, 2006 — *Sultanov T.I.* Podnyaty na belo j koshme. Khany kazakhskikh stepej [Raised on white felt. Khans of the Kazakh steppes]. Astana, 2006. 256 p. (In Russ.).
- Temirgaliev, 2013 — *Temirgaliev R.D.* Ak Orda. Istoriya Kazakhskogo khanstva [Ak Orda. History of the Kazakh Khanate]. Almaty, 2013. 296 p. (In Russ.).
- Utemish-khadzhi, 2017 — *Utemish-khadzhi.* Kara tavarikh [Kara tavarikh] Kazan', 2017. 312 p. (In Russ.).

Литература

- Абулгази, 1906 — *Абулгази.* Родословное древо тюрков. Ч. 1. Казань, 1906. 257 с.
- Алимов, 2022 — *Алимов Р.* Кадыр Али-бек. Джамии ат-таварих. Факсимиле рукописи. Казань, 2022. 544 с.
- Атыгаев, 2015 — *Атыгаев Н.А.* Казахское ханство в потоке истории. Алматы, 2015. 384 с.
- Атыгаев, 2015 — *Атыгаев Н.А.* К вопросу о трактовке предыстории образования Казахского ханства // «*Edu.e-history.kz*». 2015. № 3. (Электронный ресурс). URL: <http://edu.e-history.kz/kz/publications/view/284> (дата обращения: 17.06.2026).
- Дулати, 1999 — *Дулати М.Х.* Тарих-и Рашиди. Алматы, 1999. 656 с.
- Ибрагимов и др., 1969 — *Ибрагимов С.К., Мингулов Н.Н., Пищулина К.А., Юдин В.П.* Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII веков. Алма-Ата, 1969. 654 с.
- Кырыми, 2018 — *Кырыми А.* Умдет ал-ахбар. Книга 2: Перевод. Казань, 2018. 200 с.
- Мустакимов, 2013 — *Мустакимов И.А.* Джучи и Джучиды в «Таварих-и гузида – Нусрат-наме» (некоторые проблемы перевода и интерпретации хроники). *Туркологический сборник 2011–2012*. 2013. С. 231–254.
- Пищулина, 2016 — *Пищулина К.А.* Очерки истории Казахского ханства. Алматы, 2016. 350 с.
- Рева, 2023 — *Рева Р.Ю.* О монетных эмиссиях ханов Мухаммада-Барака и Мухаммада на территории Казахстана // *Нумизматические чтения ГИМ 2023*. Москва, 2023. С. 93–99.
- Сабитов, 2011 — *Сабитов Ж.М.* О хронологии правления ханов в Восточном Дешт-и Кыпчаке в 60–90-е годы XV века // *История, экономика и культура средневековых тюрко-татарских государств Западной Сибири*. Курган, 2011. С. 58–61.
- Сабитов, 2018 — *Сабитов Ж.М.* Происхождение термина Алаш // *Global Turk*. 2018. № 1/2. С. 131–139.
- Султанов, 2006 — *Султанов Т.И.* Поднятые на белой кошме. Ханы казахских степей. Астана, 2006. 256 с.
- Темиргалиев, 2013 — *Темиргалиев Р.Д.* Ак Орда. История Казахского ханства. Алматы, 2013. 296 с.
- Утемиш-хаджи, 2017 — *Утемиш-хаджи.* Кара таварих. Казань, 2017. 312 с.
- Хабдулина, Табулдин, 2015 — *Хабдулина М.К., Табулдин Г.* Мавзолей Жанибек Шалкар. Археологическое исследование памятника // *Мадени мұра*. 2015. № 1 (58). С. 96–103.

Hodong, 1993 — *Hodong K.* 15–16 segi jungangasia sinyumokjibdandeuleu donghyang (The new nomadic groups of Central Asia in the fifteenth and sixteenth centuries) // *Russia Yeongu*. 1993. Vol. 3. № 1. P. 105–120.

Kenzheakhmet, 2019 — *Kenzheakhmet N.* The Tūqmāq (Golden Horde), the Qazaq Khanate, the Shībānīd Dynasty, Rūm (Ottoman Empire), and Moghūlistan in the XIV-XVI Centuries: from Original Sources. Almaty, 2019. 140 p.

Ming shi — *Ming shi* (History of the Ming Dynasty). Juan 332. Biographies, Chapter 220 (Electronic resource). URL: <https://zh.wikisource.org/zh-hans/明史/卷 329>. (дата посещения: 17.06.2026).

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ / ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ
/ HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 4, pp. 980-994, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_4_980-994

THE SOURCE BASE FOR THE STUDY OF THE LIFE AND STATE
ACTIVITIES OF ABILMAMBET KHAN

Anar S. Tylakhmetova¹, Akmaral R. Beisembayeva^{2*}, Vladimir T. Tepkeev³

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28 Shevchenko Str., Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan)
Junior Researcher, PhD Doctoral Student
 <https://orcid.org/0009-0005-0286-0260>. E-mail: anora_1986@mail.ru

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28 Shevchenko Str., Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan)
Leading Researcher, PhD
 <https://orcid.org/0000-0002-3599-9091>. E-mail: read_and_read@mail.ru

*Corresponding author

³ Kalmyk Scientific Center of the Russian Academy of Sciences
(8 Ilshkin Str., Elista, 358000, Russian Federation)
Doctor of Historical Sciences, Leading Researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-4140-8358>. E-mail: tv75@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2026

© Tylakhmetova A.D., Beisembayeva A.R., Tepkeev V.T., 2026

Abstract. Introduction. Abilmambet Khan occupied an important place in the political history of the Kazakh Khanate in the 18th century. Despite the existence of a substantial body of written evidence concerning his life and state activity, the source base relating to this topic has not yet been comprehensively examined. *Goals and objectives.* The goal of this article is to characterize and systematize the main groups of sources containing information about Abilmambet Khan. The study is based on the principles of historicism, objectivity, and scholarly rigor. The research employs source criticism, historical-comparative, and historical-systemic methods. *Results.* The study established that the source base is primarily composed of materials from Russian archival repositories, Qing-period documents, Kazakh narrative sources, and published collections of archival documents. The main groups of Russian archival materials were identified, and the information potential of Chinese written sources, as well as Kazakh historical legends, genealogies (shezhire), and epic traditions, was characterized. The contribution of Kazakh and foreign scholars to the identification, publication, and introduction into scholarly circulation of documents on the history of the Kazakh Khanate in the 18th century is also examined. *Conclusion.* The study concludes that the corpus of Russian, Chinese, and Kazakh sources constitutes a representative documentary basis for further research on the life and state activity of Abilmambet Khan, as well as on the political history of the Kazakh Khanate in the 18th century.

Keywords: Abilmambet Khan, Kazakh Khanate, source base, archival documents, Russian sources, Chinese sources, Kazakh narrative sources, diplomatic relations, Irtysh Region, Irtysh Line, 18th century

Acknowledgment. The article was prepared within the framework of the grant-funded project «The History of the Formation of the Irtysh Ten-Verst Strip and the Struggle of the Kazakhs for Its Return (1765–1921)» (IRN: AP26104261), funded by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

For citation: Tylakhmetova A.S., Beisembayeva A.R., Tepkeev V. T. The Source Base for the Study of the Life and State Activities of Abilmambet Khan // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Vol. 13. No. 4. Pp. 980–994. (In Eng.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_980-994

ӘБІЛМӘМБЕТ ХАННЫҢ ӨМІРІ МЕН МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТІН ЗЕРТТЕУДІҢ ДЕРЕКТІК НЕГІЗІ

Анар Советхановна Тылахметова¹, Ақмарал Рашидқызы Бейсембаева^{2*}, Владимир Толтаевич Тепкеев³

¹Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Шевченко көшесі, 28-үй, 050010, Алматы, Қазақстан Республикасы), кіші ғылыми қызметкер, докторант
<https://orcid.org/0009-0005-0286-0260> E-mail: anora_1986@mail.ru

² Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Шевченко көшесі, 28-үй, 050010, Алматы, Қазақстан Республикасы), жетекші ғылыми қызметкер, PhD
<https://orcid.org/0000-0002-3599-9091>. E-mail: read_and_read@mail.ru

*Корреспондент-автор

³ Ресей ғылым академиясының Қалмақ ғылыми орталығы (Илишкин көшесі, 8-үй, 358000, Элиста қ., Ресей Федерациясы), тарих ғылымдарының докторы, жетекші ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0002-4140-8358>. E-mail: tv75@mail.ru

© Ш. Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Тылахметова А. С., Бейсембаева А. Р., Тепкеев В. Т., 2026

Аңдатпа. *Kipicne.* Әбілмәмбет хан XVIII ғасырдағы Қазақ хандығының саяси тарихында ерекше орын алады. Оның өмірі мен мемлекеттік қызметіне қатысты жазба деректердің ауқымды болуына қарамастан, аталған мәселенің деректік негізіне осы уақытқа дейін арнайы кешенді деректанулық талдау жасалған жоқ. *Зерттеудің мақсаты.* Әбілмәмбет хан туралы мәліметтерді қамтитын деректердің негізгі топтарын сипаттау және жүйелеу болып табылады. *Зерттеу әдістері.* Зерттеудің әдіснамалық негізін тарихилық, объективтілік және ғылыми дәйектілік қағидаттары құрайды. Жұмыста деректанулық талдау, тарихи-салыстырмалы және тарихи-жүйелік әдістер қолданылды. *Нәтижелер.* Зерттеудің деректік негізін Ресей мұрағаттарында сақталған материалдар, Цин империясы дәуірінің құжаттары, қазақтың нарративтік деректері, сондай-ақ жарияланған құжаттар жинақтары құрайтыны анықталды. Ресей мұрағаттық материалдарының негізгі топтары айқындалып, қытай жазба деректерінің, қазақтың тарихи аңыздарының, шежірелері мен эпикалық мұраларының ақпараттық мүмкіндіктері сипатталды. Қазақ хандығының XVIII ғасырдағы тарихына қатысты құжаттарды анықтау, жариялау және ғылыми айналымға енгізу ісіндегі отандық және шетелдік зерттеушілердің үлесі қарастырылды. *Қорытынды.* Ресейлік, қытайлық және қазақ деректерінің жиынтығы Әбілмәмбет ханның өмірі мен мемлекеттік қызметін, сондай-ақ XVIII ғасырдағы Қазақ хандығының саяси тарихын зерттеуге мүмкіндік беретін репрезентативті деректік негізді қалыптастыратыны туралы қорытынды жасалды.

Түйін сөздер: Әбілмәмбет хан, Қазақ хандығы, деректік негіз, мұрағат құжаттары, ресейлік деректер, қытай деректері, қазақтың нарративті деректері, дипломатиялық қатынастар, Ертіс өңірі, Ертіс шебі, XVIII ғасыр

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің АР26104261 ИРН «Ертіс он шақырымдық белдеуінің құрылу тарихы және оны қайтару үшін қазақтардың күресі (1765–1921 жж.)» атты гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Дәйексөз үшін: Тылахметова А. С., Бейсембаева А. Р., Тепкеев В. Т. Әбілмәмбет ханның өмірі мен мемлекеттік қызметін зерттеудің деректік негізі // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Т. 13. № 4. 980–994 бб. (Ағыл.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_980-994

ИСТОЧНИКОВАЯ БАЗА ИССЛЕДОВАНИЯ ЖИЗНИ И ГОСУДАРСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АБИЛМАМБЕТ-ХАНА

Анар Советхановна Тылахметова¹, Акмарал Рашидқызы Бейсембаева^{2*}, Владимир Толтаевич Тепкеев³

¹Институт истории и этнологии имени Ч. Ч. Валиханова
(28, ул. Шевченко, Алматы, 050010, Республика Казахстан)
младший научный сотрудник, докторант
 <https://orcid.org/0009-0005-0286-0260>. E-mail: anora_1986@mail.ru

² Институт истории и этнологии имени Ч. Ч. Валиханова
(28, ул. Шевченко, Алматы, 050010, Республика Казахстан)
ведущий научный сотрудник, PhD
 <https://orcid.org/0000-0002-3599-9091>. E-mail: read_and_read@mail.ru

*Корреспондент-автор

³ Калмыцкий научный центр Российской академии наук
(8, ул. Илишкина, Элиста, 358000, Российская Федерация)
доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0002-4140-8358>. E-mail: tvt75@mail.ru

© ИИЭ имени Ч. Ч. Валиханова, 2026

© Тылахметова А. С., Бейсембаева А. Р., Тепкеев В. Т., 2026

Аннотация. *Введение.* Абилмамбет-хан занимал важное место в политической истории Казахского ханства XVIII века. Несмотря на наличие значительного комплекса письменных свидетельств о его жизни и государственной деятельности, источниковая база исследования данной проблемы до настоящего времени не получила специального комплексного источниковедческого анализа. *Цель и задачи исследования* заключаются в характеристике и систематизации основных групп источников, содержащих сведения об Абилмамбет-хане. Методологическую основу исследования составили принципы историзма, объективности и научной достоверности. В работе использованы источниковедческий, историко-сравнительный и историко-системный методы. *Результаты.* В результате исследования установлено, что основу источниковой базы составляют материалы российских архивохранилищ, документы цинского происхождения, казахские нарративные источники, а также опубликованные сборники архивных документов. Выявлены основные группы российских архивных материалов, охарактеризованы информативные возможности китайских письменных источников и казахских исторических преданий, шежира и эпических произведений. Рассмотрен вклад отечественных и зарубежных исследователей в выявление, публикацию и введение в научный оборот документов по истории Казахского ханства XVIII века. *Заключение.* Сделан вывод о том, что совокупность российских, китайских и казахских

источников образует репрезентативную документальную основу для изучения жизни и государственной деятельности Абилмамбет-хана, а также политической истории Казахского ханства XVIII века в целом.

Ключевые слова: Абилмамбет-хан, Казахское ханство, источниковая база, архивные документы, российские источники, китайские источники, казахские нарративные источники, дипломатические отношения, Прииртышье, Иртышская линия, XVIII век

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования «История создания Иртышской десятиверстной полосы и борьба казахов за её возвращение (1765–1921 гг.)» ИРН: AP26104261 Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Для цитирования: Тылахметова А. С., Бейсембаева А. Р., Тепкеев В. Т. Источниковая база исследования жизни и государственной деятельности Абилмамбет-хана // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Т. 13. № 4. С. 980–994. (На англ.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_980-994

Introduction

Abilmambet Khan occupies an important place in the political history of the Kazakh Khanate in the 18th century. His activities coincided with a period of major military-political and geopolitical transformations in Central Asia associated with the Kazakh–Dzungar wars, the expansion of the influence of the Russian and Qing Empires, and the transformation of the system of international relations in the steppe region following the collapse of the Dzungar Khanate. During this period, Abilmambet was one of the key representatives of the Kazakh ruling elite and played an active role in addressing major issues of both domestic and foreign policy.

Despite considerable scholarly interest in the history of the Kazakh Khanate in the 18th century, the source base for the study of the life and state activity of Abilmambet Khan has not yet been the subject of a comprehensive and specialized analysis. Information about him is preserved in numerous Russian, Chinese, and Kazakh sources of different origin and character. A significant portion of these materials is held in archival repositories in Russia and China or has been introduced into scholarly circulation through documentary publications. At the same time, these sources differ in their provenance, informational value, and degree of scholarly examination, which necessitates their systematization and source-critical analysis.

In this regard, the identification and comprehensive characterization of sources containing information on the life and state activity of Abilmambet Khan acquire particular significance. The analysis of various groups of written sources makes it possible to assess their informational potential, determine their representativeness, and identify their value for reconstructing the political history of the Kazakh Khanate in the mid-18th century.

The purpose of this article is to analyze the source base for the study of the life and state activity of Abilmambet Khan. To achieve this objective, the article examines materials from Russian and Chinese archival repositories, Kazakh narrative sources, and published collections of documents containing information on the activities of the Kazakh ruler.

The scientific novelty of the study lies in the comprehensive systematization and characterization of the principal groups of Russian, Chinese, and Kazakh sources containing information about Abilmambet Khan, as well as in determining their significance for the study of the political history of the Kazakh Khanate in the 18th century.

Materials and Methods

The methodological framework of the study is based on the principles of historicism, objectivity, and scientific reliability. The research employed source-critical, historical-comparative, and historical-systemic methods. Source criticism made it possible to determine the provenance, content, and informational value of the identified documents. The historical-comparative method was used to compare information derived from Russian, Chinese, and Kazakh sources, while the

historical-systemic approach enabled the source base to be examined as an integrated body of interconnected materials reflecting various aspects of the life and state activity of Abilmambet Khan.

Results

The source base for the study of the life and state activity of Abilmambet Khan consists of unpublished and published materials identified in archival repositories of Russia and China, as well as sources introduced into scholarly circulation through documentary collections and publications.

Within the structure of the source base, a special place is occupied by Russian archival materials represented by documents of diverse origin and content. Their analysis makes it possible to distinguish several principal groups of sources relating to the life and state activity of Abilmambet Khan. These include letters of Kazakh rulers, including Abilmambet himself, addressed to Russian civil authorities and military officials of various ranks; reports of the College of Foreign Affairs submitted to the Imperial Court; decrees and directives issued by the central authorities of the Russian Empire; reports of the Orenburg and Siberian governors; and communications, testimonies, and reports prepared by interpreters, envoys, and other officials.

These sources contain information on the diplomatic contacts of the Kazakh Khanate with the Russian Empire and neighboring states, reflect the characteristics of the domestic and foreign policies pursued by Kazakh rulers, and make it possible to reconstruct the main stages of Abilmambet Khan's political activity.

Valuable documentary evidence is preserved in the Foreign Policy Archive of the Russian Empire of the Historical and Documentary Department of the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation, the Russian State Archive of Ancient Acts, the Archive of the St. Petersburg Institute of History of the Russian Academy of Sciences, the Russian State Military Historical Archive, the Russian State Historical Archive, the Historical Archive of the Omsk Region, and the State Archive of the Orenburg Region.

These materials are housed in both central and regional archival repositories of Russia, including the Foreign Policy Archive of the Russian Empire (AFPRE, Moscow), particularly Collection (Fond) No. 122 «Kirghiz-Kaisak Affairs»; the Historical Archive of the Omsk Region (HAOR, Omsk), Collection (Fond) No. 1 «Divisional Chancellery of the Commander of the Troops of the Siberian Frontier Lines (Siberian Corps)»; and the United State Archive of the Orenburg Region (USAOR, Orenburg), Collection (Fond) No. 3 «Orenburg Provincial Chancellery», among others.

Materials preserved in the Foreign Policy Archive of the Russian Empire (AFPRE) occupy an important place in the source base of this study. The documents of this archive contain information on the political situation in the Kazakh Steppe during the first half of the 18th century, the relations of Kazakh rulers with the Russian Empire, and make it possible to clarify the position and status of Abilmambet Khan among representatives of the Kazakh political elite.

For example, a report submitted by the envoys of Khan Abulkhair to the Ufa Military Chancellery contains a letter from the khan transmitted through his envoys, in which Abilmambet is also mentioned:

«There are 40,000 kubitkas of the nomadic Kazakh people, and their principal ruler is Abulkhair Khan, by whom these envoys have been sent. Besides him, there are two other khans – Barak and Abilmambet. They roam in the mountains of Ulatau and Kichitau, along the Syr, Sarysu, and Torgai rivers, in the Karakum steppe and other places thereabouts. The Kazakhs also possess towns: the principal town is Tashkent, ruled by Cholbars Khan, the brother of Abulkhair Khan; the second town is Turkestan, ruled by Shemyaki Khan; and the third town is Sairam, ruled by Kuchuk Khan» (AFPRE. F. 122. Inv. 1. 1730–1731. C. 1. P. 31–32).

Another document preserved in the AVPRI indicates that in 1736 Sultan Ablai, together with Abilmambet Khan, established relations with officials of the Orenburg Expedition and, from that time onward, began exchanging written correspondence with local and central authorities of the Russian Empire concerning the development of bilateral relations (AFPRE. F. 122. Inv. 1736. C. 2. P. 12–14).

The materials of this major archival repository also demonstrate that Abilmambet and Ablai, and at times in alliance with Abulkhair Khan of the Junior Zhuz, sought to obtain permission for Kazakhs to conduct trade in Russian frontier fortresses, including Orenburg. Thus, a report of the Siberian Provincial Chancellery to the College of Foreign Affairs dated 20 December 1743 stated:

«Envoys sent by Sultan Ablai arrived at the frontier commander, the colonel, with a message expressing their desire to live in peace and to trade with Russia. They had travelled for fifteen days from Sultan Ablai, whose encampments were located near Kokchei (Kokshetau – author's note)... Furthermore, Ablai requested that he be granted permission to trade in Orenburg, just as his elder brothers Abulkhair and Abilmambet Khan had been, travelling from his horde by a separate route, from which considerable trade might result» (AFPRES. F. 122. Inv. 1743. C. 8. P. 2–2 rev.).

Another document preserved in the same archival repository indicates that on 28 November 1759 the tsarist administration openly proposed that Ablai depose the legitimate senior Kazakh ruler, Abilmambet Khan, and assume his position, promising him «every possible support» (AFPRES. F. 122. Inv. 1759. C. 4. P. 461).

A substantial body of sources relating to the life and state activity of Abilmambet Khan is concentrated in the Russian State Archive of Ancient Acts (RGADA). As evidenced by one of the archival files, in a letter dated 25 August 1736, Sultan Abilmambet wrote to Ivan K. Kirillov, State Councillor and head of the Orenburg Expedition, informing him about himself, his leading associates, trade matters, and the Bashkirs who had attacked his people, against whom the khan had dispatched Sultan Ablai:

«Abulmukhamet-Bagatur Khan appointed Ablai Sultan as chief over ten thousand five hundred men... This year we have not seen any trade, but if trade takes place, we shall come with sheep and horses. To the brother-general of the White Tsar we bring bread and salt, yet the Bashkirs have ravaged us, the humble descendants of the Minor Giray line, three times. Therefore, Abulmukhamet Khan ordered Ablai Sultan to set out; and the said sultan went, killed eighty men, seized their horses, and returned in good health...» (AFPRES. F. 248. Inv. 1164. P. 20–20 rev.).

A significant body of archival documents on this subject is preserved in the Historical Archive of the Omsk Region (HAOR, Omsk). These materials indicate that on 23 March 1759 a memorandum from the Orenburg Provincial Chancellery was addressed to Brigadier K. L. von Frauendorf, commander of the Siberian Corps, concerning negotiations between Abilmambet Khan and Sultan Ablai and Chinese envoys, their categorical refusal to assist the Qing military forces, and the need to employ the Kazakhs to prevent the Chinese from advancing into the territories of the Central Asian states. The document stated:

«The envoys also requested from Abilmambet Khan and Sultan Ablai armed Kazakhs to assist them in the capture of Samarkand, Tashkent, Bukhara, and other cities. For this purpose, the Chinese army had already been set in motion and had reached Dzungaria. However, the khan, the sultan, the Kazakh elders present, and the Kazakhs themselves not only rejected this proposal but also declared that if the Chinese were to engage in such conquests, they would thereby demonstrate hostile intentions toward the Kazakhs. They further stated that in such a situation they placed great hope in protection from the Russian side and emphasized that they had been subjects of Her Imperial Majesty for nearly thirty years. Therefore, before their departure, the envoys sent word in advance to the commander of the Chinese forces urging him to halt any further advance. They reassured the khan and the sultan of peaceful intentions and then departed themselves» (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 76. P. 230 rev.).

Another noteworthy document from the same fond demonstrates the alliance between Abilmambet and Ablai in a number of political and military matters, including campaigns against the Alatau Kyrgyz. Military hostilities, with varying degrees of intensity and success, continued for many years after the destruction of the Dzungar Khanate in 1758. This is evidenced by a report submitted by Lieutenant I. Urakov and interpreter Ya. Gulyaev to the Orenburg Provincial Chancellery on 10 April 1760, which referred to «the intention of Abilmambet Khan and Sultan Ablai to wage war against the Trans-Stone Kirghiz who were obstructing trade» (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 88. P. 664–664 rev.).

Moreover, even after the death of Abilmambet, close relations continued between his son Abulfayiz and Ablai, who had by then become the senior khan (Khafizova, 2022: 39–65).

The nature of Abilmambet's relations with the Qing Empire and the foreign-policy activities of his close associates are reflected in a wide range of Chinese documentary sources. These include imperial decrees, orders, directives, and edicts addressed to the Grand Council, governors, and officials of various ranks; memorials submitted by the Grand Council to the emperor; imperial charters granted to Kazakh rulers and their heirs; letters of Kazakh khans and sultans to Qing officials; records of diplomatic audiences and official receptions of Kazakh envoys; reports of the Ili governors-general and military commanders to the emperor concerning events along the Qing–Kazakh frontier and in the Kazakh steppe; registers of imperial gifts and awards bestowed upon Kazakh rulers, including descendants of Abilmambet Khan; and petitions and complaints submitted by Kazakhs concerning actions of the Qing authorities on the Kazakh–Qing border that they regarded as unlawful.

A substantial body of archival materials on this subject is preserved in the State Archive of the Orenburg Region of the Russian Federation. Thus, a letter dated 18 June 1744 from Abilmambet Khan to the Orenburg Governor, Privy Councillor I. I. Neplyuev, contains information regarding trade relations with Russia and Dzungaria, as well as a request for the return of one of his subjects, Tanatar, to the Kazakh side:

«On our side all remain at peace with the Russian Empire; therefore, envoys have been sent both to the Great Horde and to Galdan Tseren for purposes of trade, and for this reason Kulebai Bai has been dispatched. Although we are located at a considerable distance, God willing, we shall meet with you next year, and whatever is commanded by Her Most Gracious Majesty shall be fulfilled by us. In the meantime, even through envoys, let Her Imperial Majesty's orders be conveyed to us, and we shall faithfully carry them out. If Russian merchants wish to come here for trade, they may travel with these envoys. I have sent Kulebai, Almysarei, and Kulchuk Batyr, and whatever they say, please accept their words. As we have previously sworn allegiance to Her Imperial Majesty, so we remain faithful now and shall not alter our commitment. Kurman Batyr and Shauduk Batyr have also departed... In a Russian settlement, in the village of Saby, there is one of my subjects. We most humbly request Her Imperial Majesty to order that this man, whose name is Tanatar, be sent back with Kulchuk. As for the Russian captives currently among us, we shall release them all» (USAOR. F. 3. Inv. 1. C. 3. P. 70–70 rev.).

A considerable number of documents are also preserved in the National Archive of the Republic of Kalmykia. Among them is a document dated 18 January 1743 containing a letter from Abilmambet Khan to Donduk-Dashi, regent of the Kalmyk Khanate, and to Khansha Darma-Bala, conveying congratulations and expressing wishes for friendship and peace:

«I, Abilmambet Khan, ruler of the Kirghiz-Kaisaks, extend my congratulations to Donduk-Dashi Khan and hereby inform you that I have learned that the sovereign has entrusted you with your father's khanly authority. I rejoice greatly at this and pray to God for your long and prosperous reign. By the supreme decree of Her Imperial Majesty Elizabeth Petrovna, Autocrat of All Russia, our Kirghiz-Kaisak people enjoy free and unrestricted trade within the Orenburg Expedition. I also extend my sincere congratulations to Khansha Darma-Bala and Taiji Abuygai. Furthermore, I wish to note that Your Highness has witnessed many former khans and rulers, and at present it is incumbent upon you to guide the younger rulers and the khan of both sides toward good relations and friendship, as was the case during the time of Ayuka Khan. At present, peace prevails between us, for which we sincerely rejoice and pray to God, and it is fitting that you likewise offer prayers for its preservation» (NARK. F. 56. Inv. 1. C. 165. P. 125–125 rev.).

Of particular interest are documents reflecting the relations between Abilmambet Khan and the clans under his authority and the Russian frontier administration along the Irtysh Line. These materials make it possible to trace the features of Russian policy toward the Kazakh population of the frontier regions and contain valuable information on the regulation of seasonal migrations in the vicinity of the Siberian frontier line.

In this regard, special attention should be paid to the order issued by Orenburg Governor I. I. Neplyuev to Colonel Ya. S. Pavlutsky on 6 September 1742 (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 5. P. 263–265

rev.). The document contained instructions prohibiting Kazakhs from crossing the Tobol, Ui, and Irtysh rivers and from remaining near Russian fortresses. At the same time, it addressed issues related to protecting the Kazakh population from Dzungar raids and regulating relations with Abilmambet Khan. This source demonstrates the introduction of restrictions on Kazakh migrations by the Russian administration in the frontier zone and constitutes an important document for the study of land relations in the Irtysh region in the mid-18th century (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 5. P. 263–265 rev.).

Materials from the early 1760s are of particular importance for studying the situation of Kazakh nomadic communities after the collapse of the Dzungar Khanate. Thus, the testimony of the Bashkir Sh. Abzanov, recorded on 10 November 1761, reported that Kazakhs had been displaced from their former pastures in the territory of the former Dzungar Khanate by Manchu troops. This document reflects changes in the military and political situation in the region and provides valuable information on the condition of the Kazakh population following the establishment of Qing control over neighboring territories (AFPRE. F. 113. Inv. 1761. No. 2. P. 13–15).

Thus, documents dating from the period of Abilmambet Khan's rule are valuable not only for the study of his political activities but also for research into land tenure and frontier issues in Eastern Kazakhstan and the Irtysh region during the second half of the 18th century. These materials record restrictions imposed on Kazakh seasonal migrations in the area of the Irtysh Line and reflect transformations in traditional patterns of land use brought about by the major political developments of the mid-18th century.

Alongside Russian archival materials, sources of Qing origin are of particular importance for the study of the life and state activity of Abilmambet Khan. Their significance is largely determined by the active involvement of the Kazakh Khanate in the political processes of Central Asia following the fall of the Dzungar Khanate and the establishment of direct contacts between Kazakh rulers and the Qing Empire. Chinese documents contain information on diplomatic missions, political relations, questions of allegiance, territorial disputes, and trade connections, thereby substantially complementing the evidence preserved in Russian archival materials.

Documents relating to Abulfayiz were extracted by the compilers of the relevant documentary collections (K. Sh. Khafizova and others) from two principal sources: the imperial chronicle of the Qing Empire, «Da Qing lichao shilu» («Veritable Records of the Great Qing Dynasty»), including «Da Qing Gaozong Chunhuangdi shilu» («Veritable Records of the Qianlong Reign of the Great Qing Dynasty», Tokyo, 1936), and the collection of imperial decrees «Qinding pingding Zhunge'er fanglüe» (1771; translated into Russian as «Imperially Approved Plans for the Pacification of the Dzungars»), compiled in chronological order from the late 17th century to 1765. The complete version of this source is preserved in the National Library of Russia in St. Petersburg (Khafizova, 1989).

An important component of the source base is represented by Kazakh narrative sources, including historical legends, genealogical traditions (shezhire), epic works, and folk poetry. Their significance lies in preserving information on the perception of historical events within Kazakh society, genealogical traditions, concepts of political authority, and various aspects of the domestic and foreign policy of the Kazakh Khanate. The particular value of Kazakh sources stems from the fact that they are uniquely capable of conveying the spirit of the age and the sentiments of the people who participated in the complex and often contradictory events described. It is evident that no external source can fully reflect the internal condition of an ethnic community, especially when its existential interests did not coincide with those of the opposing side. This distinction constitutes one of the principal differences between indigenous and external sources. The former provide a clearer reflection of the specific features and nuances of the domestic and foreign policy of the Kazakh Khanate during the period of Abilmambet Khan. Kazakh sources preserve unique information concerning the challenges faced by steppe leaders, including Abilmambet, as nomadic civilization adapted to new socio-economic and geopolitical realities.

An important milestone in Kazakh historical scholarship at the turn of the 1980s and 1990s was the publication of the three-volume collection of Kazakh folk poetry «Bes gasyr zhyrlydy» («Five Centuries Sing») (Bes gasyr zhyrlydy, 1985). Later, within the framework of the state program

«Madeni mura» («Cultural Heritage»), a one-hundred-volume collection of works by Kazakh folk storytellers entitled «Babalar sozi» («The Word of the Ancestors») was published (Babalar sozi, 2006; Babalar sozi, 2007). During the first decades of Kazakhstan's independence, numerous folk narratives, songs, and epics collected and systematized by the prominent Kazakh historian and thinker M. Zh. Kopeyev were also published, including the multi-volume edition of his works (Kopeyuly, 2003).

The work of identifying, publishing, and introducing into scholarly circulation sources relating to the life and state activity of Abilmambet Khan began during the Soviet period. In this regard, the documentary collections «Kazakh–Russian Relations in the 16th–18th Centuries» (Shakhmatov, 1961) and «Kazakh–Russian Relations in the 18th–19th Centuries» (Kireev, 1964), prepared in the 1960s by the Ch. Ch. Valikhanov Institute of History, Archaeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR and the Central Archive of the Kazakh SSR, gained wide recognition among historians. Drawn from the holdings of the Foreign Policy Archive of Russia, the Central State Military Historical Archive, the Central State Historical Archive in St. Petersburg, and archives in Almaty, Omsk, and other cities, these materials were intended to reflect important socio-economic and socio-political processes. The collections included numerous documents originating directly from khans and sultans.

For example, these publications contain valuable information concerning the election of Abilmambet as khan in 1739, reported by the batyr and future tarkhan Zhanibek and recorded in the «Journal Notes» of Prince V. Urusov: «Abilmambet, the son of the former Khan Pulat (Bolat), while in Turkestan in the previous year, was elevated to the khanly dignity by the most distinguished Kirghiz-Kaisak clans, including the Argyn, Aktai, Uvak-Kerei, and others; and upon his arrival in the Horde he was raised upon a felt cloak by the best men of many clans» (Shakhmatov, 1961: 148).

In 1948, Soviet historians under the leadership of M. P. Vyatkin prepared the documentary collection *Materials on the History of the Kazakh SSR (1741–1751)*, which included several documents relating to Abilmambet Khan and Sultan Ablai dating from 1743–1745. These included a report by Orenburg Governor I. I. Neplyuev to the College of Foreign Affairs concerning the declaration of loyalty to Russia by Abilmambet Khan of the Middle Zhuz and Ablai, who had returned from Dzungar captivity, as well as two personal letters from Sultan Ablai addressed to representatives of the Siberian administration – Colonel Ya. S. Pavlutsky of the Siberian Dragoon Regiment and Tobolsk Governor A. M. Sukharev. The first letter contains a complaint by the Kazakh rulers regarding restrictions imposed on Kazakh migrations along the Irtysh River and attacks carried out by Russian detachments against Kazakh auls, while the second concerns the intention of 300 kibitkas of the Uysun tribal group to accept Russian allegiance (Vyatkin, 1948: 67).

In 1960, the collection *Materials on the History of the Political System of Kazakhstan*, edited by S. Z. Zimanov, was published. Since the dominant concept in Soviet historiography at that time emphasized the voluntary incorporation of the Kazakh zhuzes into the Russian Empire, the volume primarily included documents relating to the acceptance of Russian allegiance by Abilmambet Khan of the Middle Zhuz and Sultan Ablai in 1740, as well as the text of their oath of allegiance (Masevich, 1960: 36–37).

During the 1970s and 1980s, G. P. Suprunenko, an orientalist at the Institute of History of the Academy of Sciences of the Kirghiz SSR, translated and analyzed the Chinese sources on the history of Central Asia that were known at the time. These materials were preserved in the scholar's manuscript archive (Suprunenko, 1979) and were later partially published in contemporary Kyrgyzstan (Materials, 2003).

In the late 1980s, the Ch. Ch. Valikhanov Institute of History, Archaeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR published documentary collections on the history of Kazakh–Chinese relations during the second half of the 18th century and the first third of the XIX century. The first volume covered documents from May 1754 to 31 December 1758, while the second included materials from 17 March 1769 to 23 May 1830. Compiled by K. Sh. Khafizova and V. A. Moiseev under the editorship of Academician R. B. Suleimenov, these collections presented for the first time translations of documents from Chinese and Turkic languages into Russian (Khafizova,

1989). Several years ago, this collection was republished by scholars of the Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology with revisions and additions reflecting the current state of scholarship (Khafizova, 2020).

In 1989, the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the USSR published a collection of Russian, Chinese, and Mongolian sources on the history of international relations in Central Asia during the 17th–18th centuries. This publication included several documents containing information on Abilmambet (International Relations, 1989).

During the period of Kazakhstan's independence, efforts aimed at identifying, preparing, annotating, and publishing written sources intensified considerably. Of particular interest for the study of Kazakhstan's history during the period under consideration is the 1998 collection *Kyrgyzstan–Russia: A History of Relations*, which contains several texts mentioning Abilmambet Khan and his son, Sultan Abulfayiz (Kyrgyzstan, 1998). In the same year, a collection of one hundred documents concerning relations between the Kazakh khans and the Qing Empire was published in both Kazakh and the original Chinese language (100 Documents, 1998).

In the mid-2000s, within the framework of the «History and Ethnography» section of the State Program Cultural Heritage, the Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology prepared the multi-volume series *The History of Kazakhstan in Russian Sources of the XVI–XX Centuries*. The sixth volume of the series (compiled by I. V. Erofeeva and B. T. Zhanayev) includes materials from a special investigation conducted by the Orenburg Provincial Chancellery into the circumstances surrounding the death of Khan Ablai, in which both Abulfayiz and his father Abilmambet are mentioned (History of Kazakhstan, 2007: 136–152).

In 2005, the well-known philologist Z. S. Taishybay prepared for publication a collection of Russian and Chinese documents and materials devoted to the life and activities of Khan Ablai, translated into the Kazakh language (republished in 2011) (Ablai Khan, 2005; Taishybay, 2021). A number of the sources included in this collection contain information concerning Abilmambet Khan and his descendants.

Numerous documents on this subject have also been published in Russia. In particular, scholars from Barnaul carried out substantial work resulting in the publication of the volume *Russian–Dzungar Relations (Late XVII Century – 1760s): Documents and Extracts* in 2006. Of particular interest is a document concerning the acceptance of Russian allegiance by the Kazakhs of the Middle Zhuz. This is evidenced by a report of the head of the Orenburg Expedition, V. A. Urusov, to the College of Foreign Affairs in response to a memorandum from the Siberian Governor P. I. Buturlin concerning the Russian allegiance of the Kazakhs, dated 13 May 1741:

«To this memorandum I resolved to reply through the Siberian Provincial Chancellery, reporting that among the subjects of His Imperial Majesty are... the Middle Kirghiz-Kaisak Horde under the authority of Abilmambet Khan and Ablai Sultan, who in the year 1740 swore an oath of loyalty to His Imperial Majesty...» (Russian–Dzungar Relations, 2006).

In the mid-2010s, new documentary collections appeared that reflected both the Russian and Chinese dimensions of the foreign policy pursued by the rulers of the Kazakh Khanate. Under the leadership of I. V. Erofeeva, the scholarly publishing project *The Epistolary Heritage of the Kazakh Ruling Elite, 1675–1821* was implemented. The project included more than 800 translations and 250 facsimiles of original letters written by Kazakh khans and sultans to rulers and officials of the Russian Empire and neighboring Eastern states, as well as historical and biographical essays on the authors of these documents (Erofeeva, 2014). A number of these documents are directly related to Abilmambet Khan and his descendants.

Beginning in 2004, a considerable number of unique sources were identified within the framework of the state programs *Madeni Mura* («Cultural Heritage»), *Khalyk Tarikh Tolkynynda* («The People in the Stream of History»), *Rukhani Zhangyru* («Spiritual Revival»), and «Archive–2025». These programs were of «exceptional significance for rethinking the key methodological concepts of historical scholarship and for developing an objective approach to national history as an organic and inseparable part of the broader world historical process» (Abuseitova, 2022).

The International Turkic Academy published a collection of documents on the history of diplomacy in Central and East Asia and on international relations in these regions, prepared by leading scholars from Kazakhstan, the People's Republic of China, Taiwan, and Japan (Eastern Diplomacy, 2015). On the Kazakh side, the principal editors of the collection were K. Sh. Khafizova and D. K. Kydyrali. Khafizova was responsible for the translation of Chinese documents, the preparation of indexes, and scholarly commentaries. A substantial number of documents included in the collection provide valuable information on the political activities of Abilmambet and other rulers of the steppe.

Of particular value for the study of this historical figure and his era is the collection of archival documents prepared by a group of scholars including B. Ezhenkhanuly, Zh. Oshan, and S. Sungatai (Ezhenkhanuly, 2005). The materials published in this volume significantly expanded the documentary base available for the study of the political history of the Kazakh Khanate in the 18th century and the activities of its leading representatives.

In recent years, the Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology has carried out extensive work on the publication of both previously published materials and sources newly identified through research conducted in major central and regional archives, primarily in the Russian Federation.

Within the framework of the research program History and Culture of the Great Steppe, the Institute published in 2018 the documentary collection Sultans and Batyrs of the Middle Zhuz (Second Half of the XVIII Century) (Sultans and Batyrs, 2018). The volume contains documents relating to the most influential Kazakh rulers of the 1750s–1780s, identified in the Historical Archive of the Omsk Region and the State Archive of the Orenburg Region. Among these materials are documents referring to the family of Abilmambet Khan.

An important result of the cooperation between the Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology and the Historical Archive of the Omsk Region within this program was the publication in 2019 of the thematic collection From the History of Kazakh–Russian Relations. The XVIII Century (From the History, 2019). This volume presents archival documents covering the history of Kazakh–Russian relations from 1745 to 1778, including materials on the diplomatic relations of the Kazakh Khanate with neighboring states and peoples, as well as various aspects of the political and socio-economic life of the Kazakh steppe.

In 2020, the implementation of this program continued with the publication of the collection From the History of the Great Steppe (Last Quarter of the XVIII Century) (From the History, 2020). The documents included in this volume illuminate the political, socio-economic, and cultural aspects of relations between the neighboring regions of Kazakhstan and Russia. The correspondence of Kazakh rulers with regional Russian authorities primarily concerns the resolution of pressing social and economic issues affecting the Kazakh population. The name of Abilmambet, one of the influential political actors of the Great Steppe, appears in many of the events reflected in this collection.

As part of the fundamental research project Historical Traditions of Kazakh Statehood and the Problems of Preserving National Identity, the Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology prepared in 2023 the unique documentary collection The Kazakh Steppe in Archival Documents (Third Quarter of the XVIII Century) (The Kazakh Steppe, 2023). This volume contains correspondence between Kazakh khans, sultans, and batyrs and regional Russian authorities concerning a wide range of political and economic issues. References to Abilmambet Khan are also found throughout these materials.

Thus, within the extensive corpus of available sources, a significant place belongs to documents directly or indirectly related to Abilmambet Khan. Taken together, these materials make it possible to reconstruct with a high degree of reliability the principal stages and events of his life and military-political activities as both a sultan and a khan of the Kazakh Khanate.

Conclusion

The analysis conducted has demonstrated that the source base for the study of the life and state activity of Abilmambet Khan is characterized by considerable diversity in terms of origin, content,

and informational value. Information concerning the Kazakh ruler is preserved in Russian, Chinese, and Kazakh sources, each of which reflects different aspects of his political, diplomatic, and public activities.

The most extensive body of materials is concentrated in Russian archival repositories, particularly the Foreign Policy Archive of the Russian Empire, the Russian State Archive of Ancient Acts, the Historical Archive of the Omsk Region, the State Archive of the Orenburg Region, and the National Archive of the Republic of Kalmykia. The documents preserved in these repositories make it possible to trace Abilmambet Khan's diplomatic activities, his relations with the Russian administration, the development of trade connections, and various aspects of the political history of the Kazakh Khanate in the 18th century.

Sources of Qing origin are of particular importance for the study of Abilmambet's foreign policy activities, as they reflect the contacts between the Kazakh Khanate and the Qing Empire following the collapse of the Dzungar Khanate. Kazakh narrative sources, in turn, complement official documentation with information preserved in the historical memory of steppe society and make it possible to examine particular events of the period through the prism of traditional historical consciousness.

An important role in expanding the source base has been played by the long-term efforts of domestic and foreign scholars aimed at identifying, translating, publishing, and introducing archival documents into scholarly circulation. As a result, the possibilities for studying the life and state activity of Abilmambet Khan, as well as the political history of the Kazakh Khanate in the 18th century as a whole, have been substantially broadened.

Thus, the corpus of identified and published sources constitutes a representative documentary foundation for further research into the life and state activity of Abilmambet Khan, his place within the political system of the Kazakh Khanate, and his role in the international relations of Central Asia during the 18th century.

Sources

- AFPRE — Archive of Foreign Policy of the Russian Empire (Historical and Documentary Department of the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation, Moscow)
 RSAAA — Russian State Archive of Ancient Acts (Moscow)
 HAOR — Historical Archive of the Omsk Region (Omsk)
 USAOR — United State Archive of the Orenburg Region (Orenburg)
 NARK — National Archive of the Republic of Kalmykia (Elista)

Источники

- АВПРИ — Архив внешней политики Российской империи Историко-документального департамента Министерства иностранных дел Российской Федерации
 РГАДА — Российский государственный архив древних актов
 ИАОО — Исторический архив Омской области
 ОГАОО — Объединенный государственный архив Оренбургской области
 НА РК — Национальный архив Республики Калмыкия

References

100 quzhat, 1998 — 100 quzhat: qazaq khandygy men Ching imperiyasy arasyndaǵy qarym-qatynastarga bailylyst quzhattar [100 Documents: Documents Related to Relations between the Kazakh Khanate and the Qing Empire]. Almaty, 1998. 176 p. (In Kaz.).

Abuseitova, 2022 — Abuseitova M.Kh. Vklad gosudarstvennykh programm Respubliki Kazakhstan «Madeni mura» («Kul'turnoe nasledie»), «Khalyk tarikh tolkynynda» («Narod v potoke istorii»), «Rukhani zhangyru», «Arkhyv – 2025» v izuchenie istorii i kul'tury kazakhskoi gosudarstvennosti [Contribution of the State Programs of the Republic of Kazakhstan «Madeni mura» («Cultural Heritage»), «Khalyk tarikh tolkynynda» («People in the Flow of History»), «Rukhani zhangyru», and «Archive – 2025» to the Study of the History and Culture of Kazakh Statehood]. Otan tarikhy. 2022. No. 2. P. 5–16. (In Russ.).

Abylai khan, 2005 — Abylai khan: omiri men qyzmetine qatysty quzhattar men materialdardyn zhinagy [Abylai Khan: Collection of Documents and Materials Related to His Life and Activities]. Petropavl: ZhShS Astana baspasy, 2005. 499 p. (In Kaz.).

- Babalar sozi, 2006 — *Babalar sozi: Zhuz tomdyq* [Words of the Ancestors: One Hundred Volumes]. Vol. 33: Batyrlar zhyry [Heroic Epics]. Astana: Foliant, 2006. 364 p. (In Kaz.).
- Babalar sozi, 2007 — *Babalar sozi. Zhuz tomdyq* [Words of the Ancestors. One Hundred Volumes]. Vol. 44. Batyrlar zhyry [Heroic Epics]. Astana: Foliant, 2007. 496 p. (In Kaz.).
- Bes gasyr zhyrlaidy, 1985 — Bes gasyr zhyrlaidy: ush tomdyq: XV gasyrdan XX gasyrdyn bas kezine deingi aqyn-zhyraularynyn shygarmalary [Five Centuries Sing: In Three Volumes: Works of Akyns and Zhyraus from the 15th to the Early 20th Century] / comp. by M. Baidildaev, M. Magauin; Academy of Sciences of the Kazakh SSR; M. O. Auezov Institute of Literature and Art. Almaty: Zhazushy, 1985. Vol. 3. 352 p. (In Kaz.).
- Vostochnaya diplomatiya, 2015 — *Vostochnaya diplomatiya na styke tsivilizatsii (konets XIV – 70-e gody XIX vv.)* [Eastern Diplomacy at the Crossroads of Civilizations (Late 14th – 1870s)]. Astana: Gylym, 2015. 400 p. (In Russ.).
- Vyatkin, 1948 — Materialy po istorii Kazakhskoi SSR (1740–1751) [Materials on the History of the Kazakh SSR (1740–1751)]. Vol. 2. Part 2 / Ed. by M. P. Vyatkin. Alma-Ata: AS KazSSR, 1948. 457 p. (In Russ.).
- Ezhenkhanuly, 2005 — *Qazaqstan tarikhyy turaly qytai derektemeleri* [Chinese Sources on the History of Kazakhstan]. In 5 vols. Vols. I–III / Chinese sources translated, commented and annotated by B. Ezhenkhanuly, Zh. Oshan, S. Sungatai. Almaty: Daik-Press, 2005–2006. (In Kaz.).
- Erofeeva, 2014 — Epistol'arnoe nasledie kazakhskoi pravyashchei elity 1675–1821 gg. [Epistolary Heritage of the Kazakh Ruling Elite, 1675–1821]. Collection of historical documents. In 2 vols. Vol. 1: Pis'ma kazakhskikh pravitelei. 1675–1780 gg. [Letters of Kazakh Rulers, 1675–1780] / Comp. and ed. by I. V. Erofeeva. Almaty: ABDI Kompani, 2014. 696 p. P. 274. (In Russ.).
- Iz istorii, 2019 — Iz istorii kazakhsko-rossiiskikh otnoshenii. XVIII vek [From the History of Kazakh-Russian Relations. 18th Century]. Collection of documents / Comp. by V. A. Sirik. Almaty: Litera-M, 2019. 522 p. (In Russ.).
- Iz istorii, 2020 — *Iz istorii Velikoi stepi (poslednyaya chetvert' XVIII v.)* [From the History of the Great Steppe (Last Quarter of the 18th Century)]. Almaty: Litera-M, 2020. 544 p. (In Russ.).
- Istoriya Kazakhstana, 2007 — *Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI–XX vekov. Putevye dnevniki i sluzhebnye zapiski o poezdakh po yuzhnykh kazakhskim stepyam. XVIII–XIX veka* [History of Kazakhstan in Russian Sources of the 16th–20th Centuries. Travel Diaries and Official Notes on Journeys through the Southern Kazakh Steppes. 18th–19th Centuries]. Vol. VI. Almaty: Daik-Press, 2007. 516 p. (In Russ.).
- Kazakhskaya step, 2023 — *Kazakhskaya step' v arkhivnykh dokumentakh (tret'ya chetvert' XVIII v.)* [The Kazakh Steppe in Archival Documents (Third Quarter of the 18th Century)]. Almaty: Madiyar, 2023. 431 p. (In Russ.).
- Kireev, 1964 — *Kazakhsko-russkie otnosheniya v XVIII–XIX vv. (1771–1867)* [Kazakh-Russian Relations in the 18th–19th Centuries (1771–1867)]. Collection of documents and materials / Comp. by F. N. Kireev, V. Ya. Basin, K. Zh. Zhenisbaev, V. S. Musabaeva. Alma-Ata: Nauka, 1964. 575 p. (In Russ.).
- Kopeiuly, 2003 — *Kopeiuly M.-Zh. Shygarmalary* [Works]. Vols. 1–20. Pavlodar: EKO, 2003–2016. (In Kaz.).
- Kyrgyzstan, 1998 — *Kyrgyzstan – Rossiya: istoriya vzaimootnoshenii (XVIII–XIX vv.)* [Kyrgyzstan–Russia: History of Relations (18th–19th Centuries)]. Bishkek: Ilim, 1998. 487 p. (In Russ.).
- Masevich, 1960 — *Materialy po istorii politicheskogo stroya Kazakhstana (so vremeni prisoedineniya Kazakhstana k Rossii do Velikoi oktyabr'skoi sotsialisticheskoi revolyutsii)* [Materials on the History of the Political System of Kazakhstan (from the Accession of Kazakhstan to Russia to the Great October Socialist Revolution)]. Vol. 1 / Comp. by M. G. Masevich. Alma-Ata: AS KazSSR, 1960. 441 p. (In Russ.).
- Materialy, 2003 — *Materialy po istorii kyrgyzov i Kyrgyzstana* [Materials on the History of the Kyrgyz and Kyrgyzstan]. Vol. 2. Bishkek, 2003. 260 p. (In Russ.).
- Mezhdunarodnye otnosheniya, 1989 — *Mezhdunarodnye otnosheniya v Tsentral'noi Azii. XVII–XVIII vv.* [International Relations in Central Asia. 17th–18th Centuries]. Book 2. Moscow, 1989. 343 p. (In Russ.).
- Russko-dzhungarskie otnosheniya, 2006 — *Russko-dzhungarskie otnosheniya (konets XVII – 60-e gg. XVIII vv.)* [Russian-Dzungar Relations (Late 17th – 1760s)]. Documents and extracts. Barnaul: Azbuka, 2006. 359 p. (In Russ.).
- Sultany i batyry, 2018 — *Sultany i batyry Srednego zhuzha (vtoraya polovina XVIII v.)* [Sultans and Batyrs of the Middle Zhuz (Second Half of the 18th Century)]. Collection of documents / Comp. by V. A. Sirik. Almaty: Litera-M, 2018. 560 p. (In Russ.).
- Suprunenko, 1979 — *Suprunenko G.P. Kitaiskie istochniki o kirgizakh v XVIII – nachale XIX vv.* [Chinese Sources on the Kyrgyz in the 18th – Early 19th Centuries]. Frunze, 1979. (In Russ.).
- Taishybay, 2021 — *Taishybay Z.S. Abylai khan tarikhyy: omiri men qyzmetine qatysty quzhattar men zertteu materialdary* [History of Abylai Khan: Documents and Research Materials Related to His Life and Activities]. Petropavl: Severnyi Kazakhstan, 2021. Vol. 1. 564 p. (In Kaz.).
- Khafizova, 1989 — *Khafizova K.Sh., Moiseev V. A. Tsinskaya imperiya i Kazakhskie khanstva. Vtoraya polovina XVIII – pervaya tret' XIX v.* [The Qing Empire and the Kazakh Khanates. Second Half of the 18th – First Third of the 19th Century]. In 2 parts. Alma-Ata: Nauka, 1989. 216 p. (In Russ.).
- Khafizova, 2019 — *Khafizova K.Sh. Stepnye vlastiteli i ikh diplomatiya v XVIII–XIX vv.* [Steppe Rulers and Their Diplomacy in the 18th–19th Centuries]. Nur-Sultan, 2019. 480 p. (In Russ.).
- Khafizova, 2020 — *Khafizova K.Sh. Tsinskaya imperiya i kazakhskie khanstva. Vtoraya polovina XVIII – pervaya tret' XIX vv.* [The Qing Empire and the Kazakh Khanates. Second Half of the 18th – First Third of the 19th Centuries]. Nur-Sultan, 2020. 344 p. (In Russ.).

Khafizova, 2022 — *Khafizova K.Sh. XVIII–XIX gasyrdagy dala bileushileri zhane olardyn diplomatiyasy* [Steppe Rulers and Their Diplomacy in the 18th–19th Centuries]. Astana: QR Prezidenti zhanyndagy QSZI, 2022. 488 p. (In Kaz.).

Shakhmatov, 1961 — *Shakhmatov V.F., Kireev F.N., Shoinbaev T.Zh. Kazakhsko-russkie otnosheniya v XVI–XVIII vv.* [Kazakh-Russian Relations in the 16th–18th Centuries]: Collection of documents and materials. Vol. 1. Alma-Ata: AS KazSSR, 1961. 743 p. (In Russ.).

Литература

100 құжат, 1998 — 100 құжат: қазақ хандығы мен Чиң империясы арасындағы қарым-қатынастарға байланысты құжаттар. Алматы, 1998. 176 б.

Абусеитова, 2022 — Абусеитова М. Х. Вклад государственных программ Республики Казахстан «Мәдени мұра» («Культурное наследие»), «Халық тарих толқынында» («Народ в потоке истории»), «Рухани жанғыру», «Архив – 2025» в изучение истории и культуры казахской государственности // Отан тарихы. 2022. № 2. С. 5–16.

Абылай хан, 2005 — *Абылай хан: өмірі мен қызметіне қатысты құжаттар мен материалдардың жинағы*. Петропавл: ЖШС Астана баспасы, 2005. 499 б.

Бабалар сөзі, 2006 — *Бабалар сөзі: Жүз томдық*. Т. 33: Батырлар жыры. Астана: Фолиант, 2006. 364 б.

Бабалар сөзі, 2007 — *Бабалар сөзі. Жүз томдық*. Т. 44. Батырлар жыры. Астана: Фолиант, 2007. 496 б.

Бес ғасыр жырлайды, 1985 — *Бес ғасыр жырлайды: үш томдық: XV ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі ақын-жырауларының шығармалары* / құраст.: М. Байділдаев, М. Мағауин; Қаз ССР ҒА; М. О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер ин-ты. Алматы: Жазушы, 1985. 3-том. 352 б.

Восточная дипломатия, 2015 — *Восточная дипломатия на стыке цивилизаций (конец XIV – 70 годы XIX вв.)*. Астана: Ғылым, 2015. 400 б.

Вяткин, 1948 — *Материалы по истории Казахской ССР (1740–1751)*. Т. 2. Ч. 2. / Под ред. М. П. Вяткина. Алма-Ата: АН КазССР, 1948. 457 с.

Еженханұлы, 2005 — *Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері*. Бес томдық. Т. I–III / Қытай деректемелерін аударған, түсіндірмелері мен ескертулерін жазған Б. Еженханұлы, Ж. Ошан, С. Сұңғатай. Алматы: Дайк-Пресс, 2005–2006.

Ерофеева, 2014 — *Ерофеева И.В. Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 гг. Сборник исторических документов*. В 2 т. Т. 1: Письма казахских правителей. 1675–1780 гг. / Сост. и отв. ред. И. В. Ерофеева. Алматы: АБДИ Компани, 2014. 696 с. С. 274.

Из истории, 2019 — *Из истории казахско-российских отношений. XVIII век*. Сборник документов / Сост.: Сирик В. А. Алматы: Литера-М, 2019. 522 с.

Из истории, 2020 — *Из истории Великой степи (последняя четверть XVIII в.)*. Алматы: Литера-М, 2020. 544 с.

История Казахстана, 2007 — *История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков*. Путевые дневники и служебные записки о поездках по южным казахским степям. XVIII–XIX века. Т. VI. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 516 с.

Казахская степь, 2023 — *Казахская степь в архивных документах (третья четверть XVIII в.)*. Алматы: Мадияр, 2023. 431 с.

Киреев, 1964 — *Казахско-русские отношения в XVIII–XIX (1771–1867) // Сборник документов и материалов*. Составители: Ф. Н. Киреев, В. Я. Басин, К. Ж. Женисбаев, В. С. Мусабаева. Алма-Ата: Издательство «Наука», 1964. 575 с.

Көпейұлы, 2003 — *Көпейұлы М.-Ж. Шығармалары*. 1–20 т. – Павлодар: ЭКО, 2003–2016.

Кыргызстан, 1998 — *Кыргызстан – Россия: история взаимоотношений (XVIII–XIX вв.)*. Бишкек: Илим, 1998. 487 с.

Масевич, 1960 — *Материалы по истории политического строя Казахстана* (со времени присоединения Казахстана к России до Великой октябрьской социалистической революции). Т. 1 / Сост. М. Г. Масевич. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1960. 441 с.

Материалы, 2003 — *Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана*. Т. 2. Бишкек: 2003. 260 с.

Международные отношения, 1989 — *Международные отношения в Центральной Азии*. XVII–XVIII вв. Кн. 2. Москва, 1989. 343 с.

Русско-джунгарские отношения, 2006 — *Русско-джунгарские отношения (конец XVII – 60-е гг. XVIII вв.)*. Документы и извлечения. Барнаул. Азбука. 2006. 359 с.

Султаны и батыры, 2018 — *Султаны и батыры Среднего жуза (вторая половина XVIII в.)*. Сборник документов / сост.: В. А. Сирик. Алматы: Литера-М, 2018. 560 с.

Супруненко, 1979 — *Супруненко Г.П. Китайские источники о киргизах в XVIII – начала XIX вв.* Фрунзе, 1979.

Тайшыбай, 2021 — *Тайшыбай З.С. Абылай хан тарихы: өмірі мен қызметіне қатысты құжаттар мен зерттеу материалдары*. Петропавл: Северный Казахстан. Т.1. 2021. 564 б.

- Хафизова, 1989 — *Хафизова К. Ш., Мусеев В. А.* Цинская империя и Казахские ханства. Вторая половина XVIII – первая треть XIX в.: в 2-х частях. Алма-Ата: Наука, 1989. 216 с.
- Хафизова, 2019 — *Хафизова К. Ш.* Степные властители и их дипломатия в XVIII –XIX вв. Нур-Султан, 2019. – 480 с.
- Хафизова, 2020 — *Хафизова К. Ш.* Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII – первая треть XIX вв. Нур-Султан, 2020. 344 с.
- Хафизова, 2022 — *Хафизова К.Ш.* XVIII–XIX ғасырдағы дала билеушілері және олардың дипломатиясы. Астана: ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ, 2022. 488 б.
- Шахматов, 1961 — *Шахматов В. Ф., Киреев Ф. Н., Шоинбаев Т. Ж.* Казахско-русские отношения в XVI–XVIII вв.: сб. док. и материалов. Т. 1. Алма-Ата: АН КазССР, 1961. 743 с.

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ / ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ / HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 4, pp. 995-1008, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_4_995-1008

HISTORICAL DISCOURSE IN THE WORKS OF A. ZH. MASHANOV

*Anara Gabdulbarievna Shabambayeva*¹, *Baurzhan Narimanovich Abdrahmanov*²,
Aigul Maratovna Sadykova^{3*}

¹Toraighyrov University
(64 Lomov Street, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan)
PhD, Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0003-3663-1368> E-mail: shabambaeva.anar@mail.ru

² Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University
(58 Toraighyrov Street, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0001-7147-4391> E-mail: abdrahmanov_bayr@mail.ru

³ Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University
(58 Toraighyrov Street, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan)
PhD, Associate Professor of the Higher School of Humanities
 <https://orcid.org/0000-0002-8824-4499> E-mail: sadykova_aigul_1@teachers.ppu.edu.kz
*Corresponding author

© Valihanov IHE, 2026

© Shabambayeva A.G., Abdrahmanov B.N., Sadykova A.M., 2026

Abstract. Introduction. This article examines the characteristics of historical and literary discourse in the scholarly and literary heritage of Akzhan Zh. Mashanov, Doctor of Geological and Mineralogical Sciences and Corresponding Member of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. The relevance of the study is determined by the growing scholarly interest in historical discourse as a means of representing historical memory, national and cultural identity, and linguistic mechanisms for interpreting the historical past. Particular attention is paid to Mashanov's contribution to the development of Farabi studies and to the interpretation of Kazakhstan's historical and cultural heritage. *Goals and objectives.* The goal of the study is to identify and characterize the distinctive features of historical and literary discourse in the works of Akzhan Zh. Mashanov. To achieve this aim, the following objectives were established: to define the theoretical foundations of historical discourse research; to identify the principal features of historical and literary discourse in Mashanov's works; to analyze the interaction between the historical and literary components of the author's narrative; to determine the specific features of representing historical figures and events; to characterize the lexical, grammatical, and stylistic means that shape historical discourse; and to establish the role of historical and literary discourse in the representation of historical memory and the cultural heritage of Kazakhstan. The research is based on the discourse-historical approach, cognitive-discursive analysis, and the comparative-historical method, which made it possible to examine Mashanov's texts in terms of their linguistic, historical, and cultural dimensions. *Results.*

The findings demonstrate that Mashanov's historical and literary discourse constitutes a complex system integrating documentary authenticity, references to primary historical sources, and the artistic interpretation of historical events. The study identifies the principal lexical, grammatical, and stylistic markers of historical discourse that reflect the national and cultural specificity, the historical period, and the author's concept of historical memory. It is established that Mashanov's works construct an integrated model of historical narrative based on the synthesis of scientific knowledge, philosophical reflection, and artistic representation of the past. *Conclusion.* The findings lead to the conclusion that the historical and literary discourse in Mashanov's works contributes to the preservation of historical memory and expands the understanding of the specific nature of historical discourse in contemporary humanities research.

Keywords: A. Zh. Mashanov, al-Farabi, Abay, historical figures, historical discourse, artistic discourse, primary sources

For citation: Shabambayeva A.G., Abdrahmanov B.N., Sadykova A.M. Historical discourse in the works of a. Zh. Mashanov// Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Vol. 13. No. 4. Pp. 995–1008. (In Eng.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_995-1008

А.Ж. МАШАНОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТАРИХИ ДИСКУРС

Анара Габдулбариевна Шабамбаева¹, Бауржан Нариманович Абдрахманов²,
Айгул Маратовна Садыкова^{3*}

¹ Торайғыров университеті

(64-үй, Ломов көшесі, 140000 Павлодар, Қазақстан Республикасы)

PhD, қауымдастырылған профессор

 <https://orcid.org/0000-0003-3663-1368> E-mail: shabambaeva.anar@mail.ru

² Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,

(58-үй, Торайғыров көшесі, 140000 Павлодар, Қазақстан Республикасы)

т.ғ.к., қауымдастырылған профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-7147-4391> E-mail: abdrahmanov_bayr@mail.ru

³ Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,

(58-үй, Торайғыров көшесі, 140000 Павлодар, Қазақстан Республикасы)

PhD, гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебінің қауымдастырылған профессоры

 <https://orcid.org/0000-0002-8824-4499> E-mail: sadykova_aigul_1@teachers.ppu.edu.kz

*Корреспондент-автор

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Шабамбаева А.Г., Абдрахманов Б.Н., Садыкова А.М., 2026

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақала геология-минералогия ғылымдарының докторы, Қазақ КСР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі Ақжан Жақсыбекұлы Машановтың ғылыми және әдеби мұрасындағы тарихи-көркем дискурстың ерекшеліктерін зерттеуге арналған. Зерттеудің өзектілігі тарихи дискурсты тарихи жадты, ұлттық-мәдени бірегейлікті және тарихи өткенді тілдік тұрғыдан интерпретациялау тетіктерін бейнелеу құралы ретінде қарастыруға деген ғылыми қызығушылықтың артуымен айқындалады. Зерттеуде ғалымның әл-Фарабитану ғылымының қалыптасуы мен дамуына қосқан үлесіне, сондай-ақ Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасын зерделеудегі ғылыми қызметіне ерекше назар аударылады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты – Ақжан Жақсыбекұлы Машанов шығармаларындағы тарихи-көркем дискурстың өзіндік ерекшеліктерін анықтау және сипаттау. Осы мақсатқа жету үшін тарихи дискурсты зерттеудің теориялық негіздерін айқындау; ғалым шығармаларындағы тарихи-көркем дискурстың негізгі белгілерін анықтау; авторлық баяндаудағы тарихи және көркемдік компоненттердің өзара ықпалдасу

ерекшеліктерін талдау; тарихи тұлғалар мен оқиғалардың репрезентациялану ерекшеліктерін белгілеу; тарихи дискурсты қалыптастыратын лексикалық, грамматикалық және стилистикалық тілдік құралдарды сипаттау; тарихи-көркем дискурстың тарихи жад пен Қазақстанның мәдени мұрасын танытудағы рөлін айқындау міндеттері қойылды. Зерттеу дискурстық-тарихи, когнитивтік-дискурстық және салыстырмалы-тарихи әдістерді қолдану арқылы жүргізілді. Бұл әдістер А.Ж. Машанов мәтіндерін тілдік, тарихи және мәдени қырларының бірлігінде кешенді түрде қарастыруға мүмкіндік берді. *Нәтижелер.* Зерттеу нәтижелері А.Ж. Машановтың тарихи-көркем дискурсы деректік нақтылықты, бастапқы тарихи дереккөздерге сүйенуді және тарихи оқиғаларды көркемдік тұрғыдан пайымдауды біріктіретін күрделі жүйе екенін көрсетті. Тарихи дискурстың ұлттық-мәдени ерекшеліктерді, тарихи дәуірдің сипатын және автордың тарихи жад туралы тұжырымдамасын бейнелейтін негізгі лексикалық, грамматикалық және стилистикалық маркерлері анықталды. Сонымен қатар Ақжан Жақсыбекұлының еңбектері ғылыми білімді, философиялық пайымдауды және өткенді көркемдік тұрғыдан бейнелеуді сабақтастыратын тұтас тарихи баяндау үлгісін қалыптастыратыны дәлелденді. *Қорытынды.* Зерттеу нәтижелері А.Ж. Машанов шығармаларындағы тарихи-көркем дискурстың тарихи жадты сақтауда маңызды рөл атқаратынын және қазіргі гуманитарлық ғылымдағы тарихи дискурстың табиғатын тереңірек түсінуге мүмкіндік беретінін көрсетті.

Түйін сөздер: А.Ж. Машанов, әл-Фараби, Абай, тарихи тұлғалар, тарихи дискурс, көркемдік дискурс, бастапқы дерек көздері.

Дәйексөз үшін: Шабамбаева А.Г., Абдрахманов Б.Н., Садыкова А.М. «А.Ж. Машанов шығармаларындағы тарихи дискурс// Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Т. 13. № 4. 995–1008 бб. (Ағыл.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_995-1008

ИСТОРИЧЕСКИЙ ДИСКУРС В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ А.Ж. МАШАНОВА

Анара Габдулбариевна Шабамбаева¹, Бауржан Нариманович Абдрахманов², Айгул Маратовна Садыкова^{3*}

¹ Торайгыров университет

(64, ул. Ломова, Павлодар 140000, Республика Казахстан)

PhD, ассоциированный профессор

 <https://orcid.org/0000-0003-3663-1368> E-mail: shabambaeva.anar@mail.ru

² Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан

(58, ул. Торайгырова, Павлодар 140000, Республика Казахстан)

кандидат исторических наук, ассоциированный профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-7147-4391> E-mail: abdrahmanov_bayr@mail.ru

³ Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан

(58, ул. Торайгырова, Павлодар 140000, Республика Казахстан)

PhD, ассоциированный профессор высшей школы гуманитарных наук

 <https://orcid.org/0000-0002-8824-4499> E-mail: sadykova_aigul_1@teachers.ppu.edu.kz

*Корреспондент-автор

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Шабамбаева А.Г., Абдрахманов Б.Н., Садыкова А.М., 2026

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена исследованию особенностей историко-художественного дискурса в научном и литературном наследии доктора геолого-минералогических наук, члена-корреспондента Академии наук Казахской ССР А.Ж. Машанова. Актуальность исследования заключается в возрастающем интересе к изучению исторического дискурса как средства репрезентации исторической памяти, национально-

культурной идентичности и языковых механизмов интерпретации исторического прошлого. Особое внимание уделяется вкладу ученого в развитие фарабиеведения и осмыслению историко-культурного наследия Казахстана. *Цель и задачи исследования* заключаются в выявлении и характеристике особенностей историко-художественного дискурса в произведениях Акжана Жаксыбековича. Для достижения поставленной цели определены следующие задачи: определить теоретические основы исследования исторического дискурса; выявить основные признаки историко-художественного дискурса в произведениях ученого; проанализировать особенности взаимодействия исторического и художественного компонентов авторского повествования; установить специфику репрезентации исторических личностей и событий; охарактеризовать лексические, грамматические и стилистические средства, обеспечивающие формирование исторического дискурса; определить роль историко-художественного дискурса в репрезентации исторической памяти и культурного наследия Казахстана. Исследование выполнено с использованием дискурсивно-исторического, когнитивно-дискурсивного и сравнительно-исторического методов, позволивших рассмотреть тексты А.Ж. Машанова в единстве языковых, исторических и культурных характеристик. *Результаты* исследования показали, что историко-художественный дискурс А.Ж. Машанова представляет сложную систему, включающую в себя документальную достоверность, обращение к первоисточникам и художественную интерпретацию отдельных исторических событий. Выявлены основные лексические, грамматические и стилистические маркеры исторического дискурса, отражающие национально-культурную специфику, историческую эпоху и авторскую концепцию исторической памяти. Выявлено, что работы Акжана Жаксыбековича формируют целостную модель исторического повествования, основанную на синтезе научного знания, философского осмысления и художественного изображения прошлого. *Заключение.* Полученные результаты позволяют сделать вывод, что историко-художественный дискурс в произведениях А.Ж. Машанова способствует сохранению исторической памяти и расширяет представления о специфике исторического дискурса в современной гуманитарной науке.

Ключевые слова: А.Ж. Машанов, аль-Фараби, Абай, исторические личности, исторический дискурс, художественный дискурс, первоисточники

Для цитирования: Шабамбаева А.Г., Абдрахманов Б.Н., Садыкова А.М. Исторический дискурс в произведениях А.Ж. Машанова// Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Т. 13. № 4. С. 995–1008. (На англ.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_995-1008

Introduction

The outstanding Soviet and Kazakh scientist Akzhan Zhaksybekovich Mashanov belongs to a pleiad of people whose life and work left a big mark on the history of Kazakhstani science. Interest in the historical heritage of A. Zh. Mashanov is explained primarily by the fact that at the present time there has been a decisive turn towards the humanization of history as a science. It should be noted that until recently questions of history have been studied irrespective of historical details and their deeds. The reason for this was that the study of the historical process was carried out in an impersonal way. The objective patterns of social development were studied without taking into account individual uniqueness, the distinctness of the personality, the psychological characteristics of the historical personality, the motives and moral aspects of its activities were almost not considered (Erohina, 1996: 50–52). When studying historical figures, attention was focused not on revealing the uniqueness of a personality, but on "concentrating the typical features and characteristics of a representative of a particular class in it" (Erohina, 1996: 50–52). It should be noted that at the present stage the problem of studying a person and his or her role in history is one of the leading ones in scientists' research. Among such historical figures who were forgotten in the era of Soviet totalitarianism, one can name A. Zh. Mashanov, whose historical works contributed to the discovery of the scientific heritage of al-Farabi and Abai to the world.

A. Zh. Mashanov wrote about six historical novels, such as "On the study of the heritage of al-Farabi", "Aristotle of the East", "Great scientists of Central Asia and Kazakhstan", "Al-Farabi and

Abai". Furthermore, he wrote and published books on the foundations of Islam "The Scientific Foundations of Islam", "Taboo", carried out historical research on the history of the Kazakh khanates of the times of Abulkhair, Kenesary, Kasym Khan.

The scientist paid much attention to the description of the archaeological records of Kazakh writing. All these works can be attributed to historical discourse, since they render "a sustained image (or mental model) of a historical event" (Ponomareva, 2010: 224). In such historical discourses, events related to the 15th-16th centuries are considered, the image of the medieval thinker al-Farabi is described.

Along with this, in the works of A. Zh. Mashanov, we also find traces of his literary activity. Thus, his fantastic works "Journey to the Center of the Earth", "Science Fiction Stories", etc. are widely known. Attributing them to the literary discourse is due to the fact that these literary works reflect the signs of artistic discourse. The use of such different discourses by the scientist A. Zh. Mashanov, a geologist by profession, speaks of the breadth of his interests.

It is important to note that historical discourse is analyzed using a discursive-historical approach, which requires "taking into account extralinguistic information (political, economic, cultural information) related to social problems, and also focuses on the influence of ideology, which allows one to objectively "reveal complex relationships between language, power and ideology" in the analysis (Van, Tao, 2018: 14–19).

Materials and methods

Historical discourse is analyzed using a discursive-historical approach, which requires "taking into account extralinguistic information (political, economic, cultural information) related to social problems in the analysis, and also focuses on the influence of ideology, which makes it possible to objectively "reveal the complex relationship between language, power and ideology" (Van, Tao, 2018: 14–19).

This approach consists of the main stages: 1) determining the content and subject matter of the statement; 2) analysis of the discursive strategy of the text under consideration; 3) description of formal characteristics (Wodak, 1999: 101). In the process of research, a comparative-historical method is also used, based on comparisons of different states of the same process along the vertical. This method also uses vertical comparisons, i. e. revealing the degree of development of historical events occurring in the same time dimensions, in geographically different social environments. The essence of the comparative historical method, according to L.N. Martyushov, lies in the fact that the historical-comparative method makes it possible to reveal the essence of the phenomena under study both by similarity and by the difference in their inherent properties, and also allows comparison in space and time, i. e. horizontally and vertically" (Martyushov, 2016: 15).

Artistic discourse of A. Zh. Mashanov is studied by using such methods of discursive analysis as: 1) the method of cognitive-discursive analysis, when the researcher's attention is focused on the cognitive and discursive aspects of the text. Cognitive aspects are, according to E.S. Kubryakova, "aspects related to understanding the role of the phenomenon under study in the formation of certain structures of knowledge and the formation of special knowledge formats that verbalize the concepts that develop in the human mind and the combination of concepts. The discursive aspects in linguistic analysis are rather aspects related to the distribution of information over the surface of different units of the language, with the specific features of its "packaging into these units and with the adaptation of these units to the conditions and requirements of the normal course of the discursive activity itself" (Kubryakova, 2008: 31).

Discussion

The question of historical discourse is still debatable, since researchers have not yet identified the difference between historical discourse and artistic, political and other types of discourse. Meanwhile, there is an increase in interest in historical discourse in society, which is due to a change in paradigms that caused a new attitude to studying history. And this new attitude is expressed in the fact that historical movement includes the history of human communities, the search for cultural,

historical and value landmarks (Andryuhina, 2016: 6). A distinctive feature of this discourse is that it includes both primary sources and a work of art, in which historical information of a primary nature is interpreted. On the one hand, historical discourse closely interacts with artistic discourse, on the other hand, it differs from it. Such a difference between these two types of discourse, according to M.G. Ponomareva, is in fact that historical discourse focuses on two points: 1) "historical discourse reflects not so much the position of any historiographer as a sustained image (or mental model) of a historical event; 2) The organizing center of an individual event's historical discourse is a historical figure or a confrontation between two historical figures» (Ponomaryova, 2010: 244).

A characteristic feature of historical discourse is also its correlation with politics, which determines the interpretation of past events. A.P. Minyar-Beloruicheva points out that politics, through purposeful modelling of historical reality, affects the mass addressee in order to solve specific problems of the present time, while it should be borne in mind that, as a rule, history is written and rewritten by the winners, who do not allow anyone else to invade this area, interpreting historical events from positions that suit them (Minyar-Beloruicheva, 2015).

The validity of such a remark is indisputable, and it is ascribed to the policy of totalitarianism in the period of the dominance of communist ideology. Back in the 90s A. Ya. Gurevich wrote about the crisis of historical knowledge, which consists in the fact that "under the conditions of growing nationalism, all kinds of pseudo-historical myths and fabrications are being revived... the concept of historical truth is becoming more and more problematized" (Gurevich, 1996: 6).

A.B. Anikina also claims that "at present, its crisis situation has become more aggravated, as there is an increasing spread of pseudo-historical stories and myths" (Anikina, 2015: 100–107).

Although R. Barth believes that history is indistinguishable from fiction, that it is one of the types of literary creativity (Bart, 2003: 427–441), nevertheless, it is unfounded to consider the author's statement about historical discourse as reliable, because historical discourse is distinguished by its performative nature. Such a feature of historical discourse is pointed out by P. Ricoeur and A.B. Anikina. P. Ricoeur notes that the performativity of historical discourse lies in the fact that the historian makes statements that give an idea of the past, he affirms the past: "having found himself in the public space, the book of history, the completion of "writing history", returns the author to the very core of "making history". Torn out of the world of action by the archive, the historian enters into it, introducing his text into the world of his readers" (Anikina, 2015: 101).

A.B. Anikina believes that the performativity of historical discourse depends on the competence of the sender of the text; "historical discourse also requires a competent sender who has the right to be called a historian", also requires knowledge of the historical context: "as such can be considered the historical discipline itself as well as the socio-political, ideological, cultural situation for historical discourse and other parameters characterizing a specific historical moment".

The third condition for the performativity of historical discourse as affirmative is that the historical text is considered as a performative statement, as an action, for a performative statement is indeed an action" (Anikina, 2015: 102).

The verity and the affirmative quality of historical discourse are confirmed by the presence of primary sources in the structure. A.P. Minyar-Beloruicheva refers to them: verbal records, including chronicles, memoirs, various documents: registers, acts, codes, statutes, resolutions, as well as newspaper and magazine articles, pamphlets, leaflets, works of art; works of philosophers and politicians of different eras, depicting the facts of past events, catalogs, lists of things, the things themselves; objects of material culture that make up the certification area; visual records, including maps, diagrams, paintings, popular prints, cartoons, posters, photographs, postcards, circulation graphics, engravings, woodcuts, newsreel, video chronicles, feature films. The primary sources reflect the culture and ideology of the time of their creation (Minyar-Beloruicheva, 2015).

According to A.P. Minyar-Beloruicheva, historical discourse is divided into two types: primary historical discourse and secondary historical discourse. Primary historical discourse, with all the variety of sources of its components, in turn, is subjected to more detailed fragmentation. Secondary historical discourse is created by means of components in relation to the primary sources of texts, i. e. scientific, historical and artistic works, in which not only primary sources, but also their assessment

are explicitly and implicitly traced (Minyar-Belorucheva, 2014: 8). Secondary historical discourse is classified into scientific-historical and artistic-historical.

A. Zh. Mashanov's historical discourse can be characterized as historical and artistic, combining the features of historical and artistic discourses.

Results

The historical and artistic discourse of the author allows us to identify such features of historical discourse as: 1) the presence of primary sources in it. These include, firstly, the works of al-Farabi. In the book "Al-Farabi and modern science" (Almaty, 2007) A. Zh. Mashanov drew attention to the contribution of al-Farabi to the development of projective geometry, substantiating the need to study the physical qualities, forms, and genetics of four objects related to the earth. According to the teachings of al-Farabi, polygons made up geometric images of five primary initial elements: the image of fire is a tetrahedron, the image of earth is a cube, the image of air is an octahedron, the image of water is an icosahedron, the image of ether is a dodekahedron. Al-Farabi paid special attention to the symmetry of numbers. The number 8 - in the laws of symmetry, according to al-Farabi, occupies a leading place. In chemistry, the number 8 forms a stable bond of the electron layer of atoms. The periodic system of chemical elements according to D. Mendeleev's table is based on octal symmetry. Abai Kunanbaev also wrote about eight divine qualities (Thirty-eighth word, Eight lines - "segiz ayak").

The merit of al-Farabi is the discovery of the law of symmetry in nature (the human body has a mirror symmetry, animals also have a similar symmetry, plants also comply with the mirror law). Examples of the application of the law of mirroring in the history of culture are methods for determining time, chronology. This law is related to astronomy. Al-Farabi also contributed to the development of music. He wrote twenty books under the general title "Kitab al-Musiqa al-Kabir" ("The Big Book of Music"). "In this work," writes A. Zh. Mashanov, - the issues of the history of music, its theory, the connection of music with other related sections of science and art, description, invention and analysis of musical instruments, experimental research on musical art, performing skills, composition, etc. are covered (Mashanov, 2007: 11).

In the article "Astronomical heritage of al-Farabi" A. Zh. Mashanov gives an idea about the works of al-Farabi in the field of astrology, in particular, about the work "Introduction to Ptolemy's Almagest". In this work, al-Farabi describes the results of his own observations of the movement of the stars, establishes the nature of the understandable movement of the planets, introduces the trigonometric function into astronomy for the first time, develops the method of spherical trigonometry, and also gives a clear description of astronomical and geodetic instruments (astrolabe, armillary sphere, compass, etc.).

Another significant work of al-Farabi in the field of astronomy is the Treatise on the High Foundations of Natural Science. In this work, al-Farabi describes the heliocentric idea (CSA RK, F. 2285, Op. 1, D. 14, L. 10).

In the historical works of A. Zh. Mashanov, the second sign of historical discourse is also observed - "confrontation of two historical figures". In the book of A. Zh. Mashanov "Al-Farabi zhane Abai" (Almaty, 1994), the scientist identified correspondences in the works of al-Farabi and Abai. Thus, in the book "Tabiat matbuat" the idea is expressed that by improving nature, one can find a way to the knowledge of oneself (Al-Farabi, 1974: 10).

Al-Farabi in his writings also expressed the idea that the source of knowledge is nature. For this, it is necessary to observe the phenomena of nature, to investigate it, to find the laws of its functioning. This is the only way to know the surrounding world. In his cosmological writings, al-Farabi believed that the universe changed 12,000 times, hence there are the 12-year calculation and seven days a week. Al-Farabi attached great importance to the number seven (seven is the number of musical notes, five is the number of goods, fire, water, wind, earth, stars (ether)). In the works of Abai, it is mentioned that when Genghis Khan was declared ruler, 12 people from the Turkic tribes were present, who raised the khan on a white felt mat. Abai also mentions the 12-year reckoning, saying

that in the year of the snake it was warm, in the year of the horse a battle began, and in the year of the sheep - the beginning of the year of Zenge baba (the year of the cow).

In the works of al-Farabi and Abai, attention is also focused on the number "three" (ushkil). Al-Farabi believed that the theory of geometry begins with a triangle. Abai's ternary number includes mind, will, and heart. In the Seventeenth Word, Abay invites science to express an opinion about the art of these three. Then science says: All three of you are needed. You should unite and obey the Heart in everything. If all three of you get along in one person, then with the dust from his feet it will be possible to heal the blind" (Mashanov, 1994: 55). Both al-Farabi and Abai had a negative attitude towards false religion that harms a person. Abai writes in the "Twenty-Ninth Word" that "At the sight of gold, the angel also goes astray from the righteous path. May they be a victim on the path of an angel! Why does an angel need gold? Having said this, people justify their own greed" (Kunanbaev, 2007: 51). Abai warns that one should be more careful with proverbs generated by ignorance.

A. Zh. Mashanov in his book "Al-Farabi and Abay" gave information about the contribution that al-Farabi made to the history of the science of astronomy. Firstly, al-Farabi created the theory of optics, designed a parabolic convex mirror, which he used to observe the planet Venus: I saw Venus passing across the sun, resembling a mole on a person's face" (Mashanov, 1994: 62). The merit of al-Farabi is also the creation of a sundial, an astrolabe. The scientist also developed a technique for measuring shadows, applied optical methods in the study of music, and first described notes.

As we can see, in the historical discourse of A. Zh. Mashanov, the works of al-Farabi and Abai Kunanbaev are used as primary sources, and historical figures are also mentioned (al-Farabi, who lived in 870 and Abai - XIX - early XX centuries).

The performativity of A. Zh. Mashanov's historical discourse is created due to the competence of the sender of the text - the scientist Mashanov, who has devoted more than 40 years to the study of the legacy of al-Farabi. For the first time in 1960 A. Zh. Mashanov addressed a letter to the President of the Academy of the Kazakh SSR K.I. Satpayev with a request to support the idea of studying the heritage of al-Farabi by scientists in the country. According to the attestation of Sh. Abdraman, K. Satpayev imposed a resolution on the letter "I agree. Implement 15.11. 1960" (Abdiraman, 2007: 144). According to M. Nurpeisova, who compiled the table "The main stages of the activity of A. Zh. Mashanov on the study of the scientific heritage of Abu Nasyr al-Farabi" (Nurpeisova, 2016: 143–144), the work on the study of the heritage of al-Farabi was carried out from 1959 to 1996. During this period, the scientist published 17 articles, three monographs dedicated to the work of al-Farabi, the Farabi Studies group was created under the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, trips were made to Syria, Lebanon, an international conference was held dedicated to the 1100th anniversary of al-Farabi in Almaty. According to G.K. Kurmangaliyeva, three periods were distinguished in the development of Kazakh Farabi studies: 1) the beginning of translation and research activities to study the heritage of al-Farabi (1967–1974); 2) continuation of the beginnings of the first period (1975–1990); 3) the study of the legacy of al-Farabi from an updated position (from 1991 to date) (Kurmangaliyeva, 2017:168).

A. Zh. Mashanov tirelessly continued to study the legacy of al-Farabi, even when many Farabists lost interest in this matter. In a letter of appeal to D.A. Kunaev, B.A. Ashimov, the scientist wrote the following: "Thus, almost all Farabists who worked at the Institute of Philosophy of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR in the period of preparation for the conference are currently working in various institutions and departments... The most valuable and unique materials accumulated with great difficulty are practically squandered, etc. For me, a person who started this business at his own peril and risk two decades ago and achieved world recognition for the event, the current situation is depressing. But, despite this, I continue to work on the study of the scientific heritage of al-Farabi to the best of my ability" (CSA RK, F. 2285, Op. 1, D. 164, L. 10).

The display of a sign of the political nature of historical discourse is manifested in the way the ideology of power is reflected during the researcher's work on his work or on himself. In the period from 1959 to 1990, the negative influence of the communist ideology affected the attitude of the authorities to the study of the legacy of al-Farabi, as well as the attitude towards the scientist himself, and this was expressed in bureaucratic obstacles to the process of studying the work of the great

medieval thinker. Although in the 1960s works were carried out to translate the books of al-Farabi into Kazakh, there were attempts to give research on al-Farabi to Uzbek scientists, since it was then believed that the great scientist was Uzbek by nationality. "During these years, K.I. Satpaev, and Kazakh scientists were still asking: "Who is this in a turban? You, Akzhan, say that this is our ancestor. What clan is he? - writes Sh. Abdraman. "Do you have proof?" Our Kazakhstani scientists did not seek to continue the study of al-Farabi's legacy. Meanwhile, dissertations on the work of al-Farabi were defended in Uzbekistan, his works were published there. Therefore, Uzbek scientists raised the issue of holding an international conference dedicated to the 1100th anniversary of al-Farabi in Tashkent (Abdiraman, 2007: 155–156). At a scientific conference held in 1971 on the history of science of UNESCO in Moscow, M. Khairullaev proposed to hold a conference in Tashkent, arguing that the legacy of al-Farabi was fairly assessed from a materialistic point of view. Akzhan Mashani, who spoke after him, proposed holding a conference in Kazakhstan, speaking about the contribution of Kazakh scientists to the study of al-Farabi's heritage. By that time, A. Mashanov managed to publish 32 scientific works, his book "Al-Farabi" was published (Almaty, 1970). And only with the appointment of Sh. Yessenov as the president of the academy, the work on studying the heritage of al-Farabi somewhat revived (Abdiraman, 2007: 160).

The Soviet government, which later recognized that al-Farabi belonged to the Kazakh people, nevertheless shifted the entire burden of studying his work to Tashkent. That was a direct consequence of the policy of inciting interethnic hatred, write M.S. Amrina, N.B. Smagulov (Amrina, 2018: 107). Accusations were made against A. Zh. Mashanov, which said that he, being a great scientist, visits the mosque on Fridays and arranges religious festivities at his home (Amrina, Smagulov, 2018: 108). And only thanks to the intervention of D. Kunaev, the flow of accusations stopped in the 1980s.

A. Zh. Mashanov was a scientist-philosopher, despite his mining education. His scientific works on geomechanics have received scientific recognition abroad too. But the passion for historical research was not an amateur interest, but a real study that made a significant contribution to the development of Farabi studies in the Kazakh land. For studying the heritage of al-Farabi and promoting Islam, he was persecuted (Mustafin, 2006).

The reliability of A. Zh. Mashanov's historical discourse is also confirmed by historical data on the life of the ancient Huns Zhong and Xiong, who wandered in 2700–2400 from the environs of the Yenisei to Central Asia, provided information about their economic activities, about the features of life in a tribal society. As proof of the existence of the Hun tribes, the scientist cites the names of some Chinese cities named after the Hun-Sak tribes Zhun-Bulen (Zhunn), Gong-Guan (Hun), Xinbin (Senbi), Hun-Chun (Hun Chunn), Dun-Hua (Dunhu), provided information on the types of crafts, about mastering metal processing by the ancient Huns obtained during the excavation of rock deposits, the use of metal products in the household (Mashanov, Akyshev, 2009: 184–191).

The discourse analysis of the artistic part of A. Zh. Mashanov's historical and literary discourse involves the analysis of extralinguistic as well as linguistic factors. The mentioned approach to discourse analysis is suggested in the works of E.S. Kubryakova, who focused on the identification of special formats of knowledge (concepts), the study of linguistic units of the language, adapted to ensure the process of discursive activity (Kubryakova, 2008: 31). M.A. Golovaneva highlights the use of the cognitive-discursive approach to the analysis of discourse. In this case, knowledge is considered as cognitive structures, and language units that take part in the actualization of discourse are semantized (Golovaneva, 2016: 26). The discursive-cognitive approach we use also takes into account extratextual elements (context-situational conditioning of discourse, historical background, ideological orientation of publications, etc. (Orlova, 2011: 28).

Such a comprehensive analysis involves identifying, first of all, the knowledge about the socio-political views of al-Farabi, as well as those of A. Zh. Mashanov, reflected in his historical works. Al-Farabi in his philosophical treatises gave a classification of sciences, paying attention, first of all, to the science of language. The second science is grammar, the third is logic, the fourth is poetics, the fifth is physics, the sixth is metaphysics, the seventh is the science of a human, the eighth is the Islamic law, the ninth is the science of religion (Al-Farabi, 1960: 160). In addition, al-Farabi put

forward the issue of distinguishing between "matter and form", pointed to their relationship, saying that form and matter mutually posit each other (Al'-Farabi, 1960: 23). Al-Farabi developed the theory of knowledge of nature, saying that without the four elements (fire, water, air, earth) nothing can arise. Such a materialistic understanding of nature in the Middle Ages was contrary to the dogmas of Islam. According to the thinker's teaching, science is based on three elements: topic, arguments, and evidence. They are closely connected with thought, intellect, feelings. The scientist defined the subject of knowledge, possessing three forces: biological, animal and human. He introduced the assumption that the content of our knowledge is observations of external nature, perceived with the help of senses. His social and political views were expressed in the work "On the Views of the Residents of a Virtuous City". In this work, al-Farabi expressed his thoughts about the groups of society: 1) a great society (all of humanity); 2) average society (peoples); 3) small society (urban community) (Al'-Farabi, 1960: 55).

In his ethical treatises, al-Farabi described the "virtuous city", as well as the "ignorant city", "unprecedented city", "changing city", "misguided city" opposed to it. Giving an idea of the different types of cities, al-Farabi drew attention to the shortcomings of society, for example, "an ignorant city" rejects the idea of mercy, does not know what happiness is.

Considering the "unmerciful city", the thinker pointed to the socio-political contradictions in the medieval Abbasid Caliphate. Residents of the "bargaining city", although they do good deeds, their main attention is directed to obtaining wealth. According to al-Farabi, city dwellers should strive to live in a virtuous society, for that they must obey the order, educate their children.

Members of society will only reach maturity when their intellectual ability and virtuous qualities are developed. R.B. Absatarov writes that al-Farabi recognized the historical basis for the emergence of society and the state. Critically evaluating feudal society, he pointed out that the feudal lords and orthodox religious figures were to blame for the imperfection of the main laws. However, the thinker did not see a way out of the situation created in society (Absattarov, 2014: 88). A. Zh. Mashanov notes that al-Farabi can be attributed to natural philosophers. He supplemented the teachings of Aristotle, built his own philosophical system. The basis of al-Farabi's philosophy is his statements, in which he encouraged to know the surrounding nature with true intention; think over and weigh everything that is studied, study them on the basis of logic and geometry. Everything that goes through such evaluations is recognized as truth - this is the actual knowledge. It is such knowledge that contributes to the study of philosophy" (Mashanov, 1970: 241). The socio-political views of the author of the historical discourse were manifested in the fact that even during the years of the Soviet totalitarian regime (1959–1980), also during the years of democracy, he opposed the official ideology, defending the right to study the heritage of al-Farabi, despite the rejection by the authorities of his idea of studying heritage of al-Farabi, despite the persecution expressed in numerous accusations against the scientist, the ban on preaching the foundations of Islam in an atheistic society. The scientist throughout his life (almost 40 years) tirelessly studied the life and work of al-Farabi, returned him to the Kazakh land, contributed to his extensive study in Kazakhstan (the foundation of the department of Farabi studies in the Academy of Sciences of the Kazakh SSR during the years of the Thaw). The views of the scientist are expressed in his various books, they are mentioned in the statements of witnesses of that period. Thus, A. Kekilbaev bears witness that "the creative group of the Farabists actually had to face enormous difficulties associated with the absence at that time of a scientific center of oriental studies in the republic".

Discursive analysis of linguistic units of historical and literary discourse of A. Zh. Mashanov allows one to identify:

Lexemes-markers indicating the historical nature of the work.

These include:

1. Nomination of educational institutions: медресе (medrese), сия сауыт (siya sauýt) - ink bottle, қалам түрткіш (kalam turtkish) - reed pen sharpener, қағаз (kaghaz) – paper, кітап (kitap) – book, дарул хикмат (darul hikmat) - dār al-ḥikmah or the hall of wisdom, дәріс (daris) – lecture, қалам-таңба (kalam-tanba) - pen seal, мектеп (mektep) – school, дәптер (dapter) – notebook,

мәжіліс (mazhilis) – council, құжыралар (оқитын бөлмелері) kuzhyralar - rooms for reading, кітапхана (kitaphana) - library.

2. Religious institutions: *минарет* (minaret), *мешиит* (meshit) - mosque, *құбла* (qubla) - qibla, *масжид* (masjid), *имам* (imam), *хазрет* (hazret), *софы* (sufi), *қауым намазы* (qauym namaz) - common prayers, *молдалар* (moldalar) - mullahs.

3. Proper names (geographical nominations of the Middle Ages): *Яқ сарт* (Yaq sart), *Уасиж* (Uasizh), *Қараул төбе* (Karaul tobe), *Отрар* (Otrar), *Фараб* (Farab), *Арыс* (Arys), *Сыр* (Syr), *Құйған* (Kuyghan), *Түркістан* (Turkistan), *Қазықұрт* (Kazykurt), *Ходжент* (Khodjent), *Мекке* (Mecca), *Бағдат* (Bagdad), *Шын* (Shyn), *Жайхун* (Jayhun), *Дамаск* (Damascus).

4. Nominations of clothes: kise, okshaitay, kamar beldik, saptama etik, pushpak borik, zheyde, beren, shapan, shoshak kalpak, shalma, koylek, shalbar, telpek, kapsyrma, oraippek, shytra.

5. Scientific terms: astarlyab, ibratun (compass), kun sagat (sun dial), rasytkhana (observatory), assuk-batayn (diopetre), Ghuhrad (Mercury), Sholpan (Venus), geometry, mathematics, astronomy, chemistry, astrology.

6. Names of crafts, artisans: boyaushy (painter), tiginshi (tailor), sholmekshi-kumyrashy (potter), tuyme tuygishter (sewing necessities), temirshi ustalar (smiths), zergerler (jewelers), agash sheberleri (carpenters), shyny korytu oneri (glass melting art), bylghary ileushiler (leatherworkers).

7. Name of household appliances: shygyrly kudyk (well), togan (dam), kysh-kubyr (clay tubes).

8. Vehicles: at-arba (horse-drawn carriage), saltty at (horse riding), tuyeni minip zhuru (camel riding), kayykpen zhuru (boating), kememen zhuzu (sailing).

9. Weapons: kalkan (shield), aibalta (axe), dolyga-zhyga, kylysh-naiza (sword-spear), kanzhar (dagger), selebe, kobe, at sauvt (horse armour), myltyk (gun), zhebe (arrow), naiza (spear), sapy (dirk).

10. Furniture: oryndyk (chair), kebezhe, zhuk ayak, tosec (bed).

11. Plants: arsha, tabylgy, zhusan, bestamak.

12. Musical instruments: syrnay, kerney, sybyzgy, dutar, kobyz, drum, lute, harp, dombra, kuy, dastan.

13. Riding equipment: ar-turman aishyk omildirik (horse breastplate), zhugen kuyyskan (horse bridles), tebingi (gullet), aiyl-tartpalar (horse saddle horns).

14. Houses: segiz kanat uy, uyk, kerege, shanyraq, tangysh, basqur baulary, kilem, korpe-zhastyk, shed, uy, shatyr-saray, shatyr, kos, zholshyk-zhoryk uyi.

15. Crockery: saba, pispeck, tabak, ayak, saptyayak.

16. Stones: kokzhasyl tas (malachite), sutas (crystal), altyn (gold), kumis (silver), myknatas (magnet), hematite, asfar (topaz), zhakut (sapphire), zumrut (emerald), sapphire, zhamsat (amethyst), tila (chrysolite).

17. Games: aksuyek, altybakan, togyz kumalak.

18. Celestials: Urker (The Pleiades), ai (Moon), kun (Sun), zheti karakshy (the Plough), Temirkazyk (Polaris), tagdyrnama talikhnama (horoscope), boynama, Sairan, Zukhal (Saturn) Mushtari (Jupiter), Mars (Marrikh).

19. Traditions: shyltakhana, kumalak salu, toy zhasau, “su” meirami, kokpar tartu, kures, sadak tartu, at zharys.

20. Animals, reptiles: baital, marqa, zhabagy, tu biye, zhylyky (horse), tuye (camel), koshkar, barys (snow leopard), kabytan (cheetah), it (dog), azban, kosayak, tyshkan (mouse), suyr, zhytan (snake).

21. Names of products: kymyz, bidai (wheat), kurish (rice), millet, kendir, zygyr, kunbagys (sunflower), makta (cotton), zhemister (figs), shubat.

22. Designation of time: besin.

23. Names of rulers, servants: Caliph, Akim, Tarkhan, Shabarmen, Ulyktar.

II. Grammar structures:

1. Types of address: afandi, marhamatty caliph, martebeli tauyp aga, kogam.

2. Words formed with the help of archaic suffixes: turtkish, ushkil, bilgish, bitimen.

3. Compound words: koykyrylgan ok-zhebe, at-arbaly, ersili-karsyly, aiyl-tartpalar, zhiyn-toy, daruish-bilgish, gayni-al hayat.

4. Combinations of words: kamys shybyk kalam, tas taqta.

III. Figurative means:

Metaphors: kukirt (Sulphur) - kok ort (blue fire), synap (mercury) - tiri kumis (living silver), ai metally (moon metal), altyn besigi (golden cradle), uayym - eldin korgany (worry is the fortress of the country).

Comparisons: The settlements, the open fields, the mountains and the stones, the water and the creeks of this region seem to me like a kind mother and a wise person whose knowledge is vast (Mashanov, 1970: 15). The inside is like a bee's nest, and the top is a series of small domes that lie hanging like agaricus mushrooms, as if a giant cauldron has been turned upside down on the roof of each one (Mashanov, 1970: 17).

Conclusion

Thus, in the process of the research, the historical and literary discourse in the works of A. Zh. Mashanov was analyzed.

The main features of historical discourse in his heritage are identified and described, such as:

- 1) the ability to reflect the image of a historical event;
- 2) the ability to characterize the participants in historical events as historical figures;
- 3) performativity.

The types of historical discourse reflected in A. Zh. Mashanov's research have been identified:

- a) primary historical discourse based on original sources and archival documents;
- b) secondary, historical and artistic, which indicates the assessment and position of the author and his attitude to what is described.

Primary historical discourse is closely connected with direct evidence of historical time. It includes documents, chronicles, letters, memoirs, official reports and other forms of material created directly by participants in the events or their contemporaries. Such discourse seeks to record events, facts and experiences related to a specific historical context as accurately as possible. However, despite its nature striving for objectivity, primary discourse is always limited by the subjectivity of the perception of that time, the personal interests of the authors and the availability of information. It is important that primary historical discourse can serve as a basis for further analysis and comprehension, providing a foundation for building more complex interpretations in A. Zh. Mashanov's scientific and literary work. Secondary historical discourse, or historical-artistic, is a work in which historical events and figures are described through the prism of artistic comprehension, philosophical or social analysis. This can be either a work of historical literature or a scientific work in which the author not only reconstructs events, but also gives them personal, emotional or cultural meaning, which is clearly observed in A. Zh. Mashanov's writings. Secondary discourse is more susceptible to the influence of the author's subjective assessments, his aesthetic and ideological positions, which allows for various interpretations of what happened in the past. Historical and artistic discourse in the thinker's legacy plays an important role in the formation of collective memory and public perception of history, as it helps to create not only a factual picture of the past, but also to interpret it through emotional and cultural contexts.

In addition to the difference between primary and secondary historical discourse, an important aspect of A. Zh. Mashanov's historical discourse is performativity. This means that through historical stories and interpretations, not only information about the past is transmitted, but also a certain image of the past is created, which influences the present and the future. The performativity of historical discourse is manifested in the way it activates collective emotions, reinforces or challenges historical myths, shapes national identity, and influences the political and cultural situation in society. For example, a historical myth about victory in war or the heroism of certain figures can serve as a powerful tool for mobilizing society in modern conditions, as well as for shaping ideological attitudes.

Thus, A. Zh. Mashanov's historical discourse is a multi-layered and dynamic phenomenon in which it is important to distinguish between both objective and subjective elements, as well as to consider its impact on culture and society as a whole.

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

Источники

ЦГА — Центральный государственный архив Республики Казахстан

References

- Abdiraman, 2007 — *Abdiraman Sh. Akzhan Mashani* [Akzhan Mashani]. Almaty: Kazakhstan baspa uyi, 2007. 392 p. (In Kaz.).
- Absattarov, 2014 — *Absattarov R.B. Al-Farabidin aleumettik-sayasi kozkarastary* [Al-Farabi's Socio-Political Views]. Bulletin of Abai KazNPU. Series of Historical and Socio-Political Sciences. 2014. No. 3 (47). P. 75–89. (In Kaz.).
- Al-Farabi, 1960 — *Al-Farabi. O proiskhozhdenii nauk* [On the Origin of the Sciences]. Grigoryan S.N. Iz istorii filosofii Srednei Azii i Irana VII–XII vv. [From the History of Philosophy of Central Asia and Iran in the 7th–12th Centuries]. Moscow, 1960. P. 75–82. (In Russ.).
- Al-Farabi, 1974 — *Al-Farabi. O velikikh osnovakh estestvoznaniya* [On the Great Foundations of Natural Science]. Alma-Ata: Nauka, 1974. 37 p. (In Russ.).
- Amrina, Smagulov, 2018 — *Amrina M.S., Smagulov N.B. Akzhan Mashanovtyn gylmy zhane ruhani murasy* [The Scientific and Spiritual Heritage of Akzhan Mashanov]. Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy Series. 2018. No. 3 (91). P. 103–111. (In Kaz.).
- Andryukhina, 2016 — *Andryukhina S.V. Istoricheskii diskurs v tvorchestve Arturo Peresa-Reverte* [Historical Discourse in the Works of Arturo Pérez-Reverte]. World Literature at the Crossroads of Cultures and Civilizations. 2016. No. 2 (14). P. 4–12. (In Russ.).
- Anikina, 2015 — *Anikina A.B. Diskurs istorii: vozmozhno li zamenit' istinnost' na effektivnost'?* [Historical Discourse: Is It Possible to Replace Truth with Effectiveness?]. NSU Bulletin. Series: Philosophy. 2015. Vol. 13. No. 1. P. 100–107. (In Russ.).
- Bart, 2003 — *Bart R. Sistema mody. Stat'i po semiotike kul'tury* [The Fashion System. Essays on the Semiotics of Culture]. Moscow, 2003. P. 427–441. (In Russ.).
- Erokhina, 1996 — *Erokhina M.S. Istoricheskaya lichnost': sovremennaya metodika izucheniya* [Historical Personality: Modern Methodology of Study]. Prepodavanie istorii v shkole. 1996. No. 7. P. 50–52. (In Russ.).
- Golovaneva, 2016 — *Golovaneva M.A. Kognitivno-diskursivnyi metod analiza khudozhestvennogo dramaturgicheskogo teksta* [Cognitive-Discursive Method of Analyzing Literary Dramatic Texts]. Philological Sciences. Issues of Theory and Practice. 2016. No. 5 (47). Part 2. P. 26–28. (In Russ.).
- Gurevich, 1996 — *Gurevich A. Ya. Istorik kontsa XX veka v poiskakh metoda* [A Historian at the End of the Twentieth Century in Search of a Method] // *Odissei. Chelovek v istorii. Istorik v poiskakh metoda* [Odysseus. Man in History. A Historian in Search of a Method]. M.: Coda, 1996. P. 7–10. (In Russ.).
- Kubryakova, 2008 — *Kubryakova E.S. O metodike kognitivno-diskursivnogo analiza primenitel'no k issledovaniyu dramaturgicheskikh proizvedenii (p'esy kak osobyie formaty znaniya)* [On the Methodology of Cognitive-Discursive Analysis Applied to the Study of Dramatic Works (Plays as Special Knowledge Formats)] // *Printsipy i metody kognitivnykh issledovaniy yazyka* [Principles and Methods of Cognitive Language Studies]. Tambov: Tambov State University, 2008. P. 30–45. (In Russ.).
- Kunanbayev, 2007 — *Kunanbayev A. Qara sozder* [The Book of Words]. Semey: MKA, 2007. 151 p. (In Kaz.).
- Kurmangaliyeva, 2017 — *Kurmangaliyeva G.K. Akzhan al-Mashani i razvitie farabievedeniya v Kazakhstane* [Akzhan al-Mashani and the Development of Farabi Studies in Kazakhstan] // *Mashanov A. Onegeli omir* [Exemplary Life]. Almaty: Qazaq universiteti, 2017. P. 167–171. (In Russ.).
- Martyushov, 2016 — *Martyushov L.N. Metody istoricheskogo issledovaniya* [Methods of Historical Research]. Yekaterinburg, 2016. 91 p. (In Russ.).
- Mashanov, 1970 — *Mashanov A. Al-Farabi* [Al-Farabi]. Alma-Ata: Zhazushy, 1970. 245 p. (In Russ.).
- Mashanov, 1994 — *Mashanov A. Al-Farabi zhane Abai* [Al-Farabi and Abai]. Almaty: Kazakhstan, 1994. 192 p. (In Kaz.).
- Mashanov, 2007 — *Mashanov A. Al-Farabi i sovremennaya nauka* [Al-Farabi and Modern Science]. Almaty, 2007. 218 p. (In Russ.).
- Mashanov, Akyshev, 2009 — *Mashanov A., Akyshev T.A. Nasledie Kazakhstana kamenno-bronzovogo perioda* [The Heritage of Kazakhstan's Stone and Bronze Age]. Almaty: Oner, 2009. 240 p. (In Russ.).
- Minyar-Beloruicheva, 2014 — *Minyar-Beloruicheva A.P. Otsenka v istoricheskom diskurse* [Evaluation in Historical Discourse]. Modern Communication Studies. 2014. Vol. 3. No. 3. P. 7–11. (In Russ.).
- Minyar-Beloruicheva, 2015 — *Minyar-Beloruicheva A.P. Tipologiya istoricheskogo diskursa* [Typology of Historical Discourse]. Language and Text. 2015. Vol. 2. No. 2. DOI: 10.17759/langt.2015020202. (In Russ.).
- Mustafin, 2006 — *Mustafin E. Dom, gde zhivo proshloe* [The House Where the Past Lives]. Industrialnaya Karaganda. December 21, 2006. (In Russ.).

- Nurpeisova, 2016 — *Nurpeisova M.* Nauchnaya shkola Mashanova [Mashanov's Scientific School]. Almaty: Iskander, 2016. 223 p. (In Russ.).
- Orlova, 2011 — *Orlova O.G.* Diskursivnyi analiz publikatsii U. Diuranti o Sovetskom Soiuze [A Discursive Analysis of W. Durant's Publications about the Soviet Union]. Tomsk State University Journal. 2011. No. 3 (15). P. 28–33. (In Russ.).
- Ponomareva, 2010 — *Ponomareva M.G.* Svoeobrazie istoricheskogo diskursa v romane N.A. Polevogo «Kliatva pri Grobe Gospodnem» [The Peculiarities of Historical Discourse in N.A. Polevoy's Novel The Oath at the Holy Sepulchre]. Yaroslavl Pedagogical Bulletin. 2010. No. 4. Vol. 1. P. 243–247. (In Russ.).
- Van, Tao, 2018 — *Van Qingyi, Tao Ying.* Imidzh Kitaia v politicheskikh tekstakh Si Tszin'pina [The Image of China in Xi Jinping's Political Texts]. Political Linguistics. 2018. No. 4 (70). P. 14–19. (In Russ.).
- Wodak, 1999 — *Wodak R.* Discursive Construction of National Identities. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1999. 269 p.

Литература

- Абсаттаров, 2014 — *Абсаттаров Р.Б.* Әл-Фарабидің әлеуметтік-саяси көзқарастары // ҚазҰПУ-нің хабаршысы. «Әлеуметтік және саяси ғылымдар» сериясы. 2014. № 3 (47). Бб. 75–89.
- Аль-Фараби, 1960 — *Аль-Фараби.* О происхождении наук // Григорян С.Н. Из истории философии Средней Азии и Ирана VII–XII вв. М., 1960. С. 75.
- Аль-Фараби, 1974 — *Аль-Фараби.* О великих основах естествознания. Алма-Ата: Наука, 1974. 37 с.
- Амрина, Смагулов, 2018 — *Амрина М.С., Смагулов Н.Б.* Ақжан Машановтың ғылыми және рухани мұрасы // Вестник КарГУ. Серия «История». 2018. № 3 (91). С. 103–111.
- Андрюхина, 2016 — *Андрюхина С.В.* Исторический дискурс в творчестве Артуро Переса-Реверте // Мировая литература на перекрестке культур и цивилизаций. 2016. № 2 (14). С. 4–12.
- Аникина, 2015 — *Аникина А.Б.* Дискурс истории: возможно ли заменить истинность на эффективность? // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: Философия. 2015. Т. 13. Вып. 1. С. 100–107.
- Барт, 2003 — *Барт Р.* Система моды. Статьи по семиотике культуры. М., 2003. С. 427 – 441.
- Ван, Тао, 2018 — *Ван Циньпи, Тао Ин.* Имидж Китая в политических текстах С.И. Цзиньпина // Политическая лингвистика. 2018. № 4 (70). С. 14–19.
- Голованева, 2016 — *Голованева М.А.* Когнитивно-дискурсивный метод анализа художественного драматургического текста // Филологические науки. 2016. Вып. 5 (47). Ч. 2. С. 26–28.
- Гуревич, 1996 — *Гуревич А.Я.* Историк конца XX века в поисках метода // Одиссей. Человек в истории. Историк в поисках метода. М.: Coda, 1996. С. 7–10.
- Ерохина, 1996 — *Ерохина М.С.* Историческая личность: современная методика изучения // Преподавание истории в школе. 1996. № 7. С. 50–52.
- Кубрякова, 2008 — *Кубрякова Е.С.* О методике когнитивно-дискурсивного анализа применительно к исследованию драматургических произведений (пьесы как особые форматы знания) // Принципы и методы когнитивных исследований языка: сб. науч. тр. Тамбов: ТГУ, 2008. С. 30–45.
- Курмангалиева, 2017 — *Курмангалиева Г.К.* Ақжан аль-Машани и развитие фарабиеведения в Казахстане // Машанов А. Өнегелі өмір. Алматы: Қазақ университеті, 2017. С. 166–171.
- Машанов, 1970 — *Машанов А.* Аль-Фараби. Алма-Ата: Жазушы, 1970. 245 б.
- Машанов, 1994 — *Машанов А.* Әл-Фараби және Абай. Алматы: Қазақстан, 1994. 192 б.
- Машанов, Акышев, 2009 — *Машанов А., Акышев Т.А.* Наследие Казахстана каменно-бронзового периода. Алматы: Өнер, 2009. 240 с.
- Миньяр-Белоручева, 2014 — *Миньяр-Белоручева А.П.* Оценка в историческом дискурсе // Современная коммуникативистика. 2014. Т. 3. № 3. С. 7–11.
- Миньяр-Белоручева, 2015 — *Миньяр-Белоручева А.П.* Типология исторического дискурса // Язык и текст. 2015. Т. 2. № 2. URL: <https://langpsy.ru>.
- Мартюшов, 2016 — *Мартюшов Л.Н.* Методы исторического исследования. Екатеринбург, 2016. 91 с.
- Мустафин, 2006 — *Мустафин Е.* Дом, где живо прошлое // Индустриальная Караганда. 2006. 21 декабря.
- Нурпеисова, 2016 — *Нурпеисова М.* Машановтың ғылыми мектебі. Научная школа Машанова. Алматы: Искандер, 2016. 223 б.
- Орлова, 2011 — *Орлова О.Г.* Дискурсивный анализ публикаций У. Дюранти о Советском Союзе // Вестник Томского государственного университета. 2011. № 3 (15). С. 28–33.
- Пономарева, 2010 — *Пономарева М.Г.* Своеобразие исторического дискурса в романе Н.А. Полевого «Клятва при Гробе Господнем» // Ярославский педагогический вестник. 2010. № 4. Т. 1. С. 243–247.
- Әбдіраман, 2007 — *Әбдіраман Ш.* Ақжан Машани. Алматы: ЖШС «Қазақстан баспа үйі», 2007. 392 б.
- Wodak, 1999 — *Wodak R.* Discursive Construction of National Identities. Edinburgh: Univ. Pr., 1999. 269 p.

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 4, pp. 1009-1026, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_4_1009-1026

MERCHANTS AND TRADE RELATIONS OF NORTHEASTERN KAZAKHSTAN

Gulzhan Myrzamukhambetovna Akhmetova^{1*}

¹S. Amanzholov East Kazakhstan University
(34 30th Guards Division Str., Ust-Kamenogorsk, 070020, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor.

 <https://orcid.org/0009-0000-8652-331X>. E-mail: gulzh.akhm@mail.ru

* Corresponding author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2026
© Akhmetova G.M., 2026

Abstract. *Introduction.* The article examines merchants in the commercial system of Northeastern Kazakhstan in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. The problem arises from the disparity between the small number of persons belonging to the merchant estate and the broader scale of commercial activity. *Goals and objectives.* The study determines the role of merchants in regional and cross-border exchange, distinguishes estate status from participation in trade, and identifies differences between the Akmolinsk and Semipalatinsk oblasts.. Sources include the 1897 First General Census of the Russian Empire, regional reviews, legislation, trade-registration records, and archival documents. Comparative-historical, historical-statistical, and systemic methods were combined with institutional analysis and the borderlands approach. *Results.* The census recorded 2,140 persons of the merchant estate, including family members; 93.8% lived in towns. Evidence on occupations, trade certificates, enterprises, fairs, and customs operations shows that townspeople, clerks, intermediaries, livestock owners, small traders, and carriers also participated in exchange. Akmolinsk was more closely connected with Western Siberian markets, whereas fairs, livestock procurement, and trade with Western China were more prominent in Semipalatinsk. Fairs, bazaars, permanent establishments, overland routes, and Irtysh navigation formed an interconnected system. *Conclusion.* Merchants remained important in large-scale purchases, transportation, commercial establishments, and interregional connections, but did not constitute the entire trading milieu. The study compares census data on estate affiliation with evidence on occupations, registration, fairs, and cross-border operations.

Keywords: merchants, trade relations, Northeastern Kazakhstan, regional market, economic integration

For citation: Akhmetova G.M. The Merchant Class and Trade Relations of Northeastern Kazakhstan // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Vol. 13. No. 4. Pp. 1009–1026. (In Russ.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_1009-1026

СОЛТҮСТІК-ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӨПЕСТЕР МЕН САУДА БАЙЛАНЫСТАРЫ

Гүлжан Мырзамұхамбетқызы Ахметова^{1*}

¹С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті
(34, 30-гвардиялық дивизия көшесі, 070020, Өскемен, Қазақстан Республикасы)
тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор.
 <https://orcid.org/0009-0000-8652-331X>. E-mail: gulzh.akhm@mail.ru

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов ТЭИ, 2026 г.

© Г.М. Ахметова, 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы Солтүстік-Шығыс Қазақстанның сауда жүйесіндегі көпестердің орны қарастырылады. Зерттеу мәселесі көпестер сословиесіне жататын адамдар санының аздығы мен нақты сауда қызметінің анағұрлым кең ауқымы арасындағы сәйкессіздікке байланысты қойылды. *Зерттеудің мақсаты* — көпестердің өңірлік және трансшекаралық тауар айналымындағы рөлін анықтау, сословиелік мәртебе мен саудаға нақты қатысудың арақатынасын ажырату, сондай-ақ Ақмола және Семей облыстарының сауда дамуындағы ерекшеліктерді айқындау. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеудің деректік негізін Ресей империясының 1897 жылғы Бірінші жалпы халық санағы, облыстық статистикалық шолулар, заңнамалық актілер, сауданы тіркеу құжаттары және мұрағат материалдары құрады. Тарихи-салыстырмалы, тарихи-статистикалық және жүйелік әдістер, институционалдық талдау элементтері мен шекаралық өңір тұжырымдамасы қолданылды. *Нәтижелер.* Халық санағы бойынша Ақмола және Семей облыстарында көпестер отбасы мүшелерін қоса алғанда, көпестер сословиесіне жататын 2140 адам тұрған, олардың 93,8 %-ы қалаларда шоғырланған. Сонымен бірге кәсіп түрлері, сауда куәліктері, кәсіпорындар, жәрмеңкелер және кедендік операциялар туралы мәліметтер тауар айналымына мешандардың, приказчиктердің, делдалдардың, мал иелерінің, ұсақ саудагерлер мен тасымалдаушылардың да қатысқанын көрсетеді. Ақмола облысы Батыс Сібірдің қалалық нарықтарымен тығыз байланысымен ерекшеленсе, Семей облысында жәрмеңкелік сауда, мал мен мал шаруашылығы өнімдерін сатып алу және Батыс Қытаймен айырбас маңызды орын алды. Жәрмеңкелер, базарлар, тұрақты сауда орындары, құрлық жолдары мен Ертіс бойындағы кеме қатынасы бірін-бірі алмастырмай, өзара байланысты айырбас жүйесін қалыптастырды. *Қорытынды.* Сауда қызметімен тікелей айналысқан көпестер ірі сатып алуларда, кәсіпорындарды ұстауда, тасымалды ұйымдастыруда және өңіраралық байланыстарды дамытуда маңызды рөл атқарды, алайда өңірдің бүкіл сауда ортасын толық қамтыған жоқ. Зерттеудің ғылыми жаңалығы халық санағындағы сословиелік мәліметтерді кәсіби қызмет, сауда тіркеуі, жәрмеңкелік және шекаралық операциялар туралы деректермен салыстырудан тұрады.

Түйін сөздер: көпестер қауымы, сауда байланыстары, Солтүстік-Шығыс Қазақстан, өңірлік нарық, экономикалық интеграция.

Дәйексөз үшін: Ахметова Г.М. Солтүстік-Шығыс Қазақстандағы көпестер мен сауда байланыстары // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 4. 1009–1026 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_1009-1026

КУПЕЧЕСТВО И ТОРГОВЫЕ СВЯЗИ СЕВЕРО-ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА

Гульжан Мырзамухамбетовна Ахметова^{1*}

¹Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова
(34, улица 30-гвардейской дивизии, Усть-Каменогорск, 070020, Республика Казахстан),
кандидат исторических наук, ассоциированный профессор.

 <https://orcid.org/0009-0000-8652-331X>. E-mail: gulzh.akhm@mail.ru

*Корреспондирующий автор

Аннотация. Введение. В статье рассматривается место купечества в торговой системе Северо-Восточного Казахстана во второй половине XIX – начале XX века. Исследовательская проблема обусловлена несоответствием между небольшой численностью лиц купеческого сословия и значительно более широкими масштабами фактической торговой деятельности. *Цель и задачи исследования* — определить роль купцов в региональном и трансграничном товарообмене, разграничить сословную принадлежность и практическое участие в торговле, а также выявить особенности торгового развития Акмолинской и Семипалатинской областей. Источниковую основу составили материалы Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г., областные статистические обзоры, законодательные акты, документы торговой регистрации и архивные материалы. Применены историко-сравнительный, историко-статистический и системный методы, элементы институционального анализа и концепция приграничья. *Результаты.* По данным переписи, в Акмолинской и Семипалатинской областях проживали 2140 лиц купеческого сословия, включая членов семей; 93,8 % из них были сосредоточены в городах. Вместе с тем торговые свидетельства, сведения о занятиях, предприятиях, ярмарках и таможенных операциях показывают, что в товарообмене участвовали также мещане, приказчики, посредники, скотовладельцы, мелкие торговцы и перевозчики. Акмолинская область отличалась тесными связями с городскими рынками Западной Сибири, тогда как в Семипалатинской области более заметную роль играли ярмарочная торговля, закупка животноводческой продукции и обмен с Западным Китаем. Ярмарки, базары, постоянные торговые заведения, сухопутные пути и судоходство по Иртышу не сменяли друг друга последовательно, а образовывали взаимосвязанную систему обмена. *Заключение.* Купцы, непосредственно занимавшиеся коммерческой деятельностью, сохраняли важное место в крупных закупках, содержании предприятий, организации перевозок и межрегиональных связей, однако не исчерпывали торговую среду региона. Научная новизна исследования состоит в сопоставлении сословных данных переписи со сведениями о профессиональной занятости, торговой регистрации, ярмарочных и приграничных операциях.

Ключевые слова: купечество, торговые связи, Северо-Восточный Казахстан, региональный рынок, экономическая интеграция

Для цитирования: Ахметова Г.М. Купечество и торговые связи Северо-Восточного Казахстана // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Т. 13. № 4. С. 1009–1026. (На рус.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_1009-1026

Введение

Во второй половине XIX – начале XX века Акмолинская и Семипалатинская области всё активнее включались в межрегиональный и трансграничный товарообмен с Сибирью, внутренними губерниями России, Центральной Азией и Китаем. Расширение ярмарочной сети, рост городов, развитие постоянных торговых заведений и транспортных коммуникаций повышали значение базаров, городских рынков и пограничных пунктов. Купцы участвовали в крупных закупках, содержании магазинов и складов, организации перевозок и посреднических операциях. Вместе с тем перепись 1897 г. фиксировала лишь относительно небольшую численность лиц купеческого сословия, тогда как сведения о занятиях населения, торговых свидетельствах, предприятиях и ярмарочных оборотах показывают о значительно более широкий состав участников коммерческой деятельности (Первая перепись. Акмолинская область, 1904; Первая перепись. Семипалатинская область, 1905). Основной вопрос исследования состоит в определении групп, обеспечивавших взаимодействие городских, ярмарочных, приграничных рынков и рынков скота и животноводческой продукции, **и в установлении** соотношения сословного статуса и фактического участия в товарообмене.

Историография проблемы охватывает вопросы экономической политики Российской империи, развития ярмарочных и стационарных форм обмена, местного предпринимательства, правового положения купечества и межрегиональных связей (Рожкова, 1949; Аполлова, 1960; Касымбаев, 1996; Абилов, 2009; Yermenbayeva et al., 2023). В зарубежной литературе степные и пограничные территории Центральной Евразии рассматриваются как зоны посредничества, движения товаров и взаимодействия различных хозяйственных практик (Brower, 2003; Sunderland, 2004; Campbell, 2017; Morrison, 2021). Вместе с тем вопрос о соотношении купеческого сословия и более широкой коммерческой среды Северо-Восточного Казахстана до настоящего времени остаётся недостаточно изученным. Исходя из подходов экономической истории и концепции приграничья, товарообмен рассматривается как результат взаимодействия социальных и профессиональных групп, городских центров, ярмарок, таможенных учреждений и транспортных маршрутов.

Цель исследования — определить место купечества в региональных и трансграничных связях Северо-Восточного Казахстана посредством анализа численности и размещения лиц купеческого сословия, форм коммерческой деятельности и участия иных групп населения. Научная новизна состоит в количественном сопоставлении данных переписи 1897 г. о сословной принадлежности со сведениями о занятиях, торговых свидетельствах, предприятиях, ярмарочных оборотах и таможенных операциях Акмолинской и Семипалатинской областей. Это позволяет разграничить сословный статус и реальные хозяйственные функции участников. Купцы составляли организационно значимую часть коммерческой среды, однако движение товаров обеспечивали также мещане, приказчики, посредники, скотовладельцы, мелкие и разъездные торговцы и выходцы из сопредельных регионов. Изменения в системе торговых и промысловых свидетельств, особенно после реформы 1898 г., расширяли возможности внесословного участия в коммерции, масштабы и характер которой определялись капиталом, опытом, деловыми контактами и доступом к транспортным коммуникациям.

Объект исследования — торговая система Акмолинской и Семипалатинской областей во второй половине XIX – начале XX века; предмет — место купечества и других социальных и профессиональных групп в региональном и трансграничном товарообмене. Исследовательский тезис заключается в том, что купечество являлось организационно значимой, но не единственной частью коммерческой среды.

Материалы и методы

Источниковую основу исследования составили материалы Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г., областные статистические обзоры, законодательные акты, документы торговой регистрации и архивные материалы по Акмолинской и Семипалатинской областям; сведения по другим регионам Казахстана использованы для сравнительной оценки. Перепись позволила определить численность, размещение и распределение лиц купеческого сословия по родному языку, но не число фактических участников коммерческой деятельности. Поэтому её данные сопоставлялись со сведениями о занятиях населения, торговых свидетельствах, предприятиях, ярмарочных оборотах и таможенных операциях. Областные обзоры характеризуют ярмарочную, базарную и стационарную торговлю, законодательные акты — порядок регистрации, налогообложения и государственного контроля (Свод законов, 1899), архивные документы — состав владельцев предприятий, практику выдачи свидетельств и проведения ревизий, направления товарообмена и круг участников приграничной торговли.

В работе применены историко-сравнительный, историко-статистический и системный методы. Первый использован для сопоставления торгового развития Акмолинской и Семипалатинской областей и выявления различий между городскими, уездными и приграничными формами обмена; второй — для обработки переписных данных, показателей ярмарочного оборота, торговой регистрации и численности лиц купеческого сословия. Количественные сведения анализировались с учётом различий в территориальных границах,

составе учитываемых объектов и принципах формирования показателей и не объединялись в однородные динамические ряды без специальных оговорок. Системный метод позволил рассматривать торговлю как взаимодействие местных рынков, ярмарок, базаров, постоянных заведений, транспортных путей и таможенных учреждений.

Элементы институционального анализа применены для оценки влияния торговых и промысловых свидетельств, налоговых требований, таможенного контроля и ветеринарно-санитарных ограничений на коммерческую деятельность (North, 1990). Одновременно учитывались посреднические практики, языковые навыки, личные и земляческие связи, облегчавшие заключение сделок и перемещение товаров. Концепция приграничья использована для анализа взаимодействия административного регулирования, местных хозяйственных практик и трансграничных связей Семипалатинской области, прежде всего по Зайсанскому направлению, с Центральной Азией и Западным Китаем (Baud, Van Schendel, 1997).

Исследование включало два этапа: сначала сословные данные сопоставлялись со сведениями о занятиях, торговых свидетельствах и ярмарочных оборотах, затем архивные материалы группировались по видам предприятий, составу владельцев, функциям посредников, направлениям таможенных операций и транспортным маршрутам. Выводы формировались посредством перекрестной проверки переписных, статистических, законодательных и архивных источников. Их неоднородность составляет основное ограничение работы: официальные материалы значительно полнее отражают зарегистрированные предприятия и контролируемые операции, чем мелкую, сезонную и неформальную торговлю. Поэтому привлечённые сведения используются не как полностью сопоставимые ряды, а для взаимного уточнения состава участников, форм торговли и направлений товарообмена.

В рамках экономической истории региональная торговля рассматривается как механизм экономической интеграции приграничных территорий, связывавший локальные рынки с общеимперскими и трансграничными товарными потоками. Такая интеграция носила многоуровневый характер и осуществлялась через взаимодействие городов, ярмарок, таможенных пунктов и транспортных коммуникаций. К концу XIX – началу XX века модернизационные изменения проявлялись в расширении сети лавок, магазинов и складов, появлении торговых домов и товариществ, распространении торговых и промысловых свидетельств и письменного учёта операций.

Обсуждение

Проведённый анализ корректирует представление о купечестве как единственном организаторе хозяйственного обмена Северо-Восточного Казахстана. Вывод М.К. Рожковой о роли российского купеческого капитала сохраняет значение (Рожкова, 1949: 102), однако сведения по Акмолинской и Семипалатинской областям показывают многовекторность региональных связей. Сосредоточение лиц купеческого сословия в Омске, Петропавловске и Семипалатинске, контакты с Тарой, Тюменью и Томском, а также иртышские перевозки свидетельствуют о самостоятельной роли западносибирского направления. Поэтому регион следует рассматривать не как однородную периферию общеимперского рынка, а как узловое пространство пересечения сибирских, степных, центральноазиатских и китайских маршрутов.

Сопоставление двух областей выявляет различия в территориальной организации коммерческих связей. Исследования Ж.К. Касымбаева обосновали роль Семипалатинска, Усть-Каменогорска и Зайсана в межрегиональных и российско-китайских операциях (Касымбаев, 1990; Касымбаев, 1996). Полученные данные уточняют эту картину: Акмолинская область тяготела к крупным центрам Западной Сибири, тогда как для Семипалатинской области большее значение имели уездные пункты, закупка скота и животноводческого сырья, ярмарочные торги и контакты с Западным Китаем. Следовательно, единая модель развития отсутствовала, а соотношение городских, сезонных, скотоводческих

и трансграничных операций определялось географическим положением, хозяйственной специализацией и доступностью путей сообщения.

Переписные и архивные сведения позволяют конкретизировать социальный состав коммерческой среды. Н.Г. Аполлова отмечала участие в степном товарообороте русских и среднеазиатских купцов, сибирских татар, бухарцев, приказчиков, разъездных и мелких торговцев (Аполлова, 1960: 350). В Северо-Восточном Казахстане эти категории не обладали строго закреплёнными функциями. Приказчики занимались закупкой, сопровождением, расчётами и сбытом; посредники связывали городские заведения с ярмарками и аулами; скотовладельцы выступали поставщиками и перевозчиками продукции; мелкие торговцы обслуживали удалённые населённые пункты. Их роли пересекались и менялись в зависимости от товара, объёма сделки и маршрута. Тем самым движение товарных потоков обеспечивалось не только купеческим капиталом, но и взаимодействием представителей различных сословных и профессиональных групп.

Это позволяет конкретизировать выводы Г.К. Ерменбаевой и соавторов о более широком социальном составе предпринимательской среды, включавшей наряду с гильдейскими купцами баев, промышленников, посредников и владельцев предприятий (Yermenbayeva et al., 2023). (Yermenbayeva et al., 2023). Перепись 1897 г. фиксировала принадлежность к купеческому сословию, включая членов семей, но не устанавливала степень их непосредственного участия в коммерции. Одновременно мещане, крестьяне, казаки и представители местного населения могли получать свидетельства, содержать торговые заведения и совершать сделки без изменения сословного статуса. Следовательно, правовое положение, профессиональное занятие и владение предприятием являлись взаимосвязанными, но не тождественными характеристиками, а численность купеческого сословия не может служить прямым показателем масштабов предпринимательской активности.

Результаты также не подтверждают тезис о линейном вытеснении ярмарочной торговли стационарными формами торговли. Г.М. Карасаев и соавторы проследили одновременное расширение ярмарочной сети, постоянных заведений и административной инфраструктуры Акмолинской области, тогда как Т.К. Щеглова показала зависимость семипалатинских и чарских оптовых торгов от сезонного ритма скотоводства и маршрутов между Степным краем, Сибирью, Туркестаном и Китаем (Karasyev et al., 2025; Щеглова, 2025). Источники свидетельствуют о функциональном разграничении этих форм: ярмарки концентрировали крупные партии скота и сырья, базары поддерживали регулярный местный оборот, магазины, лавки и склады обеспечивали хранение и круглогодичный сбыт. Их сосуществование обуславливалось рассредоточенностью населения, сезонностью производства и неодинаковой транспортной доступностью.

Правовые и организационные изменения конца XIX – начала XX века расширили возможности внесословного участия в коммерческой деятельности. К.Ж. Абилов связывал этот период с ростом числа магазинов, складов и торговых домов, а Г.Е. Отепова и Б. Атантаева с соавторами исследовали законодательные и организационно-правовые основы предпринимательства (Абилов, 2009; Отепова, 2015; Атантаева и др., 2022). В Северо-Восточном Казахстане действие этих норм проявлялось в распространении торговых и промысловых свидетельств и в неоднородном составе владельцев предприятий, среди которых встречались купцы, мещане, крестьяне, казаки и представители других групп. Однако расширение внесословного предпринимательства не означало утраты купечеством хозяйственного значения: крупные закупки, содержание складов и магазинов, найм приказчиков и организация дальних перевозок по-прежнему требовали капитала, опыта и устойчивых деловых контактов.

Сопоставление с зарубежной историографией позволяет конкретизировать характер регионального приграничья. Д. Брауэр рассматривает степные территории как пространство перемещения населения, товаров и административных практик, И. Кэмпбелл подчёркивает роль местных посредников и их компетенций в соединении различных пространств и институтов (Brower, 2003; Campbell, 2017). Сведения Зайсанской таможни, Алкабекского и

Катон-Карагайского пунктов подтверждают значение посредничества и языковых компетенций, но одновременно показывают ограниченность трактовки пограничной коммерции как преимущественно неформальной сферы. Перевозка товаров зависела от наличия свидетельств, таможенного оформления, уплаты сборов, карантинных требований и пограничного надзора. Следовательно, местные связи действовали не вне государственного контроля, а в постоянном сопряжении с ним.

Тезис А. Моррисона о непассивном характере имперских окраин применим к Северо-Восточному Казахстану лишь с учётом его внутренней неоднородности (Morrison, 2021: 102). Семипалатинская область являлась зоной непосредственного российско-китайского взаимодействия, где местные хозяйства, предприниматели и таможенные учреждения участвовали в формировании товарных потоков. Акмолинская область была преимущественно ориентирована на центры Западной Сибири и внутренний межрегиональный оборот. Тем самым интенсивность трансграничных контактов определялась не только близостью границы, но и размещением городов, хозяйственной специализацией, сезонностью, транспортной доступностью и административным режимом.

В целом купцы, непосредственно занимавшиеся коммерцией, составляли организационно значимую и юридически оформленную часть более широкой хозяйственной среды, но не исчерпывали её. Региональный товарооборот поддерживался сочетанием сословных и внесословных форм участия, сезонных и постоянных площадок, сухопутных и речных коммуникаций, местных практик и административного регулирования. При этом выводы относятся прежде всего к документально наблюдаемым операциям: официальные источники полнее фиксировали зарегистрированные предприятия, крупные ярмарки и контролируемый приграничный обмен, тогда как мелкая, сезонная и неформальная коммерция отражалась фрагментарно. Это требует осторожности при оценке общей численности участников и действительных масштабов хозяйственной активности.

Результаты

Материалы Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. позволяют разграничить сословную принадлежность и профессиональную занятость в торговле. В состав купеческого сословия входили не только лица, непосредственно осуществлявшие коммерческие операции, но и члены их семей, тогда как сведения о занятиях фиксировали заявленный основной источник существования. Поэтому численность сословной группы не может служить прямым показателем количества действующих торговцев и владельцев предприятий.

По расчётам Н.В. Алексеенко, торговлей занимались 28 человек на 1000 жителей Казахстана (Алексеенко, 1981: 76). При этом численность лиц, формально относившихся к купеческому сословию, была значительно меньше числа фактических участников торговли.

Согласно авторским подсчётам по переписи 1897 г., в шести областях, охватывавших основную часть территории современного Казахстана, к купеческому сословию, включая членов семей, относились 3922 человека (Первая перепись. Акмолинская область, 1904; Первая перепись. Семипалатинская область, 1905; Первая перепись. Семиреченская область, 1905; Первая перепись. Сыр-Дарьинская область, 1905; Первая перепись. Тургайская область, 1904; Первая перепись. Уральская область, 1904). Из них 2140 человек, или 54,6 %, проживали в Акмолинской и Семипалатинской областях, что свидетельствует о высокой концентрации лиц купеческого сословия в Северо-Восточном Казахстане. Особенности его внутреннего размещения выявляются посредством сопоставления показателей двух областей.

Таблица 1 — Численность и территориальное размещение лиц купеческого сословия в Акмолинской и Семипалатинской областях по переписи 1897 г.

[Table 1 – Number and Distribution of Persons of the Merchant Estate in the Akmolinsk and Semipalatinsk Oblasts, 1897 Census]

Показатель	Акмолинская область	Семипалатинская область
Численность лиц купеческого сословия, включая членов семей	1107	1033
Доля в общей численности лиц купеческого сословия двух областей	51,7 %	48,3 %
Основные города концентрации лиц купеческого сословия	Омск, Петропавловск	Семипалатинск, Павлодар, Усть-Каменогорск, Зайсан
Доля лиц купеческого сословия, проживавших вне городов, от их общей численности в области	1,9 %	10,8 %

Источник: составлено автором по материалам Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. Примечание: Омск включён в расчёты в соответствии с административно-статистической структурой переписного тома по Акмолинской области.

Численность лиц купеческого сословия в Акмолинской и Семипалатинской областях была близкой: на первую приходилось 51,7 %, на вторую — 48,3 % совокупного показателя. Существеннее различался характер размещения. Из 2140 человек 2007, или 93,8 %, проживали в городах; крупнейшие группы были сосредоточены в Омске — 472 человека, Петропавловске — 457 и Семипалатинске — 436. На эти три центра приходилось 1365 человек, или 63,8 % общей численности лиц купеческого сословия двух областей, что подтверждает ведущую роль городов как мест проживания купеческих семей и размещения торговых заведений.

Вне городов насчитывалось 133 человека, или 6,2 % общей численности. При этом в Акмолинской области их доля составляла лишь 1,9 %, тогда как в Семипалатинской — 10,8 %. Это свидетельствует о более выраженном внегородском размещении лиц купеческого сословия в Семипалатинской области, хотя данные переписи сами по себе не позволяют отождествлять все места их проживания с торговыми пунктами.

Характеристика языковой структуры требует источниковедческой оговорки: перепись 1897 г. не фиксировала этническую принадлежность непосредственно, а группировала население преимущественно по родному языку. Поэтому соответствующие показатели отражают условно реконструированную языковую структуру всех лиц купеческого сословия, включая членов семей. В совокупности двух областей преобладали русские — 1082 человека, или 50,6 %, и татары — 856 человек, или 40,0 %; казахи составляли 54 человека, или 2,5 %. В Акмолинской области русские насчитывали 630 человек (56,9 %), татары — 335 (30,3 %), евреи — 102 (9,2 %). В Семипалатинской области преобладали татары — 521 человек (50,4 %), за ними следовали русские — 452 (43,8 %) и казахи — 45 человек (4,4 %).

Таблица 2 — Распределение лиц купеческого сословия Акмолинской и Семипалатинской областей по родному языку по данным переписи 1897 г.

[Table 2 – Distribution of Persons of the Merchant Estate in the Akmolinsk and Semipalatinsk Oblasts by Native Language According to the 1897 Census]

Область	Русские	Евреи	Поляки	Татары	Казахи	Прочие	Всего
Акмолинская	630	102	17	335	9	14	1107
Семипалатинская	452	15	—	521	45	—	1033
Итого	1082	117	17	856	54	14	2140

Источник: составлено автором по материалам Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. Примечание: наименования групп приведены условно; группировка выполнена по признаку родного языка, зафиксированного переписью 1897 г., а не по этнической самоидентификации.

Перепись фиксирует неоднородность языковой структуры лиц купеческого сословия Северо-Восточного Казахстана. Преобладание русских в Акмолинской области отражало состав населения Омска и Петропавловска и их связи с рынками Западной Сибири и внутренних губерний России; более заметное присутствие евреев также было характерно преимущественно для городской среды. В Семипалатинской области численно доминировали татары, исторически участвовавшие в сообщении между городами, ярмарками и казахскими аулами. Владение несколькими языками и разветвлённые деловые контакты облегчали посредничество, однако сведения о родном языке и сословном статусе не позволяют приписывать всей группе единую хозяйственную функцию.

Незначительная доля казахов среди лиц купеческого сословия не отражала масштабов их фактического участия в товарообмене. Скотовладельцы, поставщики, посредники и мелкие торговцы могли совершать операции по свидетельствам либо без изменения сословного положения, обеспечивая поступление на рынки скота, шерсти, кож и другой животноводческой продукции. Поэтому языковая и сословная структура характеризует социально-демографический состав лиц купеческого сословия, но сама по себе не доказывает специализацию отдельных групп.

В степной и приграничной торговле важную роль играли языковые навыки, личные и земляческие связи, облегчавшие переговоры, закупку, перевозку и сбыт товаров. Н.Г. Аполлова отмечала участие в таком обмене русских и среднеазиатских купцов, сибирских татар, бухарцев, приказчиков, разъездных и мелких торговцев (Аполлова, 1960: 350). Вместе с тем реальные функции участников могут быть установлены лишь посредством сопоставления переписи с ревизионными ведомостями предприятий, ярмарочной статистикой, таможенной отчётностью и архивной перепиской.

Таблица 3 — Основные участники региональной и приграничной торговли Северо-Восточного Казахстана
[Table 3 – Main Participants in Regional and Cross-Border Trade in Northeastern Kazakhstan]

Категория участников	Формы участия, зафиксированные в источниках	Источники
Купцы и владельцы торговых заведений	Получение торговых свидетельств, содержание магазинов, лавок и складов, закупка и реализация крупных партий товаров, наём приказчиков, участие в межрегиональных и приграничных операциях	ЦГА РК. Ф. 342. Оп. 1. Д. 311. Л. 5, 12, 14, 20; Д. 312. Л. 61
Приказчики и посредники	Закупка, сопровождение и продажа товаров по поручению владельцев, ведение расчётов, переговоры с поставщиками и покупателями, связь городских торговых заведений с ярмарками и аулами	ЦГА РК. Ф. 478. Оп. 2. Д. 475. Л. 46; Ф. 800. Оп. 1. Д. 126. Л. 139
Скотовладельцы и поставщики	Продажа и доставка скота, шерсти, кож и другой продукции животноводства на ярмарки, городские рынки и приграничные пункты	ЦГА РК. Ф. 342. Оп. 1. Д. 793. Л. 118; Ф. 478. Оп. 2. Д. 475. Л. 46; Обзор Семипалатинской области, 1910: 34–36

Мелкие и разъездные торговцы	Закупка и реализация небольших партий товаров, снабжение аулов и удалённых населённых пунктов, участие в ярмарочной и базарной торговле	ЦГА РК. Ф. 342. Оп. 1. Д. 312. Л. 61; Ф. 478. Оп. 2. Д. 475. Л. 46
Перевозчики и участники караванов	Доставка товаров между городами, аулами, ярмарками и таможенными пунктами, сопровождение скота и товарных партий по сухопутным маршрутам	ЦГА РК. Ф. 478. Оп. 2. Д. 475. Л. 46; Ф. 800. Оп. 1. Д. 126. Л. 139; ИАОО. Ф. 172. Оп. 1. Д. 31. Л. 6

Источник: составлено автором по указанным архивным документам, областным обзорам и научной литературе.

Торговая инфраструктура Северо-Восточного Казахстана сочетала сезонные и постоянные формы обмена. Ярмарки концентрировали крупные партии скота, сырья и привозных изделий, базары обеспечивали регулярный местный оборот, магазины и склады — хранение и круглогодичную реализацию продукции, а сухопутные маршруты, речное сообщение и таможенные учреждения связывали регион с Западной Сибирью, Центральной Азией и Китаем. Функционирование этой системы зависело от взаимодействия купцов, мещан, приказчиков, посредников, скотовладельцев, разъездных торговцев и перевозчиков, чьи роли определялись характером товара, масштабом сделки и направлением товарных потоков.

Влияние предпринимателей выходило за пределы товарооборота. Владельцы крупных заведений участвовали в строительстве общественных зданий, поддерживали благотворительные инициативы, религиозные общины и учебные учреждения, укрепляя тем самым своё положение в городской среде и материальную основу местной инфраструктуры (Щербик, 2007: 214). Ассортимент магазинов, включавший наряду с тканями, одеждой и предметами повседневного спроса граммофоны, пластинки, галантерейные и парфюмерные изделия, отражал изменение потребительских запросов части горожан и расширение связей региональных центров с общероссийскими каналами снабжения (Щербик, 2007: 287).

Посредники обеспечивали сообщение между городскими заведениями, ярмарками, скотоводческими хозяйствами и внешними рынками: закупали небольшие партии скота и сырья, организовывали доставку, находили покупателей и сопровождали сбыт. Эти функции выполняли приказчики, разъездные торговцы, лавочники и лица, действовавшие от собственного имени. Географию коммерческой деятельности и социальный состав владельцев уточняют материалы ревизий, проводившихся при проверке соблюдения гербового устава и уплаты сборов (ЦГА РК. Ф. 342. Оп. 1. Д. 311). Хотя такие документы фиксировали преимущественно зарегистрированные заведения и административно наблюдаемые сделки, они позволяют установить размещение предприятий, их профиль, сословную принадлежность владельцев и отдельные особенности регионального рынка.

В Усть-Каменогорске мануфактурную и бакалейную торговлю вели купцы второй гильдии А. Рафиков, П. Усов, А. Курочкин, Д. Серов, А. и Д. Семёновы, однако предприятия сходного профиля принадлежали и мещанам (ЦГА РК. Ф. 342. Оп. 1. Д. 311. Л. 5). В Зайсане приграничное положение отражалось на характере деятельности торговых домов «Абылканов и Бекчетаев» и «Ибрагимджанов и Анваров», сочетавших реализацию товаров, обработку сырья и операции, ориентированные на внешние рынки (ЦГА РК. Ф. 342. Оп. 1. Д. 311. Л. 12). Близость границы усиливала значение таможенного оформления, посредничества и перевозок между внутренними районами Семипалатинской области и Западным Китаем.

В Кокпектах, Кокчетаве, Атбасаре и Каркаралинске владельцами заведений выступали купцы, мещане, казаки, вдовы и кооперативные организации, различавшиеся объёмами оборота (ЦГА РК. Ф. 342. Оп. 1. Д. 311. Л. 14, 20). Сходную межсословную структуру отражают материалы Акмолинского податного участка, где наряду с купцами упоминаются крестьяне, отставные чиновники, представители казахского населения и лица, обозначенные в документах как «сарты». Ассортимент включал мануфактурные и бакалейные товары, кожаные изделия, сельскохозяйственные машины и продукцию центральноазиатского

происхождения (ЦГА РК. Ф. 342. Оп. 1. Д. 312. Л. 61). Термин «сарты» воспроизводит административную лексику источника. Эти сведения показывают, что владение предприятием определялось не только сословным статусом, но и капиталом, разрешительными документами, семейными ресурсами и местными связями.

Петропавловск представлял собой один из наиболее развитых торговых узлов северной части региона. Здесь действовали торговые дома, специализированные магазины, банки и представительства иностранных компаний; датские фирмы закупали масло для вывоза, действовал коммерческий клуб (ЦГА РК. Ф. 460. Оп. 1. Д. 21. Л. 50). Местный рынок сочетался с межрегиональными поставками, переработкой сельскохозяйственной продукции и внешнеторговыми операциями. Ревизионные материалы фиксируют предприятия второго разряда, постоянные магазины, товарные, денежные и долговые книги, витрины, объявления, каталоги и ценники, что свидетельствует о развитии письменного учёта, формализации отдельных операций и усилении административного контроля (ИАОО. Ф. 172. Оп. 1. Д. 31. Л. 45, 71). Эти изменения не вытесняли ярмарочные, базарные и разъездные практики, а сопровождали их сосуществование с более формализованными способами ведения торговли.

Ярмарки и базары связывали скотоводческие хозяйства Северо-Восточного Казахстана с городскими рынками и купцами из Сибири, внутренних губерний России, Центральной Азии и Китая. После решений Совета Главного управления Западной Сибири 1851–1852 гг. официальные торги были открыты в Кокчетавском и Акмолинском внешних округах, а позднее распространились на уездные и волостные центры (Ерофеева, 1990: 121). В начале 1880-х гг. ярмарочная система Акмолинской области включала осенние торги в казахских поселениях и крупные летние площадки в Акмолинске и Тайыншаколе. Первые обеспечивали обмен скота и продукции казахских хозяйств на привозные изделия, вторые сосредоточивали крупные партии для последующей отправки в Западную Сибирь и Европейскую Россию. В 1881 г. состоялось 23 местные ярмарки с совокупным оборотом 5,24 млн руб. и объёмом продаж 2,97 млн руб.; в Тайыншаколе реализовали 13 656 голов крупного рогатого скота, 1 645 лошадей и 147 671 овцу (Karasayev et al., 2025: 349–350). Тем самым небольшие торги выполняли функцию первоначального сбора сырья и скота, тогда как крупные площадки соединяли степные хозяйства с межрегиональными рынками.

В дальнейшем ярмарочная сеть Акмолинской области расширялась: в 1885 г. действовало 27 ярмарок с оборотом 7,86 млн руб., к 1893 г. их число достигло 42, а в 1898 г. превысило 60 при товарообороте свыше 16 млн руб. Основу операций составляли скот и продукция степного хозяйства; европейские и азиатские товары поступали преимущественно в обмен на них (Karasayev et al., 2025: 351, 353–354). В Семипалатинской области ярмарки различались по масштабу и назначению. В 1899 г. здесь действовало 25 ярмарок, пятнадцать из которых относились к IV разряду; Ботовская и Чарская ярмарки II разряда выделялись крупными оборотами, тогда как Верх-Убинская, Зыряновская и Шемонаихинская обслуживали преимущественно местное население (Обзор Семипалатинской области, 1910: 34–36). Таким образом, система охватывала как локальные площадки, так и центры межрегионального значения.

К началу XX века ярмарочные и стационарные формы сосуществовали при постепенном расширении сети магазинов, лавок и складов. В Семипалатинской области объём ярмарочных продаж в 1901 г. составил 2 899 030 руб., превысив показатель 1898 г. на 373 598 руб., однако к 1911 г. число действовавших ярмарок сократилось с 26 до 14 (Обзор Семипалатинской области, 1912: 27, 80). В совокупности статистика конца XIX – начала XX века отражает сначала расширение ярмарочной сети, а затем сокращение числа учтённых торгов. Сопоставление показателей требует учёта возможных изменений территориальных границ, состава площадок и методики расчёта оборотов. Товарная структура ярмарочного оборота соответствовала скотоводческой специализации региона: в 1890-е гг. на скот и животноводческую продукцию приходилось до 70 % оборота, на европейские товары — около 20 %, остальную часть составляли продовольствие и местные изделия (ЦГА РК. Ф. 342. Оп. 1. Д. 793. Л. 118).

Базары, в отличие от сезонных ярмарок, поддерживали регулярный местный оборот в течение года. Во многих городах и крупных поселениях они проводились два-три раза в неделю (Памятная книжка, 1889). Здесь реализовывались скот, мясо, молочные продукты, зерно, мука, шерсть, кожи, ремесленные изделия и привозные промышленные товары, что обеспечивало связь повседневного спроса с крупными торговыми каналами. Администрация регулировала места и время продаж, размещение коммерсантов, очередность реализации продукции и деятельность перекупщиков, стремясь обеспечить снабжение городов, сдерживать рост цен и предотвратить искусственную задержку товаров (ЦГА РК. Ф. 342. Оп. 1. Д. 793. Л. 75–78). Результативность этих мер зависела от возможностей местной власти и особенностей конкретного рынка.

Первая мировая война и последовавшие революционные события нарушили сложившиеся связи. На Кояндинско-Ботовской ярмарке в 1917–1918 гг. заметно сократились привоз и реализация товаров, особенно мануфактуры, чая, сахара и продукции центральноазиатского происхождения; отдельные категории в 1918 г. отсутствовали полностью (ЦГА РК. Ф. 342. Оп. 1. Д. 793. Л. 142). Снижение оборотов, вероятно, было связано с перебоями транспорта, разрывом прежних каналов снабжения, сокращением запасов и падением покупательной способности. Однако даже в кризисных условиях ярмарки сохраняли значение для местного и регионального обмена.

Одним из ключевых направлений внешнего обмена Северо-Восточного Казахстана оставалась торговля с Западным Китаем. Точно определить её областные масштабы затруднительно, поскольку регион одновременно служил зоной закупки и транзитным коридором между Сибирью, внутренними губерниями России, Центральной Азией и Синьцзяном. Через пограничные пункты вывозились ткани, металлические изделия, керосин и иная фабричная продукция, в обратном направлении поступали скот, кожи, шерсть, войлок, чай и другие товары.

Ведомость Департамента таможенных сборов за январь 1867 г. отражает неоднородный состав участников: 107 лиц купеческого сословия, 75 ташкентских торговцев, 63 представителя казахского населения, 11 бухарцев, по 9 казаков и китайских торговцев, 2 мещанина, а также по одному дворянину и султану (ЦГА РК. Ф. 478. Оп. 2. Д. 475. Л. 46). Среди них были выходцы из Тары, Петропавловска, Омска, Семипалатинска, Усть-Каменогорска, Кокпектово, Копала, Сергиополя, Тюмени и Томска. Эти сведения показывают, что приграничный товарооборот обеспечивался не только купцами, но и поставщиками, перевозчиками, приказчиками, посредниками и лицами различного социального происхождения, действовавшими от собственного имени. Их деятельность связывала местные рынки с Западной Сибирью и Центральной Азией.

Основными узлами российско-китайского обмена в Семипалатинской области являлись Зайсанская таможня, Алкабекский и Катон-Карагайский пункты. Через них проходили товары для местного потребления и дальнейшей отправки в Сибирь, внутренние районы России и Западный Китай. Документы фиксируют участие владельцев крупных заведений, приказчиков, мелких посредников, скотовладельцев, а также татарских и казахских торговцев, совершавших поездки в Синьцзян. Однако масштабы и характер их операций требуют анализа каждого свидетельства отдельно.

К концу XIX века регулирование приграничного обмена усилилось. Инструкция Омской казённой палаты 1899 г. предусматривала учёт агентов, экспортёров и совершаемых ими операций. Так, семипалатинскому мещанину Мухамеду Шарифу Файзуллину разрешили ввозить из Китая скот и животноводческую продукцию при соблюдении карантинных требований и под надзором пограничной стражи (ЦГА РК. Ф. 800. Оп. 1. Д. 126. Л. 139). Следовательно, товарооборот контролировался не только таможенными, но и ветеринарно-санитарными нормами.

Материалы Алкабекского и Катон-Карагайского пунктов свидетельствуют об участии казахского населения в качестве скотовладельцев, поставщиков, перевозчиков, приказчиков и лиц, действовавших от собственного имени (ЦГА РК. Ф. 800. Оп. 1. Д. 126. Л. 102).

Накопленный опыт и деловые контакты в отдельных случаях способствовали переходу к собственным операциям и оформлению разрешительных документов. Вместе с тем этот процесс не был линейным: возможности участников определялись имущественным положением, доступом к капиталу, характером связей и условиями допуска к коммерческой деятельности.

Наряду с объёмами приграничного оборота российская администрация контролировала качество иностранной продукции, требуя установленной маркировки для предотвращения подделок (ЦГА РК. Ф. 15. Оп. 1. Д. 79. Л. 8). На динамике ввоза и вывоза отражались политическая конъюнктура, ценовые изменения, ветеринарно-санитарные ограничения и структура товарных партий (ЦГА РК. Ф. 478. Оп. 2. Д. 475. Л. 46). По материалам Зайсанского таможенного учреждения, в 1892–1896 гг. ввоз товаров сократился с 45 до 34 тыс. пудов, или на 24,4 %, тогда как их стоимость возросла со 111 до 163,5 тыс. руб., или на 47,3 % (ЦГА РК. Ф. 460. Оп. 1. Д. 31. Л. 48). За тот же период поступление скота уменьшилось с 68 тыс. до 2,1 тыс. голов, а его денежная оценка — со 156 до 42,5 тыс. руб.; совокупная стоимость импорта снизилась с 267 до 206 тыс. руб., то есть на 22,8 %. Расхождение натуральных и стоимостных показателей могло быть обусловлено ростом цен и изменением товарного состава, однако определить вклад каждого фактора источники не позволяют.

Сходная тенденция проявилась в вывозных операциях: их физический объём сократился с 37 до 19,65 тыс. пудов, или на 46,9 %, при увеличении стоимости с 297 до 513,5 тыс. руб., или на 72,9 % (ЦГА РК. Ф. 460. Оп. 1. Д. 31. Л. 49). Следовательно, рост наблюдался исключительно в денежном выражении и мог отражать удорожание продукции, увеличение доли более ценных промышленных изделий либо изменение состава партий. Статистика Зайсанской таможни свидетельствует не о прямолинейном расширении или сокращении обмена, а о перестройке соотношения его натуральных и стоимостных параметров.

Список зайсанских купцов за 1912 г. фиксирует круг участников таможенных и коммерческих операций, среди которых упоминаются Сагидулла Абылханов, Ибрагим Манафов, Логин Сорокин, Юсуф Сайфуллин, Исмагил Каракожин и Хасан Татимов (ЦГА РК. Ф. 800. Оп. 1. Д. 60. Л. 141). Наличие этих фамилий в списке свидетельствует об участии указанных лиц в приграничном обороте, однако реконструкция их партнёрских связей и специализации требует сведений о конкретных предприятиях и сделках.

Развитие китайского направления зависело от транспортной инфраструктуры, прежде всего судоходства по Иртышу, соединявшего Семипалатинск с рынками Западной Сибири. В 1901 г. П. Березницкий и Плещеев учредили «Верхнеиртышское товарищество пароходства и торговли» с капиталом 30 тыс. руб.; к 1908 г. оно располагало семью двухпалубными товаропассажирскими судами и несколькими баржами на линии Тюмень — Семипалатинск. В 1911 г. по Иртышу в целом курсировало 73 парохода (Касымбаев, 1990: 73). Речное сообщение ускоряло доставку крупных грузов и соединяло приграничные и ярмарочные пункты с западносибирскими центрами.

Первая мировая война и последующие политические потрясения нарушили прежние маршруты и регулярность поставок, однако китайское направление сохраняло хозяйственное значение. Приграничный оборот обеспечивался не только купцами, располагавшими капиталом, предприятиями и внешними контактами, но и скотовладельцами, приказчиками, перевозчиками, ташкентскими, бухарскими и китайскими торговцами и мелкими посредниками. Таможенные пункты, сухопутные пути и иртышское судоходство объединяли их деятельность во взаимосвязанную структуру регионального и трансграничного обмена. При этом Акмолинская область преимущественно тяготела к городским рынкам Западной Сибири, тогда как для Семипалатинской области большее значение имели ярмарочные операции, закупка животноводческой продукции и торговля с Китаем.

Заключение

Проведённое исследование уточнило место купечества в торговой системе Северо-Восточного Казахстана во второй половине XIX – начале XX века. Небольшая численность

лиц купеческого сословия не отражала действительных масштабов коммерческой деятельности: купцы участвовали в крупных закупках, содержании торговых заведений, организации перевозок и межрегиональных операциях, однако товарообмен обеспечивали также мещане, приказчики, посредники, скотовладельцы, мелкие торговцы и перевозчики. Региональная специфика проявлялась в более тесных связях Акмолинской области с городскими рынками Западной Сибири и в значении ярмарочной торговли, закупки скота и животноводческого сырья, а также обмена с Западным Китаем для Семипалатинской области. Семипалатинск, Петропавловск, Омск, Зайсан, Усть-Каменогорск и Павлодар связывали местные хозяйства срынками Сибири, Центральной Азии, Китая и внутренних губерний России.

Торговая система включала городские, ярмарочные, базарные, стационарные и приграничные формы обмена. Ярмарки концентрировали крупные партии скота и сырья, базары поддерживали регулярный местный оборот, магазины и склады обеспечивали хранение и круглогодичную продажу товаров, а таможенные пункты и транспортные пути связывали регион с внешними рынками. Пароходство на Иртыше облегчало перевозку крупных грузов, не вытесняя гужевые и караванные маршруты. Изменения в системе торговых и промысловых свидетельств расширяли правовые возможности внесословного участия в коммерческой деятельности, тогда как её масштабы и характер зависели от капитала, профессионального опыта, деловых контактов и доступа к транспортным коммуникациям. Языковые навыки и земляческие связи облегчали заключение сделок, но не закрепляли за отдельными этническими группами неизменной хозяйственную специализацию.

Научная новизна исследования заключается в выявлении на основе сопоставления данных переписи 1897 г. о сословной принадлежности со сведениями о профессиональных занятиях, торговых свидетельствах, предприятиях, ярмарочных и таможенных операциях более широкого состава участников торговли, чем это отражено в формальной сословной статистике. Это позволило разграничить купеческое сословие и более широкую торговую среду региона. Вместе с тем выводы ограничены неоднородностью источников и преобладанием сведений о зарегистрированных предприятиях и административно наблюдаемых операциях, тогда как мелкая, сезонная и неформальная торговля фиксировалась значительно реже. Перспективы дальнейшего исследования связаны с реконструкцией торговых маршрутов, изучением отдельных предприятий и купеческих семей, а также расширением источниковой базы для изучения трансграничных связей региона.

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.

HAOR — Historical Archive of Omsk Region.

Источники

ЦГА РК — Центральный государственный архив Республики Казахстан

ИАОО — Исторический архив Омской области

References

Abilov, 2009 — *Abilov K.Zh.* K voprosu o razvitii postoianno (statsionarnoi) trgovli v dorevoliutsionnom Kazakhstane: konets XIX – nachalo XX veka [On the development of permanent stationary trade in pre-revolutionary Kazakhstan: the late nineteenth – early twentieth century]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istoriia. Filosofii. Pravo.* 2009. No. 2 (54). P. 125–131. (In Russ.).

Alekseenko, 1981 — *Alekseenko N.V.* Naselenie dorevoliutsionnogo Kazakhstana: chislennost, razmeshchenie, sostav, 1870–1914 gg. [The population of pre-revolutionary Kazakhstan: size, distribution and composition, 1870–1914]. Alma-Ata: Nauka, 1981. 111 p. (In Russ.).

Apollova, 1960 — *Apollova N.G.* Ekonomicheskie svyazi Kazakhstana s Rossiei vo vtoroi polovine XIX veka [Economic relations between Kazakhstan and Russia in the second half of the nineteenth century]. Alma-Ata: Nauka, 1960. 422 p. (In Russ.).

Atantaeva et al., 2022 — *Atantaeva B., Sairanbekova U., Akhmetova R.* Qazaq olkesindegi kasipkerlik: uymdastyrushylyq-quqyqtyq negizderi (XIX g. ekinshi zhartysy – XX g. basy) [Entrepreneurship in the Kazakh region: organizational and legal foundations in the second half of the nineteenth – early twentieth century]. *Otan tarikhy.* 2022. No. 4 (100). P. 90–101. DOI: 10.51943/1814-6961_2022_4_90. (In Kaz.).

- Baud, Van Schendel, 1997 — *Baud M., Van Schendel W.* Toward a Comparative History of Borderlands. Journal of World History. 1997. Vol. 8. No. 2. P. 211–242.
- Brower, 2003 — *Brower D.* Turkestan and the Fate of the Russian Empire. London; New York: Routledge Curzon, 2003. 238 p.
- Campbell, 2017 — *Campbell I.W.* Knowledge and the Ends of Empire: Kazak Intermediaries and Russian Rule on the Steppe, 1731–1917. Ithaca; London: Cornell University Press, 2017. 312 p.
- Erofeeva, 1990 — *Erofeeva I.V.* Kharakter torgovli i formirovanie kupecheskogo sosloviia v gorodakh Severo-Vostochnogo Kazakhstana XIX veka [The nature of trade and the formation of the merchant estate in the cities of Northeastern Kazakhstan in the nineteenth century]. Obmennye operatsii v gorodakh Sibiri perioda feodalizma [Exchange operations in Siberian cities during the feudal period]. Novosibirsk, 1990. P. 114–132. (In Russ.).
- Karasayev et al., 2025 — *Karasayev G.M., Ualtayeva A.S., Cherepanov K.V., Margulan A.S.* Socio-Economic Development of Akmola Region Based on Materials from Russian Official Sources at the End of the 19th Century (1881–1900): Historical-Political Aspect. Bylye Gody. 2025. Vol. 20. No. 1. P. 346–358. DOI: 10.13187/bg.2025.1.346.
- Kasymbaev, 1990 — *Kasymbaev Zh.K.* Goroda Vostochnogo Kazakhstana v 1861–1917 gg.: sotsialno-ekonomicheskii aspekt [Cities of Eastern Kazakhstan in 1861–1917: a socio-economic perspective]. Alma-Ata: Gylym, 1990. 184 p. (In Russ.).
- Kasymbaev, 1996 — *Kasymbaev Zh.K.* Kazakhstan – Kitai: karavannaia torgovlia v XIX – nachale XX vv. [Kazakhstan and China: caravan trade in the nineteenth – early twentieth century]. Almaty: Olke, 1996. 206 p. (In Russ.).
- Morrison, 2021 — *Morrison A.* The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion, 1814–1914. Cambridge: Cambridge University Press, 2021. 641 p.
- North, 1990 — *North D.C.* Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. 152 p.
- Obzor Semipalatinskoi oblasti, 1910 — *Obzor Semipalatinskoi oblasti za 1909 god* [Review of the Semipalatinsk Region for 1909]. Semipalatinsk: Oblastnaia tipografiia, 1910. (In Russ.).
- Obzor Semipalatinskoi oblasti, 1912 — *Obzor Semipalatinskoi oblasti za 1911 god* [Review of the Semipalatinsk Region for 1911]. Semipalatinsk: Oblastnaia tipografiia, 1912. (In Russ.).
- Otepova, 2015 — *Otepova G.E.* Istoriia Kazakhstana v zakonodatelnykh istochnikakh Rossiiskoi imperii: monografiia [The history of Kazakhstan in the legislative sources of the Russian Empire: a monograph]. Pavlodar: PGPI, 2015. 258 p. (In Russ.).
- Pamiatnaia knizhka, 1889 — *Pamiatnaia knizhka Akmolinskoi oblasti za 1887 god* [Memorial book of the Akmola Region for 1887]. Omsk, 1889. (In Russ.).
- Pervaia perepis. Akmolinskaia oblast, 1904 — *Pervaia vseobshchaia perepis naseleniia Rossiiskoi imperii 1897 g.* T. LXXXI: Akmolinskaia oblast [The First General Census of the Population of the Russian Empire of 1897. Vol. LXXXI: Akmola Region] / Ed. N.A. Troitskiy. Saint Petersburg: Central Committee for Statistics, Ministry of Internal Affairs, 1904. 135 p. (In Russ.).
- Pervaia perepis. Semipalatinskaia oblast, 1905 — *Pervaia vseobshchaia perepis naseleniia Rossiiskoi imperii 1897 g.* T. LXXXIV: Semipalatinskaia oblast [The First General Census of the Population of the Russian Empire of 1897. Vol. LXXXIV: Semipalatinsk Region] / Ed. N.A. Troitskiy. Saint Petersburg: Central Committee for Statistics, Ministry of Internal Affairs, 1905. 148 p. (In Russ.).
- Pervaia perepis. Semirechenskaia oblast, 1905 — *Pervaia vseobshchaia perepis naseleniia Rossiiskoi imperii 1897 g.* T. LXXXV: Semirechenskaia oblast [The First General Census of the Russian Empire, 1897. Vol. LXXXV: Semirechensk region]. Ed. N.A. Troitskiy. Saint Petersburg: Central Committee for Statistics, Ministry of Internal Affairs, 1905. 149 p. (In Russ.).
- Pervaia perepis. Syr-Darinskaia oblast, 1905 — *Pervaia vseobshchaia perepis naseleniia Rossiiskoi imperii 1897 g.* T. LXXXVI: Syr-Darinskaia oblast [The First General Census of the Russian Empire, 1897. Vol. LXXXVI: Syr-Darya region]. Ed. N.A. Troitskiy. Saint Petersburg: Central Committee for Statistics, Ministry of Internal Affairs, 1905. 208 p. (In Russ.).
- Pervaia perepis. Turgaiskaia oblast, 1904 — *Pervaia vseobshchaia perepis naseleniia Rossiiskoi imperii 1897 g.* T. LXXXVII: Turgaiskaia oblast [The First General Census of the Russian Empire, 1897. Vol. LXXXVII: Turgai region]. Ed. N.A. Troitskiy. Saint Petersburg: Central Committee for Statistics, Ministry of Internal Affairs, 1904. 103 p. (In Russ.).
- Pervaia perepis. Uralskaia oblast, 1904 — *Pervaia vseobshchaia perepis naseleniia Rossiiskoi imperii 1897 g.* T. LXXXVIII: Uralskaia oblast [The First General Census of the Russian Empire, 1897. Vol. LXXXVIII: Ural region]. Ed. N.A. Troitskiy. Saint Petersburg: Central Committee for Statistics, Ministry of Internal Affairs, 1904. (In Russ.).
- Rozhkova, 1949 — *Rozhkova M.K.* Ekonomicheskaiia politika tsarskogo pravitelstva na Srednem Vostoke vo vtoroi chetverti XIX veka i russkaia burzhuaizii [The economic policy of the tsarist government in the Middle East in the second quarter of the nineteenth century and the Russian bourgeoisie]. Moscow; Leningrad: AS USSR, 1949. 392 p. (In Russ.).
- Svod zakonov, 1899 — *Svod zakonov Rossiiskoi imperii.* T. 9 [Code of Laws of the Russian Empire. Vol. 9]. Saint Petersburg, 1899. 1032 p. (In Russ.).

Shcheglova, 2025 — *Shcheglova T.K.* Mesto Semipalatinskikh i Charskikh optovykh trgov v iarmarochnoi seti rossiisko-aziatskoi trgovli Stepnogo kraia vo vtoroi polovine XIX v. [The place of the Semipalatinsk and Charsk wholesale markets in the fair network of Russian-Asian trade in the Steppe Region in the second half of the nineteenth century]. *Shakarim Journal of History*. 2025. Vol. 1. No. 3. P. 35–45. (In Russ.).

Shcherbik, 2007 — *Shcherbik G.I.* Ust-Kamenogorskoe kupechestvo [The merchant community of Ust-Kamenogorsk]. Ust-Kamenogorsk: Profit, 2007. 420 p. (In Russ.).

Sunderland, 2004 — *Sunderland W.* Taming the Wild Field: Colonization and Empire on the Russian Steppe. Ithaca; London: Cornell University Press, 2004. 239 p.

Yermenbayeva et al., 2023 — *Yermenbayeva G.K., Mukatayeva L.K., Mazhitova Zh.S., Khassenova Zh.O.* Merchantry as a Social Institution of Kazakh Society: Russian and Kazakhstani Historiography. *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical Sciences. Philosophy. Religion Series*. 2023. Vol. 144. No. 3. P. 23–38. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-144-3-23-38.

Список литературы

- Абилов, 2009 — *Абилов К.Ж.* К вопросу о развитии постоянной (стационарной) торговли в дореволюционном Казахстане: конец XIX – начало XX века // Вестник Карагандинского университета. Серия: История. Философия. Право. 2009. № 2 (54). С. 125–131.
- Алексеевко, 1981 — *Алексеевко Н.В.* Население дореволюционного Казахстана: численность, размещение, состав, 1870–1914 гг. Алма-Ата: Наука, 1981. 111 с.
- Аполлова, 1960 — *Аполлова Н.Г.* Экономические связи Казахстана с Россией во второй половине XIX века. Алма-Ата: Наука, 1960. 422 с.
- Атантаева и др., 2022 — *Атантаева Б., Сайранбекова Ұ., Ахметова Р.* Қазақ өлкесіндегі кәсіпкерлік: ұйымдастырушылық-құқықтық негіздері (XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. басы) // Отан тарихы. 2022. № 4 (100). С. 90–101. DOI: 10.51943/1814-6961_2022_4_90.
- Ерофеева, 1990 — *Ерофеева И.В.* Характер торговли и формирование купеческого сословия в городах Северо-Восточного Казахстана XIX века // Обменные операции в городах Сибири периода феодализма. Новосибирск, 1990. С. 114–132.
- Касымбаев, 1990 — *Касымбаев Ж.К.* Города Восточного Казахстана в 1861–1917 гг.: социально-экономический аспект. Алма-Ата: Ғылым, 1990. 184 с.
- Касымбаев, 1996 — *Касымбаев Ж.К.* Казахстан – Китай: караванная торговля в XIX – начале XX вв. Алматы: Өлке, 1996. 206 с.
- Обзор Семипалатинской области, 1910 — *Обзор Семипалатинской области за 1909 год.* Семипалатинск: Областная типография, 1910.
- Обзор Семипалатинской области, 1912 — *Обзор Семипалатинской области за 1911 год.* Семипалатинск: Областная типография, 1912.
- Отепова, 2015 — *Отепова Г.Е.* История Казахстана в законодательных источниках Российской империи: монография. Павлодар: ПГПИ, 2015. 258 с.
- Памятная книжка, 1889 — *Памятная книжка Акмолинской области за 1887 год.* Омск, 1889.
- Первая перепись. Акмолинская область, 1904 — *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.* Т. LXXXI: Акмолинская область / под ред. Н.А. Тройницкого. Санкт-Петербург: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. 135 с.
- Первая перепись. Семипалатинская область, 1905 — *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.* Т. LXXXIV: Семипалатинская область / под ред. Н.А. Тройницкого. Санкт-Петербург: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1905. 148 с.
- Первая перепись. Семиреченская область, 1905 — *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.* Т. LXXXV: Семиреченская область / под ред. Н.А. Тройницкого. Санкт-Петербург: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1905. 149 с.
- Первая перепись. Сыр-Дарьинская область, 1905 — *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.* Т. LXXXVI: Сыр-Дарьинская область / под ред. Н.А. Тройницкого. Санкт-Петербург: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1905. 208 с.
- Первая перепись. Тургайская область, 1904 — *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.* Т. LXXXVII: Тургайская область / под ред. Н.А. Тройницкого. Санкт-Петербург: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. 103 с.
- Первая перепись. Уральская область, 1904 — *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.* Т. LXXXVIII: Уральская область / под ред. Н.А. Тройницкого. Санкт-Петербург: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904.
- Рожкова, 1949 — *Рожкова М.К.* Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во второй четверти XIX века и русская буржуазия. Москва; Ленинград: Издательство АН СССР, 1949. 392 с.
- Свод законов, 1899 — *Свод законов Российской империи.* Т. 9. Санкт-Петербург, 1899. 1032 с.
- Щеглова, 2025 — *Щеглова Т.К.* Место Семипалатинских и Чарских оптовых торгов в ярмарочной сети российско-азиатской торговли Степного края во второй половине XIX в. // Shakarim Journal of History. 2025. Т. 1. № 3. С. 35–45.
- Щербик, 2007 — *Щербик Г.И.* Усть-Каменогорское купечество. Усть-Каменогорск: Профит, 2007. 420 с.
- Baud, Van Schendel, 1997 — *Baud M., Van Schendel W.* Toward a Comparative History of Borderlands // Journal of World History. 1997. Vol. 8. No. 2. P. 211–242.
- Brower, 2003 — *Brower D.* Turkestan and the Fate of the Russian Empire. London; New York: RoutledgeCurzon, 2003. 238 p.
- Campbell, 2017 — *Campbell I.W.* Knowledge and the Ends of Empire: Kazak Intermediaries and Russian Rule on the Steppe, 1731–1917. Ithaca; London: Cornell University Press, 2017. 312 p.
- Karasayev et al., 2025 — *Karasayev G.M., Ualtayeva A.S., Cherepanov K.V., Margulan A.S.* Socio-Economic Development of Akmola Region Based on Materials from Russian Official Sources at the End of the 19th Century (1881–1900): Historical-Political Aspect // Blye Gody. 2025. Vol. 20. No. 1. P. 346–358. DOI: 10.13187/bg.2025.1.346.
- Morrison, 2021 — *Morrison A.* The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion, 1814–1914. Cambridge: Cambridge University Press, 2021. 641 p.

North, 1990 — *North D.C.* Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. 152 p.

Sunderland, 2004 — *Sunderland W.* Taming the Wild Field: Colonization and Empire on the Russian Steppe. Ithaca; London: Cornell University Press, 2004. 239 p.

Yermenbayeva et al., 2023 — *Yermenbayeva G.K., Mukatayeva L.K., Mazhitova Zh.S., Khasanova Zh.O.* Merchantry as a Social Institution of Kazakh Society: Russian and Kazakhstani Historiography // *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University*. Historical Sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. Vol. 144. No. 3. P. 23–38. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-144-3-23-38.

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 4, pp. 1027-1041, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_4_1027-1041

KAZAKH SOVIET MANAGERIAL ELITE DURING COLLECTIVIZATION IN KAZAKHSTAN

Nursulu K. Dyussenova¹

Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28 Shevchenko Str., Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences

 <https://orcid.org/0000-0003-3259-1549>. E-mail: nur_sulu18@mail.ru

© Ch.Ch. Valichanov IHE, 2026
© Dyussenova N.K., 2026

Abstract. *Introduction.* The USSR's policy in Kazakhstan, including the collectivization of Kazakh villages, is a pressing topic in Russian historical scholarship. It is clear that Soviet policy during this period influenced the fate of the Kazakh ruling elite – many Kazakh intellectuals suffered from this policy in later years. In relation to Soviet policy, the position and actions of the Kazakh Soviet ruling elite during collectivization are an important issue. *Goals and objectives.* To examine the measures taken by the Kazakh Soviet ruling elite to mitigate the consequences of collectivization policy in Kazakhstan in the late 1920s and early 1930s. To achieve this goal, the following tasks must be completed: to determine the extent of research on this issue in the works of historians; identify the main features of the policy of the USSR government in the field of agriculture from the reports and speeches of representatives of the Kazakh Soviet authorities; to study the content of regulatory and legal acts of the Soviet authorities concerning the issue of collectivization. *Results.* In the course of studying this issue, the author came to the conclusion that during the period of collectivization, some representatives of the Kazakh Soviet ruling elite, within the limits of their official powers, took appropriate measures aimed at easing the situation of the Kazakhs. *Conclusion.* Representatives of the Kazakh Soviet elite attempted to protect the people by using the legal instruments at their disposal in their reports and statements.

Keywords: mass collectivization, famine, Soviet party elite, political repression, Kazakh intellectuals, letters to All-Union bodies, confiscation, ruling elite

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan "Preparation and publication of a series of memoirs of eyewitnesses of the mass famine of 1931–1933 in Kazakhstan and their descendants" (Registration number AP19678056).

For citation: Dyussenova N.K. Kazakh soviet managerial elite during collectivization in Kazakhstan // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Vol. 13. No. 4. Pp. 1027–1041. (In Kaz.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_1027-1041

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЖЫМДАСТЫРУ КЕЗІНДЕГІ ҚАЗАҚТЫҢ КЕҢЕСТІК БАСҚАРУШЫ ЭЛИТАСЫ

Нурсулу Кенебаевна Дюсенова

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010, Алматы, Қазақстан Республикасы)

тарих ғылымдарының кандидаты

 <https://orcid.org/0000-0003-3259-1549>. E-mail: nur_sulu18@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2026

© Дюсенова Н.К., 2026

Аңдатпа. *Kipicne.* КСРО-ның Қазақстандағы саясаты, соның ішінде қазақ ауылдарын ұжымдастыру мәселесі – отандық тарих ғылымындағы өзекті мәселелердің бірі. Себебі бұл кезеңдегі кеңестік саясат қазақтың басқарушы элитасының тағдырына айтарлықтай әсер етті. Көптеген қазақ зиялылары кейінгі жылдары осы саясаттың зардабын шекті.

Бұл ретте кеңестік саясатқа байланысты маңызды мәселе – ұжымдастыру кезіндегі қазақтың кеңестік басқарушы элитасының ұстанымдары мен іс-әрекеттері. Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Мақаланың мақсаты – XX ғ. 20-жылдарының соңы – 30-жылдарының басында Қазақстанда ұжымдастыру саясаты жүзеге асырылған кездегі қазақтың кеңестік басқарушы элитасының осы саясаттың зардаптарын жұмсартуға бағытталған іс-шараларын зерттеу. *Қойылған мақсатқа* жету үшін төмендегідей міндеттерді шешу керек, яғни тарихшылардың еңбектеріндегі осы мәселенің зерттелу дәрежесін анықтау; қазақтың кеңестік билік өкілдерінің есептері мен баяндамалары негізінде КСРО үкіметінің ауыл шаруашылығы саласындағы саясатының негізгі ерекшеліктерін анықтау; кеңестік билік органдарының ұжымдастыру мәселесіне байланысты нормативтік құқықтық актілерінің мазмұнын зерттеу. *Нәтижелер.* Бұл мәселені зерттеу барысында автор ұжымдастыру кезінде қазақтың кеңестік басқарушы элитасының кейбір өкілдері өздерінің қызметтік өкілеттіктері шегінде қазақтардың жағдайын жеңілдетуге бағытталған тиісті шаралар қабылдады деген байламға келді. *Қорытындылар.* Қазақтың кеңестік элитасының өкілдері өздерінің есептері мен баяндамаларында қолжетімді заңдық құралдарды қолдана отырып, халықты қорғауға тырысты.

Түйін сөздер: жаппай ұжымдастыру, ашаршылық, кеңестік партиялық элита, саяси қуғын-сүргін, қазақ зиялылары, бүкілодақтық органдарға хаттар, кәмпескелеу, басқарушы элита

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Қазақстандағы 1931–1933 жылдардағы жаппай ашаршылықтың куәгерлері мен олардың ұрпақтарының естеліктерін дайындау және шығару» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: АР 19678056)

Дәйексөз үшін: Дюсенова Н.К. Қазақстандағы ұжымдастыру кезіндегі қазақтың кеңестік басқарушы элитасы // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Т. 13. № 4. 1027–1041 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_1027-1041

КАЗАХСКАЯ СОВЕТСКАЯ УПРАВЛЕНЧЕСКАЯ ЭЛИТА В ПЕРИОД КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ В КАЗАХСТАНЕ

Дюсенова Нурсулу Кенебаевна

Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(28, ул. Шевченко, Алматы, 050010, Республика Казахстан)

кандидат исторических наук

 <https://orcid.org/0000-0003-3259-1549>. E-mail: nur_sulu18@mail.ru

Аннотация. *Введение.* Политика СССР в Казахстане, включая вопрос коллективизации казахского аула, является одной из актуальных тем отечественной исторической науки. Очевидно, что советская политика в этот период оказала значительное влияние на судьбу казахской правящей элиты, а в последующие годы значительная часть казахской интеллигенции пострадала от её последствий. В связи с советской политикой важным вопросом в этой связи является позиция и действия казахской советской правящей элиты в период коллективизации. *Цель и задачи исследования.* Цель статьи – изучение мер, принятых казахской советской правящей элитой для смягчения последствий политики коллективизации в Казахстане в конце 20-х – начале 30-х гг. XX в. Для достижения цели необходимо решить следующие задачи: определить степень исследования данного вопроса в работах историков; выявить особенности политики правительства СССР в области сельского хозяйства на основе докладов и выступлений представителей казахской советской правящей элиты; изучить содержание нормативно-правовых актов советских властей, касающихся вопроса коллективизации. *Результаты.* В ходе изучения данного вопроса автор пришел к выводу, что в период коллективизации некоторые представители казахской советской правящей элиты в пределах своих официальных полномочий предпринимали соответствующие меры, направленные на смягчение положения казахов. *Заключение.* Представители казахской советской элиты пытались защитить народ, используя в своих отчетах и заявлениях имеющиеся в их распоряжении правовые инструменты.

Ключевые слова: сплошная коллективизация, голод, советская партийная элита, политические репрессии, казахская интеллигенция, письма во всесоюзные органы, конфискация, правящая элита

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Подготовка и издание серии воспоминаний очевидцев массового голода 1931–1933 годов в Казахстане и их потомков» (регистрационный номер: AP 19678056).

Для цитирования: Дюсенова Н.К. Казахская советская управленческая элита в период коллективизации в Казахстане // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Т. 13. № 4. С. 1027–1041. (На каз.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_1027-1041

Кіріспе

КСРО-ның Қазақстандағы саясаты, соның ішінде XX ғасырдың 20-жылдарының соңы – 30-жылдарының басындағы қазақ ауылдарына қатысты жүргізілген іс-шаралар, сондай-ақ кеңестік билік жүйесіндегі қазақ өкілдерінің ұстанымдары қазақстандық тарих ғылымының өзекті мәселелерінің бірі болады. Бұл кезең Қазақстан тарихындағы аса күрделі әрі қайшылықты үдерістермен сипатталады. Әсіресе ұжымдастыру саясатының қазақ қоғамына тигізген әлеуметтік, экономикалық және демографиялық зардаптарын зерттеу кеңестік биліктің Қазақстандағы саясатының сипатын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Зерттеу тақырыбының ғылыми маңыздылығы, ең алдымен, ұжымдастыру кезеңінде Қазақстандағы кеңестік билікке қарсы тұру және оған бейімделу тетіктерін, сондай-ақ қазақ қоғамының саяси үдерістерге қатысу ерекшеліктерін анықтаумен байланысты. Сонымен қатар бұл мәселені зерделеу халықтың тағдыры шешілген тарихи кезеңдегі қазақ ұлттық элитасының орны мен рөлін айқындауға мүмкіндік береді. Қазақ кеңестік элитасы өкілдерінің ұстанымдары мен іс-әрекеттерін талдау олардың кеңестік саясатты жүзеге асырудағы немесе оған қарсылық білдірудегі рөлін жан-жақты бағалауға жол ашады.

Зерттеу тақырыбының әлеуметтік маңыздылығы да жоғары. Қазақ ұлттық элитасы өкілдерінің қызметін зерттеу сол кезеңдегі халық мүддесін қорғауға ұмтылған, кеңестік саясаттың зардаптарына қарсы тұрған тұлғалардың тарихи орнын айқындауға мүмкіндік береді. Олардың қызметін ғылыми тұрғыдан зерттеу тарихи жадыны қалыптастыруға және ұлттық тарихқа деген қызығушылықты арттыруға ықпал етеді. Сонымен қатар бұл бағыттағы

зерттеулер өскелең ұрпақтың тарихи санасын қалыптастыруға, ел тарихын құрметтеуге және отансүйгіштік құндылықтарды дәріптеуге негіз болады.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі қазіргі тарих ғылымында ұжымдастыру мәселесінің біршама зерттелгеніне қарамастан, қазақ басқарушы элитасының осы үдерістегі орны мен рөлі толық әрі жан-жақты ашылмаған. Қазақстандағы ұжымдастыру саясаты, оның барысы мен әлеуметтік-демографиялық салдары отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектерінде қарастырылғанымен, қазақ элитасы өкілдерінің ұстанымдары, олардың қабылдаған шешімдері, әрекеттері және кеңестік орталық саясатпен қарым-қатынасы арнайы зерттеуді қажет етеді.

Осыған байланысты зерттеу жұмысы ұжымдастыру кезеңіндегі қазақ басқарушы элитасының ұстанымдары мен қызметін кешенді түрде қарастыруға, олардың тарихи үдерістердегі орны мен рөлін айқындауға және осы мәселенің зерттелмеген қырларын ғылыми тұрғыдан ашуға бағытталады.

Материалдар мен әдістер

Мақаланы жазу барысында пайдаланылған материалдарды екі топқа бөлуге болады. Бірінші топқа КСРО-дағы ұжымдастыру саясатының әртүрлі аспектілеріне арналған мұрағаттық материалдар жатады. С. О. Смағұлова, Ж. Б. Абылхожин, М. К. Қозыбаев, М. Б. Тәтімов, С. Акқұлы және т.б. Қазақстан тарихшылары, соның ішінде бұл тақырып жөнінде материалдарды жинақтау және жүйелеу жұмыстарын жүргізді. Мысалы, 2021 жылы жарық көрген үш томдық «Ашаршылық. Голод. Документальная хроника. Сборник документов. 1928–1934» атты басылымда мақалада қарастырылып отырған мәселеге байланысты билік органдарының ресми шешімдері мен қаулылары және т.б. құжаттар ғылыми айналымға енгізілді. Келтірілген материалдарға кеңестік билік органдары өкілдерінің есептері мен баяндамалары, қазақ ауылдарын ұжымдастыруға қатысты ресми актілер және т.б. құжаттар жатады. Осы мақала тақырыбының аясында құжаттардың ішінде партиялық және кеңестік органдар қабылдаған ресми нормативтік-құқықтық актілер маңызды. Өйткені сол актілерден билік саясатының жоспарларын көруге болады. Екінші топқа қазақ кеңестік элитасы өкілдерінің ұжымдастыру кезеңіндегі кеңестік биліктің қазақ халқына қатысты әртүрлі «қателіктерінің» («перегибы») зардаптарын жұмсартуға, қарапайым халықтың ауыр жағдайы жөніндегі ақпарат жатады. Бұлардың ішінде қазақ зиялыларының жоғары билік органдарына жеткізуге бағытталған іс-әрекеттерін көрсететін мәліметтері ерекше маңызға ие.

Материалдар жинау және оларға ғылыми интерпретация жасау барысында мынадай әдістер қолданылды. Біріншіден, әңгіме институционалдық талдау әдісі жөнінде болады. Бұл әдіс әртүрлі мемлекеттік институттардың (халық комиссариаттары және т.б.) белгілі бір саладағы, атап айтқанда қазақ ауылдарына қатысты іс-шараларын (бұйрықтар, өкімдер, шешімдер және т.б.) зерттеуді көздейді. Бұл әдіс арқылы кеңестік саясаттың ерекшеліктерін, мақсаттарын, негізгі бағыттарын және т.б. көруге болады. Екіншіден, мемлекеттің саясатын зерттеуде жүйелік талдау әдісі ерекше маңызға ие. Осы әдіс мемлекеттік саясатты өзара байланысты элементтердің (соның ішінде ресурстар, реттеу, өндіріс және т.б.) кешені ретінде қарастырады. Үшіншіден, зерттеу барысында қолданылған инвент-талдау әдісі нақты оқиғаларды (мысалы, қазақтардың басқа елге көшуі және т.б.) талдауға бағытталған. Бұл әдіс тарихи оқиғаларға қатысушылар іс-әрекеттерінің қисынын түсінуге мүмкіндік береді.

Талқылау

КСРО-дағы ұжымдастыру саясатына байланысты мәселелер қазақ (Акқұлы, 2014; Смағұлова, 2023; Алексеенко, 2026; История Казахстана..., 2001: 295–299; және т.б.), ресейлік (Анисимов, 2020; Вдовин, Барсенков, 2010; История России..., 2024; Корнилов, 2023; Якеменко, 2024; және т.б.), түрік (Дюсенова, 2026 және т.б.) зерттеушілерінің, Батыс елдері (АҚШ, Италия, Франция және т.б.) (Боффа, 1994; Верт, 1992; Киндлер, 2017; Olcott, 1981; Pianciola, 2004; және т.б.) тарихшыларының, сондай-ақ кеңестік ғалымдардың (Абылхожин, Козыбаев, Татимов, 1989; История Казахской ССР..., 1949; және т.б.) еңбектерінде көрініс таппады. Мысалы, 1949 жылы жарық көрген «Қазақ ССР-інің ежелгі дәуірден бүгінге дейінгі

тарихы» (История Казахской ССР..., 1949) атты басылымды айтуға болады. Бұл Коммунистік партияның ресми идеологиялық ұстанымдары аясында жазылған еңбектің бір бөлігі (История Казахской ССР..., 1949: 180–240) ұжымдастыру мәселесіне арналады. Авторлардың айтуы бойынша, 1934 жылдың соңына қарай қазақ ауылдарының басым көпшілігі (85,9%) ұжымдастырылды (История Казахской ССР..., 1949: 239). Алайда басылымда аталғандай, ұжымдастыру саясатына қарсы шыққан «қазақ буржуазиялық ұлтшылдары», «троцкистік-бухариншілдік азғындар», «байлар, кулактар және т.б. антикеңестік элементтер» болды (История Казахской ССР..., 1949: 209, 233, 234, 237). Осыған байланысты қазақ халқының ашаршылық құрбаны болғандығы туралы айтылмаған. Тарихшылардың пікірінше, «халық жаулары өздерінің революцияға қарсы жұмысында Қазақстанның партиялық және кеңестік қызметкерлері 1931–1932 жылдарда жіберген өрескел қателіктер мен партия бағытын бұзу фактілерін пайдаланды» (История Казахской ССР..., 1949: 234). Жалпы алғанда, қазақ басқарушы элитасының халықтың жағдайын жеңілдетуге бағытталған іс-әрекеттері жеткілікті деңгейде талданбаған.

XX ғ. 80-жылдарының ортасында КСРО-да «қайта құру» («перестройка») саясатының басталуына байланысты Қазақстан тарих ғылымында Кеңес Одағы кезінде біршама мәселелерге, соның ішінде ұжымдастыруға да қатысты қалыптасқан көзқарас өзгере бастады. Мәселен, 1989 жылы қазақ зерттеушілері Ж. Б. Абылхожин, М. К. Қозыбаев және М. Б. Тәтимов өздерінің «Қазақстандық трагедия» (Абылхожин, Қозыбаев, Тәтимов, 1989) деп аталатын еңбегінде кеңестік биліктің қазақ ауылдарына байланысты жаппай ұжымдастыру саясатын талдай отырып, қазақ халқының демографиялық шығындарына тоқталады. Авторлардың пайымдауынша, ашаршылықтан қырылған қазақтардың саны 1750 мыңға, яғни этностың 42%-ына жетті (Абылхожин, Қозыбаев, Тәтимов, 1989: 67).

Қазақстан тәуелсіздігін жариялағаннан кейін «Ежелгі дәуірден бүгінге дейінгі Қазақстан тарихы» (История Казахстана, 2009) атты бес томдық академиялық басылым шықты. Бұл басылымда ұжымдастыру мәселесі де көрініс тапқан (История Казахстана, 2009: 241–326). Осы еңбекте тарихшылар кеңестік билік өкілдерінің іс-әрекеттеріне, ұжымдастырудың барысына және т.б. мәселелерге көңіл аударады. Сонымен бірге кейбір қазақ кеңестік қайраткерлерінің (мысалы, Т. Рысқұловтың) қарапайым халықтың жағдайын жеңілдетуге бағытталған іс-әрекеттері баяндалады (История Казахстана, 2009: 288–290).

Ұжымдастыру мәселесі ресей тарихшылары А. С. Барсенков пен А. И. Вдовиннің «Ресей тарихы. 1917–2009» атты еңбегінде де қарастырылады. Бұл кітапта КСРО деңгейінде қабылданған ұйымдастырушылық шараларға сипаттама беріледі. Мысалы, авторлардың пікірінше, ауыл шаруашылығы саласында жаңа саясат жүргізу мақсатында 1929 ж. қараша айында КСРО Егін шаруашылығы халық комиссарлығы (Наркомзем СССР) құрылды. Содан кейін 1930 ж. қаңтардағы Бүкілодақтық Коммунистік (большевиктер) партиясы Орталық комитетінің «Ұжымдастыру қарқыны және мемлекеттің колхоздық құрылысқа жәрдемі туралы» («О темпах коллективизации и мерах помощи государства колхозному строительству») қаулысы бойынша, бүкіл КСРО үш ауданға бөлінді. Біріншіден, дөңді дақылдар өсіретін өңірлер (Төменгі және Орта Еділ маңы аймағы, Солтүстік Кавказ). Ұжымдастыру ең алдымен осы өңірлерде өтуге тиіс, яғни 1930 ж. күзде немесе 1931 ж. көктемде. Содан кейін ұжымдастыру үрдісі Қазақстанда, сондай-ақ Украина, РСФСР-дің Сібір, Урал және Орталық Қаратопырақты аймақтарында жалғасуға тиіс болды. Қалған өңірлерде ұжымдастыру 1933 жылға жоспарланды (Вдовин, Барсенков, 2010: 224). Жалпы алғанда, бұл еңбекте авторлар негізінен кеңестік биліктің бүкілодақтық және бүкілресейлік деңгейде қабылдаған ұйымдастырушылық іс-шараларға көңіл бөледі. Қазақстан сияқты ұлттық өңірлер эпизод ретінде ғана көрсетіледі. Атап айтқанда, Қазақстанды сөз еткенде, А. С. Барсенков пен А. И. Вдовин төмендегідей сөздермен ғана шектелді: «Қазақстан көп зардап шекті; 1931–1933 жылдар аралығында тұрғындардың ашаршылықтан қырылғандығынан және оралмай көшіп кеткендігінен оның халық саны 1,8 млн-ға жуық адамға азайды» (Вдовин, Барсенков, 2010: 224). Бірақ бұл еңбекте қазақ зиялыларының ұжымдастыру кезеңіндегі халықтың ауыр жағдайын жеңілдетуге бағытталған шаралар қаралмады.

КСРО-ның аграрлық саясаты ресей зерттеушісі Е. Анисимовтың «Ресей тарихы. Рюриктен Путинге дейін. Адамдар, оқиғалар, даталар» (Анисимов, 2020) атты еңбегінде талданды. Ұжымдастыру саясатын қарастырғанда, автор соған төмендегідей баға береді: «Ұжымдастыру халық пен елдің үлкен жеңілісіне айналды. Миллиондаған адам қаза тапты, миллиондаған адам тоналып, ойсырай кедейленіп қалды...» (Анисимов, 2020: 425). Осы орайда келесі мәселеге назар аударуымыз керек. Атап айтқанда, Е. Анисимовтың бұл кітабында Қазақстандағы ұжымдастыру проблемасы қарастырылмаса да, кеңестік үкіметтің саясатының нәтижесінде 1933 жылы ашаршылыққа ұшыраған Украинаға арнайы тарауша арналады. Осы еңбек ресей зерттеушілерінің бұрынғы одақтас кеңестік республикаларға, соның ішінде Қазақстанға да, қатысты жалпы ұстанымдары мен көзқарастарын түсіну үшін маңызды. Мысалы, Украинада ашаршылықтан 7 млн адам қырылғандығын атап өтіп, автор төмендегідей мәселелерге көңіл бөледі. Біріншіден, Е. Анисимовтың пікірінше, «Орталықтың (КСРО үкіметінің. – Н. Д.) бұл қатыгездік саясаты» басқа халықтарға, соның ішінде «ерекше украин халқына қарсы бағытталмаған, өйткені [осындай саясат] бүкіл елде жүргізілген» (Анисимов, 2020: 425). Екіншіден, автордың айтуы бойынша, КСРО-ның ұжымдастыру саясатында көбінесе республикалық билік өкілдері жазықты. Мысалы, «С. В. Косиор мен П. П. Постышев бастаған Украина басшылығы трагедия болғаны үшін ерекше айыпты; олар Сталиннің көңілін табуға тырысып, басқа жергілікті басшыларға қарағанда ерекше құлшыныс танытты» (Анисимов, 2020: 427). Бұл ретте аталған еңбекте автор ұжымдастыру зардаптарына байланысты жауапкершілікті республикалардың басқарушы өкілдеріне жүктеуге тырысқан.

Жалпы алғанда, ресейлік зерттеушілердің Ресей мен КСРО тарихына арналған еңбектерінде ұжымдастыру мәселесіне жеткілікті деңгейде мән берілмейтіні байқалады. Мысалы, 2024 жылы жарық көрген «Ресей тарихы. Ежелгі дәуірден бүгінге дейін» (История России., 2024) деп аталатын кітапта бұл мәселеге 1700-ден астам беттің үшеуі ғана (История России., 2024: 1440–1442) арналған. Соның ішінде авторлар КСРО халықтарының ұжымдастырудың теориясы мен практикасына қарсы тұру фактілеріне назар аударады: «Билік жасаған зорлық-зомбылық ұжымдық шаруашылықтарға қосылғылары келмейтін және осындай саясатқа жаңадан орнап жатқан басыбайлылық құқық деп қарайтын крестьяндардың наразылығын тудырды. Жергілікті және орталық билік органдарына шағым арыз жолдаумен бірге наразылық ашық қарсы тұруға, соның ішінде көтеріліске де дейін ұласты» (История России., 2024: 1442). Тағы бір ресей тарихшысы Б. Г. Якеменконың 900-ден астам беттен тұратын «Ресей тарихы. Ежелгі дәуірден бүгінге дейін» (Якеменко, 2024) атты еңбегінде ұжымдастыру мәселесі бар-жоғы төрт бетте ғана (Якеменко, 2024: 636–640) сипатталады. КСРО-ның ұжымдастыру саясатын талдай отырып, автор бұл елдің республикалары мен өңірлерінде көтерілістер болғандығына назар аударады. Мысалы, оның айтуынша, кеңестік ресми деректерге қарағанда, ұжымдастыруға қарсы бағытталған 45 көтеріліске 17,4 мың адам қатысты: «Ұжымдық шаруашылықтарға қарсы Украина, Сібір, Орта Азия, Кавказ, Кубан, Дон крестьяндары көтерілістерге қатысқандары белгілі. Кейбір өңірлерде қызыләскерлер крестьяндарды арудан бас тартқандары үшін бірден өздері атылған. Тағы да басқа өңірлерде шағын әскери қосындар көтерілісшілерді қолдап, оларға қосылған» (Якеменко, 2024: 639).

XX ғасырдың 90-жылдарының басында Кеңес Одағының тарихына арналған батыстық тарихшылардың іргелі еңбектері жарық көрді. Сонымен қатар, бұл еңбектерде КСРО-дағы ұжымдастыру саясатына қатысты жекелеген аспектілердің де нақты көрініс тапқанын атап өткен жөн. Мысалы, белгілі француз тарихшысы Николя Верттің орыс тіліне аударылған «Кеңестік мемлекеттің тарихы. 1900–1991» (Верт, 1992) еңбегінде ресми кеңестік биліктің бүкілодақтық деңгейде қабылданған іс-шараларына көңіл бөлінеді. Алайда Қазақстандағы ұжымдастыру үрдісінің барысы мен демографиялық салдары, сондай-ақ қазақтың басқарушы элитасы туралы ештеңе айтылмайды. Автор кейбір жерлерде Украинадағы жағдайды атап өтумен ғана шектеледі. Мысалы, оның пайымдауынша, Украинада 4–5 млн адам ашаршылықтан қырылды. Осы ретте Николя Верт ерекше назар аударғандай, кеңестік билік халықаралық жұртшылықтан КСРО-дағы ашаршылықты барынша жасыруға тырысты (Верт, 1992: 134).

КСРО-ның Қазақстандағы ұжымдастыру саясатының кейбір аспектілері көрнекті итальяндық ғалым Джузеппе Боффаның екі томда орыс тіліне аударылған «Кеңес Одағының тарихы» атты іргелі еңбегінің 1-томында қысқаша қарастырылады. Жалпы алғанда, зерттеушінің еңбегінде ұжымдастыру мәселесіне бір тарау бөлінген, бірақ сол тарау көбінесе бүкілодақтық деңгейде үкіметтегі идеялық күреске, сондай-ақ Ресейдегі ұжымдастыру үрдісіне арналған. Қазақстан немесе Украина сияқты ұлттық аймақтарға итальян тарихшысының еңбегінде мән берілмеген. Мысалы, Қазақстандағы ұжымдастыру мәселесі бірнеше сөйлемнен ғана тұрады: «Осында ұжымдастыру мәселесімен ниеттері таза, алайда сырттан келген қазақ тілін де, қазақ ауылын да білмейтін қызметкерлер айналысқандықтан, ұжымдастыру жағдайы шиеленісіп кетті. Соған қоса олар орыс болған соң, бүкіл іс-шара ұлтаралық соқтығысқа ұқсап қалғандай болды. Қалай болса да, осында да 1929 жылғы жоспар бойынша, ұжымдастыру үрдісі, коммуналардың, алып колхоздардың құрылуы бір жылдың ішінде аяқталуға тиіс болды. 1931 жылғы тамыз айында малшылықпен айналысатын аймақтарда «ұжымдастыруды тездету керек» деген тағы бір шешім қабылданды. Сол кезде соқтығыстар тіпті шиеленісе бастады. «Буденный басшылығымен атты әскерлер басқан» қалыптыдай көтеріліс туралы алып-қашпа әңгімелер тарады. Нақтырақ мәліметтерге қарағанда, отырықшы өмір салтына өтуге жоспарланған 566 мың көшпелі отбасылардың, ақыры кемінде 183 мыңы мал айдап Қытайға қашты. Бір-екі жылдың ішінде мал саны 19,2 млн-нан 2,6 млн-ға дейін азайды. Бұл нағыз жұт болды» (Боффа, 1994: 364). Алайда қазақ басқарушы элитасының кеңестік саясаттағы орны мен рөлі бұл еңбектерде тиісті деңгейде көрініс таппаған. Осы тақырыптың тарихнамалық аспектілеріне мақала авторының бұған дейін де назар аударғанын атап өткен жөн (Дюсенова, 2026). Аталған мақалада автор түрік зерттеушілерінің Қазақстандағы ұжымдастыру мәселесіне арналған еңбектеріне талдау жасаған. Дегенмен, жоғарыда аталған зерттеуде көрсетілгендей, түрік ғалымдары көбіне ұжымдастырудың қазақ халқына тигізген демографиялық зардаптарына назар аударады. Өкінішке қарай, ұжымдастыру кезеңіндегі қазақ басқарушы элитасының мәселесі түрік тарихшыларының еңбектерінде тиісті деңгейде қарастырылмаған.

Қорыта айтқанда, батыстық тарихшылардың КСРО тарихына арналған еңбектерінде Қазақстандағы ұжымдастыру саясаты, атап айтқанда, ұжымдастыру жылдарындағы қазақ зиялы қауымы өкілдерінің қызметі жеткілікті деңгейде қарастырылмаған деп айтуға болады. Бұл жағдай батыстық ғалымдардың еңбектерінде КСРО тарихының жалпы мәселелеріне басымдық берілуімен байланысты. Осыған орай, зерттеушілер негізінен Кеңес Одағының орталық өңірлерінде орын алған оқиғаларға және Мәскеудегі орталық биліктің қабылдаған шешімдері мен шараларына назар аударған. Жалпы алғанда, тарихшылардың еңбектерінде ұжымдастыру мәселесінің жекелеген аспектілері талданғанымен, қазақ басқарушы элитасының осы үдерістегі орны мен рөлі арнайы зерттеу нысанына айналмаған.

Зерттеу нәтижелері

КСРО-ның Қазақстандағы ұжымдастыру саясаты және соған байланысты кеңестік орындаушылардың әртүрлі заңсыздық әрі бассыздық әрекеттері жергілікті тұрғындардың жасырын және ашық наразылығын тудырды. Бұл мәселенің, жоғарыда айтылғандай, кеңестік билік өкілдерінің есептер, есепті жазбалар, баяндамалар сияқты құжаттарда айқын көрініс тапқандығын айтуға болады. Осындай жағдайда қазақ зиялыларының қарапайым халықтың мүдделерін қорғау мақсатында әртүрлі шаралар қабылдауға тырысты. Олардың бұл әрекеттері биліктің деңгейлерінде (республикалық, аудандық және жергілікті) байқалады. Мысал ретінде Қазақ Орталық атқару комитетінің хатшысы А.Ә. Асылбековтің¹ Бүкілодақтық Коммунистік (большевиктер) партиясының Қазақ өлкелік комитетіне жолдаған баяндамасын келтіруге

¹ Бұл құжатта Асылбековтың есімі келтірілмеген. Бірақ осы тұста Абдолла Әбдірахманұлы (Мүсәпірұлы) жайлы айтылса керек. Өйткені 1928 жылдың 30 сәуірі мен 6 мамыры аралығында Қызылордада Қазақ атқару комитетінің ІІІ сессиясы өтті. Сессияның шешімі бойынша, Қазақ Орталық атқару комитеті хатшысының міндеті А.Ә. Асылбековқа жүктелді (Шілдебай, 2023: 131).

болады. Өзінің баяндамасында Асылбеков көптеген фактілерде Қазақстанның оңтүстік өңірлеріндегі кеңестік билік өкілдерінің әртүрлі заңсыз әрекеттеріне көңіл бөледі. Оның айтуы бойынша, 1930 жылдың алғашқы кезеңінде Талас-Сарысу ауданына коммунистер мен жауапты қызметкерлерден, сондай-ақ студенттерден тұратын төрт қарулы жасақ жіберілді. Атап айтқанда, бірінші жасақты Мирошников, екіншісін – Егенбаев, үшіншісін – Ермолов, ал төртіншісін – Калментьев басқарды. Олар 1930 жылдың ақпан айында орын алған Созақ көтерілісіне қатысқан шамамен 100 адамды тұтқынға алыпты. Бұл ретте Асылбековтің айтқанына қарағанда, «алғашқы отырыста жасақтардың басшылары Калментьев пен Ермолов кейбір тұтқындалғандар ешқандай сот әрі тергеу жүргізілмей-ақ атылғандығын тұспалдап айтты... Мен зорлық-зомбылыққа, әсіресе сотсыз-тергеусіз біреуді атуға жол берілмеуге, соның өзін айтуға да үзілді-кесілді қарсымын. Ал енді олар бұдан әрі де осындайды айта берсе, бүкіл операцияны бүлдіріп алады. Олар мені тыңдамай, өздерінің айтқандарында тұрғанда, мен үзілді-кесілді былай дедім: «Мені өлтірсеңдер де, осындай бассыздыққа жол бермеймін» деп, олардың пікірі дұрыс емес екендігін түсіндірдім» (Из доклада..., 2021: 368). Сонымен бірге баяндамасында А.Ә. Асылбеков мәселелерді, яғни «партияның саясатын» («линия партии») тек қарумен ғана жүргізуге қарсы шықты. Өйткені кейбір жауапты қызметкерлердің айтуынша, қазақтар қарудан ғана қорқады. Мысалы, Әулие Ата ауданы қылмыстық бөлімінің бастығы Мосненконың айтуы бойынша, «қазақтарды кедейлер, орташа дәулеттілер немесе байлар деп бөлуге қажет жоқ. Олардың бәрі бір-бірін қолдайды. Олардың бәрі, соның ішінде кейбір аудандық коммунистер де бар, байларды жақтайды. Олар қарудан ғана қорқады. Міне, мысалы, бір ауылға барсаң, бізге, орыстарға, ештеңе бермейді. Жолды көрсет десең, соны да айтпайды. Бізбен сөйлегілері де келмейді. Бірақ тапанша мен қылышпен қаруланғанымызды көрсе, болды, біз айтқанның бәрін орындауға дайын» (Из доклада..., 2021: 370).

Осындай жағдай Қазақстанның оңтүстігінде ғана емес, республиканың басқа да өңірлерінде байқалды. Мәселен, Батыс Қазақстанда өздерінің есепті баяндамаларында кеңес билігінің өкілдері КСРО-ның ұжымдастыру саясатын жүзеге асыру барысында қолданылған әдіс-тәсілдер Қазақстан тұрғындарының жаппай наразылығын тудырды. Соны кеңестік билік өкілдерінің өздері мойындаған. Мәселен, Маңғыстау өңіріндегі антикеңестік қозғалысты сипаттайтын есепті жазбалардың бірінде төмендегідей мәселеге ерекше назар аударылады: «1931 жылғы оқиғалардың ең басты ерекшелігі – халықтың жаппай қатысуы, яғни қалай болса да, Маңғыстау аймағының ауылдарында тұратындардың басым көпшілігі және балықшы ер адамдардың бір бөлігі тікелей ме, жанама ма; көп уақыт па, әлде аз уақыт па, бірақ бандиттік көшіп кетуге, қылмыскерлер топтарына, тонауға немесе қылмыскерлер топтарына жәрдемдесуге қатысты» (Докладная записка..., 2021: 263). Кеңестік партиялық өкілдері келесідей жайттарға да ерекше көңіл бөлген: «1928 жылға дейін билікте және партиялық ұйымның өзіндегі өкілдер мен қызметкерлердің бәрі дерлік байлармен байланыста болған деп айтуға болады. Бірнеше жыл бойы 1929 жылғы көктемге дейін осы аймақты (Маңғыстау аймағын. – Н. Д.) «алланизовшылдық» түгел жаулап алды. Далалық өңірде Адай ханы ретінде белгілі болған жиіркенішті адам Тұбанияз Алланиязовтың бойында советтерге және революцияға қарсы элементтердің барлығы біріккендей болды. Ең ірі феодал... әуелде ол кеңестік қызметкер болып істеген, 1925 жылға дейін Орал революциялық комитетінің төрағасы және Қазақ орталық атқару комитетінің мүшесі болған. Сол уақыттың ішінде уездің, кейін Маңғыстау аймағының да, партиялық-кеңестік және шаруашылық құрылысқа сіңіп кеткен ең ірі революцияға қарсы ұйымдарға басшылық етті (Докладная записка..., 2021: 262). Басқа жерге көшіп кетуді Тұбанияз Алланиязов және Ор-Ишан ұйымдастырған. Көшіп кетудің негізгі мақсаты шетелге, яғни Ауғанстанға кету болды» (Докладная записка..., 2021: 262). 1932 ж. 10 ақпан күні Ақмола облысы М. Горький ауданы ауылдық кеңесінің төрағасы Нұрғали Дүйсенбинов Мәскеудегі М. И. Калининге жолдаған хатында Павлодар-Ертіс аудандарындағы қазақтардың жаппай қырылғандығын хабарлады (Смағұлова, 2024: 96).

Семей округтік бөлімінің бастығы өзінің 1930 жылғы 8 қаңтардағы «Зайсан ауданында тұратын қазақ отбасыларының Қытайға көшуі туралы» баяндау хатында кеңестік органдарда қызмет еткен кейбір қазақтар кеңестік биліктің іс-шараларына қарсы шыққандарын атады:

«Тергеу барысында № 1 ауылда қызмет еткен Зайсан аудандық атқару комитеті төрағасының орынбасары Ықыласов, астық жинау жөніндегі уәкілетті Китанов және ауылдық кеңестің Садықов қараша айында ауылды аралап байларды жақтап үгіт-насихат жүргізді: «Байлар болмаса, сендер, кедейлер, күн көре алмайсыңдар. Байлардың шетелге қашуының себебі салықтың ауыр болғанында емес, шекаралық жасақтың олардың малы мен мүлкін тартып алуында». Байларға барып Ықыласов былай айтты: «Сіздердің үстіңізден арыз жазып жатқан Шекаралық жасақтың құпия агенттерінің аты-жөндерін және олардың тізімін маған беріңіздерші. Мен оларды сотқа беремін. Сіздердің үстіңізден арыз жазғандары үшін оларды бұл жерден қуып шығарамын. Сонымен барлығын жоғарыға жібереміз. Сол арқылы Шекаралық жасақтағы орыстардың бәрін шығарып, өзіміз боламыз. Сонда сіздерге ешкім тиіспейді...» (Из докладной записки..., 2021: 22).

Осындай жағдай кеңестік билік өкілдерін алаңдата бастады. Сондықтан да кеңестік билік органдарының өкілдері шекарадағы кеңестік солдаттардың құрамына қазақтарды енгізбеуге бағытталған тиісті шараларын қабылдады. Атап айтқанда, 1931 жылғы 3 мамыр күні Бүкілодақтық Коммунистік (большевиктер) партиясы Қазақ өлкелік комитетінің отырысы өтті. Бұл отырыста Біріккен мемлекеттік саяси басқарма² төрағасының орынбасары Г. Ягоданың³ баяндау хаты тыңдалды. Өзінің баяндау хатында Г. Ягода Біріккен мемлекеттік саяси басқарманың Қазақстандағы шекаралық күзетінің құрамына қазақтарды қосуға қарсы шықты. Бұл құжатты қарау нәтижесінде Қазақ өлкелік комитеті төмендегідей шешім қабылданды: «Қазіргі уақытта шекаралық күзеттің жекелеген бекеттерінің құрамына партия мүшесі болған, 1930 жылы Қызыл Әскердің құрамына шақырылған бір-бірден сауатты қызыләскер-қазақты аудармашы ретінде енгізумен шектелуге болады» (Решение Казкрайкома ВКП(б)..., 2021: 879). Осыған байланысты төмендегідей жағдайға назар аудару жөн. Белгілі батыстық тарихшы Роберт Киндлер атап өткендей, «шекаралық әскер «қарақшылар» мен «қашқындардың» шекарадан өтуіне тосқауыл қоюмен ғана шектелмейді. Қызыл отрядтар қазақтарды Қытай жеріне өтіп кетсе де, арттарынан қуып барып шабуылдайтын» (Киндлер, 2023: 236–237).

Қазақ өлкелік комитетінің хатшысы Ф. И. Голощекин өзінің И. В. Сталинге жолдаған хатында, Сырдария округінің Созақ ауданындағы жергілікті тұрғындардың көтерілісі жайлы айта отырып, соған халықтың басым көпшілігінің қатысқандығына ерекше назар аударды. Сонымен бірге көтерілісшілердің әлеуметтік құрамын сипаттағанда, осы оқиғаларға «аудандағы коммунистердің елеулі бөлігі» де қатысқандығын мойындауға мәжбүр болды (Из закрытого письма..., 2021: 231). Осы мәселеге Ф. И. Голощекин бір жыл бұрын, яғни 1929 жылы да ерекше назар аударған. Оның айтуынша, «...біздің кейбір ауылдық ұйымдарымыз байларды жақтаған болып шықты. Біз үшін бұл аяқ астынан шыққан факт болған емес. Өйткені түптеп келгенде нағыз советтер, нағыз ауылдық [партиялық] ұйымдар әлі де жоқ. Тәркілеу барысында және тәркілеулеудің алдында әлі ауылды советтендіру керек» (Информация первого секретаря..., 2021: 770). Қазақ АКСР-інің үкіметі де өзінің Мәскеуге жолдаған есебінде бұл мәселені қозғады. Атап айтқанда, бай шаруашылықтарын тәркілеу және ірі бай-жартылай феодалдарды жер аудару науқанының нәтижесін айта отырып, төмендегідей мәселеге көңіл бөледі: «...кәмпескелеу барысында ауылдық партиялық ұйымдардың жасықтығы, ауылдық коммунистің осалдығы, енжарлығы анықталды... Кейбір партиялық, кеңестік және т.б. органдардағы кейбір коммунистер байлардың «тапсырмаларын» орындап, біздің бұйрықтарымызды орындамай жүрді...» (Доклад правительства..., 2021: 786).

Қазақ зиялылары республикалық деңгейде осындай саясатқа қарсы тұрды. Ораз Жандосовтың Қазақстанның үкіметіне және Қазақстанның партиялық ұйымдарына 1933

² КСРО Халық комиссарлары кеңесінің жанындағы Біріккен мемлекеттік саяси басқарма (орысша – ОГПУ при СНК СССР) – КСРО-ның мемлекеттік қауіпсіздігі жөніндегі арнайы орган. – *НД*.

³ Генрих Григорьевич Ягода (1891–1938) – советтік мемлекеттік және саяси қайраткер, советтік қауіпсіздік органдары бас жетекшілерінің бірі. – *НД*.

жылғы 17 қаңтар күні жіберілген есептік баяндамасында ұжымдастыру кезінде Оңтүстік Қазақстандағы партиялық және кеңестік өкілдер жасаған көптеген бассыздық фактілеріне көңіл бөлді. Өзінің баяндамасында Ораз Жандосов Шу ауданы экономикасының құлдырауы, каннибализм туралы жазады. Сонымен бірге ол Сарысу ауданынан Шу арқылы Қырғызстанға босып бара жатқан қазақтарға (мәтінде – «откочевщики») ерекше тоқталады. Атап айтқанда, Ораз Жандосовтың айтуы бойынша, 1933 жылдың басында Әулие-Атада және оның төңірегінде бір мыңнан астам қазақ отбасы жиналды: «Осындай жағдайды көріп, мен Әулие-Атада уақытша қалуға мәжбүр болдым. Қаңтардың 11 және 12 күндері босып кеткендер жедел көмек беруге байланысты мәселелермен айналыстым» (Докладная записка У. Джандосова..., 2021: 95). Бұл ретте өзінің есепті баяндамасында жергілікті кеңестік органдардың селқостығын атап өтіп, Ораз Жандосов босып кеткендердің («откочевщики») жағдайын жақсарту үшін бірқатар шара қабылдауды ұсынды, соның ішінде Заготзерноның⁴ Әулие-Ата және Талас орталықтарында көбірек астық жинау (Докладная записка У. Джандосова..., 2021: 897–898). Сонымен бірге Оңтүстік Қазақстандағы босып кеткендердің ауыр жағдайын сипаттай отырып, Ораз Жандосов кейбір кеңестік органдардың өз қызметіне селқостықпен қарағандығына ерекше назар аударады (Докладная записка У. Джандосова..., 2021: 897).

Көптеген жағдайда қазақ зиялылары билік өкілдерін ашаршылық фактілеріне назар аудартуға тырысты. Мысалы, Қазақ АССР Халық комиссарлары Кеңесі төрағасының орынбасары Ұ. Ж. Құлымбетов өзінің Ақтөбе облыстық атқару комитетінің төрағасы Ивановқа жолдаған 1932 ж. 9 шілдедегі жеделхатында төмендегідей ақпарат келтіреді: «Қолымызда сіздің облысыңыздың Торғай, Батбақара және басқа да шалғай аудандарында тамақ тапшылығынан өлген адамдар жөнінде ақпарат бар. Нанмен қамтамасыз ету мәселесін шешу үшін нақты қабылданған шаралар, облыстан жауапты қызметкерлерді жіберу жөнінде телеграфпен ақпарат беріңіз, сондай-ақ азық-түлік, босып кеткендерді жайластыру үшін бөлінген қаражаттардың қалдықтары жөнінде телеграфпен ақпарат беріңіз» (Телеграмма заместителя..., 2021: 276).

Бүкілодақтық Коммунистік (большевиктер) партиясы Өлкелік комитетінің Уәкілеттісі І. Қожамұратов пен Оңтүстік Қазақстан облыстық комитетінің өкілі М. Ибрагимовтың Қазақстанның үкіметі мен бүкілодақтық партиялық органдарға арналған есепті жазбасында Әулие-Ата қаласындағы босып көшкендердің өте ауыр жағдайын атап өтті. Осыған байланысты сол қазақтардың жағдайын көріп төмендегідей проблемаға назар аударды: «...12 ақпанға дейін Талас босып көшкендерінің көпшілігіне қызмет көрсетілген жоқ. Яғни оларға тамақ берілмеген, дәрігерлік көмек көрсетілмеген, олардың балалары Әулие-Атаның балалар үйлеріне қабылданбаған. Нәтижесінде Таластан келгендер Әулие-Атада қалай болса, солай орналасқан... Азық-түлік тапшылығына байланысты кейбір жағдайларда каннибализм фактілері анықталды...» (Докладная записка Уполномоченного..., 2021: 920–921). Осындай жағдайға РСФСР-дің жоғары билік органдарының да назар аударғандығын көруге болады. Мысалы, РСФСР Әділет халық комиссары Н. Крыленконың РСФСР Халық комиссарлары Кеңесі төрағасының орынбасары Тұрар Рысқұловқа жолданған есепті жазбасында Қырғызстанның Тоқмақ қаласына келген қазақтардың арасында каннибализм фактілері жиілей бастады (Докладная записка народного комиссара..., 2021: 950). Н. Крыленкодан осы құжатты алғаннан кейін Тұрар Рысқұлов Қырғызстан мен РСФСР-дің мемлекеттік және партиялық органдарына, сондай-ақ бүкілодақтық партиялық органдарға жіберілген хатында «сол фактілерді тез арада тексеріп, азық-түлік орындарындағы соған жол берген жазықты адамдарды қатаң жауапкершілікке тартуды» талап етті (Письмо заместителя..., 2021: 953).

Халықтың ауыр жағдайын көріп кейбір жауапты кеңестік қызметкерлер жоғары билік органдарына жүгінуге тырысты. Мысалы, Коммунистік партияның Қарабалық аудандық комитетінен төмендегідей хабар келді: «Жоспарлардың орындалуы мүмкін емес болғандықтан ауданның экономикасы мүлдем құлдырап кетті. Ұжымшаршылар, сондай-ақ кедейлер мен ортақол шаруалар өздерінің болашағы жоқ деп санайды. Ұжымшаршылар көңілі қалып, бізден

⁴ Астықты қабылдау, кептіру, дайындау және үлестіру жөніндегі мемлекеттік ұйымдар мен орындар. – Н.Д.

кетіп жатыр» (Абылхожин, Козыбаев, Татимов, 1989: 55). Осындай жағдайда бірқатар қазақ кеңестік партиялық өкілдері Мәскеудегі бүкілодақтық билік органдарына жүгінген. Мысалы, Тұрар Рысқұлов РСФСР Халық комиссарлары кеңесі төрағасының орынбасары ретінде Қазақстанның сан алуан өңірлерінен келген ақпараттарға сүйене отырып, республика тұрғындарының ауыр жағдайын сипаттайтын хаттарын Сталинге, Кагановичке және Молотовқа жолдады. Өзінің хаттарында Тұрар Рысқұлов былай жазды: «Осы хатпен танысып, бұл іске араласып, ашаршылықтан қырылған көптеген адамдардың өмірін сақтап қалуыңызды өтінемін» (Абылхожин, Козыбаев, Татимов, 1989: 64). Өзінің хатында Тұрар Рысқұлов 1932 жылдан бастап қазақ халқының арасында орын алған ашаршылық, індетке, сондай-ақ қазақтардың бір бөлігі республиканы тастап көршілес республикалар мен өңірлерге ашаршылықтан босып кетуге мәжбүр болғандарға назар аударады (История Казахстана, 2009: 288–290).

Кейбір жағдайларда қазақ кеңестік элитасының өкілдері бұл саясатқа қарсы шықты. Атап айтқанда, 1932 ж. 4 шілде күні қазақ зиялыларының бір тобы, соның ішінде жазушы Ғабит Мүсірепов, Қазақ мемлекеттік баспасының меңгерушісі Мәнсұр Гатаулин, Комвуз проректоры Емберген Алтынбеков, Комвуз проректорының орынбасары Мұташ Дәулетқалиев және Қазақ АКСР Мемлекеттік жоспары энергетика секторының меңгерушісі Қадыр Қуанышев Ф. И. Голощекинге және Бүкілодақтық Коммунистік (большевиктер) партиясының Өлкелік комитетіне ұжымдық хат жазды. Осы хат тарихта «Бесеудің хаты» деген атымен белгілі. Сөз болып отырған хатта төмендегідей құбылыстарға, мысалы, Лениннің еріктілік принципінің бұзылуы, қазақ ауылының ерекшеліктерінің ескерілмеуі, орта қолды шаруаларды байлармен бірге жою, партияның ұжымдастыру жөніндегі жалпы бағытының бұрмалануы, халық арасында мал шаруашылығына деген жиіркеніш тудыру сияқты фактілерге көңіл бөлінді («Письмо...», 2026). Тарихшы ғалымдар ерекше атап өткендей, «мұндай құжаттардың Бүкілодақтық Коммунистік (большевиктер) партиясы Орталық Комитетінің кадр саясатына әсері туралы біржақты айту қиын, бірақ факт әлі де бар: 1933 жылдың қаңтарында Қазақстандағы ұжымдастырудағы шектен шығулармен байланысты Ф. И. Голощекин республикадан шақырылып алынды» («Письмо...», 2026).

Қорытынды

Қазақтың кеңестік партиялық элитасының өкілдері ұжымдастыру барысында қарапайым халықты әртүрлі бассыздықтан қорғауға тырысты. Осы мақсатта олар келесідей «құралдарды» пайдаланды. Біріншіден, қазақ басқарушы элитасының өкілдері (Тұрар Рысқұлов және т.б.) хаттар, ұжымдық хаттар жазу, есепті баяндамалар құрастыру және т.б. арқылы КСРО жоғары билік органдарының басшыларын (И. Сталин, В. Молотов, Л. Каганович) Қазақстандағы ашаршылық, қазақтарға қатысты әртүрлі құқық бұзушылық фактілері жөнінде хабардар етті. Екіншіден, қазақ кеңестік қайраткерлері Қазақстандағы жоғары қызметтерінде өздерінің әкімшілік ресурстарын пайдалана отырып, КСРО үкіметінің Қазақстанға байланысты шығарған өкімдері мен бұйрықтарын, сондай-ақ нұсқаулықтарын республикадағы ішкі әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік-саяси және т.б. жағдайларға бейімдеуге тырысты. Үшіншіден, зардап шеккен қарапайым халықты және оның мүдделерін қорғау жөнінде нақты ұсыныстар дайындады.

Алайда қазақ басқарушы элитасы өкілдерінің билігі шектеулі болғандығын атап өткен жөн. Өйткені олар сол кезеңдегі жағдайда тоталитарлық жүйенің құрсауында әрекет етуге мәжбүр болды. Бұл ретте қазақ зиялылары бірқатар мәселелерді шешуге тырысты, бірақ көптеген мәселелерді өңірлік деңгейде шешу мүмкін болмады. Өйткені билік басындағылар барлық саяси, экономикалық және әлеуметтік бағыттар бойынша шешімдерді бүкілодақтық деңгейде қабылдады.

References:

Abylkhozhin, Kozybayev, Tatimov, 1989 — *Abylkhozhin Zh.B., Kozybayev M.K., Tatimov M.B. Kazakhstanskaya tragediya* [Kazakhstan tragedy]. *Voprosy istorii*. 1989. No. 7. P. 53–71. (In Russ.).

Akkuly S., 2014 — *Akkuly S. Golod 1932–1933 gg. istrebil kazakhov na 70 %, sokrativ s 7,2 millionov do 2!* [The famine of 1932–1933 exterminated the Kazakhs by 70 %, reducing them from 7.2 million to 2!]. Golod 1930-kh godov v Ukraine i Kazakhstane: voprosy istoriografii i podkhody k issledovaniyu problemy (k 80-letiyu tragedii) / Gen. ed. Ye.B. Sydykov. Astana: L.N. Gumilyov ENU, 2014. P. 138–147. (In Russ.).

Alekseyenko, 2026 — *Alekseyenko A.N. Demograficheskiye posledstviya goloda v Kazakhstane nachala 30-kh godov (otsenka poter kazakhskogo etnosa)* [Demographic consequences of the famine in Kazakhstan in the early 1930s (an assessment of the loss of the Kazakh ethnic group)] // <https://www.demoscope.ru/weekly/2003/0101/analit02.php> (access date: 02.03.2026). (In Russ.).

Anisimov, 2020 — *Anisimov Ye. Istoriya Rossii ot Ryurika do Putina. Lyudi, sobytiya, daty* [History of Russia from Rurik to Putin. People, events, dates] / 4th ed., enlarg. Saint Petersburg: Piter, 2020. 592 p. (In Russ.).

Boffa, 1994 — *Boffa Dzh. Istoriya Sovetskogo Soyuza. Monografiya* [History of the Soviet Union. Monograph]. In 2 vol. Vol. 1. «Ot revolyutsii do vtoroy mirovoy voyny. Lenin i Stalin. 1917–1941 gg. [From the Revolution to the World War 2. Lenin and Stalin] / Transl. from Ital. I.B. Levin. Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniya, 1994. 632 p. (In Russ.).

Vdovin, Barsenkov, 2010 — *Vdovin A.S., Barsenkov A.I. Istoriya Rossii. 1917–2009* [History of Russia. 1917–2009] / 3rd ed., enlarg. and rev. Moscow: Aspekt Press, 2010. 846 p. (In Russ.).

Vert, 1992 — *Vert N. Istoriya sovetskogo gosudarstva. 1900–1991* [History of the Soviet State. 1900–1991] / Transl. From Fr. Moscow: Progress; Progress-Akademiya, 1992. 480 p. (In Russ.).

Doklad pravitelstva..., 2021 — *Doklad pravitelstva KASSR v CK VKP(b) i VCIK o provedenii i itogah kampanii po konfiskatsii imushchestva i vyseleniyu krupnykh baev-polufeodalov. 23 aprelya 1929 g.* [Report of the KASSR government to the SC VKP(b) and VCIK on the implementation and results of the campaign to confiscate property and evict large semi-feudal bais. April 23, 1929]. Asharshylyq. Golod. Dokumental'nye hroniki [Asharshylyq. Famine. Documentary chronics]. Collection of documents. 1928–1934. Vol. 1. 1928–1929 / Ex. ed. B. Abdigaliuly. Almaty: Atamura, 2021. P. 774–791. (In Russ.).

Dokladnaya zapiska..., 2021 — *Dokladnaya zapiska «O banddvizhenii v Mangistauskom rayone s fevralya po sentyabr 1931 goda»* [Report 'On the bandit movement in the Mangistau region from February to September 1931']. «Sovershenno sekretno»: rassekrechennyye normativnye pravovyye akty i dokumenty [“Top Secret. Declassified Legal Acts and Documents”]. Collection of documents. Vol. I. Nur-Sultan, 2021. P. 254–274. (In Russ.).

Dokladnaya zapiska narodnogo komissara..., 2021 — *Dokladnaya zapiska narodnogo komissara yustitsii RSFSR N. Krylenko. 4 iyulya 1933 g.* [Memorandum of the People's Commissar..., 2021 – Memorandum of the People's Commissar of Justice of the RSFSR N. Krylenko. July 4, 1933]. «Sovershenno sekretno»: rassekrechennyye normativnye pravovyye akty i dokumenty [Top Secret. Declassified Legal Acts and Documents”]. Collection of documents. Vol. 1. Nur-Sultan, 2021. P. 950. (In Russ.).

Dokladnaya zapiska U. Dzhandosova..., 2021 — *Dokladnaya zapiska U. Dzhandosova. 17 yanvarya 1933 g.* «Sovershenno sekretno»: rassekrechennyye normativnye pravovyye akty i dokumenty [Top Secret. Declassified Legal Acts and Documents”]. Collection of documents. Vol. 3. Nur-Sultan, 2021. P. 891–898. (In Russ.).

Dokladnaya zapiska Upolnomochennogo..., 2021 — *Dokladnaya zapiska Upolnomochennogo Kraykoma VKP(b) I. Kozhamuratova, Yuzhno-Kazakhstanskogo obkoma M. Ibragimova. 15 fevralya 1933 g.* [Report of the Authorized Representative of the Regional Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) I. Kozhamuratov, and the South Kazakhstan Regional Committee M. Ibragimov. February 15, 1933]. «Sovershenno sekretno»: rassekrechennyye normativnye pravovyye akty i dokumenty [Top Secret. Declassified Legal Acts and Documents”]. Collection of documents. Vol. 3. Nur-Sultan, 2021. P. 920–924. (In Russ.).

Dyussenova, 2026 — *Dyussenova N.K. Turik zertteushilerinin enbekterindegi Asharshylyq maselesi* [The problem of Asharshylyq in the works of Turkish researchers]. Otan tarihy. 2026. Vol. 29. Iss. 1. P. 303–311. (In Kaz.).

Informatsiya pervogo sekretarya..., 2021 — *Informatsiya pervogo sekretarya Kazkrajkom F.I. Goloshekina i CK VKP(b) «O provedenii po KASSR konfiskatsii skota i imushchestva i vyselenii krupnejshih baev-polufeodalov».* Asharshylyq. Golod. Dokumental'naya hronika [Asharshylyq. Famine. Documentary chronics]. Collection of documents. 1928–1934. Vol. 2. 1930–1931 / Ex. ed. B. Abdigaliuly. Almaty: Atamura, 2021. P. 768–774. (In Russ.).

Iz doklada..., 2021 — *Iz doklada sekretarya KazCIK v Kazkrajkom VKP(b) o polozhenii v Sarysujskom i Talasskom rajonah i o dejstviyah kommunisticheskikh otryadov. 26 aprelya 1930 g.* Sov. sekretno [From the report of the Secretary of the Kazakh Central Executive Committee to the Kazakh Regional Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) on the situation in the Sarysu and Talas districts and on the actions of communist detachments. April 26, 1930. Top Secret]. Asharshylyq. Golod. Dokumental'naya hronika [Asharshylyq. Famine. Documentary chronics]. Collection of documents. 1928–1934. Vol. 2. 1930–1931 / Ex. ed. B. Abdigaliuly. Almaty: Atamura, 2021. P. 366–379. (In Russ.).

Iz dokladnoy zapiski..., 2021 — *Iz dokladnoy zapiski nachalnika Semipalatinskogo okrujnogo otdela, OGPU Semipalatinskomu okrujnomu VKP(b) «Ob otkochevke kazakskih semey v Kitay iz Zaysanskogo rayona».* 8 yanvarya 1930 g. [From the report of the head of the Semipalatinsk District Department, OGPU to the Semipalatinsk District All-Union Communist Party (Bolsheviks), «On the migration of Cossack families to China from the Zaisan District». January 8, 1930]. Asharshylyq. Golod. Dokumental'naya hronika. Sbornik dokumentov [Asharshylyq. Famine. Documentary chronics]. Collection of documents. 1928–1934. Vol. 2. 1930–1931 / Ex. ed. B. Abdigaliuly. Almaty: Atamura, 2021. P. 22–23. (In Russ.).

Iz zakrytogo pisma..., 2021 — *Iz zakrytogo pisma sekretarya Kazkrajcoma VKP(b) F.I. Goloshekina sekretaryu CK VKP(b) I.V. Stalinu o politiko-ekonomicheskom sostoyanii Kazahstana. Posle 5 marta 1930 g.* [From a closed letter from the Secretary of the Kazkrai Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) F.I. Goloshekin to the Secretary of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) I.V. Stalin on the political and economic situation in Kazakhstan. After March 5, 1930]. Asharshylyq. Golod. Dokumental'naya hronika [Asharshylyq. Famine. Documentary chronics]. Collection of documents. 1928–1934. Vol. 2. 1930–1931 / Ex. ed. B. Abdigaliuly. Almaty: Atamura, 2021. P. 229–232. (In Russ.).

Iz cirkulyara..., 2021 — *Iz cirkulyara NKYu KASSR o provedenii kampanii po hlebozagotovkam.* Asharshylyq. Golod. Dokumentalnaya hronika. Sbornik dokumentov [Asharshylyq. Famine. Documentary chronics]. Collection of documents]. 1928–1934. Vol. 1. 1928–1929 / Ex. ed. B. Abdigaliuly. Almaty: Atamura, 2021. P. 25–27. (In Russ.).

Istoriya Kazakhskoy SSR..., 1949 — *Istoriya Kazakhskoy SSR s drevneyshikh vremen do nashikh dney* [History of the Kazakh SSR from ancient times to the present day] / 2nd edition, rev. and enlarge.; gen ed. I.O. Omarov and A.M. Pankratova. Vol. 2. Alma-Ata, 1949. 452 p. (In Russ.).

Istoriya Kazakhstana..., 2009 — *Istoriya Kazakhstana s drevneyshikh vremen do nashikh dney* [History of Kazakhstan from ancient times to the present day]. In 5 vol. Vol. 4. Almaty: Atamura, 2009. 768 p.

Istoriya Rossii..., 2024 — *Istoriya Rossii. S drevneyshikh vremen do nashikh dney* [History of Russia. From Ancient Times to the Present Day] / A.N. Bokhanov, L.E. Morozova, M.A. Rakhmatullin, A.N. Sakharov, V.A. Shestakov. Moscow: AST, 2024. 1744 p. (In Russ.).

Kindler, 2017 — *Kindler R. Stalindik koshpendiler: Kazakhstan biligi zhane asharshylyk* [Stalin's Nomads: Vlast and Famine in Kazakhstan] / Aud. Oten Akhmet. Astana: Foliant, 2023. 432 p. (In Kaz.).

Kornilov, 2023 — *Kornilov G.E. Golod v Kazakskoy ASSR v 1930-e gody: istoriografichesky dreyf* [Famine in the Kazak ASSR in the 1930s: Historiographical Drift]. Noveyshaya istoriya Rossii. 2023. Vol. 13. No. 1. P. 99–121. (In Russ.).

Olcott, 1981 — *Olcott M.B. The Collectivization Drive in Kazakhstan.* Russian Review. 1981. Vol. 40. No. 2. P. 122–142.

Pianciola, 2004 — *Pianciola N. Famine in the Steppe. The collectivization of agriculture and the Kazak herdsmen 1928–1934.* Cahiers du monde Russe. 2004. Vol. 45. No. 1–2. P. 137–192.

Pis'mo zamestitelya..., 2021 — *Pis'mo zamestitelya predsedatelya SNK RSFSR T. Ryskulova ob obustroytve kazakhov-otkochevnikov* [Letter from the Deputy Chairman of the Council of People's Commissars of the RSFSR T. Ryskulov on the settlement of Kazakh nomads, 2021]. «Sovershenno sekretno»: rassekrechennyye normativnye pravovyye akty i dokumenty [‘Top Secret’: Declassified Normative Acts and Documents]. Collection of documents. Vol. 3. Nur-Sultan, 2021. P. 953–954. (In Russ.).

Pis'mo..., 2026 — *«Pis'mo pyaterykh»* [Letter of the Five] // <https://e-history.kz/ru/news/show/5072> (In Russ.).

Reshenie Kazkrajcoma VKP(b)..., 2021 — *Reshenie Kazkrajcoma VKP(b) po dokladnoj zapiske G. Yagody o nedopustimosti komplektovaniya pogranvojsk krasnoarmejskimi-kazahami.* 3 maya 1931 g. [Decision of the Kazakh Regional Committee of the VKP(b) on the report of G. Yagoda on the inadmissibility of staffing border guards with Red Army Kazakhs. May 3, 1931]. Asharshylyq. Golod. Dokumental'naya hronika [Asharshylyq. Famine. Documentary chronics]. Collection of documents. 1928–1934. Vol. 2. 1930–1931 / Ex. ed. B. Abdigaliuly. Almaty: Atamura, 2021. P. 879.

Smagulova, 2023 — *Smagulova S. Zulmat zhyldar zardaby: 1931–1933 zhzh.* [The severe consequences of the years of oppression: 1931–1933]. Astana, 2024. 253 p. (In Kaz.).

Shildebay, 2023 — *Shildebay S.Q. Qazaq AKSR memlekettik bilik zhujesinin okilderi.* Omirbayandyq-qyzmettik anyqtamalyq. 1920–1936 [Representatives of the state power system of the Kazakh ASSR. Biographical and service directory. 1920–1936]. Almaty: QR OMA, 2023. 420 p. (In Kaz.).

Telegramma zamestitelya..., 2021 — *Telegramma zamestitelya predsedatelya SNK Kazakskoy ASSR U.D. Kulumbetova predsedatelyu Aktyubinskogo oblispolkoma Ivanovu o golode v Aktyubinskoy oblasti.* 9 iyulya 1932 g. [Telegram from U.D. Kulumbetov, Deputy Chairman of the Council of People's Commissars of the Kazakh ASSR, to Ivanov, Chairman of the Aktobe Regional Executive Committee, regarding the famine in the Aktobe region. July 9, 1932]. «Sovershenno sekretno»: rassekrechennyye normativnye pravovyye akty i dokumenty [‘Top Secret: Declassified Normative Acts’]. Collection of documents. Vol. 3. Nur-Sultan, 2021. P. 276. (In Russ.).

Yakemenko, 2024 — *Yakemenko B.G. Istoriya Rossii. S drevneyshikh vremen do nashikh dney* [History of Russia. From Ancient Times to the Present Day]. Moscow: Yauza-katalog, 2024. 992 p. (In Russ.).

Әдебиеттер

Абылхожин, Козыбаев, Татимов, 1989 — *Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б. Казахстанская трагедия // Вопросы истории.* 1989. № 7. С. 53–71.

Аккулы С., 2014 — *Аккулы С. Голод 1932–1933 гг. истребил казахов на 70 %, сократив с 7,2 миллионов до 2! // Голод 1930-х годов в Украине и Казахстане: вопросы историографии и подходы к исследованию проблемы (к 80-летию трагедии) / Под. общ. ред. Е.Б. Сыдыкова.* Астана: ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, 2014. С. 138–147.

Алексеев, 2026 — *Алексеев А.Н. Демографические последствия голода в Казахстане начала 30-х годов (оценка потерь казахского этноса) // <https://www.demoscope.ru/weekly/2003/0101/analit02.php>* (Қаралған күн: 02.03.2026).

- Анисимов, 2020 — *Анисимов Е.* История России от Рюрика до Путина. Люди, события, даты / 4-е изд., доп. Санкт-Петербург: Питер, 2020. 592 с.
- Боффа, 1994 — *Боффа Дж.* История Советского Союза. Монография. В двух томах. Т. 1. «От революции до второй мировой войны. Ленин и Сталин. 1917–1941 гг. / Пер. с итал. И.Б. Левина. Москва: Международные отношения, 1994. 632 с.
- Вдовин, Барсенков, 2010 — *Вдовин А.С., Барсенков А.И.* История России. 1917–2009 / Изд. 3-е, расшир. и перераб. М.: Аспект Пресс, 2010. 846 с.
- Верт, 1992 — *Верт Н.* История советского государства. 1900–1991 / Пер. с франц. Москва: Прогресс; Прогресс-Академия, 1992. 480 с.
- Доклад правительства..., 2021 — Доклад правительства КАССР в ЦК ВКП(б) и ВЦИК о проведении и итогах кампании по конфискации имущества и выселению крупных баев-полуфеодалов. 23 апреля 1929 г. // Ашаршылық. Голод. Документальная хроника. Сборник документов. 1928–1934. Т. 1. 1928–1929 / Отв. ред. Б. Әбдіғалиұлы. Алматы: Атамұра, 2021. С. 774–791.
- Докладная записка..., 2021 — Докладная записка «О банддвижении в Мангистауском районе с февраля по сентябрь 1931 года» // «Совершенно секретно»: рассекреченные нормативные правовые акты и документы. Сборник документов. Т. 1. Нур-Султан, 2021. С. 254–274.
- Докладная записка народного комиссара..., 2021 — Докладная записка народного комиссара юстиции РСФСР Н. Крыленко. 4 июля 1933 г. // «Совершенно секретно»: рассекреченные нормативные правовые акты и документы. Сборник документов. Т. 3. Нур-Султан, 2021. С. 950.
- Докладная записка У. Джандосова..., 2021 — Докладная записка У. Джандосова. 17 января 1933 г. // «Совершенно секретно»: рассекреченные нормативные правовые акты и документы. Сборник документов. Т. 3. Нур-Султан, 2021. С. 891–898.
- Докладная записка Уполномоченного..., 2021 — Докладная записка Уполномоченного Крайкома ВКП(б) И. Кожамуратова, Южно-Казахстанского обкома М. Ибрагимова. 15 февраля 1933 г. // «Совершенно секретно»: рассекреченные нормативные правовые акты и документы. Сборник документов. Т. 3. Нур-Султан, 2021. С. 920–924.
- Дюсенова, 2026 — Дюсенова Н.К. Түрік зерттеушілерінің еңбектеріндегі Ашаршылық мәселесі // Отан тарихы. 2026. Т. 29. Вып. 1. С. 303–311.
- Информация первого секретаря..., 2021 — Информация первого секретаря Казкрайкома Ф.И. Голощекина и ЦК ВКП(б) «О проведении по КАССР конфискации скота и имущества и выселении крупнейших баев-полуфеодалов» // Ашаршылық. Голод. Документальная хроника. Сборник документов. 1928–1934. Т. 2. 1930–1931 / Отв. ред. Б. Әбдіғалиұлы. Алматы: Атамұра, 2021. С. 768–774.
- Из доклада..., 2021 — Из доклада секретаря КазЦИК в Казкрайком ВКП(б) о положении в Сарысуйском и Таласском районах и о действиях коммунистических отрядов. 26 апреля 1930 г. Сов. секретно // Ашаршылық. Голод. Документальная хроника. Сборник документов. 1928–1934. Т. 2. 1930–1931 / Отв. ред. Б. Әбдіғалиұлы. Алматы: Атамұра, 2021. С. 366–379.
- Из докладной записки..., 2021 — Из докладной записки начальника Семипалатинского окружного отдела, ОГПУ Семипалатинскому окружному ВКП(б) «Об откочевке казахских семей в Китай из Зайсанского района». 8 января 1930 г. // Ашаршылық. Голод. Документальная хроника. Сборник документов. 1928–1934. Т. 2. 1930–1931 / Отв. ред. Б. Әбдіғалиұлы. Алматы: Атамұра, 2021. С. 22–23.
- Из закрытого письма..., 2021 — Из закрытого письма секретаря Казкрайкома ВКП(б) Ф.И. Голощекина секретарю ЦК ВКП(б) И.В. Сталину о политико-экономическом состоянии Казахстана. После 5 марта 1930 г. // Ашаршылық. Голод. Документальная хроника. Сборник документов. 1928–1934. Т. 2. 1930–1931 / Отв. ред. Б. Әбдіғалиұлы. Алматы: Атамұра, 2021. С. 229–232.
- Из циркуляра..., 2021 — Из циркуляра НКЮ КАССР о проведении кампании по хлебозаготовкам. 11 января 1928 г. // Ашаршылық. Голод. Документальная хроника. Сборник документов. 1928–1934. Т. 1. 1928–1929 / Отв. ред. Б. Әбдіғалиұлы. Алматы: Атамұра, 2021. С. 25–27.
- История Казахской ССР..., 1949 — История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней / 2-изд., испр. и доп.; под общ. ред. И.О. Омарова и А.М. Панкратовой. Т.2. Алма-Ата, 1949. 452 с.
- История Казахстана..., 2009 — История Казахстана с древнейших времен до наших дней. В пяти томах. Т. 4. Алматы: Атамұра, 2009. 768 с.
- История России..., 2024 — История России. С древнейших времен до наших дней / А.Н. Боханов, Л.Е. Морозова, М.А. Рахматуллин, А.Н. Сахаров, В.А. Шестаков. Москва: АСТ, 2024. 1744 с.
- Киндлер, 2017 — *Киндлер Р.* Сталиндік көшпенділер: Қазақстан билігі және ашаршылық / Ауд. Өтен Ахмет. Астана: Фолиант, 2023. 432 б.
- Корнилов, 2023 — *Корнилов Г.Е.* Голод в Казахской АССР в 1930-е годы: историографический дрейф // Новейшая история России. 2023. Т. 13. № 1. С. 99–121.
- Письмо заместителя..., 2021 — Письмо заместителя председателя СНК РСФСР Т. Рыскулова об обустройстве казахов-откочевников // «Совершенно секретно»: рассекреченные нормативные правовые акты и документы. Сборник документов. Т. 3. Нур-Султан, 2021. С. 953–954.
- «Письмо...», 2026 — «Письмо пятерых» // <https://e-history.kz/ru/news/show/5072> (Каралған күн: 02.05.2026).
- Решение Казкрайкома ВКП(б)..., 2021 — Решение Казкрайкома ВКП(б) по докладной записке Г. Ягоды о недопустимости комплектования погранвойск красноармейцами-казахами. 3 мая 1931 г. // Ашаршылық. Голод.

Документальная хроника. Сборник документов. 1928–1934. Т. 2. 1930–1931 / Отв. ред. Б. Әбдіғалиұлы. Алматы: Атамұра, 2021. С. 879.

Смағұлова, 2023 — Смағұлова С. Зұлмат жылдар зардабы: 1931–1933 жж. Астана, 2024. 253 б.

Телеграмма заместителя..., 2021 – Телеграмма заместителя председателя СНК Казахской АССР У.Д. Кулумбетова председателю Актюбинского облисполкома Иванову о голоде в Актюбинской области. 9 июля 1932 г. // «Совершенно секретно»: рассекреченные нормативные правовые акты и документы. Сборник документов. Т. 3. Нур-Султан, 2021. С. 276.

Шілдебай, 2023 — Шілдебай С.Қ. Қазақ АКСР мемлекеттік билік жүйесінің өкілдері. Өмірбаяндық-қызметтік анықтамалық. 1920–1936. Алматы: ҚР ОМА, 2023. 420 б.

Якеменко, 2024 — Якеменко Б.Г. История России. С древнейших времен до наших дней. Москва: Яуза-каталог, 2024. 992 с.

Olkott, 1981 — *Olkott M.B.* The Collectivization Drive in Kazakhstan // *Russian Review*. 1981. Vol. 40. No. 2. P. 122–142.

Pianciola, 2004 — *Pianciola N.* Famine in the Steppe. The collectivization of agriculture and the Kazak herdsmen 1928–1934 // *Cahiers du monde Russe*. 2004. Vol. 45. No. 1-2. P. 137–192.

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 4, pp. 1042-1059, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_4_1042-1059

JAPAN'S XIX CENTURY FAMILY REGISTRATION AND POPULATION CENSUS SYSTEM FEATURES (BASED ON ARCHIVE DOCUMENTS FROM THE MEIJI PERIOD)

Olzhas B. Kuanbayi^{1*}, Timur A. Apendiyev²

¹ Tokyo University of Foreign Studies (TUFS)
(183-0003, Asahicho 3 Chome-11-1, Fuchu, Tokyo, Japan)
Academic Assistant of the Institute of Foreign Affairs Faculty of Graduate School of Global Studies,
Department of Japanese Studies Program, PhD student
 <https://orcid.org/0000-0003-2079-1084> E-mail: olkube89@gmail.com
*Corresponding author

² Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28 Shevchenko Str., Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan)
PhD, Head of the Department of Historical Demography and the Assembly of the People of
Kazakhstan.
 <https://orcid.org/0000-0002-4279-3921> E-mail: timur.apendiev@mail.ru

© Ch. Ch. Valikhanov IHE, 2026.
© Kuanbay O. B., Apendiyev T. A., 2026.

Abstract. Introduction. This article examines the characteristics of Japan's nineteenth-century family registration and population registration system based on archival documents from the Meiji period. The formation of Japan's demographic policy and population census system is analyzed using archival sources dating from the IXth to the XXXVth year of the Meiji era. The administrative reforms of the Meiji era established the institutional foundations of the family registration system 戸籍 and the population registration system 戸口調査, which became key components of Japan's state demographic statistics and population administration. *Goals and objectives.* Drawing upon documents preserved in the National Archives of Japan 国立公文書館 this study aims to analyze the demographic changes of the nineteenth century, the evolution of the population census system, and the establishment of state statistical administration. It also demonstrates that the experience of Meiji Japan provides a valuable comparative model for expanding the theoretical and methodological foundations of research on the historical demographic processes of the Republic of Kazakhstan. *Materials and Methods.* The study is based on archival documents from the Japan Center for Asian Historical Records アジア歴史資料センター, the National Archives of Japan 国立公文書館, and the Archives of the National Institute for Defense Studies, Ministry of Defense of Japan 防衛省防衛研究所. Historical-comparative, source-critical, and statistical methods were employed in the analysis. *Results.* The archival materials demonstrate that during the Meiji period Japan's population census evolved from a system of administrative registration into a comprehensive mechanism of demographic monitoring. At the same time, the family registration system (戸籍) and the population

registration system 戸口調査 developed into essential instruments of state administration. *Conclusion.* The administrative and statistical reforms of the Meiji period established the institutional foundations of Japan's modern population registration system and facilitated the emergence of an effective administrative model of demographic governance and official population statistics.

Keywords: Japan, Meiji period, demography, family register, census, prefectural system, county system, birth, death, registration of family status, removal from family register

Acknowledgments. This article was prepared within the framework of implementation of the project of program-targeted financing of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, through the Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. The project is titled "Contemporary Demographic Trends in the Republic of Kazakhstan (1991–2021)" (registration number: AP22785742).

For citation: Kuanbay O. B., Apendiyev T. A. Japan's nineteenth-century family registration and population census system features (Based on archive documents from the Meiji period) // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Vol. 13. No. 4. Pp. 1042–1059. (In Kaz.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_1042-1059

ЖАПОНИЯНЫҢ XIX ҒАСЫРДАҒЫ ОТБАСЫН ТІРКЕУ МЕН ХАЛЫҚТЫ ЕСЕПКЕ АЛУ ЖҮЙЕСІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (МЭЙДЖИ ДӘУІРІ АРХИВТІК ҚҰЖАТТАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Олжас Бекенұлы Қуанбай^{1*}, Тимур Әкімханұлы Әпендиев²

¹ Токио шет тілдері университеті (TUFS)

(183–0003, Асахичо 3 Чоме-11–1, Фучу, Токио, Жапония)

Халықаралық қатынастар зерттеу институты академиялық ассистенті. Токио шет тілдері университеті, Жаһандық зерттеулер факультеті, Халықаралық жапонтану кафедрасы PhD докторанты.

 <https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>. E-mail: olkub89@gmail.com

*Корреспондент-автор

² Ш. Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты

(050010, Шевченко көшесі 28, Алматы қаласы, ҚР)

PhD. Тарихи демография және Қазақстан халқы Ассамблеясы бөлімінің меңгерушісі

 <https://orcid.org/0000-0002-4279-3921> E-mail: timur.apendiev@mail.ru

© Ш. Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026.

© Қуанбай О. Б., Әпендиев Т. Ә. 2026.

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада Жапонияның XIX ғасырдағы отбасын тіркеу мен халықты есепке алу жүйесі ерекшеліктері Мэйджи дәуірі архивтік құжаттары негізінде зерделенеді. Жапонияның демографиялық саясаты мен халық санағы жүйесінің қалыптасуы Мэйджи дәуірінің IX-шы жылынан XXXV-ші жылдары аралығындағы архивтік деректер негізінде талданады. *Мақсаты мен міндеттері.* Жапонияның Ұлттық архиві құжаттары негізінде XIX ғ. демографиялық өзгерістер мен халық санағы эволюциясын және мемлекеттік статистика жүйесінің қалыптасуын сараптау арқылы Мэйджи дәуіріндегі Жапония тәжірибесінің ҚР демографиясын зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізін кеңейтетін салыстырмалы үлгі екенін көрсету. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу «Азия тарихи жазбалар орталығы» ｱｼﾞｱ歴史資料センター және «Жапония Ұлттық Архиві» 国立公文書館 мен «Қорғаныс министрлігі Ұлттық қорғаныс зерттеулері институты архиві» 防衛省防衛研究所 құжаттары негізінде тарихи-салыстырмалы, деректанулық және статистикалық талдау әдістері арқылы жүргізілді. *Нәтижелер.* Архивтік деректер Мэйджи дәуірінде халық санағының әкімшілік

есептен жүйелі демографиялық мониторингке дейін жетіліп, «халық санын зерттеу» 戸口調査 мен «отбасы тіркеу» 戸籍 жүйесінің мемлекеттік басқарудың маңызды құралына айналғанын көрсетті. XIX ғ. жүргізілген әкімшілік реформалар «koseki» мен «Kokō chōsa» жүйесінің мемлекеттік статистика есебінде институционалды түрде қалыптасуына ықпал етті. *Қорытынды.* Мэйджи кезеңіндегі әкімшілік және статистикалық реформалар Жапонияда заманауи халық санағы жүйесі ретінде қалыптасуына негіз болып, демографиялық басқарудың әкімшілік моделін орнықтырды.

Түйін сөздер: Жапония, Мэйджи дәуірі, демография, отбасылық тіркеу, халық санын зерттеу, префектуралық жүйе, округтік жүйе, туу, өлім, тіркеу, тіркеуден шығару

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының «Қазақстан Республикасының демографиялық дамуының қазіргі заманғы тенденциялары (1991–2021 жж.)» тақырыбындағы бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: AP22785742).

Дәйексөз үшін: Қуанбай О. Б., Апендиев Т. Ә. Жапонияның XIX ғасырдағы отбасын тіркеу мен халықты есепке алу жүйесі ерекшеліктері (Мэйджи дәуірі архивтік құжаттары негізінде) // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Т. 13. № 4. 1042–1059 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_1042-1059

ОСОБЕННОСТИ СИСТЕМЫ СЕМЕЙНОГО УЧЕТА И ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕНИЯ В ЯПОНИИ XIX ВЕКА (НА ОСНОВЕ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ ЭПОХИ МЭЙДЗИ)

Олжас Бекенұлы Қуанбай^{1*}, Тимур Акимханович Апендиев²

¹ Токийский университет иностранных языков (TUFS)

(183–0003, Асахичё 3 Чёмэ-11–1, Фучу, Токио, Япония)

Академический ассистент Института международных отношений,

Факультета глобальных исследований,

PhD докторант кафедры Международных исследований Японии.

 <https://orcid.org/0000-0003-2079-1084> E-mail: olkub89@gmail.com

*Корреспондирующий автор

² Институт истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова

(28, ул. Шевченко, Алматы, 050010, Республика Казахстан)

PhD, Институт истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова

 <https://orcid.org/0000-0002-4279-3921> E-mail: timur.apendiev@mail.ru

© ИИЭ имени Ч. Ч. Валиханова, 2026.

© Қуанбай О. Б., Апендиев Т. А. 2026.

Аннотация. Введение. В статье на основе архивных документов периода Мэйдзи исследуются особенности системы семейной регистрации и учета населения Японии XIX века. Формирование демографической политики и системы переписи населения анализируется на материалах архивных источников периода с IX-го по XXXV-й год эпохи Мэйдзи. Административные реформы эпохи Мэйдзи заложили институциональные основы формирования системы семейной регистрации 戸籍 и учета населения 戸口調査, ставших ключевыми элементами государственной демографической статистики и учета населения Японии. *Цель и задачи исследования.* На основе документов Национального архива Японии проанализировать демографические изменения XIX века, эволюцию системы переписи населения и становление государственной статистики, а также показать, что опыт Японии эпохи Мэйдзи представляет собой сравнительную модель, расширяющую теоретические и методологические основы исследования исторических демографических процессов РК.

Материалы и методы. Исследование выполнено на основе документов Азиатского центра исторических архивов アジア歴史資料センター, Национального архива Японии 国立公文書館 и Архива Национального института оборонных исследований Министерства обороны Японии 防衛省防衛研究所. В работе применены историко-сравнительный, источниковедческий и статистический методы исследования. **Результаты.** Архивные материалы свидетельствуют о том, что в эпоху Мэйдзи система переписи населения эволюционировала от административного учета к комплексному демографическому мониторингу, а системы семейной регистрации 戸籍 и учета населения 戸口調査 стал важнейшим инструментом госуправления. **Результаты.** Архивные материалы свидетельствуют о том, что в эпоху Мэйдзи система переписи населения эволюционировала от административного учета к комплексному демографическому мониторингу, а системы семейной регистрации 戸籍 и учета населения 戸口調査 стали важнейшим инструментом госуправления. **Заключение.** Административные и статистические реформы периода Мэйдзи создали институциональную основу современной системы учета населения Японии и обеспечили становление эффективной административной модели демографического управления и государственной статистики населения.

Ключевые слова: Япония, эпоха Мэйдзи, демография, семейный реестр, исследование учета населения, префектурная система, уездная система, рождение, смерть, регистрация, исключение из реестра

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан РГП на ПХВ Института истории и этнологии имени Ч. Ч. Валиханова «Современные тенденции демографического развития РК (1991–2021 гг.)» (регистрационный номер: AP22785742).

Для цитирования: Куанбай О. Б., Апендиев Т. А. Особенности системы семейного учета и переписи населения в Японии XIX века (на основе архивных документов эпохи Мэйдзи) // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Т. 13. № 4. С. 1042–1059. (На каз.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_1042-1059

Кіріспе. Бұл мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының «Қазақстан Республикасының демографиялық дамуының қазіргі заманғы тенденциялары (1991–2021 жж.)» (ЖТН: AP22785742) бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру жобасы аясында дайындалды. Жоба ҚР-дағы демографиялық үдерістердің тарихи негіздерін, халықты есепке алу жүйесінің эволюциясы мен мемлекеттік демографиялық саясаттың тарихи қалыптасу ерекшеліктерін шет елдік тәжірибе тұрғысынан да кешенді зерттеуді көздейді. Осы тұрғыдан алғанда, Мэйдзи дәуіріндегі халық санағын ұйымдастыру мен демографиялық статистиканы институционалдық дамыту тетіктерін тарихи-салыстырмалы тұрғыдан бағалауға мүмкіндік береді.

Мақаланың ғылыми жаңалығы ретінде ҚР ғылыми айналымында бұрын-соңды болмаған Мэйджи дәуірі демографиясына қатысты Жапонияның Ұлттық Архивінің тарихи мұрағаттық құжаттарын өзара салыстыра отырып отбасылық тіркеу 戸籍, халық санын зерттеу 戸口調査, префектуралық жүйе 府県制 және округтік жүйе 郡制 реформаларының халық санағы жүйесінің эволюциясына және мемлекеттік демографиялық статистика институттарының даму кезеңдері мен бірізді жүйенің қалыптасуына ықпалын алғаш рет біртұтас контексте қарастыруында. Сондай-ақ, архивтік сандық деректерді салыстырмалы-статистикалық талдау арқылы XIX ғасырдың 1876–1898 жылдар аралығындағы Жапонияның демографиялық өзгерістері мен мемлекеттік басқару жүйесінің даму ерекшеліктері алғаш рет қазақ тілінде жүйелі түрде көрсетілді.

Тарихи деректік сандық мәліметтерді талдаумен халық санының динамикасы, әкімшілік

есепке алу жүйесінің жетілуі және демографиялық басқару механизмдерінің институционалдану ерекшеліктері айқындалды. Алынған нәтижелер халық санағы жүйесінің тарихи дамуын зерделеу арқылы тарихи-демографиялық зерттеулердің әдіснамалық базасын толықтыруға және ҚР-дағы халықты есепке алу жүйесін тарихи-салыстырмалы тұрғыдан бағалауға ғылыми негіз қалыптастырады.

Материалдар мен әдістер. Зерттеудің дереккөздік негізін Азия тарихи жазбалар орталығы アジア歴史資料センター және Жапония Ұлттық архиві 国立公文書館 мен Қорғаныс министрлігі Ұлттық қорғаныс зерттеулері институты архиві 防衛省防衛研究所 қорларында сақталған 1876-1902 жылдардағы халық санағына қатысты ресми архивтік құжаттар құрайды. Сондай-ақ, демографиялық жүйесінің қалыптасуы мен құқықтық негіздерін қарастырған жапон ғалымдарының ғылыми еңбектері пайдаланылды. Зерттеу барысында тарихи-компаративисттік, деректанулық, тарихи-хронологиялық және статистикалық талдау әдістері қолданылды. Архивтік материалдар өзара салыстырылып, отбасылық және халық санағы жүйесінің эволюциясы, сондай-ақ Мэйджи дәуіріндегі әкімшілік реформалардың демографиялық статистиканың қалыптасуына ықпалы кешенді түрде сарапталды.

Талқылау. Зерттеу барысында пайдаланылған архивтік материалдар Мэйджи дәуіріндегі демографиялық статистикасының қалыптасу эволюциясын кезең-кезеңімен зерделеуге мүмкіндік берді. Атап айтқанда, 1876 ж. архивтік құжат отбасын тіркеу 戸籍 жүйесінің алғашқы ұйымдастырылуы мен халық санын зерттеу 戸口調査 барысында кездескен әкімшілік қиындықтар мен деректерді тексеру және біріздендіру мәселелерін көтереді. Ал отбасылық тіркеу істері халық санын зерттеу 戸籍事務 戸口調査 (1887-1889) материалдары халық санының табиғи қозғалысын туылу мен өлім 出生・死亡 көрсеткішін және әкімшілік қозғалысын 就籍・除籍 кешенді есепке алу жүйесінің қалыптасқанын дәлелдейді. Сонымен қатар, префектуралық әкімшілік, префектуралық және округтік жүйелерді енгізу 県治事務府 県制郡制実施 (1891), «Префектуралық жиналыс мүшелерінің саны туралы ережелер 府県会議 員定数規則 және ПМ муниципалдық халықты сауалнамаға тарту туралы 内務省市町村人口調査方ヲ令ス құжаттары префектуралық жүйе 府県制 мен округтік жүйе 郡制 енгізілгеннен кейін алық санын анықтау әдістерінің 人口調査方法 ел көлемінде бір жолға қойылғанын және халық санағының жергілікті басқару жүйесімен институционалдық байланысының күшейгенін көрсетеді. Бұған қоса, «Демографиялық сауалнама жүргізу әдістері қайта қаралады, ал деректер статистикалық кестелер мен статистикалық парақшалар арқылы жиналады» 人口統計ノ調査方法ヲ改メ統計表及統計小票等ヲ以テ材料ヲ徴収ス және «Халықаралық статистикалық қоғам жоспарлаған халық санағына қатысты мәселелер...» 万国統計協会ノ計画セル人口調査ニ関スル事項 құжаттары XIX ғ. соңына қарай Жапония халықаралық статистикалық стандарттарды қабылдай отырып, халық санағының әдістемесін жаңғыртуға ұмтылғанын айғақтайды.

Қарастырылған ғылыми әдебиеттер негізінен отбасылық тіркеу жүйесінің демографиялық әлеуметтік құқықтық негіздері мен азаматтық және әкімшілік қызметтің эволюциясына арналған. Мәселен, Хидэмаса Маки (Maki, 1985) өз еңбегінде «Джинцин коусэки» 壬申戸籍 жүйесінің қалыптасу тарихы мен оны енгізу барысында туындаған мәселелер қарастырылса, Ишикава Тошио (Ishikawa, 1986) отбасы санын тіркеуді 戸籍 жеке тұлғаны тіркеудің нормативтік институты ретінде салыстырмалы-құқықтық тұрғыдан талдайды. Ал Такаюки Торидзава (Torizawa, 2011) отбасы құқығы мен отбасылық тіркеу жүйесі (戸籍制度) арасындағы байланысты зерттейді. Мақалада Кубота, Абе, Ишии, Исоа, Охаши, Канбе, Кимура Ацуши, Кимура Мицуру, Шинохара, Ямазаки, Китамура, Ватанабе Сатоши, Сугитани секілді Әділет министрлігі 法務省 зерттеушілернің (Hōmushō, 2015) құрастырған «Отбасылық тіркеу жүйесі бойынша зерттеу тобының материалдары» 戸籍制度

に関する研究会資料 мен Құқықтық істер бюросы Азаматтық әкімшілік департаменті құрыстырған (Hōmukuoku Minji Gyōsei, 2026) 戸籍届出の届出地について материалдары қазіргі отбасын тіркеу рәсімдері мен басқару тетіктеріне басымдық береді. Сондай-ақ, Сакурай Адзуса (Sakurai, 2016) тіркеуден тысқары қалу 無戸籍問題 мәселесінің демографиялық статистикаға ықпалы мен қазіргі әкімшілік-нормативтік салдарын қарастырады. Мақала Мейджи дәуірі архивтік құжаттарына негізінде зерттелгендіктен басымдық ескі жапон тілінде жазылған тарихи деректік құжаттарға берілді.

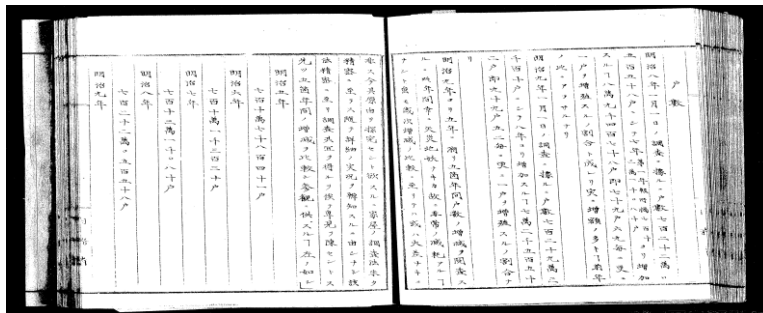
Зерттеу нәтижелері. Мейджи дәуірі демографиясына кіріспес бұрын ең алдымен «отбасы санын тіркеу» 戸籍 дегеніміз не деген сауалға ғылыми жауап бергеніміз абзал. Такаюки Торидзава отбасы санын тіркеуге 戸籍 қатысты «Жапония азаматтарының туғаннан қайтыс болғанға дейінгі жеке мәртебесін (туу, неке, өлім, туыстық және т.б.) тіркеу және нотариалды куәландыру жүйесі», - деп топшалайды (Torizawa, 2011: 53). Сакурай Адзуса 1947 жыл № 224 Заң, 49-бабының I-тармағына昭和22年法律第224号第49条第1項 сілтеме бере отырып, «отбасы санын тіркеу» 戸籍заңына сәйкес бала туылуы 14 күн ішінде тіркелуі керек деп белгіленгендігін жазады. Нәресте туылуын тіркеу кезінде жаңа туған шақалақ ата-анасының отбасылық тіркеу кітабына тіркеледі (Sakurai, 2016: 98). Ишикава Тошионың тұжырымдамасы бойынша «Мейджи дәуіріннен бері Жапонияның отбасын тіркеу жүйесі қоғамдық ашықтық қағидат бойынша әлемдегі теңдессіз мұқият тіркеу жүйесі» болып табылады (Ishikawa, 1986:13). Дегенмен, Императорлық үй туралы заңның 1947 жылғы № 3 Заң, 26-бабы, Императорлық шежіре туралы бұйрықтың 1947 жылғы № 1 Министрлер Кабинетінің бұйрығына сілтеме жасай отырып Торидзава Такаюки, Император мен оның отбасының мүшелері жапон азаматтарының отбасы тіркеуінде тіркелмейтіндігі туралы Императорлық шежіреде бекітілгендігін айрықша атап өтеді (Torizawa, 2011, 54).

Мейджи дәуірінде алғаш демографиялық үдерісті тіркеу мен бақылау «Отбасын тіркеу туралы заңы» 1871 жылы 4 сәуірде жарияланды. Хидэмаса Маки, «Жеке князьдіктерді жою және префектураларды құру туралы империялық жарлық» 70 күннен кейін, 14 шілдеде жариялануы «отбасы саны» мен «халық санын» дәл білу екенін атап өтіп (Maki, 1985: 3), бұның үлкен саяси мәселе ретінде қаралып, жаңа мемлекеттің құрылуына егжей-тегжейлі отбасы тізілімінің болуы арқылы ғана қол жеткізуге болатындығына назар аудартады. Аудандарды құруға қатысты 3-бапта: «Әдетте, аудандар префектураны немесе уезді бірнеше ауданға немесе ондаған ауданға бөлу арқылы құрылады және әрбір аудан 45 чоу немесе 78 ауылдан тұрады», - делінген. Жапонияның XIX ғасыр архивтік дерегінде「凡ソ区ヲ定ムル、曹一府一郡ヲ分テ、何区或ハ何十区トシ、其一区ヲ定ムルハ四五丁モシク七八村ヲ組合スヘシ」 деп жазылған (Maki, 1985: 4). Бұл шара князьдіктерді жойып, префектураларды құру және келесі жылы қабылданатын әскерге шақыру туралы заңның қабылдануын күту үшін қабылданған деп болжауға болады.

Жапония Ұлттық мұрағатының 1876 жылғы архивтік дерегіне сәйкес, (Мейджи дәуірі IX ж.) отбасы санын тіркеу 戸籍 және халық санағы 戸口調査 есебі жыл сайын 1 қаңтарға қарай жүргізілуі белгіленген. Бұған дейін Мейджи дәуірінің IX-шы жылындағы (1876) «Бірінші жылдық есепте» Мейджи дәуірінің VII-ші жылының (1874) 1 қаңтарындағы санақ нәтижелері белгілі болды. Алайда, аталған есепте тек 1874 ж. деректердің берілуі сол жылғы префектуралардан есептердің уақытылы ұсынылғандығын алға тартады. Ал 1875 жылғы (Мейджи VIII-жыл) санақ материалдары кешігіп түскендіктен, әрі олардың арасында ауытқулар мен сәйкессіздіктер кездесіп, қосымша тексеруді қажет ететін жағдайлар болғандықтан, оларды толық жүйелеп жариялау мүмкін болмады. Тарихи деректің екінші сол жақ бетінде: «Тек осы жылы ғана аталған екі жылдың санақ материалдары толық ретке келтіріліп, салыстырмалы қарастыру үшін ұсынылып отыр. Ал осы есепке сәйкес жариялануы тиіс болған Мейджи дәуірінің X-шы жылының (1877) 1 қаңтарындағы халық санағының нәтижелері Мемлекеттік кеңестің 太政官 №20 ресми жарлығына сәйкес тоқтатылды. Осыған орай, Мейджи дәуірінің V- IX -жылдары (1872-1876 жж.) аралығындағы бес жылдық кезең

уақытша біртұтас статистикалық кезең ретінде қарастырылып, оның нәтижелері өзара салыстыру мақсатында жинақталған», - деп атап өтіледі (Ajia Rekishi Shiryō Sentā, Архив шифры A07061672300, Архив нөмірі Ki00956100, Жапония Ұлттық Архиві, 1876 ж. П.2).

Архивтік құжат. №1.

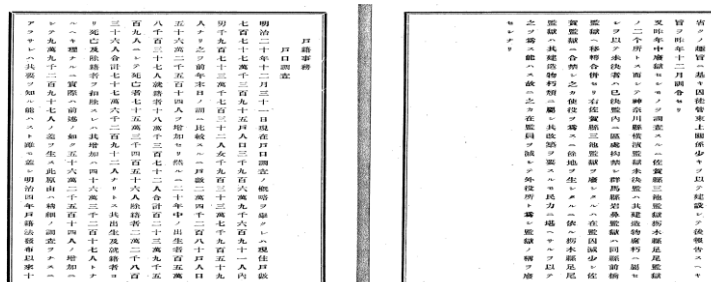
Жапония Ұлттық Архиві, Азия тарихи жазбалар орталығы, Архив шифры A07061672300, Архив нөмірі 00956100, «Отбасылық тізім» жазба материалдары, Ішкі істер министрлігі, Екінші жылдық есеп, 3-том, (Мэйджи дәуірі 9-жыл) 1876 ж.

National Archives of Japan, Japan Center for Asian Historical Records (JACAR), Archival Ref. A07061672300, Archival No.00956100, "Family Registration" (戸籍), Records Materials, Ministry of Home Affairs, Second Annual Report, Vol. 3, Meiji 9 (1876).

Архивтік құжаттың екінші бетінде 1875 жылдың 1 қаңтарында жүргізілген сауалнамаға сәйкес, отбасы саны 7 220 558 болды, бұл 1874 жылы алғаш рет тіркелген көрсеткіш 「戸数 明治八年一月一日ノ調査ニ拠ルニ戸数七百二十二万〇五百五十八戸ニシテ七年第一」 деп жазылған (Ajia Rekishi Shiryō Sentā, Архив шифры A07061672300, Архив нөмірі Ki00956100, Жапония Ұлттық Архиві, 1876 ж. П.3).

Жапон халқының XIX ғ. жыныстық құрылымынан нақты хабар беретін 1887 жыл 31 желтоқсанындағы «Отбасылық тіркеу істері» және «Халық санын зерттеу» 戸籍事務戸口調査 архивтік құжаты төмендегідей қызықты деректерді келтіреді: «Мэйджи дәуірі XX-шы жылдың қазіргі таңдағы отбасы саны (тұрғын үй) 7, 771395, халық саны 39, 069691, оның ішінде 19, 731732 ер адам болса, 19, 337959 әйел адам. Өткен жылдың соңында жүргізілген зерттеумен салыстырғанда, бұл 24 280 отбасы саны және халық санының 562, 514 адамға артқанын көрсетеді. Дегенмен, 1887 жылы туылғандар саны 1, 058137 адамды құраса, тіркелгендер 181, 372 адам болды, барлығы 1, 239509 адам. Жалпы 753, 456 қайтыс болған және 22, 826 адам тіркеуден шығарылғандарды есептегенде барлығы 776, 292 адам. Егер қайтыс болғандар мен тіркеуден шығарылғандар санын туылғандар мен тіркелген адамдар санынан алып тастасақ, өсім теориялық тұрғыдан 463, 217 адамды құрауы керек. Дегенмен, іс жүзінде, жоғарыда айтылғандай, бұл сан 562, 000 құрайды», - деген тың ақпарат кезігеді (Ajia Rekishi Shiryō Sentā, Архив шифры A07061714800, Архив нөмірі Ki 00976100, Жапония Ұлттық Архиві, 1876 ж. П.71).

Архивтік құжат. №2.

Жапония Ұлттық Архиві, Азия тарихи жазбалар орталығы, «Отбасын тіркеу істері: үй шаруашылығын зерттеу», жазба материалдары, ілгерілеу жайлы есеп, Ішкі істер министрлігі, Архив шифры. A07061714800, Архив нөмірі. Ki 00976100, (Мэйджи дәуірі XX-шы жыл) 1876 ж.

National Archives of Japan, Japan Center for Asian Historical Records (JACAR), "Family Registration Affairs: Household Survey" (戸籍事務・戸口調査), Records Materials, Progress Report, Ministry of Home Affairs,

Archival Ref. No. A07061714800, Archival No. Ki-00976100, Meiji 20 (1887).

Аталған архивтік құжаттарға ғылыми сараптама жасайтын болсақ, Мэйджи үкіметінің «халық санын зерттеу» 戸口調査 мен «отбасы тіркеу» 戸籍 жүйесінің қысқа мерзім ішінде едәуір жетілгені байқалады. Жапонияның Ұлттық мұрағатының 1876 ж. құжатына сәйкес, халық санағы жыл сайын 1 қаңтардағы жағдай бойынша жүргізіліп отырғанын байқаймыз. Бұл дерек Мэйджи үкіметінің ұлттық деңгейде халық пен отбасы санын жүйелі түрде тіркеуге көшкенін және орталықтандырылған статистикалық бақылау механизмін қалыптастыруға ұмтылғанын көрсетеді. Құжаттың мазмұны санақ нәтижелерін жариялаудан гөрі, есепке алу жүйесінің әкімшілік сенімділігін қамтамасыз етуге басымдық берілгенін аңғартады.

Мэйджи дәуірінің 1875-1887 жылдары отбасы саны 550 837-ге көбейген, бұл 7,6 % өсім. Бірақ бұдан әрі орташа жылдық өсім 45,9 мың отбасын құрайды, ал жылдық өсім қарқыны 0,6 % деген сөз. Бұл халықтың тек көбеюін емес, жаңа қоныстар мен әкімшілік тіркеудің кеңеюін көрсетеді. Архив бойынша табиғи өсім 463 217 адам болуы керек еді, ал нақты өсім 562 514 адам болған. Арадағы айырмашылық 99 297 адамды құрайды. Бұл табиғи өсімнен шамамен 21,4 % артық екенін көреміз. Бұл артық өсім көші-қоннан гөрі отбасы тіркеу 戸籍 жүйесінің жетілдірілуі нәтижесінде бұрын тіркелмеген тұрғындардың есепке алынғанын көрсетеді. Жыныстық құрылым жағынан ерлер саны әйелдерден 393 773 адамға көп. Бұл жалпы халықтың шамамен 1%-на ғана тең. Мұндай аз айырмашылық санақтың жоғары дәлдікпен жүргізілгенін және халықтың жыныстық құрылымының салыстырмалы түрде тең болғанын көрсетеді. Туу саны өлімнен шамамен 40 %-ға жоғары екені байқалады. Яғни, құнды архивтік құжатқа сүйене отырып, Мэйджи дәуірінің 1880-жылдарының соңында Жапонияда тұрақты табиғи өсім сақталған деп айта аламыз.

Мэйджи дәуірінің соңына қарай халық санағының сапалық тұрғыдан жаңа деңгейге көтерілгенін 1887 жылғы 31 желтоқсандағы «Отбасылық тіркеу істері» және халық санын зерттеу 戸籍事務 戸口調査 құжатынан ресми мәлімет бойынша бұл деректер халықтың жыныстық құрылымын нақты есепке алу жүйесінің толық қалыптасқанын дәлелдейді. Бұл архивтік құжаттар Мэйджи мемлекетінің статистикалық басқару жүйесінің елеулі эволюциясын көрсетеді. 1876 жылғы құжат негізінен санақ жүргізудің әдістемесі, деректердің дұрыстығы және әкімшілік кемшіліктерді түзету мәселелеріне көңіл бөлсе, 1887 жылғы құжат демографиялық үдерістерді табиғи қозғалыс көрсеткіштері арқылы талдауға мүмкіндік береді. Тың архивтік материал Мэйджи дәуірінде қарапайым 戸口調査 негізіндегі халық санағынан халықтың табиғи қозғалысын кешенді түрде бақылауға мүмкіндік берген заманауи 戸籍 әкімшілік жүйесіне көшу процесін нақты көрсетеді. 1876 жылғы архивте негізгі мәселе «сәйкессіздік айырмашылығы, сауалнама, қайта ретке келтіру» 謬誤差異・推問・整頓 болса, 1887 жылғы архивте мұндай сөздердің орнына «туылу, өлім, тіркеу, тіркеуден шығару» 出生・死亡・就籍・除籍 сияқты демографиялық ұғымдар берілген. Бұл статистиканың сапалық тұрғыдан жаңа кезеңге өткенін көрсетеді. Әкімшілік жүйенің эволюциясын аңғартады. 1876 жылғы есепте санақтың сенімділігі дәлелденсе, 1887 жылғы есепте мемлекет халықтың табиғи қозғалысын да бақылауға көшкен. Бұл халықты есепке алудан 戸口調査 отбасы тіркеу 戸籍

негізіндегі заманауи демографиялық мониторингке өткенін білдіреді.

Жапон архивтік құжатының 1888 жылдың 31 желтоқсанындағы жағдайы бойынша отбасын (үй шаруашылығы) тіркеу құрылымы мынандай тың ақпарат береді: «қазіргі уақытта 7 802826 отбасы (үй шаруашылығы) және 39 607234 адам тіркелген, оның ішінде 208415 ер адам және 19 598789 әйел адам. Алдыңғы жылғы зерттеумен салыстырғанда, бұл 31 431 үй және 537543 адамға, оның ішінде 276713 ер адам және 260830 әйел адамға өскенін білдіреді. Сондай-ақ, сол жылдағы туылғандар мен тіркелгендер саны 1 172729 адамды құраса, қайтыс болғандар саны 71602 адам, тіркеуден алынғандар саны 12405 адам. Ал басқа префектуралардан тіркелгендер саны 160659 адам, басқа префектураларға жіберілгендер саны 145 441 адам, басқа жерлерде тұратындар саны 494140 адам болды. басқа префектуралардан келген 1 236 000 адам тұрады» (Aja Rekishi Shiryō Sentā, Архив шифры A07061722800, Архив нөмірі Ki00977100, Жапония Ұлттық Архиві, 1888 ж. П.55).

Архивтік құжаттағы назар аударарлық сөз 他府県へ送籍者 «басқа префектураларға жіберілгендер» және 他府県へ出寄留者 «басқа префектуралардағы уақытша тұрушылар» сөзі XIX ғ. соңындағы халықты есепке алу мен көші-қон және әкімшілік бақылау жүйесінің заңнамалық және әлеуметтік ерекшеліктерін айқын көрсететінін аңғарамыз. Басқа префектураларға жіберілгендер ресми тіркеудің «коусэки» 戸籍 басқа префектураға толығымен және түбегейлі ауыстырылуын көрсетеді. Бұл үрдіс кезінде азамат бұрынғы префектура тізімінен толық шығарылып «джоусэки» 除籍 жаңа префектураның жұмыс істеуші негізгі халық тізіміне «щюусэки» 就籍 тіркеледі. Яғни, заң жүзіндегі азаматтық-құқықтық мәртебенің (некеге тұру, асырап алу немесе отбасылық негізгі мекенжайды ауыстыру) тұрақты өзгерісін білдеретінін көреміз. Сонымен қатар, «басқа префектуралардағы уақытша тұрушылар» бойынша талдау жасайтын болсақ, азаматтың негізгі тіркеуі «коусэки» өз префектурасында сақталғанымен, белгілі бір уақытқа басқа префектураға уақытша қоныс аударуы «кирю» 寄留 жүзеге асады. Яғни, XIX ғ. жапонының нақты тұратын орны «генджю» 現住 мен заңды тіркелген орнының «хонсэкидің» 本籍 екіге бөлінуін көрсетеді. Демек, жұмыс істеуге, оқуға немесе мерзімді әскери қызметке жіберілгендер осы санатқа жатқызылды. XIX ғ. жапон халқының халық санатының «генджю» және «хонсэки» ретінде екі түрлі көрсеткіші арқылы демографиялық хал-ахуалды есептегенде екі түрлі жүйені, яғни тіркеудегі халық 本籍 人口 және Империяда нақты тұратын халық 現住人口 есебін қатар жүргізгендігін білуге болады. Мейджи дәуірінде «уақытша тұрушылар» 出寄留者 көрсеткіші нақты тұратын халық пен ресми тіркелген халықтың айырмашылығын реттеп, есептеуде қайталанулардың немесе қателіктердің алдын алу үшін өте маңызды болғанын аңғарамыз. Мейджи дәуірінде ауыл шаруашылығынан өндіріске өту салдарынан ауылдық жерлерден қалаларға туған өңіріндегі (коусэки) тіркеуін жоймай, қалаларда «Щютцу кируюся» 出寄留 санатымен уақытша тұрды. Мейджи дәуірі ПМ-нің «Тіркеу заңы» 戸籍法 (1871) мен кейінгі «Уақытша тұру ережелері» 寄留例式 азаматтардың мемлекеттегі ішкі қозғалысын, салық төлеуін және әскери міндеттілігін 徴兵 қатаң бақылауда ұстау үшін осылай жіктеп отырды. Жапонияның XIX ғасырдағы тарихи құжаттарын демографиялық және әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан талдауда бұл екі көрсеткіш тұрақты миграция мен уақытша/мобильді миграцияны ажыратуға мүмкіндік беретін басты статистикалық дереккөз болып табылады.

Мейджи дәуірінде «нақты тұратын халық» 現住人口 ұғымына қатысты Жапонияның Әділет министрлігі тапсырмасымен төраға Кубота, комитет мүшелері Абе, Ишии, Исоа, Охаши, Канбе, Кимура Ацуши, Кимура Мицуру, Азаматтық істер І-бөлімінің бастығы Шинохара, Ямазаки, Отбасылық тізілімді жоспарлау жөніндегі қызметкері Китамура,

Ватанабе Сатоши, Заң мәселелері жөніндегі маман Сугитани дайындаған «Отбасылық тіркеу жүйесі бойынша зерттеу тобының материалдарында» 戸籍制度に関する研究会資料 Азаматтық және қылмыстық істер бюросы директорының 1899 жыл 15 қарашадағы №1986 жауабына сүйене отырып, «Орналасқан жер тек тұрғылықты жерді ғана емес, сонымен қатар тұратын жерін және уақытша тұратын жерін де қамтиды», - деген тұжырымға келеді (Hōmushō, 2015: 2).

Ішкі істер министрлігінің 1889 жылдың 31 желтоқсанындағы (Мэйджи XXII ж.) халық санағы мәліметтеріне сүйенсек, империядағы ресми тіркелген үй шаруашылықтарының саны 7, 840872 деп көрсетеді, ал халық саны 4, 072020 адамды құрайды, оның ішінде 20, 246336 ер адам болса, 19, 825684 әйел адам тіркелген. Алдыңғы жылғы (1888 ж.) зерттеумен салыстырғанда бұл 38, 046 үй шаруашылығына және халқы 464 786 адамға, оның ішінде 237, 891 ер адам және 19, 825684 әйел адамға өскенін көрсетеді. Сан 226 895-ке өсті. Сол жылы өсім 1, 299 960 туған нәресте және 38 353 тіркелген адам болды, барлығы 1, 248 263 адам. Азайған 808 680 өлім және 6 050 тіркеуден алып тастау, барлығы 814 730 болды. Туғандар мен тіркелген адамдар санынан қайтыс болғандар мен көшірулер санын алып тастағанда 433 000 шығады (Ajia Rekishi Shiryō Sentā, Архив шифры A07061731800, Архив нөмірі Ki00978100, Жапония Ұлттық Архиві, 1889 ж. П.81).

Жапонияның 1888 -1889 жылдары аралығындағы архивтік құжаттарды сараптама жасайтын болсақ, отбасы саны 戸数 шамамен 0,49%-ға, ал халық саны 1,17%-ға өскені байқалады. 1889 жылғы архив бойынша туу деңгейі өлім деңгейінен шамамен 50%-ға жоғары сақталғанымен, халықтың нақты өсімі табиғи өсімнен жоғары емес, керісінше оған өте жақын болғаны білінеді. Бұл алдыңғы жылдардағыдай 戸籍 жүйесіне жаппай жаңа тұрғындарды енгізу кезеңінің аяқталып, халық есебінің тұрақтанғанын көрсетеді. Халық санының өсу қарқыны үй шаруашылықтарының өсуінен шамамен 2,4 есе жоғары болған, бұл бір үй шаруашылығына шаққандағы тұрғындар санының артқанын көрсетеді. Сонымен қатар ерлер санының өсімі әйелдермен салыстырғанда біршама жоғары болғанымен, жыныстық құрылымда айтарлықтай теңгерімсіздік байқалмайды. 1889 жылғы архивте табиғи өсім оң деңгейде сақталып, нақты халық өсімі табиғи өсім көрсеткішіне жақындай түскен. Бұдан түсінетініміз «отбасы тіркеу» 戸籍 жүйесінің тұрақтанып, халық есебінің артқанын аңғартады. Архивтік құжаттың тың деректік жаңалығы «басқа префектураға тіркелу, басқа префектураға жіберу, уақытша тұрғылыққа тіркелу» 他府県ヨリ入籍, 送籍, 入寄留 және «Уақытша тіркелген жерден кету» 出寄留 көрсеткіштерінің енгізілуі префектурааралық халық қозғалысының мемлекеттік статистикада дербес есепке алына бастағанын дәлелдейді. Байқағанымыздай бір жыл ішінде уақытша келгендердің саны уақытша кеткендерден 2,5 есеге жуық көп болған. Демек, бұл үрдіс XIX ғ. соңында қалаларға және экономикалық белсенді өңірлерге халықтың шоғырлану үдерісінің күшейгенін аңғартады. Ал жұмысқа тіркелу «щюусэки» 就籍 көрсеткішінің төмендеуі «отбасы тіркеу» жүйесінің қалыптасу кезеңінен тұрақты әкімшілік бақылау кезеңіне өткенін көрсетеді.

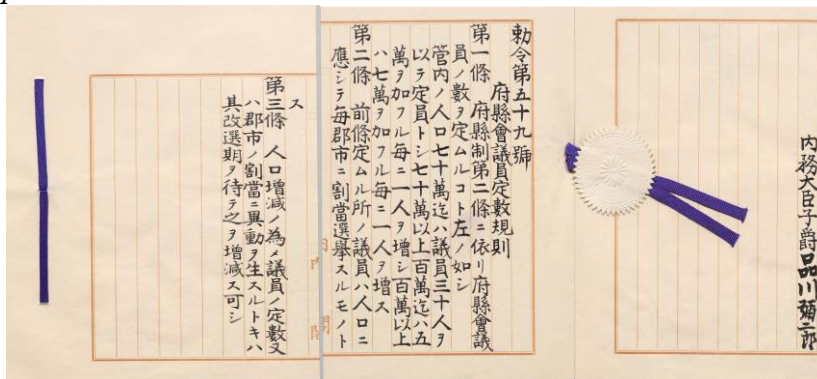
XIX ғ. 1890 ж. 30 сәуірде (Мэйджи XXIII-ші жыл) жарияланған №71-ші Императорлық жарлығы «Әкімшілік немесе сот аудандарына қатысты ережеде» 行政又ハ司法区域ニ関スル市ノ所属ノ件 былай делінеді: «Мен [Император] әкімшілік және сот аудандарына қатысты қалалардың тиесілілігі туралы мәселені мақұлдап, бекітемін. Округ негізінде қала мәртебесін алған аумақтар тиісті қаланың шекарасына бағынады. Дегенмен, Токио, Киото және Осака қалаларында әкімшілік-соттық мәртебе бұрынғыша ішкі округтердің «Ку» 区 шекаралары бойынша сақталады. Уезд құрамындағы шағын қалашықтар мен ауылдарды біріктіру арқылы қала мәртебесін алған аумақтар бұрын өзі бағынышты болған уездің «Гун» 郡 аумақтық шекарасына енгізіледі. Екі немесе одан да көп уезді қамтитын кенттер мен ауылдарды

біріктіру арқылы құрылған қалалар халық саны ең көп шоғырланған 人口ノ最モ大ナル部分 бөлігі бұрын қай уезге тиесілі болса, соның аумақтық шекарасының құрамына енеді» (Aja Rekishi Shiryō Sentā, Архив шифры A03020067200, Архив нөмірі O.00653100, Жапония Ұлттық Архиві, 1890ж. П.3). Аталмыш «Қалалық және ауылдық жүйе» 市制・町村制 жарлығының қабылдануындағы мақсаты жаңадан құрылған қалалардың әкімшілік және соттық юрисдикциясын анықтауда ауытқулар орын алмас үшін шығарылған. Екі немесе одан да көп уезд шекарасы түйіскен жерде жаңа қала құрылғанда, оның қай сотқа/әкімшілікке бағынатынын анықтауда халық саны ең көп бөлігі 人口ノ最モ大ナル部分 басты фактор ретінде алынған. Бұл архив Мэйджи үкіметінің халық статистикасын әкімшілік-құқықтық шекараларды айқындауда тікелей қолданғанының айқын дәлелі. Токио, Киото және Осака қалаларында «арнайы қалалық жүйе» жүргендіктен, олардың ішкі округтік шекаралары бұзылмай сақталған (Aja Rekishi Shiryō Sentā, Архив шифры A03020067200, Архив нөмірі O.00653100, Жапония Ұлттық Архиві, 1890ж. П.4).

Бір жылдан кейін 1890 ж. Ішкі істер министрлігінің 14 шілдедегі «муниципалдық халықты зерттеу әдістері туралы №3 қаулысында» Муниципалитеттердің халқы «жыл сайын желтоқсан айының соңында жүргізілген сауалнаманың ағымдағы көрсеткіштері бойынша анықталады және келесі жылы ресми газетте жарияланады», -деп жазылған (Aja Rekishi Shiryō Sentā, Архив шифры A15112194300, Архив нөмірі Rui00534100, Жапония Ұлттық Архиві, 1890ж. П.23). Архив құжатының жалғасында 1890 жыл 14 шілдедегі ақпаратқа сәйкес муниципалдық және қалалық жүйеде тіркелген соңғы сауалнама бойынша халық саны анықталады. Дегенмен, егер муниципалитет жарияланғаннан кейін таратылса, бөлінсе, шекаралары өзгертілсе, халық келесі хабарландыру жасалғанға дейін шешім қабылданған уақытта жүргізілген сауалнама бойынша анықталадытыны айтылған (Aja Rekishi Shiryō Sentā, Архив шифры A15112194300, Архив нөмірі Rui00534100, Жапония Ұлттық Архиві, 1890 ж. П.23).

Жапон архив деректерінде 1891 жылғы (Мэйджи XXIV ж.) «Префектуралық және округтік жүйелерді енгізу» жүйесінің II-бабында көрсетілгендей «префектуралық жиналыс мүшелерінің санын белгілеген №59 Императорлық жарлыққа сәйкес, сол жылдың маусым айындағы №10 нұсқаулық префектураларға халықты сауалнамалау әдістері және т.б. бойынша нұсқаулық берді. Сонымен қатар, округтік жүйенің 65-бабының III-тармағына және префектуралық жүйенің 75-бабының III-тармағына сәйкес, сол жылдың сәуір айындағы №2 Министрлік жарлығы және сол жылдың тамыз айындағы №12 Министрлік жарлығы округтер мен префектуралар үшін кірістер мен шығыстар бюджетінің формулаларын белгіледі. Мэйджи дәуірінің XXIV-ші жылында барлық 11 префектура алғаш рет округтік жүйені, ал 10 префектура префектуралық жүйені енгізді. Нагано префектурасында округтік жүйе 1 сәуірден бастап, ал префектуралық жүйе 1 шілдеден бастап енгізілді. Аомори, Ямагата, Акита, Фукуи және Оита префектураларында 1 сәуірден бастап округтік жүйе, ал 1 тамыздан бастап префектуралық жүйе енгізілді. Токуцима және Коучи префектураларында 1 сәуірден бастап «округтік жүйе», ал 1 қыркүйектен бастап «префектуралық жүйе» енгізілді (Aja Rekishi Shiryō Sentā, Архив шифры A07061737000, Архив нөмірі Ki00979100, Жапония Ұлттық Архиві, 1891 ж. П.21).

Архивтік құжат. №3.

№59-шы Императорлық жарлық: «Префектуралық жиналыс депутаттарының саны туралы ереже» Архив шифры A03020099100, Архив нөмірі О.- 00967100, (府県会議員定数規則).

Мэйджи дәуірі XXIV ж. (1891 ж.) 9 маусым.

Imperial Ordinance No. 59, "Regulations on the Number of Members of Prefectural Assemblies" Archival Ref. A03020099100, Archive No.O.- 00967100, (府県会議員定数規則), Meiji 24 (1891), 9 June.

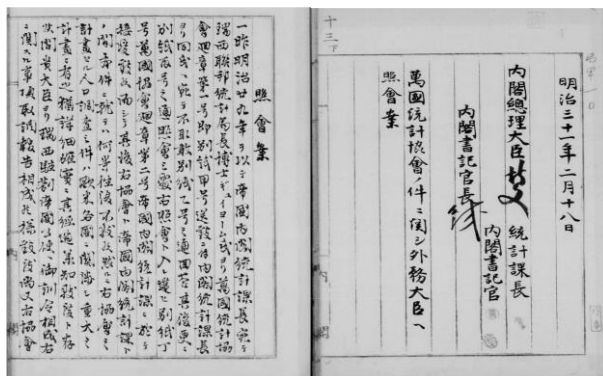
Архивтік құжаттар айғақ болғандай XIX ғасырдың соңында Жапонияда жергілікті өзін-өзі басқару органдарын қалыптастыру ісінде демографиялық фактор негізгі талапқа айналды. 1891 жылғы № 59-шы Императорлық жарлықпен бекітілген «Префектуралық жиналыс депутаттарының саны туралы ереже» 府県会議員定数規則 жергілікті өкілді органдардағы депутаттық мандаттарды халық санына пропорционалды түрде бөлудің қатаң шкаласын бекітті. Заңнаманың 1-бабына сәйкес, префектура халқының саны 700 мыңға дейін болса, квота 30 депутатпен шектелді 管内ノ人口七十万迄ハ議員三十人. Демографиялық өсімге байланысты мандат саны сатылай артты: 700 мыңнан 1 миллионға дейінгі аралықта әрбір қосымша 50 мың адамға 1 депутаттан 七十万以上百万迄ハ五万ヲ加フル毎ニ一人ヲ増シ, ал 1 миллионнан асқанда әрбір 70 мың 百万以上ハ七万ヲ加フル毎ニ一人ヲ増ス тұрғынға 1 депутаттан қосылып отырды (Ajia Rekishi Shiryō Sentā, Архив шифры A03020099100, Архив нөмірі О.- 00967100, Жапония Ұлттық Архиві, 1891ж. П.04).

Тарихи деректе көрсетілгендей «нормативтік актіде әкімшілік-аумақтық бірліктер «округтер мен қалалар» 郡市 бойынша сайлау округтерін халық тығыздығына қарай бөлу 人口ニ応シテ每郡市ニ割当選挙スル және демографиялық өзгерістер орын алған жағдайда квоталарды тек кезекті сайлау кезеңінде ғана қайта қарау 人口増減ノ為メ...其改選期ヲ待テ之ヲ増減ス可シ ережелері бекітілді. Бұл құжат Мэйджи үкіметінің халық статистикасын мемлекеттік-әкімшілік құрылымды реттеуде практикалық құрал ретінде тиімді пайдаланғанын дәлелдейді. Аталмыш құжат Император Муцухитоның 睦仁 жарлығымен және Ішкі Істер Министрі Щинагава Яджироудың 内務大臣品川彌二郎 бекітуімен ресми күшіне енген (Ajia Rekishi Shiryō Sentā, Архив шифры A03020099100, Архив нөмірі О.00967100, Жапония Ұлттық Архиві, 1891ж. П.05).

Мэйджи дәуірі Ішкі істер министрлігінің жоғарыда аталған архивтік деректеріне сәйкес, 1891 жылы «Префектуралық жүйе» 府県制 мен «округтік жүйе» 郡制 кезең-кезеңімен енгізіліп, алғаш рет 11 префектурада «округтік жүйе» 郡制, ал 10 префектурада «Префектуралық жүйе» 府県制 жүзеге асырылғанын көреміз. Архивтік құжаттарға сүйене отырып, тарихи реформалар жергілікті басқару құрылымын қайта ұйымдастырумен қатар, халықты есепке алу мен әкімшілік статистиканы біріздендіруге институционалдық негіз қалады деп толық айта аламыз. Мәселен, «Халықты зерттеу әдістері» 人口調査方法 тың әрі бірыңғай тәртіппен бекітілуі әр префектурада халық санағын бірдей әдістеме бойынша

жүргізуге мүмкіндік беріп, өңіраралық статистикалық деректердің салыстырмалылығын арттырды. Бұдан бөлек, «Кіріс пен шығыс бюджетінің құрылымы» 歳入出予算式 мен қаржылық реттеу нормаларының енгізілуі XIX ғасырдағы демографиялық статистиканың жергілікті әкімшілік жүйенің тұрақты қызметіне айналғанын көрсетеді. Яғни, Мэйджи мемлекеті бұл кезеңде халық санағын жекелеген есептік шарадан мемлекеттік басқарудың институционалдық тетігіне көтерді. Жапонияның демографиялық үрдістерді бақылау мен жүргізуде шетелдік тәжірибеге жүгінгендігін әрі Халықаралық статистикалық институтымен байланыс орнату және жаһандық халық санағы жоспарлары бойынша ақпарат алмасқандығын архивтік құжаттардан көруге болады. Мәселен, 1896 ж. 28 наурыз бен 1898 ж. 18 ақпан аралығындағы Сыртқы істер министрінің «Швейцариядағы Мемлекеттік министрге Халықаралық статистикалық қауымдастық жоспарлаған халық санағына қатысты мәселелер бойынша сауалнама есебін» алып қарастыруға болады.

Архивтік құжат. № 4.

Азия тарихи жазбалар орталығы, Швейцариядағы Жапония Императорлық министріне нұсқаулық», Жапония Ұлттық Архиві. Архив шифры A15113199000, Архив нөмірі Rui.-00811100,

(Мэйджи дәуірі XXXI-ші жыл) 1898 ж. П.13-13 артқы бет.

Japan Center for Asian Historical Records (JACAR), "Instructions to the Japanese Imperial Minister in Switzerland," Archival Ref. A15113199000, Archival No. Rui.-00811100,

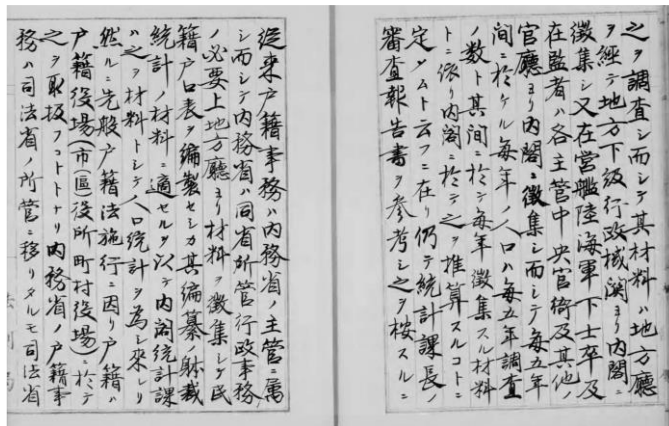
National Archives of Japan, Meiji 31 (1898), pp. 13-13 verso.

Министрлер кабинетінің хатшысы Масахиса Мотояма мен Жапония империялық статистика бөлімінің басшысы Швейцария Конфедерациясы Статистика бюросының директоры Луи Гийомға (Dr. Louis Guillaume) Мейджи архивтік дерегі 万国統計協会ノ計画セル人口調査ニ関スル事項及該協会ニ加盟ノ手續并協会ノ性質等調査報告方外務大臣ヲシテ瑞西駐劄帝国公使ニ訓令セシム көрсеткендей 18 ақпан 1898 жылғы тарихи құжатта Халықаралық статистикалық қауымдастықтың талабы бойынша сауалнама жасалған. 1896 жылы (Мэйджи XXIX ж.) Швейцария Конфедерациясы Статистика бюросының директоры Халықаралық статистикалық қауымдастықтың №1 циркулярын Жапонияның Министрлер Кабинеті жанындағы Статистика бөліміне жолдаған. Тараптар арасындағы алғашқы хат-хабар алмасудағы техникалық-бюрократиялық кедергілерге қарамастан, Токио әкімшілігі Еуропа мен Америкада кеңінен қанат жайған бұл ауқымды халық санағы жобасына жоғары қызығушылық танытты. Осыған байланысты, Жапонияның Швейцариядағы елшілігі арқылы Қауымдастықтың құрылымы мен халықты есепке алу әдіснамасын егжей-тегжейлі зерттеп, ресми есеп дайындау туралы Сыртқы істер министрлігі деңгейінде тапсырма берілген (Ajia Rekishi Shiryō Sentā, Архив шифры A15113199000, Архив нөмірі Rui00811100, Жапония Ұлттық Архиві, 1898 ж. П.13-13 к.б.). Яғни, XIX ғасырдың соңында Жапония халықаралық демографиялық стандарттарға интеграциялануға ерекше көңіл бөлгенін тарихи құжаттар растайды.

Халық санын зерттеу әдісінің қайта қаралуы жайлы 1898 жыл 8 шілде мен 1 қараша аралығында № 38-ші бюроның 1898 жыл 20 қазандағы жарлығында «статистикалық

деректердің алғашқы зерттеуі Мэйджи дәуірі XXXI-ші жылдың 31 желтоқсанында жүргізіледі. Содан кейін, әрбір бес жыл сайын деректер бухгалтерлік кітап арқылы қадағаланады. Деректерді Министрлер Кабинетіне жергілікті әкімшілік органдардан жергілікті үкімет мекемелері тарапынан жиналатындығы» жазылған (Ajia Rekishi Shiryō Sentā, Архив шифры A15113198900, Архив нөмірі Rui00811100, Жапония Ұлттық Архиві, 1898 ж. П.14).

Архивтік құжат. № 5.

Азия тарихи жазбалар орталығы, «Халық статистикасы бойынша сауалнама әдісін қайта қарау және статистикалық кестелер мен парақтардан материалдар жинау. 1898 ж. 8 шілде – 1898 ж. 1 қараша»

Архив шифры. A15113198900, Архив нөмірі. Rui00811100, Жапония Ұлттық Архиві, (Мэйджи дәуірі XXXI-ші жыл) 1898 ж. П. 14-15.

Japan Center for Asian Historical Records (JACAR), "Revision of the Population Statistics Survey Method and Collection of Data Using Statistical Tables and Enumeration Sheets," 8 July – 1 November 1898, Archival Ref. A15113198900, Archival No. Rui.-00811100, National Archives of Japan, Meiji 31 (1898), pp. 14-15.

Архивтік құжаттың жалғасында «әскери-теңіз күштерінің, армия мен флоттың сержанттары мен қатардағы сарбаздары сондай-ақ түрмеде отырғандар жайлы статистикалық деректер Министрлер Кабинетіне тиісті бақылаушы орталық үкімет және басқа да мемлекеттік мекемелер тарапынан жиналатынын байқаймыз. Әрбір бесжылдық кезеңдегі жылдық халық саны әр бес жыл сайын зерттелген адамдар санына және олардың арасындағы әр жыл сайын жиналған деректерге негізделіп есептеледі делінген. Статистика бөлімінің басшысының шолу есебіне сүйене отырып, дәстүрлі түрде отбасын тіркеу істері Ішкі істер министрлігіне тиесілі деп есептелді. Ішкі істер министрлігі өз құзыретіндегі әкімшілік істердің қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін жергілікті басқару органдарынан материалдар жинап, азаматтық хал актілерін тіркеу арқылы отбасы үй шаруашылығы тізімі жасалды (Ajia Rekishi Shiryō Sentā, Архив шифры A15113198900, Архив нөмірі Rui00811100, Жапония Ұлттық Архиві, 1898 ж. П.15).

Жоғарыдағы архивтік құжаттарды салыстырмалы талдайтын болсақ, Мэйджи дәуірінің соңына қарай Жапонияда халық санағының уақытша әкімшілік шарадан тұрақты мемлекеттік статистикалық жүйеге өткенін көруімізге болады. 1891 жылы тұңғыш рет 11 префектураға «округтік жүйе» 郡制, ал 10 префектураға «Префектуралық жүйе» 府県制 енгізілді. Соның нәтижесінде «Халықты зерттеу әдістері» 人口調査方法 бүкіл ел бойынша біріздендіріліп, өңіраралық статистикалық мәліметтердің салыстырмалылығы артқан. Ал 1898 жылғы халық санағына назар аударсақ, алғаш рет 5 жыл сайын тұрақты санақ жүргізу қағидасы бекітіліп, аралық жылдардағы санақ нәтижелері мен жыл сайынғы әкімшілік мәліметтерді біріктіру арқылы халық саны «статистикалық бағалау» 推算 әдісімен есептелетініне көз жеткіземіз. Бұл өзгеріс Жапонияда отбасы санын тіркеу 戸籍 деректерін жай тіркеу құралы ретінде емес, демографиялық өзгерістерді үздіксіз бақылауға мүмкіндік беретін ғылыми-статистикалық жүйеге айналдырғанын көрсетеді. Демек, Мэйджи үкіметі XIX ғ. соңына қарай халық санағын

әкімшілік есептен мемлекеттік демографиялық жоспарлау құралы деңгейіне көтерді.

1898 жылғы №II Императорлық жарлық әлеуметтік-денсаулық сақтау саясатын жүргізуде демографиялық индикаторларды ресми құрал ретінде пайдаланғандығын байқауға болады. Мысалы, жарлықтың I-ші бабында мемлекеттік мектептерге дәрігерлерді міндетті түрде тағайындау бекітілгенімен, жергілікті әкімдерге халқы 5 мыңнан аз елді-мекендегі 人口五千未満ノ町立学校 және ауылдық мектептерде белгілі бір уақытқа дәрігер тағайындамауға рұқсат берілген (Ajia Rekishi Shiryō Sentā Архив шифры A03020330100, Архив нөмірі O.03241100, 1898 ж. П.03). Яғни, мемлекеттің әкімшілік және қаржылай ресурстарды бөлуде елді мекендердің халық тығыздығы мен демографиялық салмағын тікелей басшылыққа алғанын көрсетеді. Демек, ауылдық және халқы аз елді мекендерге жеңілдіктер беру институционалдық тұрғыдан халықты есепке алу 戸口調査 нәтижесінде анықталған санға сүйенді. Сонымен қатар, бұл қаулы Мэйджи дәуіріндегі балалар өлімін азайту және өсіп келе жатқан ұрпақтың санитарлық-демографиялық сапасын арттыру саясатының құрамдас бөлігі болды. Архив мәтініндегі 人口五千未満 (халқы 5 мыңнан аз) деген нақты демографиялық шектеу Мэйджи үкіметінің халық статистикасын әкімшілік-аумақтық бөліністе денсаулық сақтау мен білім беру инфрақұрылымын нормалауда негізгі критерий ретінде қолданғанын айғақтайды (Ajia Rekishi Shiryō Sentā, Архив шифры A03020330100, Архив нөмірі O.03241100, 1898 ж. П.04).

Араға екі жыл салып № 27 жалпы құжат пен Әскер министрлігінің № 756 Күпия бөлім 機密課 құжатында әскери заңнама мен халықты есепке алу жүйесінің өзара байланысы тарихи құжаттарда айқын көрініс табады. Мысалы, Әскери министрлік 陸軍省 пен Бас штаб 參謀本部 арасындағы ресми хат-хабарларға сәйкес, «Реквизициялау істері туралы ережеге» өзгерістер енгізіліп, реквизицияланатын мүліктер мен ғимараттардың, кемелердің, сондай-ақ халықтың есептік кестелерінің 甲号表 форматы реформаланды. Аталған нормативтік түзетулерде нақты тұратын халық санының 現住人口 формуласы қайта айқындалды: жыл соңындағы ресми тіркелген халыққа 本籍人口 уақытша келгендерді 入寄留者 қосып, одан уақытша кеткендерді 出寄留者 қазармалар мен кемелердегі әскери қызметшілерді, сотталғандарды, Тайваньдағы азаматтар мен шетелдіктерді алып тастау бекітілді. Бұл реформа әскери мобилизациялық ресурстарды дәл есептеу мен бюрократиялық бақылауды жетілдіруге бағытталған (Ajia Rekishi Shiryō Sentā, Архив шифры C06083571800, Архив нөмірі M35-4-18, Соғыс министрлігі - Нидай күнделігі, 1902 ж. П.03-04).

Қазіргі таңдағы «отбасылық тіркеу» істері де Мейджи кезіндегі «1899 жыл 15 қарашадағы №1986 Азаматтық және қылмыстық істер бюросы директорының жауабы» 明治32年11月15日付け民刑第1986号民刑局長回答 мен «1952 жыл 14 қараша Азаматтық және қылмыстық істер бюросы директорының №629 жауабы» 昭和27年11月14日付け民事甲第629号民事局長回答 негізінде қабылданатынын аңғарамыз. Бұл жайлы Әділет министрлігінің «Азаматтық істер I-ші бөлім, № 1458 бір беттік жарлығында «Отбасы тізілімі туралы заңның» 25-бабы I-тармағы және 88-бабының I-тармағына сәйкес тіркелушінің тұрғылықты жері сол адамның тұрақты мекенжайы болуы міндетті емес, уақытша тұратын жерін көрсетсе де болатындығы жазылады (Hōmukuoku Minji Gyōsei, 2026: 1). Демек, аталмыш тарихи заңнамалық құжат Жапонияның демографиялық үрдісінің негізін қалаған Мейджи дәуірінің «отбасылық тіркеу істеріне» сүйеніп демографиялық үрдісті реттеуде әлі күнге дейін негізе алатын құнды заңнамалық база екенін атап өтуге болады.

Қорытынды. Жапония Ұлттық мұрағатынан XIX ғасырға тиесілі архивтік құжаттар Мэйджи үкіметінің «халық санын зерттеу» 戸口調査 мен «отбасы тіркеу» 戸籍 жүйесінің ұлттық деңгейде халық пен отбасы санын жүйелі түрде тіркеп бірізділікке көшуіне негізгі іргетас болды. Орталықтандырылған статистикалық бақылау механизмін қалыптастырған демографиялық жүйе санақ нәтижелерін жариялаудан гөрі, есепке алу жүйесінің әкімшілік сенімділігін қамтамасыз етуге басымдық бергенін аңғартады.

Мейджи дәуірінің 1875-1887 жылдары отбасы саны 7,6 % өсім көрсетіп, одан әрі орташа жылдық өсім 45,9 мың отбасын құрағаны зерттеу барысында анықталды. Демек, жылдық өсім қарқыны 0,6 % дегенді білдіреді. Зерттеу нәтижесіне орай бұл үрдіс халықтың көбеюі мен жаңа қоныстардың артып әкімшілік тіркеудің кеңеюін көрсетеді. Архив бойынша табиғи өсім 463 217 адам болуы керек еді, ал нақты өсім 562 514 адам болған. Арадағы айырмашылық 99 297 адамды құрайды. Сонда бұл табиғи өсімнен шамамен 21,4 % артық екенін білдіреді. Бұл артық өсім көші-қоннан гөрі отбасы тіркеу 戶籍 жүйесінің жетілдірілуі нәтижесінде бұрын тіркелмеген тұрғындардың жаңадан есепке алынғанын анықтайды. Жыныстық құрылым жағынан жүргізілген санақ жоғары дәлдікпен өткенін және халықтың жыныстық құрылымының салыстырмалы түрде тең болғанын көрсетеді. Зерттеу нәтижесі ұсынғандай туу саны өлімнен шамамен 40%-ға жоғары 1880 ж. соңында Жапонияда тұрақты табиғи өсім сақталғанын айғақтайды. Халық санағының сапалық тұрғыдан жаңа деңгейге көтерілгенін 1887 жылғы 31 желтоқсандағы «Отбасылық тіркеу істері» және «Халық санын зерттеу» 戶籍事務 戸口調査 құжатынан байқаймыз.

XIX ғасыр архивтік материалдары халықтың табиғи қозғалысын кешенді түрде бақылауға мүмкіндік береді. 1876 жылғы архивте негізгі мәселе «сәйкессіздік айырмашылығы, сауалнама, қайта ретке келтіру» болса, 1887 ж. архивте мұндай терминдердің орнына «туылу, өлім, тіркеу, тіркеуден шығару» сияқты демографиялық көрсеткіштер берілген. Яғни, статистиканың сапалық тұрғыдан жаңа кезеңге өткенін аңғарамыз. 1876 жылғы есепте санақтың сенімділігі дәлелденсе, 1887 ж. есепте мемлекет халықтың табиғи қозғалысын жіті қадағалауға алғаны білінеді. Тақырыптың зерттелу аясында «Тіркеу заңы» 戶籍法 (1871) мен кейінгі «Уақытша тұру ережелері» 寄留例式 азаматтардың мемлекеттегі ішкі қозғалысын, салық төлеуін және әскери міндеттілігін қатаң бақылауда ұстау үшін осылай жіктеп отырғандығын көреміз. Жапонияның XIX ғасырдағы тарихи құжаттарын демографиялық және әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан талдауда бұл екі көрсеткіш тұрақты миграция мен уақытша миграцияны ажыратуға мүмкіндік беретін басты статистикалық дереккөз деп айта аламыз. Сайлау округтерін халық тығыздығына қарай бөлу және демографиялық өзгерістер орын алған жағдайда квоталарды тек кезекті сайлау кезеңінде ғана қайта қарау ережелері Мэйджи үкіметінің халық статистикасын мемлекеттік-әкімшілік құрылымды реттеуде практикалық құрал ретінде тиімді пайдаланғанын дәлелдейді. Мэйджи үкіметінің халық статистикасын әкімшілік-аумақтық бөліністе, денсаулық сақтау мен білім беру инфрақұрылымын нормалауда негізгі критерий ретінде қолданғанын көреміз.

Зерттеу нәтижелері Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының «Қазақстан Республикасының демографиялық дамуының қазіргі заманғы тенденциялары (1991–2021 жж.)» (ЖТН: AP22785742) бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру жобасы аясына сәйкес келеді. Жапониядағы халық санағы мен демографиялық статистиканың тарихи қалыптасу тәжірибесін салыстырмалы тұрғыдан талдау ҚР-дағы тарихи демографиялық үдерістерді, халықты есепке алу жүйесінің эволюциясын және мемлекеттік саясатты зерттеудің тарихи әдіснамалық негізін кеңейтуге, әрі салыстырмалы демографиялық тарихи баламалы модель құрастыруға халықаралық зерттеулер тұрғысынан өлшеусіз үлес қосады.

Sources

Ajia Rekishi Shiryō Sentā, 1876 — *Ajia Rekishi Shiryō Sentā*, アジア歴史資料センターRef.A07061672300、請求番号記00956100「戸籍」記録材料・内務省第二回年報三、国立公文書館、明治九年、1876年。

(In Japanese)

Ajia Rekishi Shiryō Sentā, 1887 — *Ajia Rekishi Shiryō Sentā*, アジア歴史資料センター「戸籍事務 戸口調査」記録材料・功程報告・内務省Ref.A07061714800、請求番号記00976100、国立公文書館、明治二十年、1887年。(In Japanese)

Ajia Rekishi Shiryō Sentā, 1888 — *Ajia Rekishi Shiryō Sentā*, アジア歴史資料センターRef.A07061722800、

請求番号記00977100「戸籍事務 戸口調査」記録材料・功程報告・内務省、国立公文書館、明治二十一年十二月三十一日、1888年12月31日。(In Japanese)

Ajia Rekishi Shiryō Sentā, 1889 — *Ajia Rekishi Shiryō Sentā*, アジア歴史資料センター Ref.A07061731800、請求番号記00978100、「戸籍事務 戸口調査」記録材料・功程報告・内務省、国立公文書館、明治二十二年十二月三十一日、1889年12月31日。(In Japanese)

Ajia Rekishi Shiryō Sentā, 1890 — *Ajia Rekishi Shiryō Sentā*, アジア歴史資料センターRef.A03020067200、請求番号御00653100、「御署名原本・明治二十三年・勅令第七十一号・行政又ハ司法区域ニ関スル市ノ所属」国立公文書館、明治23年04月30日。(In Japanese)

Ajia Rekishi Shiryō Sentā, 1890 — *Ajia Rekishi Shiryō Sentā*, アジア歴史資料センターRef.A15112194300、請求番号類00534100、「内務省市町村人口調査方ヲ令ス」公文類聚・第十四編・明治二十三年・第八十八巻・民法八・戸籍・財産・契約、国立公文書館、明治23年7月14日～明治23年7月14日、1890年。(In Japanese)

Ajia Rekishi Shiryō Sentā, 1891 — *Ajia Rekishi Shiryō Sentā*, アジア歴史資料センターRef.A07061737000、請求番号記00979100「県治事務 府県制郡制実施」記録材料・功程報告・内務省、国立公文書館、明治二十四年、1891年。(In Japanese)

Ajia Rekishi Shiryō Sentā, 1891 — *Ajia Rekishi Shiryō Sentā*, アジア歴史資料センターRef.A03020099100、請求番号御00967100、「御署名原本・明治二十四年・勅令第五十九号・府県会議員定数規則」、国立公文書館、明治24年06月09日。(In Japanese)

Ajia Rekishi Shiryō Sentā, 1898 — *Ajia Rekishi Shiryō Sentā*, アジア歴史資料センターRef.A15113199000、請求番号類00811100公文類聚・第二十二編・明治三十一年・第八巻・政綱七・地方自治七（市町村制七・間切島規程）・雑載、「万国統計協会ノ計画セル人口調査ニ関スル事項及該協会ニ加盟ノ手続并協会ノ性質等調査報告方外務大臣ヲシテ瑞西駐劄帝国公使ニ訓令セシム」国立公文書館。明治三十一年二月十八日。1898年12月31日。(In Japanese)

Ajia Rekishi Shiryō Sentā, 1898 — *Ajia Rekishi Shiryō Sentā*, アジア歴史資料センターRef.A15113198900、請求番号類00811100、「人口統計ノ調査方法ヲ改メ統計表及統計小票等ヲ以テ材料ヲ徴収ス」公文類聚・第二十二編・明治三十一年・第八巻・政綱七・地方自治七（市町村制七・間切島規程）・雑載、国立公文書館。明治31年7月8日～明治31年11月1日。1898年7月8日～1898年11月1日(In Japanese)

Ajia Rekishi Shiryō Sentā, 1898 — *Ajia Rekishi Shiryō Sentā*, アジア歴史資料センターRef.A03020330100、請求番号御03241100、「御署名原本・明治三十一年・勅令第二号・公立学校ニ学校医ヲ置ク」、国立公文書館、明治31年01月08日。(In Japanese)

Ajia Rekishi Shiryō Sentā, 1902 — *Ajia Rekishi Shiryō Sentā*, アジア歴史資料センターRef.C06083571800、請求番号陸軍省-貳大日記-M35-4-18,「徴発物件表雛形中改正の件」明治35年乾「貳大日記4月」防衛省防衛研究所。(In Japanese)

Дереккөздер

Ajia Rekishi Shiryō Sentā, 1876 — *Ajia Rekishi Shiryō Sentā*, Азия тарихи құжаттар орталығы, Архив шифры. A07061672300, Архив нөмірі. Ki00956100, «Отбасылық тізім» жазба материалдары, Ішкі істер министрлігі, ІІ-ші жылдық есеп, ІІІ-том, Жапония Ұлттық Архиві. (Мэйджи дәуірі ІХ-шы жыл) 1876 ж. П.1-2. (Жапон т.).

Ajia Rekishi Shiryō Sentā, 1887 — *Ajia Rekishi Shiryō Sentā*, Азия тарихи жазбалар орталығы, «Отбасын тіркеу істері: үй шаруашылығын зерттеу», жазба материалдары, ілгерілеу жайлы есеп, Ішкі істер министрлігі, Архив шифры. A07061714800, Архив нөмірі. Ki00976100, Жапония Ұлттық Архиві. (Мэйджи дәуірі XX-шы жыл) 1887 ж. П.71. (Жапон т.).

Ajia Rekishi Shiryō Sentā, 1888 — *Ajia Rekishi Shiryō Sentā*, Азия тарихи жазбалар орталығы, «Отбасылық тіркеу істері: Үй шаруашылығын зерттеу» жазба материалдары, жұмыс барысы туралы есеп» Ішкі істер министрлігі, Архив шифры. A07061722800, Архив нөмірі. Ki00977100, Жапония Ұлттық Архиві. (Мэйджи дәуірі XXI-ші жыл) 1888 ж. П.55. (Жапон т.).

Ajia Rekishi Shiryō Sentā, 1889 — *Ajia Rekishi Shiryō Sentā*, Азия тарихи жазбалар орталығы, «Отбасылық тіркеу істері: Үй шаруашылығын зерттеу» жазба материалдары, жұмыс барысы туралы есеп» Ішкі істер министрлігі, Архив шифры. A07061731800, Архив нөмірі. Ki00978100, Жапония Ұлттық Архиві. (Мэйджи дәуірі XXII-ші жыл) 1889 ж. П.81. (Жапон т.).

Ajia Rekishi Shiryō Sentā, 1890 — *Ajia Rekishi Shiryō Sentā*, Азия тарихи жазбалар орталығы, «Ішкі істер министрлігінің муниципалдық халықты зерттеу әдістері туралы қаулысы», Ресми құжаттар жинағы, XIV-том,

Мэйджи XXIII (1890), 88-том, Азаматтық кодекс VIII, Отбасылық тізілім, мүлік, келісімшарттар», 1890 ж. 14 шілде. Архив шифры A15112194300, Архив нөмірі. Rui00534100, Жапония Ұлттық Архиві, (Мэйджи дәуірі XXIII-ші жыл) 1890 ж. П.23. (Жапон т.).

Ajia Rekishi Shiryō Sentā, 1890 — *Ajia Rekishi Shiryō Sentā*, Азия тарихи жазбалар орталығы, «Түпнұсқа қол қойылған құжат, Мэйджи XXIII жыл (1890 ж.) 30 сәуір, Императорлық жарлық № 71, Әкімшілік немесе сот аумақтарына қатысты қалалардың аффилиациясы», Архив шифры A03020067200, Архив нөмірі O.00653100, Жапония Ұлттық Архиві, (Мэйджи дәуірі XXIII-ші жыл) 1890 ж. П.03-04. (Жапон т.).

Ajia Rekishi Shiryō Sentā, 1891 — *Ajia Rekishi Shiryō Sentā*, Азия тарихи жазбалар орталығы, «Префектуралық әкімшілік: Префектуралық және округтік жүйелерді енгізу», Жазба материалдары, Жұмыс барысы туралы есеп, Ішкі істер министрлігі, Архив шифры. A07061737000, Архив нөмірі. Ki00979100, Жапония Ұлттық Архиві. (Мэйджи дәуірі XXIV-ші жыл) 1891 ж. П.21. (Жапон т.).

Ajia Rekishi Shiryō Sentā, 1891 — *Ajia Rekishi Shiryō Sentā*, Азия тарихи жазбалар орталығы, Мэйджи 24 (1891) жылы 9 маусымда жарияланған №59 Императорлық жарлық: «Префектуралық жиналыс депутаттарының саны туралы ереже», Архив шифры. A03020099100, Архив нөмірі O.00967100, Жапония Ұлттық Архиві. (Мэйджи дәуірі XXIV-ші жыл) 1891 ж. П.04-05. (Жапон т.).

Ajia Rekishi Shiryō Sentā, 1898 — *Ajia Rekishi Shiryō Sentā*, Азия тарихи жазбалар орталығы, «Халықаралық статистикалық қауымдастық жоспарлаған халық санағына, оған қосылу рәсімдеріне және қауымдастықтың сипатына қатысты мәселелерге қатысты Сыртқы істер министрі Швейцариядағы Жапония Императорлық министріне осы мәселелерді тергеп, есеп беруді тапсырады», Ресми құжаттар жинағы XXII-том, Саяси жоспар VII-том, Жергілікті басқару VII-том, Муниципалдық жүйе VII-том, Магири аралының ережелері» Архив шифры. A15113199000, Архив нөмірі. Rui 00811100, Жапония Ұлттық Архиві. (Мэйджи дәуірі XXXI-ші жыл VIII -том) 1898 ж. П.13-13 қ. б. (Жапон т.).

Ajia Rekishi Shiryō Sentā, 1898 — *Ajia Rekishi Shiryō Sentā*, Азия тарихи жазбалар орталығы, «Халық статистикасы бойынша сауалнама әдісін қайта қарау және статистикалық кестелер мен статистикалық парақтарды пайдаланып материалдар жинау», Ресми құжаттар жинағы, XXII-том, Мэйджи XXXI (1898), VIII -том, Саяси жоспар VII-том, Жергілікті басқару VII-том, Муниципалдық жүйе VII-том, Магири аралының ережелері» Әртүрлі мәселелер, 1898 ж. 8 шілде - 1898 ж.1 қараша. Архив шифры. A15113198900, Архив нөмірі. Rui00811100, Жапония Ұлттық Архиві, (Мэйджи дәуірі XXXI-ші жыл) 1898 ж. П.14-15. (Жапон т.).

Ajia Rekishi Shiryō Sentā, 1898 — *Ajia Rekishi Shiryō Sentā*, Азия тарихи жазбалар орталығы, «Түпнұсқа қол қойылған құжат, Мэйджи XXXI ж. 8 қаңтар, Императорлық жарлық № 2, Мемлекеттік мектептерде мектеп дәрігерлері құрылады», Архив шифры. A03020330100, Архив нөмірі. O.03241100, Жапония Ұлттық Архиві, (Мэйджи дәуірі XXXI-ші жыл) 1898 ж. П.1-6. (Жапон т.).

Ajia Rekishi Shiryō Sentā, 1902 — *Ajia Rekishi Shiryō Sentā*, Азия тарихи жазбалар орталығы, «Талап етілген заттар тізімінің үлгісін қайта қарау туралы», Мэйджи XXXV ж., «Нидай күнделігі» Архив шифры. C06083571800, Архив нөмірі. Соғыс министрлігі - Нидай күнделігі M35-4-18, Қорғаныс министрлігі, Ұлттық қорғаныс зерттеулері институты архиві, (Мэйджи дәуірі XXXV-ші жыл) 1902 ж. П.03-04. (Жапон т.).

References

Maki, 1985 — *Maki, H.* “Jinshinkoseki Shimatsu” Dōwamondai Kenkyū: Ōsaka shiritsu Daigaku Dōwamondai Kenkyushitsu Kiyō, 8-Kan. P. 1-34. (In Japan.).

Hōmushō, 2015 — *Hōmushō* “Koseki Jōhōeno Mainanbā Tekiyōno HaniKoseki Todokedeni Kansuru Ronten tō Ni Tsuite” Koseki Seido Ni Kansuru Kenkyūkai Shiryō, Heisei 27-Nen 12 Tsuki 24-Nichi. P. 1–5. (In Japan.).

Hōmukyoku Minji Gyōsei 2020 — *Hōmukyoku Minji Gyōsei*, “Hōmukyoku Minji Gyōsei Buchō-Dono Tsuchihōhōmukyoku-Chōdono Hōmushō Minjikyoku Minji Dai Ichi Kachō “Koseki Todokedeno Todokede-Chini tsuite” Hōmushō Tamikazu Dai. 1458-Gō, July 30 2020. P. 1. (In Japan.).

Torizawa, 2011 — *Torizawa*, “Torizawa Takayuki, fūfu oyobi ko no uji to koseki seido gyōsei hōmu-ka “kokuritsu Kokkaitoshokan chōsa oyobi rippō kōsa-kyoku” Tōkyō. 2011, P. 53-77. (In Japan.).

Ishikawa, 1986 — *Ishikawa* “Mibun Tōroku Seido toshitenō Koseki Koseki Seidono Hikaku Hōseiteki Kōsatsu (Jiyū to Seigi). 1986. Vol. 37. No. 5 P. 134-148. (In Japan.).

Sakurai, 2016 — *Sakurai* “Mu koseki mondai o meguru genjō to ronten rippō to chōsa” 2016.10. No. 381. P. 98-112. (In Japan.).

Әдебиеттер

Maki, 1985 — *Maki, H.* 牧英正, 「壬申戸籍始末」同和問題研究: 大阪市立大学同和問題研究室紀要、1985年、38巻、1-34頁. (Жапон т.).

Hōmushō, 2015 — *Hōmushō* 法務省「戸籍情報へのマイナンバー適用の範囲・戸籍届出に関する論点等について」『戸籍制度に関する研究会資料』平成二七年一二月二四日、1–5頁. (Жапон т.).

Hōmukyoku Minji Gyōsei, 2020 — *Hōmukyoku Minji Gyōsei* 法務局民事行政部長 殿 地方法務局長 殿 法務省民事局民事第一課長 「戸籍届出の届出地について」 法務省民一第 1 4 5 8 号、令和 8 年 6 月 3 0 日、1 頁. (Жапон т.).

Torizawa, 2011—Torizawa, 鳥澤孝之、夫婦及び子の氏と戸籍制度行政法務課 『国立国会図書館調査及び立法考査局』東京、2 0 1 1 年、5 3 - 7 7 頁. (Жапон т.).

Ishikawa, 1986 — Ishikawa, 石川利夫「身分登録制度としての戸籍 戸籍制度の比較法制的考察」自由と正義三七巻五号一九八六年 (Жапон т.).

Sakurai, 2016 — Sakurai 桜井梓紗「無戸籍問題」をめぐる現状と論点」『立法と調査』2016.10、No.381、98-112頁. (Жапон т.).

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 4, pp. 1060-1077, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_4_1060-1077

DISCUSSIONS ON THE ANCIENT AND MEDIEVAL HISTORY OF KAZAKHSTAN DURING THE DISCUSSION OF THE ACADEMIC PUBLICATION "HISTORY OF THE KAZAKH SSR" IN THE 1950S

Mussagaliyeva Arailym Sabitovna¹, Kozybayeva Makhabbat Malikovna^{2*}

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University
(2 Satpayev Str., Astana, 10000, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Sciences (History), Professor, Department of History of Kazakhstan
 <https://orcid.org/0000-0002-1812-7152>. E-mail: arai0410@mail.ru

² L.N. Gumilyov Eurasian National University, National Congress of Historians
(2 Satpayev Str., Astana, 10000, Republic of Kazakhstan)
PhD, Associate Professor, Leading researcher at the Institute of Culture and Spiritual Development
«Alash»
 <https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>. E-mail: kozybayeva.m@mail.ru

*Corresponding author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2026
© Mussagaliyeva A.S., Kozybayeva M.M. 2026

Abstract. Introduction. This article analyzes the discussions on the ancient and medieval history of Kazakhstan that took place in the 1950s during the preparation and discussion of the academic publication "History of the Kazakh SSR". **Goals and objectives.** To analyze the content of the discussions on the history of Kazakhstan in the ancient and medieval periods during the preparation and discussion of "History of the Kazakh SSR" in the 1950s and to identify the main methodological approaches to interpreting the historical material. The sources used included archival documents of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR and the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan, manuscripts and reports of the first volume of "History of the Kazakh SSR," meeting minutes, and discussion participant reviews. The article utilized a comparative historical method, a problem-chronological approach, and a content analysis of texts to identify the influence of Marxist-Leninist methodology on the interpretation of Kazakhstan's history. **Results.** The study's findings demonstrate that the 1950s debates surrounding the "History of the Kazakh SSR" revealed sharp contradictions regarding historical periodization, the nature of feudal relations, the role of the Mongol conquest, and the formation of the Kazakh people. Party positions actively influenced the interpretation of historical events, and the final editions of the multi-volume work reflected a compromise between scholarly arguments and political pressure. **Conclusion.** It is concluded that the discussions on the history of Kazakhstan during the preparation of the first volume of the "History of the Kazakh SSR" in the 1950s demonstrate that scholarly interpretations were formed in a context of close interaction between historical research and party ideology. The discussions revealed tensions between objective historical data and political demands, which significantly influenced the content and structure of the final publication.

Keywords: historiography of Kazakhstan, "History of the Kazakh SSR", Soviet historical science, discussion, periodization, ancient and medieval history of Kazakhstan, Marxist-Leninist methodology
Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the project of program-targeted financing of the MSHE RK on the topic "Comprehensive interdisciplinary study of the intellectual history of the 20th – first quarter of the 21st centuries based on the analysis of the works of Kazakh historians and writers" (registration number: BR28713085)

For citation: Mussagaliyeva A.S., Kozybayeva M.M. Discussions on the ancient and medieval history of Kazakhstan during the discussion of the academic publication "History of the Kazakh SSR" in the 1950s. // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Vol. 13. No. 4. Pp. 1060–1077. (In Rus.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_1060-1077

1950-ЖЫЛДАРЫ «ҚАЗАҚ КСР ТАРИХЫ» АКАДЕМИЯЛЫҚ БАСЫЛЫМЫН ДАЙЫНДАУ ЖӘНЕ ТАЛҚЫЛАУ БАРЫСЫНДА ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТАРИХЫНА ҚАТЫСТЫ ПІКІРТАЛАСТАР

Мұсағалиева Арайлым Сәбитқызы¹, Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы^{2*}

¹ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
 (2, Сәтбаев көш., Астана 010008, Қазақстан Республикасы)
 Тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан тарихы кафедрасы
 <https://orcid.org/0000-0002-1812-7152>. E-mail: arai0410@mail.ru

² Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Тарихшылардың ұлттық конгресі
 (2, Сәтбаев көш., Астана 010008, Қазақстан Республикасы)
 PhD докторы, Қауымдастырылған профессор, «Алаш» мәдениет және рухани даму институтының жетекші ғылыми қызметкері
 <https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>. E-mail: kozybayeva.m@mail.ru

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2026
 © Мұсағалиева А.С., Қозыбаева М.М. 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақала Қазақстанның ежелгі және ортағасырлық тарихына қатысты 1950-жылдары «Қазақ КСР тарихы» академиялық басылымын дайындау және талқылау барысында өткен пікірталастарды талдауға арналған. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – «Қазақ КСР тарихын» дайындау және талқылау үдерісіндегі Қазақстанның ежелгі және ортағасырлық кезеңдеріне қатысты пікірталастардың мазмұнын талдау, тарихи материалды түсіндірудегі негізгі әдіснамалық ұстанымдарды анықтау. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу барысында Қазақ КСР Ғылым академиясы мен Қазақстан КП ОК архив құжаттары, «Қазақ КСР тарихы» бірінші томының қолжазбалары мен есептері, пікірталасқа қатысушылардың отырыс хаттамалары мен шешімдері дереккөз ретінде пайдаланылды. Мақалада салыстырмалы-тарихи әдіс, проблемалық-хронологиялық тәсіл және мәтіндерді контенттік талдау әдісі қолданылды. Бұл әдістер Қазақстан тарихын түсіндіруге маркстік-лениндік әдіснаманың ықпалын анықтауға мүмкіндік берді. *Нәтижелер.* Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, 1950-жылдары «Қазақ КСР тарихы» төңірегіндегі пікірталастар тарихты кезеңдеу, феодалдық қатынастардың сипаты, моңғол шапқыншылығының рөлі және қазақ халқының қалыптасуы мәселелеріндегі өткір қайшылықтарды айқындады. Партиялық ұстанымдар тарихи оқиғаларды түсіндіруге белсенді әсер етті, ал көптомдықтың соңғы редакциялары ғылыми дәлелдер мен саяси қысым арасындағы ымыраны көрсетті. *Қорытынды.* Қазақстан тарихына қатысты пікірталастар «Қазақ КСР тарихының» бірінші томын дайындау барысында ғылыми түсіндірулердің тарихи зерттеулер мен партиялық идеологияның тығыз өзара ықпалы жағдайында қалыптасқанын көрсетті. Пікірталастар объективті тарихи деректер мен саяси

талаптардың арасындағы қайшылықты айқындап, бұл жағдай түпкілікті басылымның мазмұны мен құрылымына елеулі ықпал етті деген қорытынды жасалады.

Түйін сөздер: Қазақстан тарихнамасы, «Қазақ КСР тарихы», кеңестік тарих ғылымы, пікірталас, кезеңдеу, Қазақстанның ежелгі және ортағасырлық тарихы, маркстік-лениндік әдіснама.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Қазақстандық тарихшылар мен әдебиетшілердің шығармаларын талдау негізінде XX – XXI ғасырдың бірінші ширегіндегі зияткерлік тарихты кешенді пәнаралық зерттеу» тақырыбындағы бағдарламалық мақсатты қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында дайындалды (тіркеу нөмірі: BR28713085).

Дәйексөз үшін: Мұсағалиева А.С., Қозыбаева М.М. 1950-жылдары «Қазақ КСР тарихы» академиялық басылымын дайындау және талқылау барысында Қазақстанның ежелгі және ортағасырлық тарихына қатысты пікірталастар // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Т. 13. № 4. 1060–1077 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_1060-1077

ДИСКУССИИ ПО ДРЕВНЕЙ И СРЕДНЕВЕКОВОЙ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА В ХОДЕ ОБСУЖДЕНИЯ АКАДЕМИЧЕСКОГО ИЗДАНИЯ «ИСТОРИЯ КАЗАХСКОЙ ССР» В 1950-Х ГГ.

Мусағалиева Арайлым Сабитовна¹, Козыбаева Махаббат Маликовна^{2*}

¹ Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(2, ул. Сатпаева, Астана, 010008, Республика Казахстан)
доктор исторических наук, профессор кафедры истории Казахстана
 <https://orcid.org/0000-0002-1812-7152>. E-mail: arai0410@mail.ru

² Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Национальный конгресс историков
(2, ул. Сатпаева, Астана, 010008, Республика Казахстан)
PhD, ассоциированный профессор, ведущий научный сотрудник Института культуры и духовного развития «Алаш»
 <https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>. E-mail: kozybayeva.m@mail.ru

*Автор-корреспондент

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Мусағалиева А.С., Козыбаева М.М., 2026

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена анализу дискуссий по древней и средневековой истории Казахстана, проходивших в 1950-х гг. в ходе подготовки и обсуждения академического издания «История Казахской ССР». *Цель и задачи исследования* – проанализировать содержание дискуссий по истории Казахстана древнего и средневекового периода в процессе подготовки и обсуждения «Истории Казахской ССР» в 1950-х гг., выявить основные методологические подходы к интерпретации исторического материала. В качестве источников привлекались архивные документы АН КазССР и ЦК КП Казахстана, рукописи и отчеты первого тома «Истории Казахской ССР», протоколы заседаний и рецензии участников дискуссий. В статье применялись сравнительно-исторический метод, проблемно-хронологический подход, а также контент-анализ текстов, позволяющий выявить влияние марксистско-ленинской методологии на интерпретацию истории Казахстана. *Результаты.* Результаты исследования показали, что дискуссии 1950-х гг. вокруг «Истории Казахской ССР» выявляли острые противоречия в вопросах периодизации истории, характера феодальных отношений, роли монгольского завоевания и формирования казахской народности; партийные установки активно влияли на интерпретацию исторических событий, а итоговые редакции многотомника отражали компромисс между научными доводами и

политическим давлением. **Выводы.** Делается вывод о том, что дискуссии по истории Казахстана в ходе подготовки первого тома «Истории Казахской ССР» в 1950-х гг. демонстрируют, что научные интерпретации формировались в условиях тесного взаимодействия исторических исследований и партийной идеологии; дискуссии выявляли напряжение между объективными историческими данными и политическими требованиями, что существенно влияло на содержание и структуру итогового издания.

Ключевые слова: историография Казахстана, «История Казахской ССР», советская историческая наука, дискуссия, периодизация, древняя и средневековая история Казахстана, марксистско-ленинская методология

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования МНВО РК «Комплексное междисциплинарное исследование интеллектуальной истории XX – первой четверти XXI вв. на основе анализа произведений казахстанских историков и литераторов» (регистрационный номер: BR28713085).

Для цитирования: Мусагалиева А.С., Козыбаева М.М. Дискуссии по древней и средневековой истории Казахстана в ходе обсуждения академического издания «История Казахской ССР» в 1950-х гг. // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Т. 13. № 4. С. 1060–1077. (На рус.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_1060-1077

Введение

В историографии советского Казахстана важное место занимала подготовка академического издания «История Казахской ССР». В советский период многотомные обобщающие труды рассматривались как фундаментальные исследования, призванные систематизировать накопленные исторические знания и представить целостную картину исторического развития страны. Они служили основой для дальнейших исследований и во многом определяли направления развития исторической науки. Вместе с тем подготовка первых обобщающих трудов по истории Казахстана вызвала широкий научный интерес, поскольку многие рассматривавшиеся в них проблемы оставались дискуссионными и требовали дальнейшего изучения и научного осмысления.

В 1950-е гг. подготовка и публикация многотомного академического издания «История Казахской ССР» сопровождалась активными научными дискуссиями, в центре которых находились ключевые проблемы древней и средневековой истории Казахстана. Основное внимание исследователей было сосредоточено на вопросах периодизации исторического процесса, характере общественно-экономических отношений, последствиях монгольского завоевания, особенностях политического развития и формировании раннефеодальных государств на территории Казахстана.

Научные дискуссии проходили в условиях жесткой идеологической регламентации и основывались на принципах марксистско-ленинской методологии, что существенно определяло содержание и направленность исторических интерпретаций. Партийно-идеологические установки оказывали влияние как на постановку исследовательских проблем, так и на оценку отдельных исторических событий и процессов. Статья посвящена анализу содержания и динамики научных дискуссий, выявлению позиций и методологических подходов их участников, а также определению роли партийно-идеологического давления в формировании концепции третьего издания «Истории Казахской ССР».

Материалы и методы

Материалы исследования охватывают широкий комплекс опубликованных и архивных источников, позволяющих проследить развитие исторической науки Казахстана в 1940–1950-е гг. К числу опубликованных источников относятся многотомное издание «История Казахской ССР» (первое издание 1943 г. и последующие переработанные версии), труды советских историков, а также критические статьи и рецензии, опубликованные в периодической печати рассматриваемого периода. Значительную часть источниковой базы составили архивные материалы, выявленные в фондах Архива Президента Республики

Казахстан (АП РК) и Научного архива АН КазССР (НА АН КазССР). Особую ценность представляют партийные постановления и решения ЦК ВКП(б) Казахстана и его комиссий, определявшие основные направления и идеологические рамки развития исторической науки, а также стенограммы заседаний редакционной коллегии третьего издания «Истории Казахской ССР». Важное место занимают материалы научных дискуссий, отражающие позиции отдельных исследователей, характер аргументации и содержание разногласий по ключевым проблемам древней и средневековой истории Казахстана. Комплексное использование этих источников позволило реконструировать процесс подготовки академического издания и выявить влияние научных, историографических и партийно-идеологических факторов на формирование его концепции.

Методологическую основу исследования составили принципы историзма, объективности и системности, позволившие рассмотреть дискуссии по древней и средневековой истории Казахстана в тесной связи с развитием советской исторической науки и общественно-политическими условиями 1950-х гг. Принцип историзма обеспечил анализ научных позиций с учетом конкретно-исторических условий их формирования, особенностей советской историографической традиции и изменений в политико-идеологических установках.

Основным методом исследования являлся историографический анализ, направленный на выявление основных направлений научных дискуссий, концептуальных подходов и особенностей интерпретации ключевых проблем древней и средневековой истории Казахстана. Сравнительно-исторический метод применялся для сопоставления позиций исследователей, вариантов подготовки и материалов академического издания «История Казахской ССР», что позволило выявить различия и изменения в трактовке отдельных исторических сюжетов. Проблемно-хронологический подход позволил проследить динамику дискуссий в процессе подготовки издания и определить основные этапы формирования его концептуальной основы. Контент-анализ применялся для выявления характерной терминологии, способов аргументации, оценочных формулировок и идеологических установок, отраженных в источниках. Комплексное применение указанных методов позволило раскрыть содержание и динамику научных дискуссий, определить роль отдельных исследователей в их развитии, а также выявить взаимодействие научных, историографических и политико-идеологических факторов в формировании концепции древней и средневековой истории Казахстана в 1950-е гг.

Обсуждение

Обзор литературы по теме статьи включает несколько групп исследований, отражающих основные этапы развития советской и постсоветской историографии. В советский период значительное внимание уделялось подготовке обобщающих трудов, среди которых центральное место занимало многотомное издание «История Казахской ССР» (История Казахской ССР, 1943; 1949; 1957). Эти работы создавались в рамках марксистско-ленинской методологии и отражали официальную концепцию исторического процесса, акцентируя внимание на классовой борьбе и социально-экономических факторах. Одновременно в научной периодике публиковались рецензии и критические статьи, посвященные отдельным положениям многотомника. Однако характер критики был идеологически обусловлен и во многом направлен на выявление и устранение «отклонений» от официальной партийной линии (Шоинбаев и др., 1950).

Особое значение имеют труды советских историков, непосредственно участвовавших в разработке концепции истории Казахстана, — А.Х. Маргулана, Г.Ф. Дахшлейгера, В.Ф. Шахматова (Маргулан, 1950; Дахшлейгер, 1952; 1952а; Шахматов, Дахшлейгер, 1953). Их научные работы и деятельность стали предметом обсуждения и критики, что позволяет проследить сложное взаимодействие научных и идеологических факторов в развитии исторической науки.

В постсоветский период интерес к данной проблематике существенно возрос. Казахские и российские исследователи М.К. Козыбаев (Козыбаев, 2006), Л.А. Сидорова (Сидорова, 1997), Д.Л. Бранденбергер и А.М. Дубровский (Бранденбергер, Дубровский, 1999), Г. Бордюгов и В. Бухараев (Бордюгов, Бухараев, 2011), О.В. Гришаев (Гришаев, 2013), В.В. Тихонов (Тихонов, 2016) изучали влияние партийной идеологии на развитие исторической науки, особенности интерпретации древней и средневековой истории, а также переосмысливали научные дискуссии 1940–1950-х гг. В современной историографии прослеживается переход от идеологически заданных интерпретаций советского периода к более критическому осмыслению механизмов формирования исторического знания и его зависимости от политико-идеологического контекста.

Результаты

Академическое издание «История Казахской ССР» вышло в 1943 г. под редакцией А.М. Панкратовой и М. Абдыхалыкова (История Казахской ССР, 1943) и стало первым фундаментальным трудом, представившим историю Казахстана как целостный исторический процесс. Издание было выдвинуто на соискание Сталинской премии, однако впоследствии подверглось критике за идеологические и методологические расхождения с официальными установками советской исторической науки. При этом в разделах по истории Казахстана до XIX в. влияние марксистско-ленинской методологии проявлялось относительно слабее. Обсуждение и критика издания начались уже в 1944 г. и были тесно связаны с деятельностью А.М. Панкратовой, а последовавшая дискуссия оказала влияние на дальнейшую разработку концепции и подготовку новых изданий «Истории Казахской ССР».

В мае–июне 1944 г. в Москве прошло совещание историков и сотрудников аппарата ЦК ВКП(б). Его проведение было обусловлено тем, что к началу 1944 г. в ЦК поступили сведения о том, что некоторые историки отклоняются от марксистско-ленинской методологии при интерпретации исторических событий (Гришаев, 2013: 132). В докладе секретаря ЦК ВКП(б) Г.М. Маленкова был поставлен вопрос «о применимости теории «меньшего зла» в отношении присоединения народов Средней Азии в России» (Бранденбергер, Дубровский, 1999: 148). Главный удар был нанесен по редактору «Истории Казахской ССР» А.М. Панкратовой, которая получила замечание, что она потакала националистическим тенденциям, поскольку авторы издания поставили под сомнение формулу о «наименьшем зле» применительно к факту завоевания царизмом Казахстана (Национальные истории, 2003: 41). На совещании было предложено подготовить новый, «подлинно научный» труд по истории Казахстана (Бранденбергер, Дубровский, 1999: 153). Таким образом, исключалось как вторжение ученых в пределы компетенции партийной власти, так и любой прорыв свободной творческой мысли (Новые документы, 1991: 188–205).

В свете итогов совещания по проблемам исторической науки, ЦК КП(б) Казахстана поспешил отчитаться перед Москвой о состоянии идеологической работы в Казахской партийной организации (Национальные истории, 2003: 41). Было решено, что впредь историки должны вести работу исключительно в рамках устоявшейся марксистско-ленинской парадигмы, формационного подхода и советского патриотизма (Гришаев 2013: 136). Позже критика была высказана в рецензии на «Историю Казахской ССР» (О подготовке 2-го издания, 1945) и в постановлении ЦК КП(б) Казахстана от 14 августа 1945 г. «О подготовке второго издания «Истории Казахской ССР». В них отмечалось, что в «Истории Казахской ССР» были допущены серьезные идеологические просчеты при освещении ключевых вопросов прошлого Казахстана. Главный из них заключался в том, что дореволюционная история казахского народа трактовалась не через развитие производительных сил и отношений, а, главным образом, как борьба за независимость» (О подготовке 2-го издания, 1945: 3). Данная рецензия была также опубликована в журнале «Известия АН КазССР» (О подготовке 2-го издания, 1946: 1–5).

Особенно большой критике подвергся раздел «Народы Казахстана в период независимости», посвященный истории Казахстана, начиная с древнейших времен до XIX в.,

написанный историками А. Бернштамом и М. Вяткиным. В рецензии отмечалось, что авторы ошибочно отнесли к периоду независимости время монгольского завоевания Казахстана, неправильно утверждая, что татаро-монгольское завоевание способствовало складыванию и развитию казахской народности: «Вопреки историческим фактам и указаниям классиков марксизма-ленинизма составители «Истории Казахской ССР» дали неправильную оценку татаро-монгольскому завоеванию, не показали глубоко реакционную роль монгольского ига, принесшего огромный вред казахскому народу и задержавшего его историческое развитие на целые столетия» (О подготовке 2-го издания, 1946: 3). По мнению рецензентов, в «Истории Казахской ССР» казахское государство XV–XVIII вв. объявлялось прочным и могущественным государством, приукрашались патриархально-феодалыные отношения казахов, и было недостаточно показано угнетение трудящихся со стороны казахских султанов и ханов (О подготовке 2-го издания, 1946: 3).

В 1949 г. на заседании Ученого Совета Института истории, археологии и этнографии АН КазССР был обсужден план-проспект второго издания «Истории Казахской ССР». Руководителями темы были ответственные редакторы второго издания И.О. Омаров и А.М. Панкратова, исполнителями – доктора исторических наук С.Н. Покровский, А. Баяевский, кандидаты исторических наук А.Н. Нусупбеков, А.Б. Турсунбаев, А.П. Кучкин, кандидат филологических наук Е. Исмаилов, заслуженный деятель науки КазССР Н.Т. Тимофеев. По итогам работ в 1949 г. было опубликовано 2-е дополненное издание «Истории Казахской ССР» в 2 томах под общей редакцией И.О. Омарова и А.М. Панкратовой (История Казахской ССР, 1949).

В период с 3 по 20 января 1950 г. в Институте истории АН СССР проводилась проверка. По оценке комиссии, в неудовлетворительном состоянии находилась подготовка фундаментальных многотомных изданий по истории СССР, всеобщей истории и истории Москвы. Существенным недостатком работы института считался перекос в сторону изучения древнейших эпох, тогда как новейшая история, включая историю СССР, оказалась на второстепенных позициях (Тихонов, 2016: 257). Поэтому на повестку дня вновь встал вопрос о подготовке новых многотомных изданий по истории СССР, в том числе по истории Казахстана. В 1950 г. в отчете Института истории, археологии и этнографии АН КазССР отмечалось, что основные научные силы необходимо сосредоточить на подготовке нового многотомного исследования «История Казахской ССР», также был представлен проспект издания, который включал пять томов. Если для первых трех томов были указаны лишь хронологические границы, два последних тома имели характеристики периодов по существу (НА АН КазССР. Ф. 11. Оп. 1. Д. 67. Л. 34–38). Утвержденные властью оценки отечественной истории должны были соответствовать теоретическим догмам, поэтому была организована широкая дискуссия о теории исторического процесса, прежде всего о периодизации (Тихонов 2016: 6–7). Ее целью было повысить теоретический уровень исторической науки и укрепить роль официальных теоретических установок (Историк и власть, 2005: 599).

Подготовка нового издания сопровождалась критикой изданных работ. В газете «Правда» от 26 декабря 1950 г. была опубликована статья «За марксистско-ленинское освещение вопросов истории Казахстана» (авторы: Т. Шоинбаев, Х. Айдарова, А. Якунин) (Шоинбаев и др., 1950). Авторы статьи подвергли критике первое и второе издание «Истории Казахской ССР» за «идеализацию реакционных феодально-ханских порядков и возвеличивание деятельности ханов и султанов. В статье особо подвергся критике Е. Бекмаханов – член редакционной коллегии и один из авторов «Истории Казахской ССР» за освещение движения Кенесары Касымова в монографии «Казахстан в 20–40-е годы XIX века», вышедшей в 1947 г. Авторы статьи пришли к выводу, что перед историками Казахстана была поставлена задача: «на основе марксистско-ленинского учения создать подлинно научные исследования, глубоко и правдиво освещающие историю Казахстана» (Шоинбаев и др., 1950: 3). Данная статья была также опубликована в журнале «Большевик Казахстана» и стала основой для широкой дискуссии (Шоинбаев и др., 1951). 21 февраля 1951 г. состоялось заседание Ученого Совета Института истории АН СССР, посвященного обсуждению

вышеуказанной статьи в газете «Правда». Основное внимание было сосредоточено на проблеме присоединения Казахстана к России и интерпретации национальных движений. Историкам М.П. Вяткину, А.М. Панкратовой, Н.М. Дружинину, А.П. Кучкину и М.В. Нечкиной, участвовавшим в написании многотомной истории Казахстана, было указано на их «неправильную антимарксистскую оценку этого движения» (Сидорова, 1997: 23–24).

В конце марта 1951 г. на объединенном расширенном заседании кафедр основ марксизма-ленинизма и истории народов СССР Средне-Азиатского государственного университета была также обсуждена вышеуказанная статья. С докладом «О характере национальных движений народов Средней Азии и Казахстана в колониальный период» выступил профессор И.К. Додонов. Докладчик подверг резкой критике труды Вяткина, Бекмаханова и некоторых других историков, разрабатывавших вопросы истории Казахстана, за идеологизацию «феодального», «антимарксистского» освещения истории национальных движений в Казахстане (Зевелев, Абдуллаев, 1951: 173). В журнале «Вопросы истории» (№ 4, 1951) вышла статья «О некоторых вопросах истории народов Средней Азии». В статье отмечалось, что в трудах некоторых историков сохраняется пантюркистская теория о древнем едином тюркском народе Средней Азии. В «Истории Казахской ССР» Тюркский каганат, созданный в VI в., изображался как национальное государство, что противоречило партийной позиции о его временном и непрочном военно-административном характере (О некоторых вопросах, 1951: 14–15).

По итогам обсуждений было принято постановление ЦК КП(б) Казахстана от 10 апреля 1951 г. «О статье в газете «Правда» «За марксистско-ленинское освещение вопросов истории Казахстана». В нем указывалось, что редакционная коллегия «Истории Казахской ССР» не выполнила решение ЦК от 14 августа 1945 г. и вновь допустила те же политические ошибки в оценке движения К. Касымова, что и в первом издании. ЦК КП(б) Казахстана потребовал от историков, литературоведов и искусствоведов республики в кратчайшие сроки устранить буржуазно-националистические и другие искажения в изучении истории, литературы и искусства, ликвидировать их последствия, а также существенно усилить идеологическую работу в научных учреждениях и учебных заведениях Казахстана (Работа над первым томом, 1951: 86). ЦК КП(б) Казахстана поручил Президиуму АН КазССР и Институту истории переработать и подготовить к новому изданию в 1952 г. первый том «Истории Казахской ССР», исправив ошибки, допущенные в предыдущих изданиях (НА АН КазССР. Ф.11. Оп. 1. Д. 67. Л. 14). В ответ в Институте истории, археологии и этнографии прошло расширенное заседание Ученого совета, на котором был представлен и обсужден доклад «За марксистско-ленинское освещение вопросов истории Казахстана» (НА АН КазССР. Ф. 11. Оп. 1. Д. 79. Л. 15).

В 1951 г. главное место в плане работы Института истории, археологии и этнографии АН КазССР отводилось многотомнику «Истории Казахской ССР» (НА АН КазССР. Ф. 11. Оп. 1. Д. 67. Л. 32). В соответствии с указаниями ЦК КП(б) Казахстана в план 1951–1952 гг. была включена работа над составлением первого тома нового издания «Истории Казахской ССР». Президиум АН КазССР утвердил обновленный состав авторского коллектива нового издания (НА АН КазССР. Ф. 11. Оп. 1. Д. 79. Л. 14). Был утвержден план работы над первым томом, который предусматривал подготовку текста книги до сентября 1952 г. (Дахшлейгер, 1952; 1952а). В течение мая–июня 1951 г. Институт истории, археологии и этнографии АН КазССР подготовил проспект первого тома нового издания «Истории Казахской ССР». В этом проспекте было существенно пересмотрено много положений предыдущих изданий. Проспект был издан на русском и казахском языке и разослан по научным учреждениям СССР для ознакомления и обсуждения. С сентября до середины октября 1951 г. проспект обсуждался в институтах истории, востоковедения, истории материальной культуры, а также на всех кафедрах истории вузов Алма-Аты, Семипалатинска, Кызыл-Орды и Уральска. В результате в Институт истории поступили письменные отзывы от отдельных ученых, занимавшихся изучением истории Казахстана (НА АН КазССР. Ф. 11. Оп. 1. Д. 79. Л. 17).

Основные выводы по дискуссии вышли в статье директора Института истории, академика АН Казахской ССР С. Покровского «За создание марксистско-ленинской «Истории Казахской ССР», которая была опубликована в журнале «Большевик Казахстана» в октябре 1951 г. По мнению автора, доктор исторических наук А.Н. Бернштам в ряде работ по древней истории Казахстана продвигал взгляды Марра, преувеличивая значение согдийского влияния и Тюркского каганата, что противоречило характеристике этих «государств» как временных военно-административных образований без экономической базы (Покровский 1951: 21). Критике подвергались также взгляды М. Вяткина на образование Казахского ханства, который связывал его с откочевкой султанов Жанибека и Керей, не учитывая длительный процесс формирования государства, «классовую борьбу» и экономическую нестабильность. Кроме того, авторов критиковали за отсутствие разграничения народной и феодально-байской культур, особенно в казахском эпосе. В итоге разделы А. Бернштама и М. Вяткина требовалось переписать.

В ноябре 1951 г. прошло совещание по итогам обсуждения проспекта первого тома нового издания «Истории Казахской ССР» с участием около 40 человек. На Ученом Совете Института были подведены итоги: большинство критических замечаний и предложений авторского коллектива должны быть учтены при подготовке нового издания (НА АН КазССР. Ф. 11. Оп. 1. Д. 79. Л. 17). В общем отчете отделения общественных наук Академии наук Казахской ССР за 1951 г. отмечалось, что проспект был подвергнут принципиальной критике в Институте истории АН СССР и было указано очень много недостатков, требующих коренного пересмотра (НА АН КазССР. Ф. 11. Оп. 1. Д. 79. Л. 11). Как писал заместитель директора Института Г. Дахшлейгер, обсуждение проспекта нового издания выявило нерешенные вопросы периодизации дореволюционной истории (Дахшлейгер, 1952: 146–151). Например, существовали разные мнения о времени феодальных отношений: одни связывали их с I веком и племенами усуней и канглы, другие – с IX–X вв. и государством Караханидов. Также требовался пересмотр вопроса об образовании Казахского ханства и объяснение его непрочного и временного характера. Одной из центральных проблем был этногенез казахского народа.

В 1952 г. рецензию на проспект подготовил старший научный сотрудник Института истории материальной культуры АН СССР С.С. Черников. Он предлагал начинать описание патриархально-феодальных отношений в Казахстане с I в. н. э., а историю казахского народа вести с эпохи бронзы, а не с усуней, уделив больше внимания сакам как важному фактору этногенеза. Черников отмечал, что описание Западно-Тюркского каганата было кратким, и рекомендовалось расширить сведения о международной обстановке, в которой действовали каганат, тюргеши, карлуки и караханиды. Он также указывал на необходимость более детального рассказа о завоевании Чингисханом Казахстана и Средней Азии, включая походы Джучи в Северный Казахстан, а также упоминания о Сарайчике и его культуре, караванных путях и влиянии Руси и Средней Азии на культуру Золотой и Белой Орды (НА АН КазССР. Ф. 11. Оп. 1. Д. Л. 6).

В ходе подготовки первого тома «Истории Казахской ССР» обсуждались ключевые вопросы дореволюционной истории Казахстана. С 13 мая по 10 июня 1952 г. проходило заседание редакционной коллегии первого тома (НА АН КазССР. Ф. 11. Оп. 1. Д. 16. Л. 2). На заседании Г. Дахшлейгер сообщил о поступлении переработанных Е. Агеевой второй и третьей глав, охватывающих период разложения первобытнообщинного строя и становления феодальных отношений. Он отметил, что официальной рецензии на эту работу в Ленинграде Агеева не получила, однако на полях главы содержались замечания А.Н. Бернштама, который критиковал ряд положений, в частности, раздел В.Ф. Шахматова о государственности усуней и канглы (НА АН КазССР. Ф. 11. Оп. 1. Д. 16. Л. 30). На заседании редколлегии обсуждалась также IV глава, написанная В.Ф. Шахматовым. По итогам было решено поручить автору переработать вопросы о значении, сути, силе и особенностях феодальных отношений в Казахстане, однако он отказался это сделать. В главе также содержался небольшой раздел о караханидах, написанный С.В. Юшковым, который подвергся критике (НА АН КазССР. Ф. 11.

Оп. 1. Д. 16. Л. 31–32). В ответном выступлении В.Ф. Шахматов заявил, что замечания Бернштама к III главе он считает необоснованными и не согласен менять свою позицию по вопросам феодальных отношений у канглы и усуней. Он предоставил редактору Г.Ф. Дахшлейгеру полную свободу действий с этой главой. По IV главе Шахматов отказался от ее переработки, отметив, что будет удовлетворен любыми изменениями, которые сочтет нужным внести редколлегия (НА АН КазССР. Ф. 11. Оп. 1. Д. 16. Л. 34).

27 мая 1952 г. на заседании редколлегии была обсуждена первая часть главы X «Культура Казахстана в XV–XVII вв.», посвященная быту и культуре, автором которой был кандидат филологических наук Н.С. Сабитов. Глава была разделена на две части: вторую, о народном творчестве, лирических поэмах и музыке, писали другие авторы. В обсуждении активно участвовал В.Ф. Шахматов, который настаивал на необходимости показать классовое неравенство в одежде баев и бедняков (НА АН КазССР. Ф. 11. Оп. 1. Д. 16. Л. 124–129). Были высказаны замечания о народных праздниках и медицине. А. Нусупбеков предложил изменить название главы на «Быт и культура казахов в XV–XVII вв.», Т. Шоинбаев – сократить раздел, а Х. Айдарова подчеркнула, что глава должна показать «какая это была отсталая, страшная жизнь» (НА АН КазССР. Ф. 11. Оп. 1. Д. 16. Л. 160). В конце заседания С. Покровский отметил, что автор хорошо владеет материалом, хотя иногда приводит излишние подробности для обобщенной работы типа «Истории Казахстана». Глава написана объективно, но в ней ощущается некоторая «романтизация», было показано, как хорошо жили казахи на лоне природы в «доброе старое время» (НА АН КазССР. Ф. 11. Оп. 1. Д. 16. Л. 161). Такое положительное изображение дореволюционного периода не соответствовало марксистско-ленинской концепции. В итоге Н. Сабитов был исключен из числа авторов, а к подготовке главы по истории культуры привлекли М. Ауэзова, С. Кенесбаева и С. Муканова, которые частично использовали его материалы (История Казахской ССР, 1957: 6).

Обсуждение второй части главы «Культура Казахстана в XV–XVII вв.», посвященной устному народному творчеству, продолжилось 3 июня 1952 г. Дискуссию открыл заместитель директора Института языка и литературы АН КазССР, кандидат исторических наук М.С. Сильченко, высказавший замечания по трактовке поэм «Козы-Корпеш» и «Кыз-Жибек» и их использованию как исторического источника. В обсуждении приняли участие В. Шахматов, Г. Дахшлейгер и Б. Сулейменов. Основные разногласия касались интерпретации идей родства и единства крови у казахов, отражавшихся в обычаях, обрядах, родовой взаимопомощи и практике кровной мести. Дискуссия выявила необходимость более взвешенной оценки этих явлений в контексте социальной организации казахского общества XV–XVII вв. По итогам обсуждения было принято решение принять главу за основу, одновременно поручив авторам доработать текст с учетом высказанных замечаний и представить исправленный вариант к 9 июня 1952 г. (НА АН КазССР. Ф. 11. Оп. 1. Д. 16. Л. 197–219).

2 июня 1952 г. на заседании редколлегии обсуждали главу VII «Казахстан в эпоху монгольского владычества». Первый раздел написал С.В. Юшков, второй – В.Ф. Шахматов. На обсуждении Шахматов полностью не согласился с подходом Юшкова и оспорил наличие рабовладельческого строя при кочевом скотоводстве. Юшков описывал класс рабовладельцев и рабов, а также так называемую запретную зону, рассматривая ее как земельное феодальное владение, а не просто пастбищную территорию. Он также писал, что тюркские ханства представляли собой объединение разрушающихся племен и связывал образование империи Чингисхана к началу XIII в. с развитием феодального уклада в Монголии. Шахматов отмечал, что Юшков рассматривал государственность кочевых народов так же, как земледельческих, и не выявлял признаков их государственности в более ранние периоды. Он ссылаясь на статью Петрашевского, в которой показывалось, что удел в кочевом обществе не означал надел земли, а распределялся как определенное количество кибиток, и объяснялось, как крестьяне прикреплялись к таким структурам в условиях кочевого скотоводства (НА АН КазССР. Ф. 11. Оп. 1. Д. 16. Л. 165–169). С этим не согласился А.Х. Маргулан, назвав позицию Шахматова «примитивной теорией», на что последний ответил: «Я не хочу, чтобы кипчаков отождествляли с половецкими степями от Иртыша до Днепра. Об образовании Золотой Орды

Маргулан расскажет больше, чем я. Новая народность возникает из-за распада государства: Золотая Орда формируется на базе кипчаков. Мы три года доказываем, что кипчаки не завоевали половецкие земли». На замечание Маргулана, что Шахматов сам это проповедовал раньше, он ответил: «Тогда был марризм», на что Дахшлейгер возразил, что Марр это отрицал. В завершение дискуссии Маргулан предложил изменить название главы, заменив слово «владычество» на «монгольское иго» (НА АН КазССР. Ф. 11. Оп. 1. Д. 16. Л. 175–177).

В свою очередь А. Маргулан отмечал, что Юшков стремился методологически верно изложить раздел и поднимал действительно важные вопросы, касающиеся экономики, социального и государственного строя Монгольской империи, что подтверждается восточными источниками. В то же время он указал на недостаточную теоретическую подготовку Шахматова, докторская диссертация которого была посвящена социально-экономическим отношениям Казахстана в первой половине XIX в., заметив, что «многие плохо разбираются в средневековье, но пишут на эту тему главы. В результате разделы получаются слабыми, без ярких деталей, факты искажаются, отсутствует рациональное ядро исторических сведений, и читать это становится неинтересно» (НА АН КазССР. Ф. 11. Оп. 1. Д. 16. Л. 181–182). Далее А. Маргулан делает вывод, что С. Юшков увлекся историей монголов и монгольским завоеванием, а В. Шахматов – историей Тимура и тимуридов, вместо этого надо бы дать историю Казахстана и сделать основной упор на так называемую Белую Орду, на историю Семиречья. Он подчеркнул, что Белая и Синяя Орда составляли восточную часть Золотой Орды, а Синяя Орда с центром в Хорезме впоследствии стала основой ханства Абулхаира, поэтому употребление термина «Узбекское ханство» было неверным. В ответ на критику В. Шахматов отмечал, что он эти вопросы не исследовал, ориентировался на готовые материалы, узбекскую историю и старые источники. Однако Маргулан заметил, что «надо брать источники, и много станет ясно», и что он не пользуется переводами, поскольку «даже опытный специалист делает вольные отступления, из-за чего теряются важные социальные термины, имеющие большое значение» (НА АН КазССР. Ф. 11. Оп. 1. Д. 16. Л. 175).

В конце 1952 г. новую волну идеологической дискуссии подняла книга И.В. Сталина «Экономические проблемы социализма в СССР», которая делала акцент на необходимости постоянной борьбы с наследием отечественной буржуазной исторической науки (Тихонов, 2016: 342). Как и многие другие сочинения Сталина, эта работа рассматривалась как основополагающая, и вопрос о возможности ее критики был поставлен лишь на XX съезде КПСС. Основные дискуссии, развернувшиеся среди историков после ее появления, шли вокруг вопросов феодализма, далеко не главных для данного труда (Сидорова, 1997: 210). В Казахстане также был поставлен вопрос о сущности и возникновении феодализма в степи.

19 июня 1953 г. вышло Постановление Президиума АН Казахской ССР «О состоянии работы и задачах Института истории, археологии и этнографии по подготовке к печати макета первого тома «Истории Казахской ССР». Президиум АН Казахской ССР указывал, что главным недостатком макета первого тома «Истории Казахской ССР» было то, что в нем не использовались положения работы И.В. Сталина «Экономические проблемы социализма в СССР», не были полно раскрыты закономерности исторического процесса в Казахстане и слабо проработана периодизация дореволюционной истории. Президиум АН КазССР постановил: при переработке макета первого тома «Истории Казахской ССР» использовать труд И.В. Сталина; завершить подготовку макета к печати к февралю 1954 г., при этом авторы должны сдать тексты глав не позднее декабря 1953 г. Также решено обратиться в АН СССР с просьбой провести в сентябре 1953 г. обсуждение вопросов специфики патриархально-феодальных отношений и буржуазных наций на Востоке, назначив докладчиками В.Ф. Шахматова и Х.Г. Айдарову (НА АН КазССР. Ф. 11. Оп. 1. Д. 110в. Л. 1–3).

Вопрос периодизации оставался одним из самых сложных и недостаточно разработанных в истории Казахстана. В материалах редколлегии указывалось, что авторы первого издания «Истории Казахской ССР» (1943), следуя «буржуазно-националистической историографии», ограничили дореволюционную историю двумя периодами: «Народы Казахстана в период независимости», включавшим историю с древнейших времен до

завершения присоединения к России (в том числе период монгольского ига), и «Казахстан – колония», охватывавшим развитие страны в системе пореформенной России до революции (НА АН КазССР. Ф. 11. Оп.1. Д. 110в. Л. 38). Редколлегия отметила, что «задача периодизации истории Казахстана не была решена даже во втором издании «Истории Казахской ССР» (1949)». При этом «основой периодизации истории Казахстана должно служить марксистское учение о смене социально-экономических формаций, происходящей в ходе развития производительных сил. При делении на периоды внутри каждой формации следует учитывать ход классовой борьбы, отражающий изменения в способе производства и являющийся «действительным двигателем истории» (НА АН КазССР. Ф. 11. Оп.1. Д. 110в. Л. 39).

Опираясь на этот подход, редколлегия третьего издания выработала собственную концепцию периодизации истории Казахстана, согласно которой Казахстан миновал рабовладельческую формацию: рабство в древнем и средневековом обществе имело форму патриархального домашнего рабства, при этом домашние рабы со временем превращались в феодально-зависимых людей. Феодальные отношения в условиях кочевого скотоводства носили патриархально-феодальный характер. Казахстан также миновал стадию промышленного капитализма, а казахский народ перешел к социализму, минуя капиталистическую фазу. В соответствии с этим подходом составители третьего издания «Истории Казахской ССР» выделили пять основных этапов дореволюционной истории Казахстана: первобытнообщинный строй; формирование и развитие феодальных отношений; период присоединения к России; развитие капиталистических отношений и разложение патриархально-феодальной системы; период империализма в России (НА АН КазССР. Ф. 11. Оп. 1. Д. 110в. Л. 37–40).

В декабре 1953 г. ЦК КП Казахстана утвердил редакционную коллегию первого тома нового издания «История Казахской ССР» в составе И.С. Гороховдатского, А.Н. Нусупбекова, С.Н. Покровского (главный редактор), М.С. Сапаргалиева, В.Ф. Шахматова, которая осуществила общую политическую и научную редакцию книги. В тех случаях, когда авторские тексты были неудовлетворительны и не отвечали запросам партии, редакционная коллегия их перерабатывала и дополняла новым материалом (АП РК. Ф. 708. Оп. 28. Д. 351. Л. 2). В справке Института истории указывалось, что подготовленная к публикации книга представляла собой не просто исправленное или дополненное издание первого тома «История Казахской ССР» 1949 г., а полностью новый научный труд, основанный на обобщении накопленного за последние годы конкретно-исторического материала, в котором многие ключевые вопросы истории Казахстана получили новое освещение (АП РК. Ф. 708. Оп. 28. Д. 351. Л. 3).

Данная периодизация была обсуждена на заседании Объединенной научной сессии АН СССР, АН республик Средней Азии и Казахстана, которая проходила с 30 января по 7 февраля 1954 г. в Ташкенте, и была посвящена истории народов Средней Азии и Казахстана дореволюционного периода (Объединенная научная сессия, 1954: 38–47). На сессии были представлены доклады о природе патриархально-феодальных отношений у кочевых народов региона, о формировании узбекской и казахской наций до Октябрьской революции, о реакционности пантюркизма, панисламизма и паниранизма, о характере восстания 1916 г., а также о вопросах периодизации истории Средней Азии и Казахстана.

Первым для обсуждения стал вопрос о феодальных отношениях кочевых народов. Доктор исторических наук Л. Потапов (Узбекистан) отметил, что в дореволюционной литературе обычно утверждалось, что кочевые племена и народности (казахи, киргизы, туркмены и алтайцы и др.) живут родовым строем, хотя в пользу такой теории не приводилось доказательств. По его мнению, исследованиями советских историков полностью доказана антинаучность теории родового строя и ее классово-враждебный смысл, но, на большом фактическом материале установлен характер классовых общественных отношений у кочевников. Главным средством производства у кочевников являлась земля, а скот являлся у кочевников не только продуктом труда, но и средством труда как по К. Марксу (Объединенная научная сессия, 1954: 38). Однако историки из Казахстана – кандидаты наук С. Ильясов, В.

Шахматов и С. Толыбеков – занимали противоположную позицию. В. Шахматов и С. Толыбеков утверждали, что основой феодализма у кочевых народов была не земля, а скот как собственность феодалов. Шахматов подчеркнул, что представление о монопольной собственности феодалов на землю в Казахстане искажает понимание развития государственности: первые казахские ханства Касым-Хакназара и Тевкеля следовало рассматривать как относительно объединенные раннефеодальные монархии с развитой системой вассальных отношений и сплоченной структурой власти (Объединенная научная сессия, 1954: 38).

В итоге было решено, что зарождение феодальных отношений у народов Средней Азии и Казахстана относится примерно к VI в. Сессия также отметила, что представление о «особом варианте» феодализма у кочевников, основанном на собственности на скот, является ошибочным и противоречит марксистско-ленинскому учению об общественно-экономических формациях. Большое внимание на сессии было уделено периодизации истории народов Средней Азии и Казахстана. Периодизация истории Казахстана, предложенная на сессии делегацией Академии наук КазССР в лице действительного члена С.Н. Покровского и кандидата исторических наук Г.Ф. Дахшлейгера, была в основном одобрена (Объединенная научная сессия, 1954: 46).

В ноябре 1954 г. Институт истории, археологии и этнографии АН КазССР представил в ЦК КП Казахстана окончательную рукопись первого тома «Истории Казахской ССР», охватывающего историю дореволюционного Казахстана от древнейших времен до Октябрьской революции, под редакцией С.Н. Покровского, М.С. Сапаргалиева, А.Н. Нусупбекова, В.Ф. Шахматова и И.С. Гороховдатского. Книга была составлена большим авторским коллективом. Рукопись была направлена на рецензирование и обсуждение в комиссию, созданную решением Бюро ЦК КП Казахстана от 15 ноября 1954 г. Перед комиссией из 40 человек – археологов, историков, экономистов, лингвистов и литературоведов республики – стояла задача изучить первый том «Истории Казахской ССР» и представить свои замечания и предложения в ЦК КП Казахстана (НА АН КазССР. Ф. 11. Оп. 1. Д. 110. Л. 83–84). Этот том входил в состав нового издания «Истории Казахской ССР», второй том которого был посвящен истории Советского Казахстана.

Книга была построена на новой периодизации дореволюционной истории Казахстана, основанной на марксистско-ленинском учении о социально-экономических формациях. Она включала пять разделов: 1) первобытно-общинный строй и формирование классового общества на территории Казахстана; 2) становление и развитие феодализма; 3) Казахстан в период присоединения к России; 4) развитие капитализма и распад патриархально-феодальных отношений; 5) Казахстан в эпоху империализма в России. Авторы и редколлегия исходили из того, что древнее население Казахстана миновало стадию рабовладельческого строя.

Авторы стремились показать историю Казахстана как историю развития производства, производительных сил и производственных отношений. По их мнению, казахский народ перешел к социализму, минуя стадию капитализма. Главная идея заключалась в том, что под воздействием экономического развития России в Казахстане происходил распад патриархально-феодальных отношений, формировались капиталистические связи, развивалась промышленность и города, создавался пролетариат, а казахское крестьянство постепенно переходило к земледелию и оседлому образу жизни (АП РК. Ф. 708. Оп. 28. Д. 351. Л. 48).

Для освещения некоторых аспектов древней и средневековой истории Казахстана был использован новый археологический материал. Так, на основе раскопок книга подтверждает присутствие человека на территории Казахстана в палеолитический период. Археологические находки также обогатили иллюстративный ряд, в частности, позволили реконструировать средневековый город на юге Казахстана. Археологические работы велись в экспедициях в Отрарском оазисе, Центральном Казахстане и в Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР.

Комиссия ЦК КП Казахстана направила рукопись первого тома «Истории Казахской ССР» на рецензирование, в которое были привлечены ведущие ученые Москвы и Ленинграда, преподаватели вузов, а также партийные и советские организации республики. В ходе обсуждения было получено 44 рецензии и отзыва: 32 – от казахстанских ученых, 2 – от казахстанских учреждений (Архивное управление МВД и ЦСУ Казахской ССР) и 10 – от ученых Москвы и Ленинграда, включая академика Н.М. Дружинина, членов-корреспондентов АН СССР С.В. Киселева и Е.Э. Бертельса, члена-корреспондента Таджикской ССР И.С. Брагинского, директора Института истории АН СССР А.Л. Сидорова, Л.П. Потапова, профессора А.Н. Насонова и других (АП РК. Ф. 708. Оп. 28. Д. 351. Л. 49). В целом рецензенты дали положительную оценку рукописи, отметив, что в ней правильно раскрыты ключевые проблемы дореволюционной истории Казахстана и что текст может служить основой для подготовки к изданию книги. При этом М.П. Вяткин в своей рецензии критически оценил отдельные главы, посвященные социально-экономическому развитию Казахстана в дореволюционный период.

С 11 по 15 октября 1955 г. состоялось расширенное заседание Комиссии ЦК КП Казахстана с участием группы московских ученых – профессоров И.С. Брагинского, Н.В. Устюгова, И.Я. Златкина и члена редколлегии журнала «Вопросы истории» П.П. Ефипанова. В работе заседания принимали участие секретарь ЦК КП Казахстана К. Успанов, заведующий отделом науки и культуры Бейсембаев, редактор газеты «Социалистік Қазақстан» («Социалистический Казахстан») К. Шарипов и инструктор отдела науки ЦК КПСС С.В. Шестаков (НА АН КазССР. Ф. 11. Оп. 1. Д. 110. Л. 85). В прениях выступило 57 человек. По итогам обсуждения комиссия единогласно постановила, что рукопись первого тома «Истории Казахской ССР» следует использовать в качестве основы для подготовки массового издания «Истории Казахской ССР».

Основные предложения, выработанные комиссией, сводились к следующим: комиссия одобрила общую структуру книги, признав необходимым сохранить разделы, которые, в основном, отражают научную периодизацию дореволюционной истории Казахстана. Комиссия рекомендовала дополнить книгу разделом об образовании казахской народности и Казахском ханстве в XV–XVII вв., пополнив его историческими, лингвистическими, археологическими и антропологическими материалами, выделив вопросы об образовании казахской народности и об образовании Казахских ханств в самостоятельные главы, объединить главы XXI и XXII, XXIV, XXV, расширить вводную главу характеристикой географических условий развития Казахстана (НА АН КазССР. Ф. 11. Оп. 1. Д. 110. Л. 86). В остальных вопросах главы книги были одобрены.

В конце 1955 г. подготовка к печати первого тома «История Казахской ССР» была в основном завершена. Коллектив авторов был дополнен, в него вошли Т.Е. Елеуов, И.И. Копылев. Научными работниками отдела древней и средневековой истории (Шахматовым, Аполловой и Шоинбаевым) переработаны глава первого тома «История Казахской ССР». 6 декабря 1955 г. секретариат ЦК КП Казахстана принял решение о расширении редакционной коллегии, включив в нее действительных членов АН КазССР М.О. Ауезова, С.М. Муканова, С.К. Кенесбаева и директора Института истории партии при ЦК КП Казахстана, кандидата экономических наук С.Б. Баишева (НА АН КазССР. Ф. 11. Оп. 1. Д. 110. Л. 92). Согласно плану, авторская переработка оставшихся глав первого тома «Истории Казахской ССР» должна была завершиться в январе 1956 г.

11 января 1956 г. руководитель отдела древней и средневековой истории Института истории, археологии и этнографии АН КазССР В.Ф. Шахматов в отчете отдела указал на ряд проблемных вопросов, научное освещение которых легло в основу третьего издания «Истории Казахской ССР» (НА АН КазССР. Ф. 11. Оп. 1. Д. 130. Л. 35–40). Он подчеркнул, что в третьем издании была выдвинута концепция, согласно которой Казахстан миновал рабовладельческую формацию, а феодальные отношения возникли на основе разложения первобытнообщинных отношений. При работе над разделами, посвященными древнему периоду, совместно с сотрудниками сектора археологии была опровергнута так называемая «теория согдийской

колонизации», объяснявшая появление городов на территории Казахстана в первые века н.э. В ходе исследования были кардинально пересмотрены периодизация и хронология древней и средневековой истории страны. На основе археологических данных было установлено, что формирование классовых отношений началось значительно раньше – уже в период перехода населения к кочевому скотоводству как основной форме хозяйствования в первые века до н.э. Ранние формы феодальных отношений возникли у усуней и канглы, а во II–I вв. до н.э. у этих народов начало складываться государство раннефеодального типа. Общественные отношения тюрков VII–VIII вв. рассматривались как патриархально-феодальные, а Западный тюркский каганат – как раннефеодальное государство. Ранее считалось, что феодальные отношения появились только при караханидах.

Все эти концептуальные положения древней и средневековой истории Казахстана легли в основу третьего издания «Истории Казахской ССР», опубликованного в 1957 г., которое, с точки зрения современности, являлось утверждением и закреплением советской идеологии в исторической науке (История Казахской ССР, 1957).

Заключение

Дискуссии вокруг академического издания «Истории Казахской ССР» в 1950-х гг. стали важным этапом в развитии исторической науки Казахстана, но проходили в условиях жесткого идеологического давления со стороны советского государства. Исторические исследования в этот период рассматривались не только как научная деятельность, но и как инструмент формирования официальной исторической памяти, соответствующей политическим задачам партии. Стремление подчинить интерпретацию древней и средневековой истории марксистско-ленинской концепции привело к унификации научных взглядов, ограничению исследовательской свободы и усилению контроля над содержанием исторических работ. Особое внимание уделялось вопросам происхождения казахского народа, характера общественных отношений в кочевом обществе, оценке роли казахских ханств и трактовке национально-освободительных движений.

В результате была сформирована официальная версия исторического прошлого, в которой акценты смещались в сторону формационного подхода, подчеркивания закономерности исторического развития через смену общественно-экономических формаций и утверждения «прогрессивной роли» вхождения Казахстана в состав России. Многие события и исторические деятели оценивались прежде всего с точки зрения их соответствия господствующей идеологии, что нередко приводило к упрощению или одностороннему освещению исторических процессов. Одновременно происходил пересмотр ряда ранее выдвинутых концепций, а некоторые исследователи подвергались критике за отклонение от официальной линии.

Несмотря на идеологические ограничения, обсуждение академического издания способствовало активизации научного поиска, расширению источниковой базы и постановке новых исследовательских вопросов. Полемика вокруг содержания отдельных разделов показала сложность и многогранность исторического развития Казахстана, а также наличие различных подходов к интерпретации ключевых проблем древней и средневековой истории. Многие вопросы, не получившие объективного освещения в условиях советской эпохи, впоследствии стали предметом новых исследований и переосмысления в период независимости Казахстана.

Таким образом, обсуждение «Истории Казахской ССР» стало не только отражением идеологической политики своего времени, но и значимым этапом в становлении казахстанской исторической науки. Эти дискуссии выявили противоречие между научным стремлением к объективному изучению прошлого и требованиями государственной идеологии, что делает их важным объектом изучения для понимания развития отечественной историографии и исторического знания в XX в.

Sources

AP RK – Archive of the President of the Republic of Kazakhstan

SA AS KazSSR – Scientific Archive of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR

Источники

АП РК – Архив Президента Республики Казахстан

НА АН КазССР – Научный архив Академии наук Казахской ССР

References

- Bordyugov, Bukharayev, 2011 — *Bordyugov G., Bukharayev V. Vcherashneye zavtra: kak «natsional'nyye istorii» pislis' v SSSR i kak pishutsya teper' [Yesterday's Tomorrow: How "National Histories" Were Written in the USSR and How They Are Written Now]*. Moscow: Assotsiatsiya issledovatelye rossiyskogo obshchestva, 2011. 248 p. (In Russ.).
- Brandenberger, Dubrovskiy, 1999 — *Brandenberger D.L., Dubrovskiy A.M. Itogovyy partiynyy dokument soveshchaniya istorikov v TSK VKP(b) v 1944 g. (Istoriya sozdaniya teksta) [Final Party Document of the Meeting of Historians in the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) in 1944 (History of the Text's Creation)]*. Arkheograficheskiy yezhegodnik za 1998 Moscow: Nauka, 1999. P. 148–163. (In Russ.).
- Dakhshleyger, 1952 — *Dakhshleyger G.F. V Institute istorii, arkheologii i etnografii Akademii nauk Kazakhskoy SSR. [At the Institute of History, Archaeology, and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR]. Voprosy istorii. 1952. No. 2. P. 146–151. (In Russ.).*
- Dakhshleyger, 1952a — *Dakhshleyger G.F. O nekotorykh itogakh obsuzhdeniya prospekta novogo izdaniya pervogo toma «Istorii Kazakhskoy SSR» [On Some Results of the Discussion of the Prospectus for the New Edition of the First Volume of the "History of the Kazakh SSR"]*. Vestnik Akademii nauk Kazakhskoy SSR. 1952. No. 1 (82). P. 66–72. (In Russ.).
- Grishayev, 2013 — *Grishayev O.V. Rol' soveshchaniya istorikov 1944 goda v TSK VKP(b) v razvitii sovetskoy istoriografii russkoy istorii [The Role of the 1944 Meeting of Historians in the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) in the Development of Soviet Historiography of Russian History]*. Nauchnyye vedomosti BelGU. Seriya Istoriya. Politologiya. Ekonomika. Informatika. 2013. No. 1 (144). P. 132–136. (In Russ.).
- Istoriya i vlast', 2005 — *Istoriya i vlast': istoricheskaya nauka v SSSR i kontseptsiya istorii feodal'noy Rossii v kontekste politiki i ideologii (1930-1950-ye gg.) [Historian and Power: Historical Science in the USSR and the Concept of the History of Feudal Russia in the Context of Politics and Ideology (1930s–1950s)]*. Bryansk: Izd-vo Bryanskogo gosudarstvennogo universiteta im. akad. I.G. Petrovskogo, 2005. 800 p. (In Russ.).
- Istoriya Kazakhskoy SSR, 1943 — *Istoriya Kazakhskoy SSR s drevneyshikh vremen do nashikh dnei. [History of the Kazakh SSR from Ancient Times to the Present Day]*. Ed. by M. Abdykalykova i A. Pankratovoy. Alma-Ata: KazOGIZ, 1943. 670 p. (In Russ.).
- Istoriya Kazakhskoy SSR, 1949 — *Istoriya Kazakhskoy SSR. S drevneyshikh vremen do nashikh dnei. [History of the Kazakh SSR. From Ancient Times to the Present Day]*. 2nd ed. Gen. ed. I.O. Omarov and A.M. Pankratova. Vol. 1. Alma-Ata: KazOGIZ, 1949. 450 p. (In Russ.).
- Istoriya Kazakhskoy SSR, 1957 — *Istoriya Kazakhskoy SSR s drevneyshikh vremen do nashikh dnei. [History of the Kazakh SSR from Ancient Times to the Present]*. Vol. 1. Alma-Ata: AS KazSSR, 1957. 609 p. (In Russ.).
- Kim, Yakunin, 1951 — *Kim M., Yakunin A. Istoriya Kazakhskoy SSR s drevneyshikh vremen do nashikh dnei [History of the Kazakh SSR from Ancient Times to the Present]*. Pravda. 1951. 23 aprelya. P. 1–2. (In Russ.).
- Kozybayev, 2006 — *Kozybayev M.K. Problemy metodologii, istoriografii i istochnikovedeniya istorii Kazakhstana. [Problems of Methodology, Historiography, and Source Studies of the History of Kazakhstan]*. Almaty: Bilim, 2006. 272 p. (In Russ.).
- Margulan, 1950 — *Margulan A.Kh. Iz istorii gorodov i stroitel'nogo iskusstva drevnego Kazakhstana [From the History of Cities and Construction Art of Ancient Kazakhstan]*. Alma-Ata: AS KazSSR, 1950. 122 p. (In Russ.).
- Natsional'nyye istorii, 2003 — *Natsional'nyye istorii v sovetskom i postsovetskikh gosudarstvakh [National Histories in the Soviet and Post-Soviet States]*. Pod redaktsiyey K. Aymermakhera, G. Bordyugova. Izd. 2-ye, ispr. i dop. Moscow: Fond Fridrikha Naumanna, AIRO-XX, 2003. 432 p. (In Russ.).
- Novyye dokumenty, 1991 — *Novyye dokumenty o soveshchaniy istorikov v TSK VKP(b) (1944 g.) [New Documents on the Meeting of Historians of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) (1944)]*. Voprosy istorii. 1991. No. 1. P. 188–205. (In Russ.).
- O nekotorykh voprosakh, 1951 — *O nekotorykh voprosakh istorii narodov Sredney Azii. [On Some Questions in the History of the Peoples of Central Asia]*. Voprosy istorii. 1951. No. 4. P. 1–5. (In Russ.).
- O podgotovke 2-go izdaniya, 1945 — *O podgotovke 2-go izdaniya «Istorii Kazakhskoy SSR» [On the preparation of the 2nd edition of the "History of the Kazakh SSR"]*. Bol'shevik Kazakhstana. 1945. No. 6 (June). P. 1–5. (In Russ.).
- O podgotovke 2-go izdaniya, 1946 — *O podgotovke 2-go izdaniya «Istorii Kazakhskoy SSR» [On the preparation of the 2nd edition of "History of the Kazakh SSR"]*. News of the Kazakhs branch of the AS USSR. History series. 1946. Iss. No. 2 (27). P. 1–5. (In Russ.).

O stat'ye v gazete «Pravda», 1951 — *O stat'ye v gazete «Pravda» «Za marksistvo-leninskoye osveshcheniye voprosov istorii Kazakhstana»* [On the article in the newspaper "Pravda" "For Marxist-Leninist Coverage of Issues in the History of Kazakhstan"]. Bulletin of the AS KazSSR. 1951. No. 4 (73). P. 3–12. (In Russ.).

Ob'yedinennaya nauchnaya sessiya, 1954 — *Ob'yedinennaya nauchnaya sessiya po voprosam istorii narodov Sredney Azii i Kazakhstana* [Joint Scientific Session on the History of the Peoples of Central Asia and Kazakhstan]. Bulletin of the AS KazSSR. 1954. No. 3 (108). P. 38–47. (In Russ.).

Omarov, 1951 — *Omarov I. Za marksistsko-leninskuyu razrabotku problem istorii Kazakhstana* [For the Marxist-Leninist Development of the Problems of the History of Kazakhstan]. Bol'shevik Kazakhstan. 1951. No. 5. P. 6–18. (In Russ.).

Pokrovskiy, 1951 — *Pokrovskiy S. Za sozdaniye marksistsko-leninskoy «Istorii Kazakhskoy SSR»* [For the creation of the Marxist-Leninist "History of the Kazakh SSR"]. Bol'shevik Kazakhstan. 1951. No. 10. P. 19–28. (In Russ.).

Rabota nad pervym tomom, 1951 — *Rabota nad pervym tomom «Istorii Kazakhskoy SSR»* [Work on the First Volume of the "History of the Kazakh SSR"]. Bulletin of the AS Kazakh SSR. 1951. No. 12 (81). P. 86–88.

Shakhmatov, Dakhshleyger, 1953 — *Shakhmatov V.F., Dakhshleyger G.F. K itogam obsuzhdeniya maketa pervogo toma «Istorii Kazakhskoy SSR»* [On the Results of the Discussion of the Layout of the First Volume of the "History of the Kazakh SSR"]. Bulletin of the AS KazSSR. 1953. No. 7 (100). P. 9–20. (In Russ.).

Shoinbayev et al., 1950 — *Shoinbayev T., Aydarova Kh., Yakunin A. Za marksistsko-leninskoye osveshcheniye voprosov istorii Kazakhstana* [For Marxist-Leninist coverage of issues in the history of Kazakhstan]. Pravda. 1950. No. 360. December 26. P. 2–3. (In Russ.).

Shoinbayev i dr., 1951 — *Shoinbayev T., Aydarova KH., Yakunin A. Za marksisticheskoye osveshcheniye voprosov istorii Kazakhstana* [For Marxist-Leninist Clarification of Issues in the History of Kazakhstan]. Bol'shevik Kazakhstan. 1951. No. 1. P. 11–15. (In Russ.).

Sidorova, 1997 — *Sidorova L.A. Otpepel' v istoricheskoy nauke. Sovetskaya istoriografiya pervogo poslestalinskogo desyatiletia*. [The Thaw in Historical Science. Soviet Historiography of the First Post-Stalin Decade]. Moscow: Pamyatniki istoricheskoy mysli, 1997. 288 p. (In Russ.).

Tikhonov, 2016 — *Tikhonov V.V. Ideologicheskiye kampanii «pozdnego stalinizma» i sovetskaya istoricheskaya nauka (seredina 1940-kh – 1953 g.)*. [Ideological Campaigns of "Late Stalinism" and Soviet Historical Science (Mid-1940s – 1953)]. Moscow; Saint Petersburg: Nestor-Istoriya, 2016. 424 p. (In Russ.).

Yakunin, 1951 — *Yakunin A. K voprosu ob otsenke kharaktera natsional'nykh dvizheniy 30-40-kh godov XIX v. v Kazakhstane*. [On the Question of Assessing the Nature of National Movements in the 1830s-40s in Kazakhstan]. Voprosy istorii. 1951. No. 4. P. 55–64. (In Russ.).

Zevelev, Abdullayev, 1951 — *Zevelev A., Abdullayev SH. Diskussiya o kharaktere natsional'nykh dvizheniy v Sredney Azii i Kazakhstane v kolonial'nyy period* [Discussion on the Nature of National Movements in Central Asia and Kazakhstan during the Colonial Period]. Voprosy istorii. 1951. No. 9. P. 173–178. (In Russ.).

Литература

Бордюгов, Бухараев, 2011 — *Бордюгов Г., Бухараев В. Вчерашнее завтра: как «национальные истории» писались в СССР и как пишутся теперь*. Москва: Ассоциация исследователей российского общества, 2011. 248 с.

Бранденбергер, Дубровский, 1999 — *Бранденбергер Д.Л., Дубровский А.М. Итоговый партийный документ совещания историков в ЦК ВКП(б) в 1944 г. (История создания текста)* // Археографический ежегодник за 1998 Москва: Наука, 1999. С. 148–163.

Гришаев, 2013 — *Гришаев О.В. Роль совещания историков 1944 года в ЦК ВКП(б) в развитии советской историографии русской истории* // Научные ведомости БелГУ. Серия История. Политология. Экономика. Информатика. 2013. № 1 (144). С. 132–136.

Дахшлейгер, 1952 — *Дахшлейгер Г.Ф. В Институте истории, археологии и этнографии Академии наук Казахской ССР* // Вопросы истории. 1952. № 2. С. 146–151.

Дахшлейгер, 1952а — *Дахшлейгер Г.Ф. О некоторых итогах обсуждения проспекта нового издания первого тома «Истории Казахской ССР»* // Вестник Академии наук Казахской ССР. 1952. № 1 (82). С. 66–72.

Зевелев, Абдуллаев, 1951 — *Зевелев А., Абдуллаев Ш. Дискуссия о характере национальных движений в Средней Азии и Казахстане в колониальный период* // Вопросы истории. 1951. № 9. С. 173–178.

Историк и власть, 2005 — *Историк и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930–1950-е гг.)* Брянск: Издательство Брянского государственного университета им. акад. И.Г. Петровского, 2005. 800 с.

История Казахской ССР, 1943 — *История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней*. Под редакцией М. Абдыкалыкова и А. Панкратовой. Алма-Ата: КазОГИЗ, 1943. 670 с.

История Казахской ССР, 1949 — *История Казахской ССР. С древнейших времен до наших дней*. 2-е изд. Под общей редакцией И.О. Омарова и А.М. Панкратовой. Т. 1. Алма-Ата: КазОГИЗ, 1949. 450 с.

История Казахской ССР, 1957 — *История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней*. Т. 1. Алма-Ата: АН КазССР, 1957. 609 с.

Ким, Якунин, 1951 — *Ким М., Якунин А. «История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней»* // Правда. 1951. 23 апреля. С. 1–2.

- Козыбаев, 2006 — *Козыбаев М.К.* Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана. Алматы: Білім, 2006. 272 с.
- Маргулан, 1950 — *Маргулан А.Х.* Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. Алма-Ата: АН КазССР, 1950. 122 с.
- Национальные истории, 2003 — *Национальные истории* в советском и постсоветских государствах. Под редакцией К. Аймермахера, Г. Бордюгова. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва: Фонд Фридриха Науманна, АИРО-XX, 2003. 432 с.
- Новые документы, 1991 — *Новые документы* о совещании историков в ЦК ВКП(б) (1944 г.) // Вопросы истории. 1991. № 1. С. 188–205.
- О некоторых вопросах, 1951 — *О некоторых вопросах* истории народов Средней Азии // Вопросы истории. 1951. № 4. С. 1–5.
- О подготовке 2-го издания, 1945 — *О подготовке 2-го издания «Истории Казахской ССР»* // Большевик Казахстана. 1945. № 6 (июнь). С. 1–5.
- О подготовке 2-го издания, 1946 — *О подготовке 2-го издания «История Казахской ССР»* // Известия Казахского филиала Академии наук СССР. Серия историческая. 1946. Вып. № 2 (27). С. 1–5.
- О статье в газете «Правда», 1951 — *О статье в газете «Правда» «За марксистско-ленинское освещение вопросов истории Казахстана»* // Вестник Академии наук Казахской ССР. 1951. № 4 (73). С. 3–12.
- Объединенная научная сессия, 1954 — *Объединенная научная сессия* по вопросам истории народов Средней Азии и Казахстана // Вестник Академии наук Казахской ССР. 1954. № 3 (108). С. 38–47.
- Омаров, 1951 — *Омаров И.* За марксистско-ленинскую разработку проблем истории Казахстана // Большевик Казахстана. 1951. № 5. С. 6–18.
- Покровский, 1951 — *Покровский С.* За создание марксистско-ленинской «Истории Казахской ССР» // Большевик Казахстана. 1951. № 10. С. 19–28.
- Работа над первым томом, 1951 — *Работа над первым томом «Истории Казахской ССР»* // Вестник АН Казахской ССР. 1951. № 12 (81). С. 86–88.
- Сидорова, 1997 — *Сидорова Л.А.* Оттепель в исторической науке. Советская историография первого послесталинского десятилетия. Москва: Памятники исторической мысли, 1997. 288 с.
- Тихонов, 2016 — *Тихонов В.В.* Идеологические кампании «позднего сталинизма» и советская историческая наука (середина 1940-х – 1953 г.). Москва; Санкт-Петербург: Нестор-История, 2016. 424 с.
- Шахматов, Дахшлейгер, 1953 — *Шахматов В.Ф., Дахшлейгер Г.Ф.* К итогам обсуждения макета первого тома «Истории Казахской ССР» // Вестник Академии наук Казахской ССР. 1953. № 7 (100). С. 9–20.
- Шоинбаев и др., 1950 — *Шоинбаев Т., Айдарова Х., Якунин А.* За марксистско-ленинское освещение вопросов истории Казахстана // Правда. 1950. № 360. 26 декабря. С. 2–3.
- Шоинбаев и др., 1951 — *Шоинбаев Т., Айдарова Х., Якунин А.* За марксистско-ленинское освещение вопросов истории Казахстана // Большевик Казахстана. 1951. № 1. С. 11–15.
- Якунин, 1951 — *Якунин А.* К вопросу об оценке характера национальных движений 30–40-х годов XIX в. в Казахстане // Вопросы истории. 1951. № 4. С. 55–64.

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 4, pp. 1078-1099, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_4_1078-1099

THE REVIVAL OF SUFISM IN KAZAKHSTAN: SAID KURBANALI HAZRAT ISHAN (AKHMEDOV) AND HIS LEGACY

Nazira D. Nurtazina¹

¹Independent scholar

Doctor of Historical Sciences, Professor

 <https://orcid.org/0000-0001-9322-8968> E-mail: nazira.nurtazina@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2026

© Nurtazina N.D., 2026

Abstract. *Introduction.* The relevance of this topic stems from the paucity of research on religious figures and the relevance of confessional themes in the history of Kazakhstan. In post-Soviet Central Asia, the revival of Islam and Sufi heritage and practices took place amidst difficult conditions of social crisis, weak state regulation of religion, and the weakening of local Islam's potential due to a long-standing policy of atheism and persecution of religious scholars. The restoration of religious tradition must be viewed as a complex, cyclical sociocultural process, with its own fluctuations and phases of disorganization. Along with contradictions, it is necessary to acknowledge the positive dynamics in the revival of the Muslim community. In addition to the activities of the Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan, Sufi brotherhoods (tariqas) spread across post-Soviet Kazakhstan. Their leaders may have been controversial figures, but they objectively contributed to the re-Islamization of the collective consciousness and introduced society to the heritage of Sufism. Based on many years of research into the role of Islam and Sufism, the author justifies the need for a deeper and more comprehensive study of the phenomenon of Ishanism and its heirs. *Goals and objectives.* To examine some aspects of the life and work of K. Akhmedov in the context of the revival of Sufism in Kazakhstan. *Results.* One of the well-known modern Sufi pirs (mentors) of the Naqshbandi tariqah is Kurbanali Akhmedov, a descendant of the Kazakh Said-Khojas and the grandson of Appaq-ishan, a victim of Stalinist repression. He studied at Islamic educational institutions in Uzbekistan and, in accordance with tradition, was included in the line of Naqshbandi sheikhs. The article analyzes the spiritual biography and book legacy of K. Akhmedov and represents the first attempt at a scholarly reconstruction of the spiritual portrait of one of the actors of contemporary Islam in Kazakhstan.

Keywords: Islam, Sufi revival, Kazakhs, Central Asia, religious figures, Ishans, Naqshbandiyya, Kurbanali Akhmedov, the concept of "aruah"

Acknowledgments. The author expresses gratitude to Islamic scholars D. Kenjetayev, T. Kydyr and K. Rakhimov (Uzbekistan) for their consultations and advice on the topic of Sufi heritage and Naqshbandism. Kazakh intellectuals and local historians B. Saparaly, L. Aitkozhaqyzy, K. Bilal, K. Maylykhozhaev kindly shared their observations, recollections, empirical data, and photos and videos of post-Soviet pirs (mentors).

For citation: Nurtazina N. D. The Revival of Sufism in Kazakhstan: Said Kurbanali Hazrat Ishan (Akhmedov) and his legacy // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Vol. 13. No. 4. Pp. 1078–1099. (In Rus.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_1078-1099

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ СОПЫЛЫҚТЫҢ ҚАЙТА ӨРЛЕУІ: САИД ҚҰРБАНӘЛІ ХАЗІРЕТ ИШАН (АХМЕДОВ) ЖӘНЕ ОНЫҢ МҰРАСЫ

Нұртазина Назира Дәуітбекқызы¹

¹Тәуелсіз зерттеуші,

тарих ғылымдарының докторы, профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-9322-8968> E-mail: nazira.nurtazina@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Нұртазина Н.Д., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Тақырыптың өзектілігі діни қайраткерлерді зерттеудің аздығынан және Қазақстан тарихы мазмұнында діни тақырыптардың қажеттілігінен туындайды. Посткеңестік Орталық Азияда исламның, сопылық (суфизм) мұралардың қайта жаңғыруы әлеуметтік дағдарыс, дінді мемлекеттік реттеудің әлсіздігі және дін білгірлерін қудалаумен бірге жүрген ұзақ мерзімді атеистік саясаттың салдарынан жергілікті исламның әлеуетінің әлсіреуінің қиын жағдайларында жүрді. Діни дәстүрді қайта қалпына келтіруді өзіндік флуктуациялары (ауытқулары) мен ыдырау фазалары бар күрделі, циклдік әлеуметтік-мәдени процесс ретінде қарастыру керек. Қарама-қайшылықтармен қатар, мұсылман қауымдастығының қайта жаңғыруындағы оң динамиканы мойындау қажет. ҚМДБ қызметінен басқа, посткеңестік Қазақстанда сопылық бауырластықтар (тарикаттар) тарады. Олардың көшбасшылары қайшылықты тұлғалар болуы мүмкін, дегенмен, олар ұжымдық сананы қайта исламдандыруға объективті түрде үлес қосты және қоғамды сопылық мұрасымен таныстырды. Ислам мен сопылықтың рөлін зерттеуге негізделген көпжылдық еңбектеріне сүйене отырып, мақала авторы ишанизм құбылысын және оның мұрагерлерін тереңірек және жан-жақты зерттеу қажеттігін көрсетеді. Нәтижелер. Нақшбанди тарикатының қазіргі заманғы белгілі пірлерінің (ұстаздарының) бірі қазақ кожаларының (сейітқожа) ұрпағы және сталиндік қуғын-сүргін құрбаны болған Аппақ-ишанның немересі – Құрбанәлі Ахмедов. Ол Өзбекстандағы ислами оқу орындарында тәлім-тәрбие алып, дәстүрге сәйкес нақшбандийя ұстаздары тізбегіне қосылған. Мақалада Қ. Ахмедовтің рухани өмірбаяны мен кітаби мұрасы талданады және бұл Қазақстандағы қазіргі заманғы ислам қайраткерлерінің рухани бейнесін ғылыми тұрғыдан қайта құрудың (реконструкциялаудың) алғашқы қадамы болып табылады.

Кілтті сөздер: ислам, сопылықтың қайта өрлеуі, қазақтар, Орталық Азия, діни қайраткерлер, ишандар, нақшбандийя, Құрбанәлі Ахмедов, «аруақ» концепті

Алғыс. Автор исламтанушы ғалымдар Д. Кенжетай, Т. Қыдыр және Қ. Рахимовқа (Өзбекстан) сопылық мұрасы мен нақшбандизм тақырыбы бойынша пікірлері мен кеңестері үшін алғыс білдіреді. Қазақ зиялылары, өлкетанушылар Б. Сапаралы, Л. Айтқожақызы, К. Біләл, Қ. Майлықожаев посткеңестік кезеңнің пірлері жайлы өз бақылауларымен, естеліктерімен, сол сияқты эмпирикалық деректер, фотосуреттер мен бейнематериалдармен ықыласты түрде бөлісті.

Дәйексөз үшін: Нұртазина Н.Д. Қазақстандағы сопылықтың қайта өрлеуі: Саид Құрбанәлі Хазірет Ишан (Ахмедов) және оның мұрасы // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Т. 13. № 4. 1078–1099 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_1078-1099

ВОЗРОЖДЕНИЕ СУФИЗМА В КАЗАХСТАНЕ: САИД КУРБАНАЛИ ХАЗРАТ ИШАН (АХМЕДОВ) И ЕГО НАСЛЕДИЕ

Нуртазина Назира Даутбековна¹

¹Независимый исследователь,

доктор исторических наук, профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-9322-8968> E-mail: nazira.nurtazina@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Нуртазина Н.Д., 2026

Аннотация. *Введение.* Актуальность темы связана с малоизученностью религиозных персоналий, востребованностью конфессиональных сюжетов в истории Казахстана. В постсоветской Центральной Азии возрождение ислама, суфийского наследия и практик проходило в сложных условиях социального кризиса, слабого государственного регулирования сферы религии и ослабления потенциала местного ислама вследствие длительной политики атеизма с преследованием знатоков религии. Восстановление религиозной традиции необходимо рассматривать как сложный, циклический социокультурный процесс, со своими флуктуациями и фазами дезорганизации. Наряду с противоречиями необходимо признать положительную динамику в возрождении мусульманской общины. Кроме деятельности ДУМК, в постсоветском Казахстане распространялись суфийские братства (тарикаты), лидеры которых могли быть противоречивыми фигурами, однако объективно они вносили свой вклад в реисламизацию коллективного сознания, знакомили общество с наследием суфизма. Автор статьи на основе многолетних исследований роли исламского фактора и суфизма обосновывает необходимость более глубокого и всестороннего изучения феномена ишанизма и его наследников. *Цели и задачи исследования.* Рассмотреть некоторые вопросы жизни и деятельности К. Ахмедова в контексте возрождения суфизма в Казахстане. *Результаты.* Одним из известных современных суфийских пиров (наставников) накшбандийского тариката является Курбанали Ахмедов – потомок казахских саид-ходжей, внук жертвы сталинских репрессий Аппак-ишана, прошедший обучение в исламских учебных заведениях Узбекистана и в соответствии с традицией включенный в линию шейхов накшбандийа. Статья посвящена анализу духовной биографии и книжного наследия К. Ахмедова и представляет первую попытку научной реконструкции духовного портрета одного из акторов современного ислама в Казахстане.

Ключевые слова: ислам, возрождение суфизма, казахи, Центральная Азия, религиозные персоналии, ишаны, накшбандийа, Курбанали Ахмедов, концепт «аруах»

Благодарность. Автор выражает благодарность за консультации и советы по теме суфийского наследия и накшбандизма ученым-исламоведам Д. Кенжетай, Т. Кыдыр, К. Рахимову (Узбекистан). Своими наблюдениями, воспоминаниями, также эмпирическими данными, фото- и видеоматериалами о пирах-наставниках постсоветского времени любезно поделились представители казахской интеллигенции краеведы Б. Сапаралы, Л. Айткожақызы, К. Билал, К. Майлыхожаев.

Для цитирования: Нуртазина Н.Д. Саид Курбанали Хазрат Ишан (Ахмедов) и его наследие // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Т. 13. № 4. С. 1078–1099. (На рус.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_1078-1099

Введение

Актуальность темы связана с малоизученностью религиозных персоналий в отечественной истории, остаточным принципом в отношении интеграции исламской тематики в национальную историографию. Также остается в силе задача «очеловечивания» исторического процесса вообще. Казахи прошли сложный, тернистый путь возвращения традиционной религии – ислама, после беспрецедентной политики тотальной деисламизации с катастрофическими последствиями. Ислам служил важнейшим элементом казахской этноидентичности, тогда как после советизации произошло искажение идентичности. Поэтому, по словам исламоведа Алмы Султангалиевой, было закономерно, что после 1991 г. «основным следствием религиозного подъема в первую очередь стало укрепление ислама как части этнокультурной идентичности» (Султангалиева, 2014: 10). Вместе с тем, пройдя через этап распада, деинституционализации, международной изоляции, сама религия подверглась духовному выхолащиванию, консервации, застыванию мысли и т. д. Необходимо всегда

помнить об этом, когда мы стремимся давать объективную оценку сложнейшего процесса религиозного ренессанса.

Поскольку центральноазиатские республики провозгласили себя светскими государствами, то возрождение религии в регионе приняло характер стихийного процесса. По сути, казахский народ, мобилизовав свои скудные духовные ресурсы, уцелевшие кадры религиозных служителей, при нейтралитете государства восстанавливал ислам самостоятельно (и в этом – доказательство глубокой укорененности казахов в мусульманство), по зову «коллективного бессознательного», на волне народной самодеятельности, методом проб и ошибок («лес рубят – щепки летят»). Многие негативные явления, связанные с проникновением в общество радикальных форм религиозности, можно было бы не допустить, эффективно минимизировать; однако понимание возможности иных, более оптимальных моделей сотрудничества государства и конфессий пришло намного позже.

Тема мусульманства казахов требует внесения ясности о роли суфизма (*масаввуф*, у казахов чаще: сопы жолы, тариқат), который в центральноазиатском, тюркском контексте справедливо ассоциируется с именем Ходжи Ахмеда Ясави. Сегодня уже бесспорно высокое место суфийского учения в генезисе местных этнокультурных традиций, равно как и в современном духовном возрождении. Собственно понятие «традиционный ислам» органически вбирает в себя элементы богатой традиции мусульманских мудрецов-хакимов, многие из которых достигали статуса «аулийя» («друзья Всевышнего»).

В современных популярных казахстанских трудах по исламскому просвещению полноценно интегрируются суфийские этические идеалы, о чем говорит, например, книга «Ихсан. Основы духовного воспитания» (Ихсан, 2021). Мусульманская община Казахстана в русле концепций, одобренных верховными муфтиями, учеными-теологами, к настоящему времени достигла своей духовной зрелости, можно сказать, васатизма (умеренности, толерантности). Это соответствует цели достижения, по словам Президента РК К. Токаева, «нового качества казахстанской нации» как одного из условий благополучного развития страны. Установку всех здравомыслящих сил на конструктивный диалог, взаимопонимание и интеграцию разных точек зрения трудно переоценить, ведь на весах стоит будущее многострадального казахского народа. В Кодексе чести казаха-кочевника великодушие, братание, прощение ценилось высоко, не зря говорили «Алдыңа келсе – атаңның құнын кеш».

Исходя из научной актуальности и социальной значимости изучения суфизма, судебных ишанских династий (Койгелдиев, 2009: 196), опираясь на предыдущий опыт исследований исламского фактора, мы поставили цель критического анализа духовной биографии и наследия Курбанали Ахмедова (род. в 1955 г.). О данном религиозном деятеле до сих пор не было научного исследования, за исключением работ, вышедших из-под пера журналистов.

Определены задачи историко-религиоведческого и текстологического анализа его опубликованных книг с точки зрения возрождения ценностей классического суфизма, преемственности с ранней традицией, наличия собственного творческого стиля, особенностей языка и значимости эссе и проповедей для укрепления мусульманской веры, реконструкции картины мира мусульманина, отражения в судьбе религиозного деятеля связей Казахстана и Узбекистана через традицию накшбандийа, равно как и определения возможных в его деятельности и наследии слабостей, противоречий.

В исследовании о К. Ахмедове автором не затрагиваются аспекты сугубо внутренней жизни и практик организации (тариката), их социального состава, гендерных аспектов, теологических диспутов религиозных лидеров, а также вопросы взаимоотношений с государством или муфтиятом, выходящие за рамки предмета нашего исследования.

Материалы и методы

Хотя в стране на государственном уровне учение Ясави провозглашается символом местного ислама, мы еще далеки от полноценного понимания суфизма. На самом деле на родине Ясави и Бекет Ата, Машхур-Жусупа и других мэтров данного учения история распространения ислама, реисламизация, ре-суфизация казахского сознания после эпохи атеизма содержат в себе больше вопросов, чем ответов; имеется много спорных моментов,

«белых пятен», что требует скрупулезного, всестороннего изучения на основе *новой методологии* – синергетического видения социального процесса («порядок – через хаос»; от кризиса, флуктуаций, распада, дезорганизации – к новому циклу самоорганизации и самообновления).

Фрагментаризация науки и знания – один из серьезных недостатков современной цивилизации и теории науки. Все знают поучительную притчу «Слон в темноте» Джалаладдина Руми, которая призывает к целостному, холистическому осмыслению (в данном случае – многоплановых проблем социальной истории). Проводившиеся до настоящего времени научные исследования по истории местного суфизма можно в духе Руми сравнить с ощупыванием фрагментов («частей тела слона»), когда порой вырванные из социально-исторического, событийного контекста цитаты, факты и кейсы могут служить основанием для скоропалительных выводов и обобщений. В будущем осмысление религиозного ренессанса потребует также использования антропологического подхода, проведения психолого-биографических исследований лидеров эпохи духовного возрождения.

Для проникновения в суть регионального ислама неоценимы идеи и методологические инструментарии, предложенные С.М. Прозоровым, С. Н. Абашиным. Также нам импонирует позиция исследователя ишанизма Ю. Н. Гусевой о том, что «не следует жестко разделять философию истории как концептуальный способ изучения исторических реалий и собственно исторический пласт знания как преимущественно эмпирический» (Гусева, 2013: 7).

Полная реконструкция исламского фактора, в том числе событий реисламизации в Казахстане – дело будущего. Тем не менее уже сегодня необходимы серьезные шаги к научно-объективному, междисциплинарному изучению системообразующих блоков данной проблематики, биографий религиозных просветителей (актеров ренессанса) – причем без идеологической ангажированности, стереотипизации, политологических и теологических ярлыков, ксенофобских прозвищ или «смертельных диагнозов», типа салафит, зикрист, «узбек», «афганец», «оралман» и пр. Вместо этого – строго придерживаться этики ученого, а также духовного завета предков об уважении к носителям религиозного знания, с признанием единства казахского народа безоговорочной метаценностью в эпоху геополитической турбулентности.

Исследование опирается на *методы* историзма, комплексного и междисциплинарного подхода к изучению религиозных персоналий в историческом и социальном контексте. Используются общеполитические и научные методы исторической персоналистики, устной истории, религиоведения, текстологического анализа и герменевтики при осмыслении книжного наследия наставника.

В качестве первоисточников служат сами произведения религиозного учителя (опубликованные на казахском и русском языках, отчасти видеолекции, беседы-сухбаты с учениками), материалы полевых исследований и интервьюирования. Источниковым элементом выступают также данные, полученные из бесед с учеными-исламоведами РК и РУз о суфизме, воспоминаний «духовных искателей» и очевидцев религиозного возрождения 1990-х и 2000-х гг. (в какой-то степени к ним относится и сам автор), письменные документы, предметы из личного архива К. Ахмедова. Мы также учитывали факты и сведения, которые содержатся в публикациях отечественных и зарубежных исследователей, проводивших специальные полевые исследования по современному суфизму. Различные виды источников изучены комплексно и в корреляции, что позволило создать общее видение жизненного пути и религиозно-философского наследия современного ишана.

Обсуждение

У казахов бытовало труднопереводимое на другие языки, своего рода поэтическое определение этноса, несущее в своем содержании глубокую аксиологическую ценность, особую эмоциональную связь с архетипами национальной культуры, и это выражение – «мұсылман қазақ баласы» (букв. «мусульманско-казахское дитя»). Современные общественные дискуссии о «плохом исламе» и шаманской сущности казахской традиции не имеют под собой сколько-нибудь серьезных оснований и, как оказалось, должны быть

соотнесены с темой конструирования идентичности имперскими агентами, отражая издержки «колониального знания» (Нуртазина, Кыдыр; 2026).

Центральная Азия, включая Казахскую Степь, в силу многих исторических обстоятельств (стагнации Шелкового пути, периферизации, попадания в жесткие оковы российской колониальной системы, изоляции от мировых цивилизационных процессов), на многие века фактически выпала из поля зрения европейского исламоведения. Выдающийся востоковед, туркестановед В.В. Бартольд часто жаловался на то, что регион остается *terra incognita* для науки. Тем не менее, конечно, были попытки отрывочно изучать суфизм, ишанов, роль шейхов. Например, работы Н. Лыкошина, П. Позднева, А. Массона и др. В годы всеобщей атеизации тема суфизма и религии оказалась табуирована. И даже после «оттепели», как говорил известный исследователь политического ислама А. Малашенко, «в советской науке ислам оказался поделенным на две части: зарубежный, который можно было изучать, и ислам в пределах СССР, который надо было разоблачать и с которым надо было бороться» (Малашенко, 1995: 28). Определенные положительные усилия наблюдались чаще со стороны этнографов и литературоведов. Можно отметить В. Басилова с исследованием святых-аулийя, соотношения шаманства и суфизма. Важно, что ученый подметил тогда процесс «варваризации» суфизма. Для введения в суфийский дискурс имело ценность исследование Е. Бертельса «Суфизм и суфийская литература».

Лишь за десятилетия после распада СССР благодаря деидеологизации науки были достигнуты прорывные достижения в изучении исламского фактора в истории Казахстана. В этих исследованиях участвовали историки, филологи, исламоведы, востоковеды, этнографы, философы. Необходимо отметить исследования таких авторов, как А. Дербисали (Дербисали, 2010), А. Муминов (Muminov, 2014), Д. Кенжетаев (Кенжетай, 2004), Р. Мустафина (Мустафина, 2006), З. Жандарбек (Жандарбек, 2003), А. Абуов (Абуов, 2022), С. Абжалов (Абжалов, 2008), Н. Нуртазина (Нуртазина, 2024) и др. На их основе были раскрыты многие узловые проблемы суфизма (тасаввуф), истории ислама, ясавизма, «народного ислама», связи с этнокультурой, ханафитским мазхабом. Различные аспекты связи ислама и современного государства отражены в работах З.Джалилова, А. Косиченко, Ш. Керима и др. Исследователями выявлена в целом объективная закономерность о встроенности исламского возрождения в логику становления Независимости Казахстана (Джалилов, 2006: 14).

Были восполнены лакуны касательно религиозных персоналий и их трудов. Это касается прежде всего таких личностей, как Ходжа Ахмед Ясави, Хусаматдин Сыгнаки, Хибатулла Тарази, Бекет Ата, Машхур-Жусуп Копейулы, Айкожа ишан, Марал ишан, Аппак ишан, Керей ишан, Сатыбалды ишан, Зуннун ишан, Садуакас Гылмани и др. Об ишанах, святых (аулие), ходжах на основе архивных, этнографических, генеалогических источников вели исследования З. Ибадуллаева (Ибадуллаева, 2008), Е. Картабаева (Картабаева, 2024), С. Саттарулы (Саттарұлы, 2007) и др. Из зарубежных исследований можно отметить публикации о ходжах, суфизме, постсоветском исламе Б. Бабаджанова (Бабаджанов, 2001; 2007), Н. Тосун (Tosun, 2002, 2015), А. Халид (Khalid, 2007), М. Олкотт (Olcott, 2007) К. Рахимов (Рахимов, 2020), Х. Йулдошхужаев (Йулдошхужаев, 2010) и др. В 2001 г. под ред. А. А. Хисматулина вышел в свет сборник «Суфизм в Центральной Азии, зарубежные исследования». Также под редакцией И. Панкова, С. Абашина и А. Кныша издана книга «Суфизм после СССР» (Суфизм после СССР, 2022). О тарикате накшбандийа в современном Татарстане опубликована статья Н. Р. Сабирова, где упоминается ишан Курбанали Ахмедов (Сабиров, 2024).

И все же нерешенных вопросов немало. Например, необходима реконструкция исторического ишанизма (поздний институт суфийских наставников), более углубленное изучение наследия ишанов как хранителей и трансляторов духовного знания, суфийских методик и психотехник. В научной литературе, а также в обыденном и книжно-теологическом сознании бытуют разные воззрения на ишанов: представление о «стариках-ишанах», противостоявших молодым мусульманам-джадидам в начале XX в., либо склонных к спиритуализму, запрещенным шариатом психотехникам, чем они якобы приближались к шаманам. Вместо таких домыслов нужно проводить научные исследования. На самом деле

большинство ишанов заслужили любовь местных народов, а в разгул сталинизма они смело возглавили освободительные восстания. Стоит отметить вклад М. Койгелдиева, Д. Кенжетоева в изучение темы репрессированных казахских ишанов.

В последние годы нами проводились междисциплинарные исследования на основе этнографических, архивных, генеалогических и др. источников, посвященные исторической роли ишанов (2023–2025), в результате которых раскрыты многие стороны ишанизма, биографий ряда религиозных персоналий, опубликованы соответствующие труды. Проблема ишанизма имеет как ретроспективный, так и перспективный ракурс. Собственно те немногие пропагандисты суфизма в постсоветской Центральной Азии на самом деле – наследственные ишаны, либо духовные продолжатели данной традиции.

Историки имеют преимущество видения судеб религии в исторической динамике и широком социо-культурном контексте. Нам известны все зигзаги и повороты, «темные полосы» гонений и конспирации, подрыва финансовой и материальной базы исламского духовенства в регионе на протяжении последних веков. Хотя в научной литературе считается, что тенденция к упрощению и формализации суфизма наблюдалась еще с позднего средневековья, все же многие негативные явления в религии были болезненной реакцией на геополитическую напряженность, усиление в регионе военных конфликтов (ойраты, Россия, Китай, междоусобицы местных ханов). Многие не понимают косвенной связи между ужесточением требований к уличной одежде мусульманок (паранджа, чачван) и началом русского военного присутствия в регионе.

Казахские и другие местные социумы (кочевые и оседлые) пережили тяжелейшие периоды обнищания, упадка религиозного образования, коллективных психологических травм. Фактически к 20–30-м гг. XX в. институт пиров и ишанов находился в глубоком затяжном кризисе и упадке «благодаря» систематическим преследованиям и ограничениям имперской власти. Казахи говорили «ұра берсең құдай да өледі» («если долго бить, можно и бога забить до смерти»); конечно, эти слова следует понимать как горькую метафору).

В советской Средней Азии суфизм выживал в форме тайных сельских народных кружков по исполнению зикров (такие практики сохранялись и в некоторых аулах Южного Казахстана – сведения Д. Кенжетоева); также были единичные наставники, рискуя жизнью обучавшие избранных учеников (согласно полевым исследованиям ученых-предшественников, в условиях строжайшей конспирации в Узбекистане шейхи были вынуждены ограничиваться устным разрешением вместо традиционной письменной формы иджазы⁵, также рекомендовали ученикам иметь мало последователей). Были уничтожены многие ценные письменные генеалогии, рукописи сочинений, старые книги Корана.

Поэтому закономерны и понятны трудности, эксцессы в возрождении после 1991 г. религии, тем более такого тонкого, во многом эзотерического (когда-то бывшего гнозисом и практикой «избранных») явления, как суфизм. Главные акторы суфийского возрождения в условиях несовершенства законодательства, модели государственно-конфессиональных отношений, других неблагоприятных факторов, доселе незнакомого «дикого» капитализма, конкуренции и давления со стороны салафизма, немусульманских зарубежных сект тоже могли, по-видимому, озлобляться, попадая затем в какие-то политизированные скандалы, даже подвергаясь арестам.

Для воспитания приходивших за помощью и покровительству сотен деморализованных молодых людей (наркоманов, безработных, бывших рэкетиоров и пр.) шейхи могли прибегать к авторитарным методам, к пресловутой камче, психологическому давлению, запугиванию проклятьем или джиннами, т. е. «сказочным» или «средневековым» методам и технологиям. Относительно «культы личности» можно сказать, что зачастую самые ретивые почитатели шейхов во многом сами способствовали мифологизации духовных наставников (не зря есть афоризм «короля делает свита»). В целом, очевидно, что суфии-реисламизаторы эпохи

⁵ Иджаза – (с араб. букв. разрешение, лицензия) – документ, дающий право владельцу на распространение исламских знаний.

постсоветского безвременья никак не могли быть «белыми, мягкими, пушистыми». Да и духовный масштаб, творческий потенциал поздних суфиев обычно были несравнимы с харизмой классиков тасаввуфа. На этот счет существовало оправдание со слов самих суфиев, что, дескать, «живая мышь лучше мертвого льва».

Пусть и не идеальные в личностном плане и с точки зрения познания всего наследия классического суфизма, но эти мусульманские деятели реально продвигали дело возрождения духовности в бывшем атеистическом обществе, сеяли семена веры в Аллаха в израненные души детей казахского народа, стихийно собирая любительские кружки, где проходили импровизированные лекции и сухбаты. Распространяя шариат и тарикат, обучая ритуалам давно позабытого ясавийского, кадырийского, накшбандийского зикра, рассказывая суфийские притчи, эмоционально разъясняя на родном языке аяты из Корана и события из сиры (жизнеописания Пророка), а порой говоря захватывающие вещи о загадочной суфийской метафизике, чудесах (карамат) аулия, поддержке аруахов, о великом Ясави и Шакариме, об эсхатологии, они своим мастерством сторителлинга умели навести слезы на глаза слушателей (потом, эти лекции, проповеди распространялись через аудиокассеты, компакт-диски, позже – с помощью интернет-технологий). Официальные имамы и мечети ДУМК (с 1990 г.) не могли тогда конкурировать с ними – в силу недостатка знаний и навыков распространения близких сердцу народных масс традиционных форм ислама.

Сейчас легко критиковать этих пожилых аксакалов, глядя через увеличительное стекло на личные недостатки, какие-то промахи, «религиозный фанатизм», называть все это «псевдосуфизмом» (критика А. Избаировым; Б. Бабаджанов также порой чрезмерно строг к возродителям суфизма постсоветского периода, упрекая в том, что они «далеки от мистико-философского наследия суфизма»). Хотелось бы призвать к ретроспективной рефлексии: в силу отсутствия этносоциологических, социально-психологических исследований по истории 1990-х – 2000-х гг., а значит и возможности полной реконструкции постсоветской повседневности, мы, к сожалению, не знаем всех причинно-следственных связей в существовании и «технологии выживания» того дезорганизованного, переходного общества – с чудовищным размахом «антисистемы», разгулом криминала, макросоциального стресса. А значит, мы не можем точно судить о роли тогдашних религиозных учителей (разных направлений, даже разных конфессий, пусть и малообразованных, не знающих «мистико-философского наследия»), их вкладе в элементарное самосохранение этноса, семьи, индивидов, обретение личной веры, моральное утешение, идейное воодушевление на каждодневную борьбу за свое будущее многих тысяч мужчин и женщин, оказавшихся в неимоверно трудных социальных условиях.

Кроме того, очевидны сознательные и бессознательные усилия всех исламских проповедников эпохи становления Независимости в сохранение мусульманской идентичности государствообразующего этноса, этномобилизацию. По одним сведениям, в «лихие 90-е» почти полмиллиона казахов ушли в протестантизм (а могло быть и хуже). Вообще, живая вера, этика (ядро, суть религии, тогда как мечети, церкви и книгоиздательство – вторичны) – вещи тонкие и невидимые, поэтому достижения духа, плоды религиозного вероучения трудно заметить сразу и оценить.

Таким образом, целесообразно рассматривать многоплановый процесс возрождения ислама в Казахстане после 1991 г. в социально-психологическом контексте истории страны, а не только с ракурса политологии или исламоведения, при этом важно отделять зерно от плевел. Любой социальный процесс, религиозный подъем, в том числе реисламизация в Казахстане, объективно неоднозначный процесс по своему содержанию и последствиям (Султангалиева, 2014: 11). Б. Бабаджанов, кстати, делает важную оговорку в отношении постсоветского суфизма, что «картина сложная и неоднообразная, требующая уточнения конкретной ситуации, времени, региона и т. п.». Также ученым приведены интересные факты, когда в не самые лучшие времена для ислама он тем не менее встречал эрудированных суфийских шейхов (Бабаджанов, 2001: 346).

Сквозь призму времени приходится признать, что нет худа без добра, что различные неформальные религиозные течения, общины, личности, продвигавшие в стране исламские ценности, объективно внесли свой посильный вклад в просвещение умов, реабилитацию ислама, повышение религиозных знаний посткоммунистического общества, предотвращение массового оттока молодых казахов (этнических мусульман) в христианско-протестантские секты.

Постсоветские суфийские активисты наряду с официальными имамами возрождали мусульманскую культуру благотворительности, выступали организаторами издания религиозно-научной литературы, средневекового письменного наследия, строительства мечетей, реставрации мазаров, популяризации хаджа, зиярата и др. Наконец, думается, что последователи суфийских, салафитских, «тенгрианских» и всех других течений в условиях современного (постназарбаевского) Казахстана, пройдя через «болезнь роста», эпизоды взаимной борьбы, противостояния с государственными структурами или ДУМК, осознав в полной мере вред от распыляющих национальную энергию теологических споров, смогут и должны извлечь для себя полезные уроки и прийти к консенсусу, памятуя кредо ханафитского мазхаба об имане (вере) как основополагающем индикаторе мусульманства и объединившись вокруг священного понятия предков «мұсылман қазақ баласы».

Исходя из вышесказанного, мы обратились в качестве примера к личности одного из современных пропагандистов суфизма Курбанали Ахмедова – пира (наставника) ветви Хусайнийя тариката Накшбандийа-муджадидийа, внука репрессированного в 1930-е гг. Аппак-ишана из с. Шаян (современная Туркестанская область РК), потомки которого были вынуждены искать спасения на территории Узбекистана, где и родился К. Ахмедов. В настоящий момент он является независимым духовным наставником, создавшим небольшую религиозную общину (хотя численность «присягавших» шейху муридов и поклонников-мухлисов из постсоветских республик может исчисляться тысячами, однако в век цифровизации и онлайн-платформ, а также спада первоначального высокого интереса к суфизму реальное ближайшее, преданное окружение учителя оказалось скромным и малочисленным. Вообще, эксперты определяют постепенное угасание в регионе популярности тарикатов).

Абстрагируясь от цифровых «лидеров мнения», политологического или публицистического взгляда на муфтиев, имамов и ишанов, необходимо объективно проанализировать вехи духовной биографии личности и оценить особенности его учения, проповедей через обращение к текстам книг К. Ахмедова «Тарикатнама», «Рухнама» и др.

Результаты

Вехи духовной биографии Курбанали Хазрат Ишана (К. Б. Ахмедов)

Еще Ч. Валиханов отмечал такую национальную черту казахов, как исключительно уважительное отношение к ходжам, как представителям аристократического сословия «белой кости», носителям религиозного знания и просвещения. Как комментирует С. Абашин, в нашем регионе сословие «ак суйек» (ок суяк) в самом общем виде делилось на сейидов (от араб. сайид «вождь», «глава») и ходжей (от перс. хваджа – «господин»). К саидам (сейид) относили потомков халифа Али от брака с дочерью Пророка Фатимой (Абашин, 2001: 65). Вместе с тем среди местных народов иногда титул «ходжа» был более употребительным и считался даже выше (поэтому был титул «сейид-ходжа», каз. сейіт-қожа). Саиды всегда были влиятельным элементом, элитарными группами на Мусульманском Востоке, в том числе в Золотой Орде, оказывавшими серьезное влияние не только на духовную сферу, но и политику, дипломатию, международные связи.

Хотя в исламе нет в строгом смысле ни официального духовенства, ни наследственной аристократии (в этом мудрость и демократизм этой религии), все же было повсеместно принято оказывать уважение или хотя бы снисхождение к саидам – из почтения к личности основателя ислама. В книге Курбанали ишана «Рухнама» автор осуждает стремление кого бы то ни было кичиться своим происхождением, лишь на основе кровного родства, сыновства считать себя учителями-пирами, это называется самозванством в религии (Ахмед, 2015б: 179,

305). По его мнению, ему повезло служить и «дать руку» (баят) живому действующему пиру тариката накшбандийа.

В действительности в прошлом ходжи и саиды не почивали на лаврах своей благородной наследственности, а в своем большинстве заслужили уважение мусульман благодаря неутомимой деятельности, поиску знания, культивированию идеала образованности. С. Абашин, говоря о характерных чертах этого слоя, пишет: «Познание истины и просвещение простого народа рассматривались как обязанность и даже миссия сословия ок-суяк...», также «для «белой кости» никогда не существовало государственных или этноязыковых границ. Они находились «над» ними, могли легко переезжать из одной страны в другую, зная, что их там примут с почетом. Ведя, согласно легендам, свое происхождение от арабов, ок-суяк принимали язык и бытовые обычаи той группы, среди которой жили... потомки святых были всегда «внеэтничны» и не принадлежали к какому-то одному народу» (Абашин, 2001: 65).

Последнее обстоятельство, т. е. вопрос «надэтничности» сословия ходжей и своеобразной, гибкой идентичности (конечно, были разные уровни аффилиации представителей данных субэтнических групп с доминирующей этно-культурной общностью, вплоть до полного отождествления с теми или иными казахскими племенами), важно учитывать при изучении их роли в деле интеграции народов региона, тогда как раздутое в результате секуляризации и советизации узко-этническое «я» всегда было на руку колонизаторам с их лозунгом «разделяй и властвуй». В отличие от пережившей коммунистический террор Центральной Азии, где были планомерно уничтожены или выдвлены кланы традиционной духовной аристократии, в странах Ближнего и Среднего Востока, Индии, Иране к настоящему времени численность саидов доходит от сотен тысяч до миллиона представителей.

Вот почему с исторической точки зрения любопытно происхождение К. Ахмедова из сейид-ходжей, что дает основание в соответствии с традицией называть его Саид Курбанали ходжа, или Саид Курбанали Хазрат Ишан (последние титулы указывают на религиозный статус учителя суфизма). Согласно родословной, его род ведет начало с халифа Али и его сына от Фатимы – Имама Хусейна (оказалось, что принадлежность к потомкам Пророка у шейха признана по линии международных связей, казахский хазрет был приглашен на организованную арабами конференцию саидов и шарифов). Среди его благородных дальних предков – такие известные личности исламской истории Центральной Азии, как Имам Джафар Садык, Саид Бурханаддин Клыч (в казахской традиции – аулие Кылышты ата, могила которого находится в Кызылординской области), также Саид Махдуми Агзам – выдающийся духовный лидер и святой, глава тариката накшбандийа своего времени, влияние которого было огромным на казахских ханов (долгое время он жил в Ташкенте). Ближайший, 29-й предок – Шах Бузурук (Сабулт Ходжа). Данный вопрос изучен известным знатоком наследия казахских ходжей Сейт-Омар Саттарулы. Письменная шежере (родословная) саида с печатью хранится в отделе редких рукописей НАН РК за № 1691 (из интервью с Л. Айткожакызы, автором книги «Властелин сердец» о своем учителе К. Ахмедове).

Позже в истории региона стал популярен титул «ишан». Курбанали хазрат считается шестым ишаном рода Саид Ахмет ишана (который считается последним в роду пиром тариката Ясавийа), известного среди казахов под почетным прозвищем Косым ишан, а его брат Саид Мухамед – как Кулатай ишан; они были воспитателями казахских родов ысык, найман и др. (Картабаева и др., 2024: 154). С именем Косым ишана (род. около 1760 г., учился в Хиве, Самарканде) связано начало строительства знаменитой мечети-медресе в селе Чаян (Шаян). «Завершил строительство, начатое прадедами Косым ишаном и Кулатай ишаном, наш дед Аппак ишан. Сам он более 40 лет преподавал в нем, и для организации учебно-воспитательного процесса из Ташкента привозились ценные книги и учебные программы⁶. Выпускники медресе, разъехавшись во все уголки казахской Степи, преподавали акиду, наставляли на прямой путь» (Ахмед, 2015б: 179: 70–71). Внук Косым ишана, имевший лакаб

⁶ Как крупное казахское медресе оно имело 100 ученических мест.

(прозвище) «Аппак ишан» (проф. М. Койгелдиев перевел как «Светлейший ишан» или «Белый ишан», по документам: Сеидахметов Аппак Максум, 1864–1931) был репрессирован в ходе кампании НКВД по «делу ишанов», умер в тюрьме. После этого начинаются серьезные испытания для семейств ишанов, ходжей, хазретов и мулл, большинство которых погибли либо выживали в экстремальных условиях. На семьи ишанов смотрели как на «врагов народа» и обложили непосильными налогами на пшеницу (Койгелдиев, 2009: 207), чем вынудили их к уходу из родных аулов.

И все же, несмотря на беспрецедентный разгул террора и атеизацию, в Центральной Азии, даже в самом русифицированном Казахстане ислам показал свою жизнеспособность, настоящую укорененность в самосознании. Был подпольный ислам; верующие, мужчины и женщины героически продолжали хранить и ретранслировать исламские ценности в семьях, в тайных суфийских кружках и мечетях. В 1943 г. создается САДУМ (Среднеазиатское духовное управление мусульман), начинаются робкие шаги в легализации исламского образования. С 60-х гг. XX в. налаживались слабые каналы общения с зарубежными мусульманами и распространения литературы (общение со студентами из арабских стран в вузах УзбССР, слушание радиостанций из Западной Европы и Среднего Востока, прежде всего Ирана и Афганистана, вещавших на территорию СССР), таким образом, открывается возможность знакомства с тенденциями мысли и диспутами в основных центрах ислама (Бабаджанов и др., 2007: 21–23). Безусловно, урон местному исламу был нанесен колоссальный. Как отмечает А.К. Муминов, речь идет о невиданной политике физической ликвидации носителей теоретического ислама (улама), жестком контроле и тотальной слежке религии со стороны официальной моноидеологии (Муминов, 2012: 1549). И, конечно, уже нельзя было мечтать о восстановлении духовного потенциала интеллектуального крыла классического суфизма.

Итак, это был род казахских саид-ходжей, находившийся в изгнании, вынужденной эмиграции (мухаджирство). Появившись на свет 4 апреля 1955 г. в поселке Чигирик Ташкентской области УзбССР, К. Ахмедов воспитывался в советской школе, служил в рядах Советской Армии. Но глубинные исламские архетипы, атмосфера родовой памяти в семье Бакибулла максума побуждали его исподволь искать Истину, любить религию, духовные сокровищницы народа, не поддаваться тлетворному влиянию материалистической идеологии. На время летних каникул мальчика отправляли для обучения Корану в негласные суфийские обители. Мать будущего деятеля Матлюба биби, из этой же ветви саидов, была образованной (наизусть знала весь Коран); рассказывают о ее набожности, трудолюбии («волосы Матлюбахан не покрыла седины», «позже выучила латинский алфавит, затем кириллицу» и пр.).

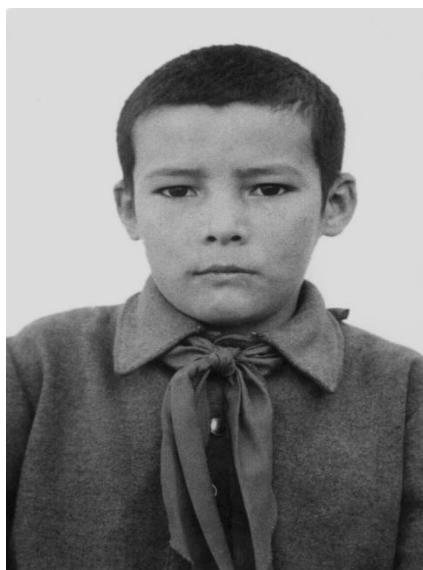

Рисунок 1 – Пионер К. Ахмедов

Figure 1 – Pioneer K. Akhmedov

Поступив в престижный Ташкентский архитектурно-строительный институт, Курбанали Ахмедов, однако, вскоре был вынужден по настоянию отца бросить светский вуз ради религии: образовалось вакантное студенческое место в медресе «Мир Араб» в Бухаре – единственное легальное исламское учебное заведение в СССР (принимали всего 20 юношей). Учеба в медресе прерывалась из-за призыва в армию (Украина, затем – Дальний Восток, авиационный полк. Русские офицеры, удивившись каллиграфическому почерку среднеазиатского юноши, оставили его писарем в штабе). В 1978–1982 гг. К. Ахмедов получил высшее религиозное образование в Ташкентском исламском институте (данные подтверждаются соответствующими дипломами из личного архива). После окончания ТИИ был направлен в медресе «Мир Араб», где преподавал фикх и арабскую грамматику. Вскоре в период демократизации религиозная ситуация стала осложняться ввиду активного проникновения в

постсоветское пространство нетрадиционных течений ислама и роста криминала. В таких условиях К. Ахмедов, являясь имамом в мечетях, стремился отчаянно защищать ценности ханафитского мазхаба и матуридизма, подвергался гонениям и клевете.

Рисунок 2 – Солдат Советской Армии К. Ахмедов

Figure 2 – Soldier of the Soviet Army K. Akhmedov

В 1988–1992 гг. К. Ахмедов был среди тех, кто начал активно распространять суфийское учение, считая основанием баят (возложение руки, посвящение), полученное им в 1980 г. от «самого заслуженного и авторитетного» (Бабаджанов, 2001: 345) суфийского шейха на постсоветском пространстве Хазрат Ишан Ибрахима из Коканда (Ибрагимджан Маматкулов, 1937–2009). После успешного прохождения ученичества он был назначен заместителем (халифа) И. Маматкулова, с правом собирать учеников и распространять учение. Таким образом, Курбан-Али Халифа был включен в силсила Накшбандийа-Муджаддидийа-Хусайнийа (ферганскую ветвь) (Бабаджанов, 2001: 359).

Необходимо сказать несколько слов об учителе Курбанали ишана – шейхе Ибрахиме. Глубоко изучавший вопросы суфийского движения Б. Бабаджанов, лично беседовавший с шейхом, отмечает: «Право самого выдающегося и эрудированного лидера за ним признают все члены братства. Во время беседы с Ибрахим шайхом мы (с коллегой А. Муминовым – Н. Н.) убедились в его глубоком личном мистическом опыте, способности оказывать мощное психоэнергетическое воздействие на собеседника и обширную аудиторию» (Бабаджанов, 2001: 346). Численность его муридов доходила до 20 тысяч человек. Кстати, имеются ученики Пира

Хазрат Ибрахима в России, даже русские. Одним из них, по нашим исследованиям, оказался российский психолог, энергопрактик, накшбандиец Николай Третьяков, автор книги «Очищение. Суфийская энергетическая практика» (Третьяков, 2015).

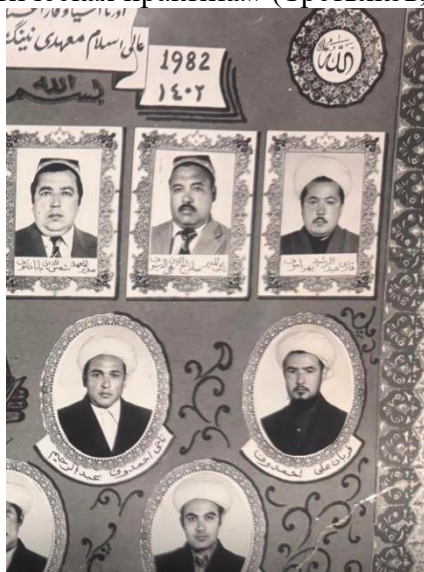

Рисунок 3 – Выпускники Ташкентского Исламского Института 1982 г. (второй ряд, справа – К. Ахмедов).

Figure 3 – Graduates of Tashkent Islamic Institute in 1982 (second row, on the right – K. Akhmedov)

Из интервью с шейхом Курбанали хазратом, другими информантами (Интервью, 2026; ПМА, 2025–2026), также религиозно-этнографической литературы известно следующее: в свою очередь, учителем и соратником шейха Ибрахима являлся ишан, выходец из Южного Казахстана Максум баба (1904–2003), живший близ Туркестана (с. Куш-Ата/Кушчи Ата). Благодаря долгожительству он успел обучить или благословить в первые годы Независимости многих молодых имамов, представителей светской интеллигенции. Настоящее имя Максум баба – Абул-ас Абулхаиров (также его звали Кари Абдулла), он был родом из Яны-Кургана (бывшая кокандская крепость, ныне – Жанакорган, Кызылординская область РК). Укрываясь при Советской власти на территории Узбекистана, тайно обучился сначала у накшбандийского «подпольного пира» Абдрахман ишана; пройдя через перипетии судьбы, вернулся в Казахстан, стал весьма уважаемым учителем, служил имамом мечети (Исахан, 2022). Максум баба обучался у Ишан-баба (Абдулвахид Туркестани/Маматшукуров, 1886–1967 гг., могила близ Туркестана, Куш-Ата). Накшбандийцы Узбекистана называли его почетными прозвищами «Туркистан Бобо» и «Хазрат Қозок Махдум» (Йулдошхужаев, 2010: 46). Именно в Куш-Ата два раза в год (во время маулида и в начале месяца рамадан) собирались в годы возрождения религии последователи Ишан-баба из казахов и узбеков. Сегодня эти люди вспоминают, что виделись во время этих сухбатов также с приезжавшим из Коканда Ибрахим шейхом (например, в 1998, 2001 гг.), слушали их наставления.

Замечено, что в предыдущих поколениях ишанов и пиров различия в стиле суфийского зикра, также налет этничности в облике тариката не абсолютизировались. «Если мавераннахрские шейхи Хусайнийя в основном предпочитали зикр-и хафи, то их туркестанские собратья сочетали оба вида зикра» (Бабаджанов, 2001: 352). В своей статье о накшбандизме Н. Сабиров пишет, что шейх Курбанали Ахмедов из Казахстана является «одним из главных преемников Ибрахим-джана Маматкулова», и его родословная восходит к внуку Пророка Иمامу Хусайну, что «многие его предки были шейхами тариката Йасавийя и Накшбандийя» (Сабиров, 2024: 86).

Рисунок 4 – На пути к религиозному лидерству. С учителем Пир Хазрат Ибрахимом (И. Маматкулов). 1995 г.

Figure 4 – On the Path to Religious Leadership. With the teacher Pir Hazrat Ibrahim (I. Mamatkulov). 1995.

В дальнейшем деятельность шейха связана с распространением суфизма в независимом Казахстане (гражданином которого по документам он остается поныне), с возвращением («по совету наставника, Ишан-бабы») на родину предков. В 2002 г. он переезжает в г. Тараз, вскоре возглавляет религиозное объединение «Шапагат», под его влиянием издается на казахском и русском языках газета «Хак жолы». В результате своих успешных проповедей, на волне актуальной тогда борьбы с «ваххабизмом» ишан становится известным неформальным религиозным проповедником, распространяющим ценности и практики традиционного ислама (государство на каком-то этапе активно поддерживало суфистов в противовес нарастающему религиозному радикализму салафитов).

В своих лекциях и книгах Курбанали Ахмедов постоянно подчеркивает лояльность себя и своих учеников-муридов государству, уважение законов и власти, Президента РК, уверяет о своем нежелании конфронтации с кем бы то ни было. На деле были периоды сложных отношений с другими группировками и общинами, также негласное соперничество двух суфийских пропагандистов в РК – Курбанали Ахмедова и Исмагулы Торбай (эксцентричный лидер ясавийского сообщества, этнический казах из родо-племенной структуры Младшего жуза, вернувшийся из Афганистана, г. Мазари-шариф, репатриант).

За годы своей духовной деятельности хазрат Курбанали ишан провел много публичных сухбатов, выступал на международных конференциях по исламу, сумел распространить свое влияние на Узбекистан, Казахстан, Кыргызстан, мусульманские регионы РФ, отчасти – Турции. Немаловажно, что Курбанали хазрат, выступая на казахском, узбекском, русском языках, имея учеников за пределами РК, способствовал дружбе, укреплению духовного братства мусульманских этносов на постсоветском пространстве. Им опубликованы книги на казахском и русском языках «Мәзһаб нама⁷», «Намаз нама», «Ілімге ілесу» (Следование ильму), «Рухнама» (на русском языке), «Тариқатнама», «Аруақ – Алланың әбілхаяты» (аруақ – «вода жизни» Аллаха) и др.

Основные идеи, темы и особенности содержания книг Курбанали Хазрат Ишана

Характеристику мировоззрения и содержания проповедей религиозного наставника, значение его наследия мы рассмотрим на основе двух главных книг «Тариқатнама» (1108 стр.)

⁷ Нама/нома — с персидского – «книга», «послание».

и «Рухнама» (694 стр.). Эти книги изданы в Алматы и сопровождаются предисловием известного ученого-религиоведа Д. Т. Кенжетая (Досай Кенжетай).

«Тарикатом» называется как суфийский Путь⁸, так и суфийское братство, состоящее из главы – пира (муршид), его заместителей – халифа или наиб, рядовых членов-«братьев», которых в центральноазиатском регионе в эпоху господства накшбандизма было принято называть персидским словом «брадар» (кстати, в прошлом даже обычные казахи были достаточно погружены в религиозные понятия традиционного ислама и суфизма, хорошо зная слова, вроде *бірадар*, *nir*, *nirzada*, *Пәруардігар* и пр.).

Название книги «Тарикатнама» раскрывает цель данного сборника – изложение и разъяснение базовых ценностей и принципов суфийского учения в связи с общеисламскими догмами, Кораном и Сунной. Акцент в книге сделан на этику суфизма, адабы, ритуалы, психологию, уделяется внимание некоторым вопросам акиды (вероубеждение, метафизика). «Тарикатнама» близка к жанру духовно-философской и дидактической литературы, по способу построения и подачи – формату «беседы мастера» или стенограммы лекций (это не удивительно для суфийских мастеров, у многих из которых книги представляют собой записи импровизированных бесед и диалогов, сделанные их учениками. Можно привести пример известного индо-мусульманского суфийского учителя Хазрат Инаят Хана).

Что касается языка произведений, Курбанали ишан (как, впрочем, и упомянутый Исматулла максум), несмотря на нелегкую судьбу репатрианта, в совершенстве владеет казахским языком (это должно ставиться в пример многим «коренным», но обрусевшим казахам). Стиль изложения, манера речи наставника более характерна для свободной, живой беседы, отличаясь простотой, публицистичностью, образностью, элементами юмора, иногда нарочитой затуманенностью, непривычными словосочетаниями (это также отличало многих суфийских мастеров). Тексты книг, разумеется, подверглись определенной редакции.

Какие же темы и актуальные проблемы поднимаются и обсуждаются в книжном наследии Саида Курбанали хазрат ишана? Это широкий спектр разнообразных тем: Истинной Реальности (Хакк), сотворения Аллахом мира и всех творений, животворящей духовной основы мироздания аруах (руханият), Нур Мухаммади (монады, божественной искры, из которой вышли все души), управления и эволюции видимых и невидимых миров, Человека как венца творения и султана-заместителя Бога на земле, структурном подобии микрокосма и макрокосма, любви к Всевышнему и предпочтения духовной реальности всему земному, аулия (друзья Бога), пиры и силсила (цепь духовной преемственности), их жизнь и поучительные истории; этика и иерархия в жизни тарикатов, воспитания нафса (характера, нравов), вопросов намаза, зикра («помяновение Бога», ритуал очищения сердца от «ржавчины»), латаиф (в суфизме – тонкие энерго-центры человека), соотношения материи и духа, ихсан (искренность, нравственность), хикмет (гносис, мудрость), халь (особые состояния души, излияния духа, транс) и др. Изредка затрагиваются темы современной цивилизации (в духе критики безнравственности и материализма), проклятого коммунистического строя, также вопрос о связи религиозных истин с открытиями в науке, психологии, квантовой физике, темы воспитания характера мусульманина, семьи, здоровья, общества, казахской истории и др.

⁸ Тарика (т) – с араб. «путь».

Рисунок 5 – Саид Курбанали Хазрат Ишан (К. Ахмедов). 2015 г.

Figure 5 – Said Kurbanali Hazrat Ishan (K. Akhmedov). 2015.

Что касается раскрытия заявленных тем, то текстологический анализ показал, что как мусульманский проповедник и суфий-традиционалист, К. Ахмедов не привносит ничего принципиально нового, своего (творчество и свободомыслие не приветствовались особенно в позднем суфизме), лишь по-своему суммируя, систематизируя, обобщая основные догмы и положения исламских наук, усвоенные им с молодости из лекций о суфизме в медресе, Исламском институте, знакомства с суфийской агиографической литературой, услышанные от пиров-наставников. Таким образом, ишан выступает добросовестным транслятором и искусным популяризатором наследия традиционного ислама, более или менее сохранившейся до наших дней поздней, накшбандийской духовной системы.

Источниками для сочинений К. Ахмедова послужили, помимо Священного Корана и хадисов (как правило, в суфизме не принято напрямую много и буквально цитировать священные источники, а больше прибегают к толкованиям авторитетных предшественников – ханафитских ученых и суфийских учителей) религиозные сочинения на арабском, персидском языках; литература на узбекском, казахском и русском языках. В целом, в содержании книг и лекций суфийского учителя упоминаются имена таких авторитетов ислама, суфизма, мировой религиозной истории, как Пророк Мухаммад, халиф Али (Асадулла), Хазрат Иса (Иисус), Аристотель, Ибн Аббас, Абулхасан ал-Ашари, Имам Агзам (Абу Ханифа), Имам Матуриди, Фахруддин Рази, Ибн Кайим ал-Джавзия, Ибн Касир, Имам Раббани (суфийский авторитет Ахмад Сирхинди), Ходжа Ахмад Ясави, Шах Бахауддин Накшбанд, Маулана Руми, Джунайд Багдади, пир Хазрат Ишан-баба и др.

В работах «Тарикатнама» и «Рухнама» Курбанали хазрат в емких определениях, нередко с помощью озадачивающих метафор, крылатых фраз, фразеологизмов, с привлечением современных научных или повседневных выражений (в том числе русизмов, интернациональных терминов) представляет читателю систему духовных взглядов на мир, общество, религию – в русле акиды ханафитского ислама и суфийско-накшбандийского учения. При анализе текстов выявляются непривычные для исламской теологической литературы (т. е. несуфийской) определения или интерпретации онтологических, креационистских, эсхатологических и др. аспектов религии. Так, например, понятие «аруах» не так давно являлось предметом бурных обсуждений в казахском обществе, в интернет-пространстве. Хазрат Курбанали дает свою концепцию аруах или Руханият (синтезировано из осколков знаний, почерпнутых из персоязычных суфийских сочинений, сакральных рассказов аксакалов-ишанов; не исключается и собственный духовный опыт).

Слово «аруах» есть в Коране и является формой множественного числа либо абстрактной формой от «рух» (т. е. дух). Однако, согласно нашим авторским исследованиям на основе этнографических и фольклорных данных, у казахов-кочевников, переживших столетия стихийной деисламизации и деинтеллектуализации (уже с XVIII в.), фундаментальное

представление об аруах (аруак) пережило своеобразное «оязычивание» (ремифологизацию) – в сторону вульгаризации и застывшей персонификации; аруах представлялось сообществом индивидуальных душ предков или святых (а не как поток божественной энергии, могущей принимать разные формы). Другая крайность – присущее рационалистам-книжникам отрицание аруах и веры в сверхспособности людей древности. В этой связи стоит обратить на интерпретацию священного казахского понятия Құт (Құт, 2004), ибо в дальнейшем можно идти к более широкой, интегрированной духовной концепции, основанной на онтологическом сходстве, созвучии мифоконцептов аруах, Нур, Куат (энергия), Құт-Береке.

Итак, для примера суфийской интерпретации мира (а вся Вселенная в суфийской метафизике – не материальная «супермашина», а живое сознательное духовное бытие, о чем говорит «вахдат аль вуджуд» – концепция «единства бытия») мы посчитали уместным остановиться на толковании Хазратом Ишаном Курбанали религиозной категории аруах (из интервью с шейхом, знакомство с видео-сухбатами, анализа книг). Семантика одного из столпов традиционного ислама «аруах» из уст шейха, при попытке герменевтического прочтения образно-символического языка, неизбежной рационализации и систематизации с нашей стороны, включает следующие моменты: 1) аруах, Рух и Нур – отождествляются и предлагается толкование аруах как сверхличностной эманационной духовной реальности, как Божественное излияние, присутствие и волеизъявление Аллаха во всем и всегда; 2) аруах – истинная драгоценная суть человека (т. е. дух), источник жизненной и духовной энергии, творческого начала, благодати, духовной трансформации (комментируется представление об аруах как о сосредоточении всякого «берекет», т. е. благ, духовных и материальных достижений, высших устремлений. Вместе с тем все творения без исключения так или иначе «кушают нур» (энергию). Главным инструментом лучшего раскрытия в себе руханията, «сердца» определяется зикр – предпочтение Аллаха всему остальному, частое поминание Бога (Ахмед 2015а: 603), разумеется, на базе глубочайшей веры в Создателя, очищения души; 3) аруах – таинственная вездесущая сила, невидимое физическим глазом, нематериальное, непредметное, сверхтонкое, «подобно воздуху способное проникать во все» (Ахмед, 2015а: 24); Вселенная, пространство «напичкано аруахами» (Ахмед, 2015а: 61); В человеке аруах «не в теле, и не без тела» (Ахмед, 2015а: 88–90); 4) Также согласно некоей «квантовой запутанности» (кстати, шейх в своих беседах с учениками активно использует понятия квантовой физики, современные выражения, как энергия, ДНК, голография и др.), аруах может персонифицироваться, существуют разные уровни проявления его силы, мощи и милости. Главное, все эти метафизические процессы – не автономная деятельность, а все исходит от Всевышнего, это «Исми Агзам», т. е. проявление могучих и прекрасных Божественных Имен. С дозволения Творца духовная энергия циркулирует, изливается, транслируется через высшие души, архангелов, пророков, аулия к другим людям, природе, животным и т. д. Называются виды благодати-береке – как уазипа береке, файз береке, хикмет береке и др.; 6) аруах – «абулхаят» Аллаха (с араб. «живая вода») – это тоже интереснейший суфийский символ, переданный нам Курбанали шейхом.

Для объяснения свойств или «фактуры» духовной энергии «аруах» суфийский мастер прибегает к метафоре воды («суға ұқсамайтын, бірақ су сияқты барлық жаратылысты ұстап тұратын құдырет» – «нельзя назвать водой, но подобно воде пронизывающая или удерживающая все Сила»). Здесь хочется заметить, что в мировой религиозно-мистической литературе, а также у энергопрактиков-парапсихологов нередко можно встретить образы «воды», «жидкого огня» (энергия, свет) и даже духовного «клея», который удерживает все, связывая воедино. Кстати, можно обратить внимание на многозначительный метафорический язык казахского духовного наследия: так, в описании батыра в момент его эпического поединка любопытны строки: «Желігіп келген Ер Тарғын, «Алла!» дейді, ақырды, Аруағын судай сапырды, «Иә, бабам!» дей берді...» («...Издав рев, с криком «Аллах!», изливая через край [словно воду] свой аруах, повторял «О, предок!»); 7) Предлагается и такой, имеющий глубокий скрытый смысл, эффектный образ в лекциях и сочинениях К. Ахмедова, как «Рухани ана» или «Жан анасы» (Духо-Матерь) – для поэтического именованья сотворенной Вселенной – живой,

сознательной, сотканной из иерархических сфер, переливающейся и наполненной божественной энергией (аруах) – силы, милости, любви. Духовный Космос, с которым мы всегда связаны, из сфер которого снизошли в материальный мир для испытания, по мнению суфийского учителя Курбанали ишана, – это наши истинные Мать, Отец и Родина (Ахмед, 2015а: 80).

На наш взгляд, суфийское понятие об аруах и «Духовной Матери» в какой-то мере созвучно «Святому Духу» христианства или понятию *Anima Mundi* Платона и неоплатоников – идее о мировой душе, единой живой Вселенной, пронизанной божественной энергией, одухотворенной природе, внутренней связи всех живых существ. В целом, считаем важным дальнейшее изучение всех аспектов традиционно-суфийской концепции Реальности, ибо они перекликаются как с истинами универсалистских религий, так и казахской национальной картины мира.

Заключение

Курбанали Ахмедов прошел сложный, полный неожиданных поворотов судьбы и, в общем-то, счастливый путь служения делу возрождения ислама и суфийской традиции (в поздней, накшбандийской версии). Книги и лекции мастера в целом полезны, интересны и увлекательны, в теологическом плане они особо не выходят за рамки исламских наук. Кстати, в некоторых беседах Хазрат Курбанали прокомментировал факт принадлежности его предков как к традиции ясавийа, так и позже – накшбандийа следующим образом: «относимся с большим почтением ко всем суфийским братствам», «переход предков из тариката Ясавийа в Накшбандийский тарикат был велением Аллаха» (Аппак Ишан Ата, 2021).

Наконец, можно обратить внимание на слабые места и недостаточное освещение в книгах некоторых важных для суфизма вопросов, например, «вилайя(т)» (святость, по каз. әулиелік). В общем мы уловили в текстах более догматизированное представление о том, что святыми становятся лишь через официальное членство в тарикате, прохождение «пути» и т. д. Однако в наследии ранних суфийских классиков есть допущение в качестве исключения «вилайят амма» («народная» святость) – наряду с «вилайят хасса» (можно сказать, «профессиональным», элитарным путем); также считалось, что в редчайших случаях может включиться «экстремальная технология» увайсийа – вопреки всякой логике избрание личности Аллахом своим опосредствованным духовным каналом (через «ильхам», вдохновение), для этого может посылаться бессмертный учитель Хизр (Кыдыр Ата). Думается, в казахской истории многие почитаемые аулие (аулийа) были самородками и считались «ведомыми Хизром».

Мы понимаем, что религии зародились в средневековье и остаются весьма консервативными структурами. И все же в перспективе видится следующее: если суфийские сообщества хотят сохранить жизнеспособность, то они должны искать теоретическую основу для диалога с инакомыслящими, другими мировыми духовными учениями, психологией (например, трансперсональная психология). Это касается и более активного участия женщин, активизации гуманитарного потенциала религии. Не только для суфистов, но и всех исламских течений в современном мире характерно во многом жесткое дихотомическое мышление («мы–они»; «всегда–никогда»). При пропаганде определенной генеральной линии (общей закономерности) ими не допускается видение каких-то нюансов, пусть редких, но нестандартных ситуаций, исключений из правила. Пророки передавали человечеству общий шаблон, базовые установки, но осуществлять в реальной жизни тонкий, дифференцированный подход (к индивидууму, этносу и т. д.) – в руках мусульман. Для примера: неоспоримо, что в исламе высок авторитет института брака и семьи. И все же это не должно означать повсеместного навязывания «никах», установки на дискриминацию и стигматизацию безбрачных, бездетных, бесплодных (сама дочь Ходжи Ахмеда Ясави была бесплодной, но, умея горячо любить «чужих», воспитала детей-сирот). Некоторые светила науки Мусульманского Ренессанса являлись несемейными людьми, в том числе Алишер Навои. Также женщина-аулийа Кыз Биби (шейха Биби Мастура, Ага-и Бузург, XVI в.), создавшая

женскую суфийскую ханаку близ Бухары, сознательно выбрала путь одиночества и безбрачия (Йулдошев, 1993: 30–38).

Sources

AFD 2025-2026 – *Author's fieldwork data*. Interviews with members of the tariqa, imams, and representatives of the intelligentsia. Tashkent, 2025; Almaty, 2026.

Interview with Sheikh Kurbanali. Almaty. July, 2026.

Источники

Интервью, 2026 – *Интервью с шейхом Курбанали Ахмедовым*. Алматы. Июль, 2026 г.

ПМА, 2025–2026 – *Полевые материалы автора*. Интервью с членами тариката, имамами, представителями интеллигенции. Ташкент, 2025; Алматы, 2026.

References

Abashin, 2001 — *Abashin S.I. Potomki svyatykh v sovremennoy Srednej Azii* [Descendants of the saints in modern Central Asia]. *Etnograficheskoe obozrenie*. 2001. No. 4. P. 62–83. (In Russ.).

Abuov, 2022 — *Abuov A.P. Duhovnoe nasledie Yassawi* [The spiritual heritage of Yasawi]. Almaty: Kokzhiek-Gorizont, 2022. 212 p. (In Russ.).

Abzhalov, 2008 — *Abzhalov S.U. Hanafi mazhabynyң dini-filosofiyalyq negizderi* [Religious and philosophical foundations of the Hanafi school of thought]: Diss. PhD. Almaty, 2008. 110 p. (In Kaz.).

Ahmed, 2015a — *Ahmed K̲y̲rbānālī*. *Tarikatnama*. Compiler A. Zhaqaj. rev. by D. Kenzhetaj. Almaty, 2015. 1108 p. (In Kaz.).

Ahmed, 2015b — *Ahmed Kurbanali*. *Ruhnama* / Transl. from kaz., ed. A. Zhakaj, Rev. by D. Kenzhetaj. Almaty, 2015. 694 p. (In Russ.).

Appaq ishan Ata, 2021 — *Appaq Ishan Ata* (by L. Ajtqozhaqyzy). Almaty: Arba-b., 2021. 368 p. (In Kaz.).

Appaq ishan, 2021 — *Appaq ishan Sejdahmet̲y̲ly*. Almaty, 2021. 470 p. (In Kaz.).

Babadzhanov et al., 2007 — *Babadzhanov B.M. Muminov A.K., Kyugel'gen A. fon. Disputy musul'manskih religioznykh avtoritetov v Central'noj Azii v XX veke: kriticheskie izdaniya i issledovaniya istochnikov* [Disputes between Muslim religious authorities in Central Asia in the 20th century]. Almaty: Dajk-Press, 2007. 272 p. (In Russ.).

Babadzhanov, 2001 — *Babadzhanov B. Vozrozhdenie deyatel'nosti sufijских grupp v Uzbekistane* [The Revival of activities of Sufi groups in Uzbekistan]. *Sufizm v Central'noj Azii (zarubezhnye issledovaniya)*. Compiler and editor-in-chief A.A. Hismatulin. Saint Petersburg: SPbGU, 2001 P. 331–359. (In Russ.).

Derbisali, 2010 — *Derbisali, Shejh Absattar hadzhi*. *Islam – religiya mira i sozidaniya*. [Islam is a religion of peace and creation]. Almaty: Dajk-Press, 2010. 516 p. (In Russ.).

DeWeese, Gross, 2018 — *DeWeese D., Gross J.-A. Re-Envisioning the History of Sufi Communities in Central Asia: Continuity and Adaptation in Sources and Social Frameworks, 16th–20th Centuries*. In: *Sufism in Central Asia: New Perspectives on Sufi Traditions, 15th–21st Centuries*. Leiden and Boston: Brill Academic Pub. 2018. 340 p.

Dzhalilov, 2006 — *Dzhalilov Z. G. Islam i obshchestvo v sovremennom Kazahstane*. [Islam and Society in Modern Kazakhstan]. Almaty: Dajk-Press, 2006. 200 p. (In Russ.).

Guseva, 2013 — *Guseva Yu.N. Rossijskij musul'manin v XX veke (na materialah Srednego Povolzh'ya)*. [Russian Muslim in the 20th century]. Samara, OOO «Ofort», 2013. 408 p. (In Russ.).

Ibadullaeva 2008 — *Ibadullaeva, Z.I. Ajkozha ishan zhəne ishandardyn qazaq dalasyndagy orny* [Aikozha Ishan and the place of Ishans in the Kazakh steppe]. *Otan tarihy*. 2008. No. 3. 82–89 p. (In Kaz.).

Ihsan, 2021 — *Ihsan – ruhani tarbie negizi* [Ihsan is the foundation of spiritual education]. Astana: Muftiyat baspasy, 2021. 566 p. (In Kaz.).

Isahan, 2022 — *Isahan M. Turkistannyn songy auliesi – Abil-as ibn Abilhajyr at-Tyrkistani* [The last saint of Turkestan Abil-as ibn Abilkhayr at-Turkistani]. *KazIslam.kz*. <https://kazislam.kz/2022/04/turkistannyng-songghy-auliesi-abul-as-ibn-abilhajyr-at-turkistani/>. (access date: 1.8.04.2022). (In Kaz.).

Juldoshev, 1993 — *Juldoshev N. Buhorodagi ajrim avlielar tarihi* [History of some Saints of Bukhara]. Buhara: Buhoro, 1993. 143 p. (In Uzb.).

Juldoshkhuzhaev, 2010 — *Juldoshkhuzhaev H. Tarikatchilikning zamonaviy kurinishlari* [The current state of the tariqas]. Editor-in-chief: Shajh Abdulaziz Mansur. Tashkent: Toshkent islam universiteti, 2010. 80 p. (In Uzb.).

Kenzhetaj, 2004 — *Kenzhetaj Dosaj. Kozha Ahmet Isasai dnyetianymy* [The worldview of Khoja Akhmet Isawi]. Tyrkistan: Tyran, 2004. 341 p. (In Kaz.).

Khalid, 2007 — *Khalid Adeeb. Islam after Communism: Religion and Politics in Central Asia*. Berkeley & London: University of California Press, 2007. 241 p.

Kojgeldiev, 2009 — *Kojgeldiev M.K. Delo ishanov* [The Ishans' case]. *Stalinizm i repressii 1920–1940 gg*. Almaty, 2009. P. 194–350. (In Russ.).

- Kut, 2004 — *Kut* (by N. Nurtazina) [Grace]. Kazakstan. Yltytq enciklopediya. Almaty: QE, 2004. Vol. 4. 149–150 p. (In Kaz.).
- Malashenko, 1995 — *Malashenko A.* Islamskoe vozrozhdenie: uvidennoe, no ne ocenennoe [Islamic Revival: Seen but Not Appreciated]. Aziya i Afrika segodnya. 1995. No. 9. P. 28–36. (In Russ.).
- Muminov, 2012 — *Muminov A.* Islam v Central'noj Azii: aktualizaciya naslediya (na primere Kazahstana) [Islam in Central Asia: Updating the Heritage (Based on Kazakhstan). Orta Asya'da İslâm: Temsilden Fobiye. Ed. Dr. Muhammet Savaş Kafkasyalı. Ankara-Türkistan, 2012. P. 1547–1573. (In Russ.).
- Muminov, 2014 — *Muminov A.* Islamic Groups in Contemporary Kazakhstan: Current Situations and Tendencies of Development Sophie Roche with Dina Wilkovsky and Jeanne Féaux de la Croix (Eds.). Central Asian Intellectuals on Islam. Between Scholarship, Politics and Identity. Berlin, 2014. P. 154–196.
- Mustafina, 2006 — *Mustafina R.M.* Bytovoj islam u kazahov (XIX–XX vv.) (istoriko-etnograficheskoe issledovanie). [Everyday Islam among the Kazakhs (19th–20th centuries) (historical and ethnographic study)]: Diss. Dr. on History. Almaty, 2006. 322 p. (In Russ.).
- Nurtazina, 2024 — *Nurtazina N.* Islam i genezis kazahskoj musul'manskoj tradicii [Islam and the Genesis of the Kazakh Muslim Tradition]. Astana: Muftiyat baspasy, 2024. 472 p. (In Russ.).
- Nurtazina, Kydyr, 2026 — *Nurtazina N., Kydyr T.* O protivorechii mezhdru konceptom «poverhnostnyj islam» i svedeniyami tradicionnoj ustnoj istorii [On the contradiction between the concept of "superficial Islam" and the information of traditional oral history]. Journal of History. 2026. 120 (No. 1). P. 4–19. DOI: <https://doi.org/10.26577/JH120120261>. (In Russ.).
- Olcott, 2007 — *Olcott M. B.* Sufism in Central Asia: A Force for Moderation or a Cause for Politization? Endowment for Peace, Russian. Carnegie Papers. 2007. May. No. 84. P. 38.
- Rahimov, 2020 — *Rahimov K.R.* Usloviya vozniknoveniya sufizma v Central'noj Azii [Conditions for the emergence of Sufism in Central Asia]. Islamovedenie. 2020. v. 11. No. 2. P. 5–17. (In Russ.).
- Sabirov, 2024 — *Sabirov N.R.* Tarikat Nakshbandiya-mudzhaddidiya-husajnija v sovremennom Tatarstane: predstaviteli i duhovnaya praktika [The Naqshbandi-Mujaddi-Husayniyya Tariqah in Modern Tatarstan: Representatives and Spiritual Practice]. Minbar. Islamic Studies. 2024. 17 (4). P. 860–876. DOI: <https://doi.org/10.31162/2618-9569-2024-17-4-860-876>. (In Russ.).
- Sattaruly, 2007 — *Sattaruly S.* Abd ul-Zhalil bab. (Horasan ata). Tarihi-qyzhatty tanyndyq kitap [Historical and documentary research on Abd ul-Zhalil bab]. Almaty: RIIC-Aziya, 2007. 520 P. (In Kaz.).
- Sultangalieva, 2014 — *Sultangalieva A.* Peresmatrivaya rol' 'religioznogo vozrozhdeniya' v Kazahstane [Reconsidering the Role of 'Religious Revival' in Kazakhstan]. Kazakhstan in global processes. 2014. 40 (No. 2). P. 10–26. (In Russ.).
- Tosun, 2002 — *Necdet Tosun.* Bahaeddin Nakşbend: Hayatı, Görüşleri, Tarikatı. İstanbul. 2002. 464 p. (In Turk.).
- Tosun, 2015 — *Necdet Tosun.* Ahmed Yesevi, Ankara: Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay. 2015. 312 p. (In Turk.).
- Tret'yakov, 2015 — *Tret'yakov N.* Ochishchenie. Sufijskaya energeticheskaya praktika [Purification. Sufi energy practice]. Saint Petersburg: DILYa, 2015. 256 p. (In Russ.).
- Sufizm posle SSSR, 2022 — *Sufizm posle SSSR* [Sufism after USSR]. Ed. by I.Pankov, S.Abashin and A.Knysh. Moscow – Saint Petersburg: Mardzhani, Al'-Makam, 2022. 512 p. (In Russ.).
- Uajsova, 2023 — *Uajsova A.* Ajkozha ishan: auletin asyl murasy [Aikozha Ishan: a noble legacy of the family]. Almaty: Print House Ceron, 2023. 420 p. (In Kaz.).
- Zhandarbek, 2003 — *Zhandarbek Z.* Jassaviya i etnicheskaya istoriya naseleniya Dasht-i Kipchaka (po materialam kazahskih shejere) [Yassaviyya and the ethnic history of the Dasht-i Kipchak]. Podvizhniki islama: kul't svyatyh v Srednej Azii i na Kavkaze. Moscow: Vostochnaya literatura, 2003. P. 326–335. (In Russ.).
- Qartabaeva et al., 2024 — *Qartabaeva E.T., Nurtazina N.D., Kasimbekova M.* Kazak musulmandyk dasturindegi aulie-ishandar [Holy Ishans in the Kazakh Muslim tradition]. Bulletin of the al-Farabi KazNU. History. 2024. No. 1. P. 149–164. <https://drive.google.com/file/d/1eKijIBn106xtyOBcuHp4b9FesQPFsFbT/view?usp=drivesdk>. (In Kaz.).

Литература

- Абашин, 2001 — *Абашин С.И.* Потомки святых в современной Средней Азии // Этнографическое обозрение. 2001. № 4. С. 62–83.
- Абжалов, 2008 — *Абжалов С.У.* Ханафи мазхабының діни-философиялық негіздері: фил. канд. ғыл. ... дис. Алматы, 2008. 110 б.
- Абуов, 2022 — *Абуов А.П.* Духовное наследие Яссауи. Алматы: Көкжиек-Горизонт, 2022. 212 с.
- Аппақ ишан, 2021 — *Аппақ ишан Сейдахметұлы.* Алматы, 2021. 470 б.
- Аппақ ишан Ата, 2021 — *Аппақ Ишан Ата* (авт. Л. Айтқожақызы). Алматы: Арба-б., 2021. 368 б.
- Ахмед, 2015a — *Ахмед Құрбанәлі.* Тарикатнама. Құрастырған А. Жақай. Пікір жазған Д. Кенжетай. Алматы, 2015. 1108 б.
- Ахмед, 2015б — *Ахмед Курбанали.* Рухнама / пер. с каз. Сост. А. Жақай, рец. Д. Кенжетай. Алматы, 2015. 694 с.
- Бабаджанов, 2001 — *Бабаджанов Б.* Возрождение деятельности суфийских групп в Узбекистане // Суфизм в Центральной Азии (зарубежные исследования). Сост. и ответ. редактор А.А. Хисматулин. Санкт-Петербург: филологический факультет СПбГУ, 2001. С. 331–359.

- Бабаджанов и др., 2007 — *Бабаджанов Б.М., Муминов А.К., Кюгельген А. фон.* Диспуты мусульманских религиозных авторитетов в Центральной Азии в XX веке: критические издания и исследования источников. Алматы: Дайк-пресс, 2007. 272 с.
- Гусева, 2013 — *Гусева Ю.Н.* Российский мусульманин в XX веке (на материалах Среднего Поволжья). Самара, ООО «Офорт», 2013. 408 с.
- Дербисали, 2010 — *Дербисали Шейх Абсаттар хаджи.* Ислам – религия мира и созидания. Теоретико-религиоведческие, историко-филологические исследования, статьи, размышления, доклады и интервью. Алматы: Дайк-Пресс, 2010. 516 с.
- Джалилов, 2006 — *Джалилов З. Г.* Ислам и общество в современном Казахстане. Научное издание. Алматы: Дайк-Пресс, 2006. 200 с.
- Жандарбек, 2003 — *Жандарбек З.* Йассауия и этническая история населения Дашт-и Кипчака (по материалам казахских шеджере) // Подвижники ислама: культ святых в Средней Азии и на Кавказе. Москва: Восточная литература, 2003. С. 326–335.
- Ибадуллаева, 2008 — *Ибадуллаева З.И.* Айкожа ишан және ишандардың қазақ даласындағы орны // Отан тарихы. 2008. № 3. 82–89 б.
- Исахан, 2022 — *Исахан М.* Түркістанның соңғы әулиесі – Әбіл-ас ибн Әбілхайыр әт-Түркістани // KazIslam.kz. (дата посещения: 18.04.2022). <https://kazislam.kz/2022/04/turkistannyng-songghy-aulesi-abul-as-ibn-abilhajyr-at-turkistani/>.
- Ихсан, 2021 — Ихсан – рухани тәрбие негізі /жоба жетекшісі: Наурызбай қажы Тағанұлы. Астана, Муфтият баспасы, 2021. 566 б.
- Йулдошхужаев, 2010 — *Йулдошхужаев Х.* Тарикатчиликнинг замонавий куринишлари. Масъул мухарир: Шайх Абдулазиз Мансур. Ташкент: Тошкент ислом университети, 2010. 80 б.
- Йулдошев, 1993 — *Йулдошев Н.* Бухородаги айрим авлиелар тарихи. Бухара: «Бухоро», 1993. 143 с.
- Қартабаева и др., 2024 — *Қартабаева Е.Т., Нуртазина Н.Д., Касимбекова М.* Қазақ мұсылмандық дәстүріндегі әулие-ишандар // ҚазҰУ Хабаршысы. 2024. № 1. Б. 149–164. <https://drive.google.com/file/d/1eKijlBn106xtyOBcuHp4b9FesQPFsFbT/view?usp=drivesdk>.
- Кенжетай, 2004 — *Кенжетай Досай.* Қожа Ахмет Иасауи дүниетанымы. Түркістан: Тұран, 2004. 341 б.
- Койгелдиев, 2009 — *Койгелдиев М.К.* Дело ишанов // Сталинизм и репрессии 1920–1940 гг. Алматы, 2009. С. 194–350.
- Кұт, 2004 — *Кұт* (авт. Н. Нұртазина) // Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. Алматы: «ҚЭ» Бас редакциясы, 2004. VI т. 149–150 б.
- Малашенко, 1995 — *Малашенко А.* Исламское возрождение: увиденное, но не оцененное // Азия и Африка сегодня. 1995. № 9. С. 28–36.
- Муминов, 2012 — *Муминов А.К.* Ислам в Центральной Азии: актуализация наследия (на примере Казахстана) // *Orta Asya'da İslâm: Temsilden Fobiye / Editör Dr. Muhammet Savaş Kafkasyalı. Uc cilt. Cilt III: Aydınliktan Aydınlamaya.* Ankara-Türkistan, 2012. P. 1547–1573.
- Мустафина, 2006 — *Мустафина Р.М.* Бытовой ислам у казахов (XIX–XX вв.) (историко-этнографическое исследование). Дис. докт. ... ист. наук. Алматы, 2006. 322 с.
- Нуртазина, 2024 — *Нуртазина Н.* Ислам и генезис казахской мусульманской традиции. Астана: Муфтият баспасы, 2024. 472 с.
- Нуртазина, Кыдыр, 2026 — *Нуртазина Н., Кыдыр Т.* О противоречии между концептом «поверхностный ислам» и сведениями традиционной устной истории (на материалах степных областей Казахстана XIX – нач. XX вв. // *Journal of History.* 2026. 120 (№ 1). С. 4–19. DOI: <https://doi.org/10.26577/JH120120261>.
- Рахимов, 2020 — *Рахимов К.Р.* Условия возникновения суфизма в Центральной Азии // *Исламоведение.* 2020. Т. 11. № 2. С. 5–17.
- Сабиров, 2024 — *Сабиров Н.Р.* Тарикат Накшбандийа-муджаддийа-хусайнийа в современном Татарстане: представители и духовная практика // *Minbar. Islamic Studies.* 2024. 17 (4). P. 860–876. DOI: <https://doi.org/10.31162/2618-9569-2024-17-4-860-876>.
- Саттарұлы, 2007 — *Саттарұлы С.* Абд ул-Жалил баб. (Хорасан ата). Тарихи-құжатты танымдық кітап. Алматы: РИИЦ-Азия, 2007. 520 б.
- Султангалиева, 2014 — *Султангалиева А.* Пересматривая роль «религиозного возрождения» в Казахстане // *Казахстан в глобальных процессах.* 2014. 40 (№ 2). С. 10–26.
- Суфизм после СССР, 2022 — *Суфизм после СССР*/под редакцией И.Панкова, С.Абашина и А.Кныша. Москва – Санкт-Петербург: Марджани, Аль-Макам, 2022. 512 с.
- Третьяков, 2015 — *Третьяков Н.* Очищение. Суфийская энергетическая практика. Санкт-Петербург: ДИЛЯ, 2015. 256 с.
- Уайсова, 2023 — *Уайсова А.* Айкожа ишан: әулеттің асыл мұрасы. Алматы: Print House Cerona, 2023. 420 б.
- DeWeese, Gross, 2018 — *DeWeese D., Gross J-A.* Re-Envisioning the History of Sufi Communities in Central Asia: Continuity and Adaptation in Sources and Social Frameworks, 16th–20th Centuries // *Sufism in Central Asia: New Perspectives on Sufi Traditions, 15th–21st Centuries.* Leiden and Boston: Brill Academic Pub, 2018. 340 p.
- Khalid, 2007 — *Khalid Adeb.* Islam after Communism: Religion and Politics in Central Asia. Berkeley & London: University of California Press, 2007. 241 p.

Muminov, 2014 — *Muminov A.* Islamic Groups in Contemporary Kazakhstan: Current Situations and Tendencies of Development Sophie Roche with Dina Wilkovsky and Jeanne Féaux de la Croix (Eds.) // Central Asian Intellectuals on Islam. Between Scholarship, Politics and Identity. Berlin, 2014. P. 154–196.

Olcott, 2007 — *Olcott M. B.* Sufism in Central Asia: A Force for Moderation or a Cause for Politization? // Carnegie Endowment for Peace, Russian. Carnegie Papers. 2007. May. № 84. 38 p.

Tosun, 2002 — *Necdet Tosun.* Bahaeddin Nakşibend: Hayatı, Görüşleri, Tarikatı. İstanbul. 2002. 464 p.

Tosun, 2015 — *Necdet Tosun.* Ahmed Yesevi. Ankara: Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay. 2015. 312 p.

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 4, pp. 1100-1116, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_4_1100-1116

CULT AND RITUAL STRUCTURES OF TURKESTAN: HISTORICAL AND ARCHITECTURAL ANALYSIS OF UNDERGROUND COMPLEXES (12TH–19TH CENTURIES)

Gaukar J. Primkulova¹, Akmaral D. Sandybayeva^{2*}, Murat M. Tastanbekov³

¹National historical-cultural museum-reserve «Azret Sultan»
(53A Amir Temur Str., Turkestan, 161200, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0002-9074-9458> E-mail: gaukhar.primkulova@iuth.edu.kz

²International University of Tourism and Hospitality
(14B Rabiga Sultan Begim Str., Turkestan, 161200, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0003-1244-3610> E-mail: a.sandybaeva@iuth.edu.kz
*Corresponding author

³National historical-cultural museum-reserve «Azret Sultan»
(53A Amir Temur Str., Turkestan, 161200, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0003-0289-9024> E-mail: murat-t@mail.ru

© Valihanov IHE, 2026

© Primkulova G.J., Sandybayeva A.D., Tastanbekov M.M., 2026

Abstract. Introduction. This article is devoted to the study of the genesis, architectural and structural parameters and the specifics of the functioning of underground religious and ritual sites of the XII–XIX centuries, located on the territory of Turkestan. Based on the results of many years of historical and archaeological research by prominent researchers, the authors analyze in detail the structural components of sacred monuments located in the immediate vicinity of the mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi, revealing their place in the overall evolution of architecture of the Turkic world. **Goals and objectives.** The research is aimed at revealing the historical and architectural uniqueness of the underground structures of the Turkestan oasis and assessing their impact on the local urban environment. To achieve this goal, tasks are being solved to describe in detail the planning schemes and construction technologies, to determine the ritual and religious functions of monuments, as well as to comprehend their role in shaping the cultural and mental identity of the region. **Results.** Generalization of a wide range of architectural and archaeological materials made it possible to reconstruct the main milestones in the development of underground buildings in Turkestan – Kyluet, Shildekhana and Kumshyk Ata. Unique technical solutions of ancient architects dictated by both the specifics of the local climate and the requirements of Sufi ritual practice have been revealed. It has been established that the considered complexes harmoniously combine the qualities of religious centers and cultural heritage sites, having a significant resource for integration into the field of educational and pilgrimage tourism. **Conclusion.** It is concluded that the underground sacred

structures of the XII–XIX centuries are an integral element of the spatial organization of historical Turkestan. The active inclusion of these monuments in the current cultural field not only ensures the protection of the multicultural potential of Southern Kazakhstan, but also lays the scientific foundation for the promotion of regional and international programs of spiritual and educational tourism.

Keywords: Turkestan, Khoja Ahmed Yasawi, underground complexes, Kiluet, Shildehana, Kumshyk Ata, medieval architecture, religious buildings, sacred tourism

Acknowledgment. The article was prepared within the framework of the scientific project "Historical, cultural and archaeological monuments of the Turkestan region in the context of the development of cultural and historical tourism and their digitalization" (AP26105447).

For citation: Primkulova G. J., Sandybayeva A. D., Tastanbekov M. M. Cult and ritual structures of Turkestan: historical and architectural analysis of underground complexes (12th–19th centuries) // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Vol. 13. No. 4. Pp. 1100–1116. (In Russ.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_1100-1116

ТҮРКІСТАННЫҢ ДІНИ-ҒҰРЫПТЫҚ СӘУЛЕТ ЕСКЕРТКІШТЕРІ: XII–XIX ҒҒ. ЖЕРАСТЫ КЕШЕНДЕРІНІҢ ТАРИХИ-СӘУЛЕТТІК ТАЛДАУ

Гаухар Примкулова¹, Акмарал Сандыбаева^{2*}, Мурат Тастанбеков³

¹«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы
(53А, Әмір Темір көшесі, 161200 Түркістан, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
 <https://orcid.org/0000-0002-9074-9458> E-mail: gaukhar.primkulova@iuth.edu.kz

² Халықаралық туризм және меймандостық университеті
(Рабия Бегім көшесі, 14В, 161200 Түркістан, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
 <https://orcid.org/0000-0003-1244-3610> E-mail: a.sandybaeva@iuth.edu.kz

*Корреспондент-автор

³«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы
(Әмір Темір көшесі, 53А, 161200 Түркістан, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
 <https://orcid.org/0000-0003-0289-9024> E-mail: murat-t@mail.ru

© Ш. Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2026

© Примкулова Г., Сандыбаева А., Тастанбеков М. 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Бұл мақала Түркістан аумағында орналасқан XII–XIX ғасырлардағы жерасты діни-ғұрыптық объектілерінің генезисін, сәулеттік–конструкциялық параметрлерін және қызмет ету ерекшеліктерін зерттеуге арналған. Көрнекті зерттеушілердің көпжылдық тарихи-археологиялық зерттеулерінің нәтижелеріне сүйене отырып, авторлар Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне жақын орналасқан киелі ескерткіштердің құрылымдық компоненттерін егжей-тегжейлі талдап, олардың түркі әлемі сәулет өнерінің жалпы эволюциясындағы орнын ашады. *Мақсаттары мен міндеттері.* Зерттеу Түркістан өңіріндегі жерасты құрылыстарының тарихи-архитектуралық ерекшелігін айқындауға және олардың жергілікті қала құрылысы ортасына әсерін бағалауға бағытталған. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін жоспарлау схемалары мен құрылыс технологияларын егжей-тегжейлі сипаттау, ескерткіштердің діни-ғұрыптық функцияларын анықтау, сондай-ақ олардың аймақтың мәдени-менталдық бірегейлігін қалыптасуындағы рөлін пайымдау бойынша міндеттер шешіледі. *Нәтижелер.* Архитектуралық және археологиялық материалдардың ауқымды қабатын жүйелеу Түркістандағы — Қылует, Шілдехана және Құмшық ата жерасты құрылыстарының

калыптасуы мен дамуының негізгі кезеңдерін жаңғыртуға мүмкіндік берді. Жергілікті климат ерекшеліктерімен де, сопылық діни тәжірибенің талаптарымен де негізделген ежелгі сәулетшілердің бірегей техникалық шешімдері айқындалды. Қарастырылып отырған кешендер білім беру және қажылық туризмі саласына ықпалдасу үшін елеулі әлеуетке ие бола отырып, діни орталықтар мен мәдени мұра объектілерінің қасиеттерін үйлесімді ұштастыратыны дәлелденді. *Қорытынды.* XII–XIX ғасырлардағы жерасты киелі ғимараттары тарихи Түркістанның кеңістіктік ұйымының ажырамас элементі болып табылады деген қорытындыға келді. Бұл ескерткіштерді өзекті мәдени салаға белсенді қосу Оңтүстік Қазақстанның көпмәдениетті мұрасын сақтауды қамтамасыз етіп қана қоймай, рухани-танымдық туризмнің өңірлік және халықаралық бағдарламаларын ілгерілету үшін ғылыми негіз қалайды.

Түйін сөздер: Түркістан, Қожа Ахмет Ясауи, жерасты кешендері, Қылуат, Шілдехана, Құмшық ата, ортағасырлық сәулет, ғибадат ғимараттары, киелі туризм

Алғыс. Мақала «Түркістан облысының тарихи-мәдени және археологиялық ескерткіштері мәдени-тарихи туризмді дамыту контекстінде және олардың цифрландырылуы» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасы аясында орындалды (AP26105447)

Дәйексөз үшін: Примкулова Г., Сандыбаева А., Тастанбеков М. Түркістанның діни-ғұрыптық сәулет ескерткіштері: XII–XIX ғғ. жерасты кешендерінің тарихи-сәулеттік талдау // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Т. 13. № 4. 1100–1116 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_1100-1116

КУЛЬТОВО-РИТУАЛЬНЫЕ СООРУЖЕНИЯ ТУРКЕСТАНА: ИСТОРИКО-АРХИТЕКТУРНЫЙ АНАЛИЗ ПОДЗЕМНЫХ КОМПЛЕКСОВ XII–XIX ВВ.

Гаухар Примкулова ¹, Акмарал Сандыбаева^{2*}, Мурат Тастанбеков³

¹Национальный историко-культурный музей-заповедник «Әзірет Сұлтан», (53А, ул. Амир Тимур, Туркестан, 161200, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-9074-9458>. E-mail: gaukhar.primkulova@iuth.edu.kz

²Международный университет туризма и гостеприимства

(14В, ул. Рабия Бегим, Туркестан, 161200, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор

 <https://orcid.org/0000-0003-1244-3610>. E-mail: a.sandybaeva@iuth.edu.kz

*Корреспондирующий автор

³Национальный историко-культурный музей-заповедник «Әзірет Сұлтан»,

(53А, ул. Амир Тимур, Туркестан, 161200, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор

 <https://orcid.org/0000-0003-0289-9024> E-mail: murat-t@mail.ru

© ИИЭ имени Ч. Ч. Валиханова, 2026

© Примкулова Г., Сандыбаева А., Тастанбеков М., 2026

Аннотация. *Введение.* Данная статья посвящена изучению генезиса, архитектурно-конструктивных параметров и специфики функционирования подземных культово-ритуальных объектов XII–XIX вв., расположенных на территории Туркестана. Опираясь на результаты многолетних историко-археологических изысканий видных исследователей, авторы детально анализируют структурные компоненты сакральных памятников, находящихся в непосредственной близости от мавзолея Ходжа Ахмеда Ясави, раскрывая их место в общей эволюции зодчества тюркского мира. *Цели и задачи исследования.* Исследование нацелено на раскрытие историко-архитектурного своеобразия подземных

сооружений Туркестанского оазиса и оценку их воздействия на местную градостроительную среду. Для реализации этой цели решаются задачи по детальному описанию планировочных схем и строительных технологий, определению обрядово-религиозных функций памятников, а также осмыслению их роли в сложении культурно-ментальной идентичности региона. *Результаты.* Обобщение широкого пласта архитектурных и археологических материалов позволило реконструировать основные вехи развития подземных построек Туркестана – Кылуэта, Шилдехань и Кумшык Ата. Выявлены уникальные технические решения древних зодчих, продиктованные как спецификой местного климата, так и требованиями суфийской ритуальной практики. Установлено, что рассматриваемые комплексы гармонично совмещают качества религиозных центров и объектов культурного достояния, обладая значительным ресурсом для интеграции в сферу образовательного и паломнического туризма. *Заключение.* Сделан вывод, что подземные сакральные сооружения XII–XIX вв. выступают неотъемлемым элементом пространственной организации исторического Туркестана. Активное включение этих памятников в актуальное культурное поле не только обеспечивает защиту поликультурного потенциала Южного Казахстана, но и закладывает научный базис для продвижения региональных и международных программ духовно-познавательного туризма. **Ключевые слова:** Туркестан, Ходжа Ахмед Ясави, подземные комплексы, Кылуэт, Шилдехана, Кумшык Ата, средневековая архитектура, культовые сооружения, сакральный туризм

Благодарность. Статья подготовлена в рамках грантового финансирования научного проекта «Историко-культурные и археологические памятники Туркестанской области в контексте развития культурно-исторического туризма и их цифровизация» (AP26105447).

Для цитирования: Примкулова Г. Ж., Сандыбаева А. Д., Тастанбеков М. М. Культово-ритуальные сооружения Туркестана: историко-архитектурный анализ подземных комплексов XII–XIX вв. // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Т. 13. № 4. С. 1100–1116. (На рус.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_1100-1116

Введение

Туркестан как духовная столица тюркского мира, наряду с сакральными объектами Туркестанского региона, обладает особым историко-культурным значением для казахского народа и тюркской цивилизации в целом. Этот регион не только центр древней культуры, но и колыбель духовной цивилизации тюркских народов. Признание Туркестана священным местом отражает историческую и культурную роль этого региона как сакрального пространства с древних времен. В общей исторической памяти тюркских народов Туркестан — это не только геосоциальный и культурный центр, а основополагающий символ духовного единства, культурной преемственности и цивилизационного самосознания. Для полного использования потенциала региона необходимо научное исследование и широкая популяризация историко-культурных памятников и культовых сооружений, а также их активное внедрение в сектор культурно-исторического, религиозного туризма.

Отмечая особую роль города Туркестана, Президент РК К. Ж. Токаев подчеркнул, что «...Испокон веков священный Туркестан является духовным центром, объединяющим весь тюркский мир. Расположенный здесь мавзолей Хазрета Султана считается символом духовного единства и исторической преемственности. Ходжа Ахмед Ясави внес неоценимый вклад в обогащение мировоззрения братских народов» (Выступление Президента Республики Казахстан, 2026).

Туркестанский регион известен уникальными средневековыми памятниками и архитектурными сооружениями культового назначения, которые наиболее четко раскрывают картину истории, материальной и духовной культуры казахского народа. Ни один из регионов Казахстана не имеет такого многообразия типов культовых сооружений, как Туркестанская область. Это мечети, мечети-медресе, минареты, мавзолеи. Но особый тип культовой архитектуры, занимающее важное место для исследования - это подземные культовые сооружения для отправления обряда «шилде» — сорокодневного поста. Появление

сооружений Шилдехана, Кылуэт тесно связано с распространением суфизма на территории Южного Казахстана, главным образом с культом Ходжа Ахмеда Ясави.

Материалы и методы

За основу материалов нашего исследования были использованы письменные источники XX века и наиболее поздние исследования, посвященные религиозным памятникам Туркестанского региона, в частности, средневековым культовым сооружениям на территории мавзолея Ходжа Ахмеда Ясави. Среди источников можно особо отметить научные изыскания советского периода, включая труды Л. Ю. Маньковской (1982), Т. Н. Сениговой (1976), а также архитектурно-археологические исследования памятников, проводившихся М. К. Туякбаевым (2009, 2025), Б. А. Байтанаевым (2013). Особое внимание уделено современным исследованиям в рамках государственных программ и проектов, направленных на изучение и популяризацию сакральных и историко-культурных памятников на территории Южного Казахстана.

Методологическую основу нашего исследования составляют междисциплинарный принцип, принцип историзма и сравнительный анализ материалов, использованных для определения хронологической последовательности формирования памятников и их особенностей, а также для создания полноценной научной характеристики культовых сооружений. Эти принципы являются одними из важных методов изучения различных исторических явлений, используемых для проведения исследований конкретных исторически обусловленных объектов или отдельных событий. Для оценки роли памятников как уникальных религиозных, культовых и общественных сооружений в градостроительстве региона, были использованы структурно-функциональный и типологический методы характеристики архитектурных сооружений. Кроме того, исследование основывалось на принципе системности, что позволило нам в процессе изучения культовых памятников рассматривать их связь и взаимодействие с историческими, культурными, религиозными событиями и явлениями.

Обсуждение

Средневековые историко-культурные, археологические и архитектурные памятники — это не только культурное наследие, но и огромный ресурс для науки, образования, туризма и экономики. Они были изучены прежде всего археологами и этнографами, затем вошли в списки памятников истории и культуры Казахстана в качестве памятников зодчества. Эти сооружения входили в комплекс крупных мечетей, но чаще возникали около почитаемых захоронений в виде заглубленных в грунт специальных помещений (Байтанаев, Ёлгин, 2016: 23).

Видный исследователь зодчества Центральной Азии и Казахстана IX – начала XX века Л. Ю. Маньковская на основе фиксаций сохранившихся памятников провела широкий обзор исследований в области средневековой архитектуры. Эти работы проводились путем архитектурных и археологических экспедиций с целью систематизации, охраны и реставрации бесценных памятников архитектурного, культурного и духовного наследия. Самым важным моментом в изучении этих памятников является создание их типологической классификации и влияние формообразующих факторов, таких как природа, общество и человек (Маньковская, 1982: 141).

Для нашего исследования в цепочке этой классификации средневековых памятников наибольший интерес вызывает культовая архитектура на территории Туркестанского региона, основной функцией которой была организация богослужения, а также создание мемориальных зданий и сооружений. В своей пространственной структуре мечети-ханака, ханака (завия), мавзолеи строились как многокамерные и однокамерные сооружения. По форме эти архитектурные культовые сооружения представляют собой портално-купольные, центрические (квадратные, граненые, круглые, с проемами), а также строения с коридорной связью. В южных регионах Казахстана строительство подземных сооружений — кылуэтов

началось в X–XII вв. «... Вокруг мавзолея Ходжа Ахмеда Ясави со временем сложился целый некрополь, состоящий из мавзолеев и других менее значительных захоронений. Сохранился ряд сооружений, связанных с суфийскими ритуалами и культом Ахмеда Ясави, таких как чилляхана (XV в.), хилват Большой (XII–XIX вв.), подземная мечеть Аулие Кумшык Ата (XII в.), восточная баня (XVI–XIX вв.)» (Байтанаев, Елгин, 2016: 125). В настоящее время культовое пространство музея-заповедника «Әзірет Сұлтан» включает памятники «Большая мечеть Кылуэт», «Аулие Кумшык Ата», «Шилдехана» и «Малый Кылуэт». Эти памятники, почитаемые в народе, стали символами святости, могущества и благодати, и являются образцами бесценного исторического культурного наследия тюркских народов.

Известный археолог Т. Н. Сенигова в 1972–1975 годах возглавила Туркестанскую группу Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции, которая проводила исследования в городище Туркестан. Под ее непосредственным руководством в городе Туркестан были раскопаны памятники Аулие Кумшык Ата, Шилдехана, Малый и Большой Кылуэт, цитадель и стены кургана. Она опубликовала исследования по керамике Туркестана XVII–XVIII веков. Проведенные Т. Н. Сениговой ценные научные исследования религиозных памятников на территории мавзолея Ходжа Ахмеда Ясави вошли в основу научных изданий и статей, таких как, «Археологические исследования на северных склонах Каратау» (1962), «Археологическая карта Казахстана» (1960), «Керамика городища Туркестан из верхнего строительного горизонта» (1978), «Культовые сооружения около мавзолея Ходжа Ахмеда Ясави» (1977), «Уникальное культовое сооружение Аулие-Кумчик-Ата в районе Туркестана» (1976), в ходе раскопок которых были основательно исследованы объекты Кылуэт, Шилдехана, Кумшык Ата (Сенигова, 1976: 105).

Результаты

Феномен подземного исламского зодчества Центральной Азии восходит к истокам раннего ислама – к символике пещеры Хира в Мекке, где пророку Мухаммеду было ниспослано первое откровение. Строительство подземных мечетей было заложено в X веке одним из направлений исламского суфизма — тарикатом Халуатия, когда суфии стали возводить свои места для проповеди в укромных, скрытых от глаз уголках.

Подземные мечети Туркестанского региона представляют собой уникальную историческую и духовную ценность, не имеющую аналогов в других регионах республики. Так, при едином духовно-семантическом подтексте и схожей климатической функции, конструктивно-инженерные решения подземных мечетей Мангистау и Южного Казахстана принципиально отличаются, что обусловлено геологией и строительными традициями регионов. На Западе Казахстана суфийская традиция адаптировалась к природному скальному рельефу, в Туркестанском центре ясавийского тариката сформировалась высокая культура подповерхностного кирпичного строительства, требовавшая сложных расчетов гидроизоляции, вентиляции и несущей способности сводов.

Архитектурная структура, содержание и функции мечетей расширялись по мере развития религиозных традиций суфизма на разных территориях и в разные периоды истории. Исследователи предполагают, «... что мечети строились «под землей» или высекались в скалах, во-первых, из соображений благочестия, уединения от повседневной жизни и молитвы в одиночестве, а во-вторых, для защиты от жары и холода...» (Әжіғали, 2014). Климат Южного Казахстана, от +40 °С и выше летом до –20 °С зимой, также обусловил выбор подземного типа зодчества. Заглубление помещений в грунт обеспечивает естественную терморегуляцию и позволяет проводить 40-дневные практики как в знойные дни, так и в суровые зимние морозы. Суфийский ритуал зикра, а также обряд уединения продиктовали пространственную и технологическую организацию построек так, что блокировались прямой внешний свет и посторонние звуки, погружая аскета в состояние полной изоляции.

Мечеть и комплекс Кылуэт в Туркестане — один из бесценных памятников средневековой архитектуры, обладающий особой духовной и воспитательной ценностью, богатой историей и многовековой традицией (рис.1).

По словам ученого археолога Марата Туякбаева «... это сооружение своеобразно в планировке и включает в себя мечеть, помещение для омовения, общественный зал, пекарню, колодец, подвал, кладовую и другие помещения, необходимые для жизни и проведения религиозных обрядов. Поэтому это сооружение можно называть подземным комплексом Кылуэт» (Тұяқбаев, Мейірманов, 2009: 3).

Рисунок 1. Мечеть-комплекс Кылуэт
[Figure 1. The mosque complex of Kiluet]

При постройке памятника ее расположение также сыграло большую роль в раскрытии его духовной и культурно-исторической роли и значимости в градостроительстве на разных этапах истории функционирования этого комплекса. По традиции многих тюркских народов, для строительства подобных религиозных сооружений выбирались места, считавшиеся «святыми». Архитектурный памятник - мечеть Кылуэт (Большой Кылуэт) расположен к юго-западу от мавзолея Ходжа Ахмеда Ясави и до XII века служил местом поклонения для местных жителей (Түркістан облысындағы киелі жерлердің географиясы, 2018: 160). Исторический комплекс «Большая мечеть Кылуэт» включённая в список памятников Национального историко-культурного музея-заповедника «Әзірет Сұлтан».

Археологические исследования Кылуэта Ходжа Ахмеда Ясави показали, что он был возведена в XII веке (Khozha M., Abzhalov S., 2022: 145). Краткие сведения о местоположении мечети имеются и в издании «Свода памятников истории и культуры Казахстана», где указано, что «... Большой Кылуэт, архитектурный памятник XII века построен на территории средневекового городища Туркестан и находится в 150 метрах к югу от мавзолея Ахмеда Ясави. Мечети Кылуэт, как подземные сооружения, получили широкое распространение у народов на территории Средней Азии и Казахстана...» (Свод памятников истории и культуры Казахстана, 1994: 279).

В научном сборнике, изданном на основе археологических исследований историко-культурных памятников, проведенных научными сотрудниками музея-заповедника «Әзірет Сұлтан», отмечается, что «... Мечеть Кылуэт расположена в южном направлении от мавзолея Ходжа Ахмеда Ясави с координатами - 43°17.776', 068°16.247'. Этот архитектурный памятник

республиканского значения, один из значимых средневековых религиозных сооружений, частично расположенный под землей, построенный в XII веке и непрерывно функционировавшее до первой половины XX века...» («Эзірет Сұлтан» жинақ, 2025: 125).

С целью популяризации исторических и сакральных мест Южного Казахстана в 2017 году был издан фотоальбом, в котором кратко дается описание этого памятника: «Хильвет (мечеть в подземелье) – такие мечети строились с целью полного уединения, молитвы во имя Аллаха, доводя себя до состояния транса. Это сооружение символизирует собой полное посвящение Всевышнему. Здание также является одним из памятников средневековой архитектуры, находится к юго-западу от мавзолея Ясави. Назначение строения заключалось в совершении религиозных обрядов и молитв» (Оңтүстік Қазақстан облысының тарихи орындары мен киелі жерлері, 2017: 30).

Для полного понимания значения и функции подземных мечетей, необходимо разобрать суть термина «Кылуэт», на основе проведенных ранее исследований или данных источников. «... Слово «Кылуэт» восходит к арабскому «халват» и означает «Халуэтун» - стремление жить в одиночестве, в уединении. «Кылуэт» означает «состояние покоя» (сердца), освобождение от неправильных убеждений, вредных привычек, его спасение» (Тұякбаев, Мейірманов, 2009: 3–4). Термин «Кылуэт» также означает «свободный, пустой». То есть человек, вступивший на суфийский путь, освобождается от мирской суеты, становится «свободным», устанавливает связь с Аллахом. Однако если понимать слово «Кылуэт» в значении «уединение, удаление от людей» как один из главных принципов суфизма — временного отхода от общества, когда человек остаётся наедине с собой, чтобы познать своё «Я» и раскрыть в себе тайну, найти путь к встрече с Аллахом, то становится ясно, что строительство таких сооружений означало уникальный путь совершенствования духа внутри суфийского учения (Жолдасов, 2025).

В мудрости Ахмета Ясави Кылуэт приобретает новое значение. В свои 63 года он спускается в подземный Кылуэт и проводит там остаток своей жизни, отрекаясь от мирских удовольствий, постоянно борясь со своими желаниями. Общая тема смерти воспевается в мудрости Ахмета Ясави, и его размышления о нисхождении в подземный мир имеют как общие, так и уникальные черты. Также Ахмед Ясауи в период пребывания в Кылуэт написал такие произведения, как «Дивани Хикмет», «Мират-уль-кулуб», «Пақырнама» и другие. В «Дивани Хикмет» он описывает цель, причину, состояние и уроки, извлеченные из своего нисхождения в подземный мир.

«В подземелье вошел я в понедельник, перед рассветом.

В трауре по Мустафе я вглубь земли иду.

Услышал: «Лет 63 для тебя сундет», я понял.

... Я белый свет отверг, влюблен я в бога,

В одиночестве умирал и горел я в зикре.

Ночь в Кайыме я стоял и читал Таха,

В намазе проводил все ночи, днем постился,

Так проводил я под землею время.

... За шестьдесят ночей и дней питался раз,

До рассвета читал намаз, определяя путь.

... Под землей испытал я все муки и страдания,

Камни – моя постель, впадал я в тягость...» (Кешубай-кажы Тулеш-улы, 2024: 43–48).

Видный американский ученый Девин ДиУис в статье «Священные места и «публичные» истории: повествование о мавзолее Ахмада Ясави в агиографических трудах суфийского ордена Ясавия XVI-XVII вв.» опубликованной в книге «Культурная история ислама и Ясавия в Казахстане и Центральной Азии» описывает места поклонения, практику и религиозные ритуалы суфизма. «Эти истории начинаются с уединения Ясави в подземной комнате в возрасте 63 лет. Согласно преданиям, Ясави хотел быть как можно ближе к пророку Мухаммеду, поэтому решил подготовить комнату под землей и провести там столько времени, сколько прожил на земле. Ясави считал это практикой (сунной), которой должны следовать верующие. Это соответствовало известной суфийской поговорке: «Умри прежде, чем умрешь»

(муту қабл ан тамуту). Один из авторов «публичной» истории Хазини больше внимания уделяет событиям, происходившим там, чем описанию подземной камеры. В своей книге «Джами‘ аль-муршидин» он пишет, что Ясави находился в месте, напоминающем гробницу, и там совершал «зикр-и диль» (форму духовного воспоминания). Из-за постоянного движения и трения коленей у него треснула грудная клетка, и на груди и коленях были видны кости. Эта комната, по предположению, и была местом духовных практик и физических мучений. Об этом также упоминается в книге «Джавахиர் аль-Абрар», что Ясави сам выкопал небольшую полость, напоминающую могильную пещеру (лахад), и во время совершения зикра в этом узком пространстве его колени терлись о грудь, и кости коленей и грудной клетки становились видны, образуя две борозды». (Девин ДиУис, 2025: 223–226). Надо полагать, что эти «публичные» истории, также как и народные легенды, основаны на непосредственных наблюдениях в мавзолее Ясави и на услышанных там преданиях.

Относительно обряда Кылуе, в источнике «Жауахайрул эрбэр» зафиксировано: «Человек, выбирающий Кылуе, должен принять, что он выбрал это действие не для того, чтобы защитить себя от зла людей, а для того, чтобы защитить себя от собственного зла. Потому что если это наоборот, то порождает высокомерие и тщеславие». Таким образом, Кылуе выступал как один из особых методов, который проводится по указанию учителя и под его строгим контролем. Данный период поклонения длится сорок дней и сопровождается ограничением сна и пищи в течение суток, непрерывным чтением такбира, халка-зикра, молитв о прощении и совершается поклонение Всевышнему. Эволюция пространственной организации мест для проведения подобных ритуалов отражает процесс постепенной институционализации самого тариката Ясавия. В качестве первоначальных локаций для уединения и сакральных практик традиционно использовались естественные пещеры и заглубленные подвалы. В процессе развития и расширения суфийской общины ее члены начали целенаправленно трансформировать эти тайные пространства в культовые сооружения. Подобный генезис позволяет проследить этапы формирования аутентичных подземных мечетей типа Кылуе (Түрсүн и др., 2022: 18).

Именно эта историко-архитектурная преемственность определила уникальную конструкцию дошедшего до нас комплекса Кылуе, которая сегодня привлекает внимание как паломников, так и, прежде всего, исследователей. Объект представляет собой многокамерное и полуподземное сооружение, которое имело полную возможность предоставить разнообразные условия для жизни и богослужения. «Это полуподземное сооружение, некогда состоявшее из восемнадцати комнат, привлекает внимание как комплекс, выполнявший широкий спектр религиозных, духовных и культурных функций. Помимо одноместной комнаты «Гар», построенной под землей Ходжа Ахмедом Ясави, здесь также находились комната «Мечеть», зал «Жамагатхана», комнаты «Кужыра» для воспитанников, помещения для умывания и совершения омовений. Данные также свидетельствуют о том, что в мечети «Кылуе» имелись гостевые дома и конюшни для лошадей» (Түякбаев, Мейірманов, 2009: 3). Планировочные данные указывают на статус комплекса как крупного центра притяжения паломников.

Основная структура мечети Кылуе состоит из подземного «Гар» и расположенного над ним помещения «Мечеть» или «Шильдеханы», что также встречается в описаниях конструкции мечетей «Аулие Кумшык Ата » и «Малый Кылуе», а также «Шильдехана», которая частично расположена под землей. В 1929 году, по данным учёного В. А. Гордлевского, достигнув возраста пророка Ахмед Ясави вошел в «Гар» со словами «Сколько я живу на земле, столько же буду жить под землей». По словам учёного, ещё в первой четверти XX века число людей, собиравшихся и молившихся во время зимнего равноденствия в «Кылуе» каждый год достигало двадцати тысяч. Однокомнатные помещения, предназначенные для жизни отдельного человека, типа «Гар», встречаются также в постройке Шах-Зинда в Самарканде, в мавзолее Зайнутлин-баба в Ташкенте, в гробницах Кусама ибн-Аббаса.

Мечеть-комплекс Кылуе как многофункциональное сооружение строился поэтапно, что доказывают архитектурные обследования и археологические раскопки, проведенные вокруг

мавзолея Ходжа Ахмеда Ясави. Самая древняя часть мечети Кылуе — это подземное помещение «Гар», относящееся к XII веку, а также комнаты, которые примыкали к нему, были достроены в XV–XVI веках, а оставшаяся часть сооружения датируется XVII–XIX веками. Комната «Гар», расположенная на глубине четырех метров ниже Кылуе, в настоящее время сохранилась в первоизданном виде.

При строительстве мечети-комплекса были обеспечены все необходимые условия для совершения религиозных обрядов и повседневной жизни. В мечети совершалось богослужение «зикр», который представляет собой, главным образом, ритуальный акт. Здесь расположены Джамагатхана, Мечеть, помещения для бытовых нужд, подсобное помещение для подогрева воды, комнаты для умывания и омовения, а также кухня. Всего было 18 комнат («Әзірет Сұлтан» жинақ, 2025: 125).

В 1972–1973 годах Т. Н. Сениговой, а в 1979 году Е. А. Смагуловым были проведены археологические исследования, тем самым было определено и восстановлено местоположение части Кылуе (Большого Кылуе), построенного в XV–XVI веках. На основе этих исследований в 1973 году данный исторический памятник был включен в список исторических памятников Южно-Казахстанской области в издании «Свода памятников истории и культуры Казахстана». В 1996 году на основе археологических раскопок, проведенных музеем-заповедником «Әзірет Сұлтан», было установлено, что помещение «Гар» было построено в XII веке, когда жил Ахмет Ясави, и это было подтверждено материалами археологических раскопок (Тұяқбаев, Мейірманов, 2009: 17–18).

В 1998 году по приказу Департамента культуры Республики Казахстан о проведении 1500-летия города Туркестана был разработан проект на строительство второй половины подземной мечети Кылуе на основании титульного списка НИПИ памятников материальной культуры. В общих указаниях этого проекта была дана характеристика сооружения — как здание одноэтажное, полуподземное, с бетонным и ленточным фундаментом, стены из обожженного красного кирпича, перекрытия из деревянных балок. Этим проектом предусматривалась реконструкция покрытия и кровли существующего здания и восстановление второй половины подземной мечети Кылуе (Проект РНИПИ, Инв.№ 761, 2003).

В 1999–2000 годах мечеть Кылуе была реконструирована на основе макета архитектора А. Л. Шмидта. Восстановленная подземная мечеть и комплекс Кылуе в настоящее время как музей действует в составе Национального историко-культурного музея-заповедника «Әзірет Сұлтан».

Шилдехана — средневековая культовая постройка на туркестанском некрополе, расположенная примерно в 22 метрах северо-западнее мавзолея Ходжа Ахмеда Ясави, включенная в список памятников республиканского значения (рис.2). Координаты: 43°17.864', 068°16.220'.

Шилдехана по своему архитектурному устройству является руинированным полуподземным сооружением, и на основе археологических исследований датирована как памятник, построенный в XII–XIII веках. Впоследствии, как и другие памятники на этой территории, оно было отреставрировано. Неоднократные исследовательские и реставрационные работы Н. Б. Немцовой, Т. Н. Сениговой дали возможность получить новые данные о культовом памятнике. В ходе первоначальных раскопок вдоль восточной и западной стен здания были вырыты несколько стратиграфических ям, в результате чего ученые сделали вывод, что Шилдехана была построена в XI веке («Әзірет Сұлтан» жинақ, 2025: 121–122).

Этимология термина «Шилдехана» происходит от персидского слова «челл» — сорок, а слово «хана» означает жилой дом. Это религиозно-культовое сооружение-дом, в котором человек живет сорок дней, а также, где последователи пути Ясави собирались зимой или в «сорок дней жаркого лета», чтобы читать зикр и проводить религиозные обряды. В «Насаб-наме» Орын Койлака упоминается, что подобные культовые постройки в свое время действовали также в Отаре и городе Зернук на территории современного Кзыл-Кумского района (Тұяқбаев, Мейірманов, 2009: 9). Найденные при раскопках, вдоль северной стены Шилдеханы, сосуды датируются XV–XVI веками, они также характерны для культурных слоев

Туркестана и Отрара.

Рисунок 2. Шилдехана
[Figure 2. Shildehana]

По преданию о Пророке Мухаммеда: «Кто искренне читает зикр в течение 40 дней ради Аллаха, тому Всемогущий Аллах ниспошлет источник мудрости из сердца на язык». По этой причине говорят, что Шилдехана была местом для молитвы, где последователи традиции Ясави, стремившиеся к мудрости, проводили сорок дней в уединении и поклонении (Түркістан облысындағы киелі жерлердің географиясы, 2018: 181).

При раскопках вдоль северной стены сооружения были выявлены перезахороненные человеческие кости, посуда и керамика, смешанные с костями животных, видимо, они были засыпаны под обрушившейся северо-западной стеной. По легендам, сохранившимся среди местных жителей, это сооружение в свое время было склепом, куда якобы были перенесены по приказу Тимура останки из могил, потревоженные на месте возведения мавзолея Ходжа Ахмеда Ясави. Часть памятника, которая сохранилась, находится на глубине 2 метров от поверхности земли. В плане Шилдехана является прямоугольным помещением, которое вытянуто параллельно зданию мавзолея (Свод памятников истории и культуры Казахстана, 1994: 279). Первоначально сооружение Шилдеханы использовалось для проведения религиозных обрядов. С XVI века оно стало местом захоронения человеческих трупов, привезенных издалека. В XVII веке сооружение использовалось, видимо, как место выброса костей домашних животных, забитых для приготовления ритуальной пищи Халим, и примерно в это же время, обрушился купол, после чего здание стало непригодным для использования.

Шилдехана как культовое сооружение на территории музея-заповедника является важным объектом исследования научных сотрудников Национального историко-культурного музея-заповедника «Әзірет Сұлтан». В научном сборнике, изданном сотрудниками музея на основе археологических изысканий, подробно изложены материалы о памятнике - его архитектурные особенности, религиозные функции и значение для местных жителей. В 1980-х годах прошлого века по словам местных жителей, Шилдехана была построена как место, где в течение 40 дней проводились испытания для новообращенных, выбравших суфийский путь. Человек, принявший суфизм, проводил 40 дней (шилде) под руководством специально отобранного наставника, совершенствуя свои знания, молясь, читая Коран, изучая и постигая мудрость, медитируя. Не все могли это выдержать, а самые стойкие – прошедшие это

испытание, отправлялись к великому учителю-шейху, получая возможность пожать ему руку, и продолжали свое обучение. («Әзірет Сұлтан» жинақ, 2025: 122–123).

До реконструкции памятника основания низких арок с гипсовой штукатуркой и полы с толстым слоем гипсовой стяжки остались в сохраненном виде. На перекрытии Шилдеханы была проведена реконструкция, которая дала возможность предположить, что похожим аналогом сооружения может быть свод Большого Аксарая в мавзолее. В 1980 году институтом Казпроектреставрация была проведена консервация Шилдеханы, с частичной реставрацией.

Кылуэт Аулие Кумшык Ата (XII век) - это подземное религиозное сооружение из двух помещений, расположенное в 1 км к юго-западу от святыни Ахмеда Ясави (рис.3). Координаты: 43°17.421', 068°16.523'.

Рисунок 3. Кылуэт Аулие Кумшык Ата
[Figure 3. Kiluet Auliye Kumshyk Ata]

Памятник республиканского значения, относится к средневековым культовым памятникам, был возведен в середине XII века и связан с жизнью самого Ходжа Ахмеда Ясави. Археологические материалы доказывают, что в нем совершались религиозные обряды, и что памятник не утратил своего культового значения и в XIII–XIX веках. Культовое значение памятника определяется его основной функцией и предназначением. Кылуэт Аулие Кумшык Ата был религиозно-духовным архитектурным сооружением, где в основном проводились суфийские ритуалы – чтение зикра, получение наставлений и обучение у местных шейхов, а также служило для прохождения первых 40-дневных испытаний в уединении для мюридов-учеников, вновь принятых в тарикат. Кылуэт (хильват) святого и ритуальное сооружение, ныне известное как Кумшык Ата, ставшее свидетелем превращения города Ясы в духовный центр тюркского мусульманского суфизма, относятся к периоду проживания Ходжа Ахмеда Ясави в этом городе (Khozha M., Abzhalov S., 2022: 158).

Архитектурное сооружение относится к типу построек, характерных для Центральной Азии и южных регионов Казахстана. Оно было обнаружено и исследовано в 1972–1973 годах в результате археологических раскопок, проводившихся в районе охранной зоны мемориального комплекса. По словам старожилов города Туркестана, здесь прежде стояла

мечеть с длинным коридором. Культовый памятник Кылуэт Кумшык Ата не был мечетью, а считается разновидностью кылуэта (местом уединения), объединяющей в своей структуре четырехугольную комнату «Гар» и круглое в плане помещение «Зикрхана», которые использовались для молитвы и суфийских практик. Согласно местным преданиям, данный объект функционировал как место зикра Ходжа Ахмеда Ясави и его последователей, выступая важным пунктом паломнического маршрута (Дастанов, 1967: 36). На суфийскую направленность ритуалов, проходивших в комплексе Кумшык Ата, указывает как само название объекта («хум» - сосуд и «ишк» - особый термин в суфизме, означающий любовь к Богу), так и его архитектурно-пространственное решение – главное круглое помещение с куполом, формой напоминающее сосуд (Кенжетай, 2008: 177–182; Бимендиев А. и др., 2022: 231).

Под руководством известного казахстанского археолога и специалиста в области изучения архитектурных и археологических памятников Южного Казахстана, в том числе и памятников древнего Туркестана Т. Н. Сениговой, Туркестанский археологический отряд Института истории и археологии имени Ч. Ч. Валиханова АН КазССР проводил археологические раскопки на городище Культобе. В числе раскопанных и исследованных памятников было культовое сооружение средневековой архитектуры – Аулие Кумшык Ата, что в переводе означает «Песчаный холм святого отца». До проведения научно-исследовательских работ этот памятник «представлял собой возвышенность, покрытую задернованной растительностью, 1,5-метровой высоты, прямоугольной формы, размером 28,5 × 15 метров. Это сооружение находилось юго-западнее мавзолея Ходжа Ахмеда Ясави и в 150 метрах к востоку от водонапорного колодца». Также по словам Т. Н. Сениговой: «О расположении холма и его названии мы узнали в 1972 году от местного жителя города Туркестана Тимурбека Казикенова. Без его информации отыскать этот участок среди сотни таких же холмов древнего Туркестана было бы невозможно» (Сенигова, 1976: 105–106).

Кылуэт Кумшык Ата построен из обожжённого кирпича, находится на глубине 3,5 метров и представляет собой религиозное сооружение, состоящее из длинного извилистого коридора, круглых и квадратных помещений. Своеобразие всего сооружения заключается в больших размерах памятника (общая протяжённость 14,35 м); оно делится на несколько участков. Посетитель культового сооружения шел внутрь не по прямому, а по извилистому тоннелю. Первый участок – это изгибающийся тоннель, начинающийся от циркульного сооружения по прямой с выступом кладки из кирпича в основании и с люком. Второй участок – это протяжной прямой тоннель, который поворачивает на юго-восток. Кирпичная кладка тоннеля переходит на коробовый свод, а северная стена ее имеет четкий резкий изгиб.

В верхнюю часть здания можно было попасть из нижней части по лестнице, начинавшейся с начала коридора. Длина узкого, извилистого коридора, подземного перехода, составляла 10 метров, с покрытой крышей. В середине коридора была сделана ниша шириной 0,9 м, через которую проникал свет. Высота входа в первое помещение из коридора составляла 1,2 метра. Это помещение было выполнено в круглой форме с диаметром 3,1 метра. Высота помещения, куполообразного здания, составляла 2,5–2,7 метра (Түркістан - руханият бесігі, 2019: 91).

В стенах культового сооружения были обнаружены небольшие ниши для подсвечников. На противоположной стороне комнаты от коридора находится дверной проём шириной 0,5 метра. Эта комната ведет в наиболее удаленное помещение, размером 1,75х1,6 метра с куполообразным покрытием, имеет прямоугольную форму, высота которой составляет 2,2 метра, и в одном из углов есть ниша для свечей. Пол выложен обожженным кирпичом. В прошлом здесь проводились религиозные обряды, такие как пост, уединение и т. д. (Оңтүстік Қазақстан облысының тарихи орындары мен киелі жерлері, 2017: 32).

Большой интерес исследователей вызывает большое количество керамики разных форм и орнаментов в верхних и нижних слоях архитектурного сооружения. К ним относятся фрагменты поливной и неполивной керамики с одноцветной и двухцветной росписью, с эпиграфическими украшениями.

Для оценки значения этого памятника «... следует отметить высокую культуру строительной техники, примененную к столь редкому культовому сооружению, которое может занять достойное место среди уникальных памятников средневековой культуры мусульманского мира» (Сенигова, 1976: 121). В 1985 году на памятнике были проведены реставрационные и консервационные работы.

Новый импульс научно-производственным работам на территории туркестанского некрополя был дан в конце 1980-х годов (Кентауский региональный государственный архив. КРГА. Ф. 1. Оп. 3. Св. 73. Д. 886. Л. 4–80). Согласно материалам Постоянной комиссии по вопросам культуры, языка, науки, народного образования и охраны исторического наследия, на государственном уровне было зафиксировано международное значение исторического центра Туркестана. Комиссией была инициирована комплексная программа изучения, реставрации, музеефикации и регенерации памятников. В целях оперативного решения инженерных и методических вопросов, возникающих в ходе реставрационных работ решением исполнительных органов 1 июля 1987 года в Туркестане была создана специализированная проектная группа. Особое внимание уделялось ускорению темпов восстановления мечети Кылуе силами объединения «Казреставрация». Архивные источники свидетельствуют, что к 1988 году работы по воссозданию этого сакрального объекта велись в форсированном режиме, круглосуточно, в две смены (КРГА. Ф. 1. Оп. 3. Св. 73. Д. 886. Л. 7). Параллельно с технической регенерацией архитектурной среды в рамках программы по линии архивных ведомств исследователю В. Н. Проскурину было официально поручено написание фундаментальной книги об истории сложения города Туркестана (КРГА. Ф.1 Оп.3. Св.73. Д.886. Л.7). Таким образом, решения конца 1980-х годов заложили фундамент для современной музеефикации подземных комплексов, определив их репрезентативный облик в структуре современного музея-заповедника.

В 1994 году Кылуе Кумшык Ата включен в «Свод памятников истории и культуры Казахстана». В 2013 году после восстановления объекта, внутренняя часть памятника была законсервирована, а над самим подземным сооружением возведена крыша.

Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясави в 2003 году был включен в список Всемирного наследия ЮНЕСКО от Республики Казахстан. Как памятник международного значения, музей-заповедник включает в себя 22 памятника республиканского значения, в том числе мавзолей Есим хана, мавзолей Тауке хана, мавзолей Рабия Султан Бегим, Ханскую орду, подземные мечети и др. Из более чем 26 тысяч артефактов, собранных в коллекции музея, 85 процентов составляют культурные сокровища, тесно связанные с историей и культурой нашей страны, датирующиеся от палеолита и вплоть до XX века.

В Концепции, утвержденной постановлением Правительства Республики Казахстан № 250 от 28 марта 2023 года, указывается: «В настоящее время в список Всемирного культурного наследия ЮНЕСКО включены 10 объектов из Республики Казахстан». По «Концепции культурной политики Республики Казахстан на 2023–2029 годы» планируется включение в список ЮНЕСКО городов Ясы и Сауран, входящих в состав музейно-заповедного комплекса «Әзірет Сұлтан» (Қазақстан Республикасы мәдени саясатының 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы, 2023).

Для дальнейшей популяризации и продвижения исторических, археологических и архитектурных памятников Казахстана на международной арене ведется активная работа по увеличению числа объектов, представленных в Списке всемирного наследия ЮНЕСКО. По мере прохождения международных процедур в 2026 году в список ЮНЕСКО вошли подземные мечети Бекет ата, Караман ата, Шакпак ата, Султан тепе в Западном Казахстане. Признание данных архитектурных комплексов ЮНЕСКО обусловлено их уникальностью как материального свидетельства многовековой преемственности духовных практик суфизма, адаптированных к социокультурным реалиям степного региона.

Заклучение

На основе анализа письменных и археологических источников мы получили возможность сформировать целостное представление о культовых сооружениях на территории мавзолея Ходжа Ахмеда Ясави, как исторического наследия и святынь тюркской цивилизации. Памятники Кылуэт, Шилдехана, Кылуэт Кумшык Ата являются известными объектами как религиозного паломничества, так и культурного, исторического туризма на территории Южного Казахстана. Это уникальные образцы средневековой архитектуры и градостроительства, представляющие особую духовную и культурную ценность в историко-культурном, туристском и паломническом маршруте города Туркестана и Туркестанского региона.

Культовые и священные места региона являются хранителями национального кода. Символические объекты, где сосредоточены цепочка исторических и культурных событий, представляют собой центр признания нашей культурной идентичности. Изучение и научное исследование культовых сооружений, как бесценных объектов культурного наследия, открывает возможность для комплексного изыскания и популяризации памятников для исторического, архитектурного и туристического развития региона.

Sources

KRSA — Kentau Regional State Archive
F-1 (Turkestan City Council of People's Deputies)

Источники

КРГА — Кентауский региональный государственный архив
Ф-1 (Туркестанский Городской Совет Народных Депутатов)

References

- «Aziret Sultan» zhinak, 2025 — «Aziret Sultan» Ulttyk tarihi-madeni muzej-korygyna karasty tarihi-madeni eskertkishi: zhinak. Kurast. Tuyakbaev M., Karim A., Salhodzhaev S., Userov T., Tursynov H. Almaty: «Service Press» baspasy, 2025. 184 p. (In Kaz.).
- Bajtanaev, Elgin, 2013 — *Bajtanaev B. A., Elgin Yu. A. Kultovaya arhitektura Yuzhnogo Kazakhstana: Arhitekturno-arheologicheskie issledovaniya pamyatnikov pozdnego islama* [Cult architecture of South Kazakhstan: Architectural and archaeological studies of the monuments of late Islam]. Almaty, 2013. 302 p. (In Russ.).
- Bimendiev et al., 2022 — Bimendiev A. Sh., Kozha M. B., Uskenbay K. Z. A Little-Known Plan of the City of Turkestan in 1854 from the Archive of the Russian Geographical Society. *Bylye Gody*. 2022. No. 17(1). Pp. 225–236. (In Russ.).
- Vystuplenie Prezidenta Respubliki Kazahstan, 2026 — Vystuplenie Prezidenta Respubliki Kazahstan Kassym-Zhomarta Tokaeva na zasedanii neformalnogo sammita OTG ot 15 maya 2026 goda v gorode Turkestan [Speech by President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev at the meeting of the informal summit of the OTG on May 15, 2026 in the city of Turkestan] <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-prezidenta-kasym-zhomarta-tokaeva-na-zasedanii-neformalnogo-sammita-otg-154361> (In Russ.).
- Dastanov, 1967 — *Dastanov, O. «Aulieli» zherler turaly shyndyk* [«Aulieli» the truth about these places]. Almaty: Kazakstan, 80 p. (In Kaz.).
- Devin DiUis, 2025 — *Devin DiUis. Kazakstan men Ortalyk Aziyadagy islam zhane Jasaujany madeni tarihy* [Cultural history of Islam and Yasauyya in Kazakhstan and Central Asia]. Agylyshyn tilinen kazak tiline audarmasy. Togyzynshy makala. Islam orkenietinin tarihy bojynsha derekkozder men zertteuler seriyasy; No. 61. Ystambul, Turkistan: «Aziret Sultan» Ulttyk tarihi-madeni muzej-korygy, IRCICA, 2025. 688 p. (In Kaz.).
- Zholdasov, 2025 — *Zholdasov T. Podzemnaya mechet «Kyluet» i osnovy rabot po ego vosstanovleniyu* [The underground mosque "Kylovet" and the basics of its restoration]. 09 Iyun 2025. <https://azretsultan.kz/rus/podzemnaya-mechet-yluet-i-osnovy-rabot-po-ego-vosstanovleniyu/> (In Russ.).
- Kenzhetai, 2008 — *Kenzhetai, D. Kozha Akhmet Isaui dunietyany* [The World of Khoja Ahmet Ysawi]. Almaty, 360 b. (In Kaz.).
- Tulesh-uly, 2024 — *Keshubaj-kazhy Tulesh-uly Turkestani. Kozha Ahmet Yassau. Hikmety* [Ahmet Yassawi. Hikmet]. Izlozhenie perevoda s chagatajskogo. Almaty: Nurly Alem, 2024. 464 p. (In Russ.).
- Kazakstan Respublikasy madeni saiasatynyn 2023–2029 zhyldarga arnalgan tuzhyrymdamasyn bekitu turaly, 2023 — «Kazakstan Respublikasy madeni saiasatynyn 2023–2029 zhyldarga arnalgan tuzhyrymdamasyn bekitu turaly» Kazakstan Respublikasy Ykimetinin 2023 zhylygy 28 nauryzdagy № 250 Kaulysy.

Qazaqstannyń tarihi-máđını nysandary, 2018 — Qazaqstannyń tarihi-máđını nysandarynyń jáne jappai ziarat etu oryndarynyń albomy [Historical and cultural sites of Kazakhstan, 2018 – Album of historical and cultural sites and places of mass pilgrimage of Kazakhstan]. (2018). QazGZMI. P. 460.

Mankovskaya, 1982 — *Mankovskaya L. Yu.* Tipologicheskaya klassifikaciya pamyatnikov srednevekovoj arhitektury Srednej Azii [Typological classification of monuments of medieval architecture of Central Asia]. Istoriya materialnoj kultury Uzbekistana. Iss. 17. Tashkent: Izdatelstvo «FAN» Uzbekskoj SSR, 1982. 202 p. (In Russ.).

Ontystik Kazakstan oblysynyn tarihi oryndary men kieli zherleri, 2017 — Ontystik Kazakstan oblysynyn tarihi oryndary men kieli zherleri [Historical sites and sacred places of South Kazakhstan region]. Fotoalbom. 3 tilde. Shymkent: «Zhebe» baspahanasy, 2017. 267 p. (In Kaz.).

Proekt RNIPI, 2003 — Proekt vosstanovleniya 2-oj poloviny podzemnoj mecheti «Hilvet» v g. Turkestane [Restoration project of the 2nd half of the Hilvet underground mosque in Turkestan]. Tehnicheskij arhiv RNIPI pamyatnikov materialnoj kultury. Inv. num. 761. 25 marta 2003 goda. (In Russ.).

Senigova, 1976 — *Senigova T. N.* Unikalnoe kultovoe sooruzhenie Aulie Kumshik Ata v rajone g. Turkestana [The unique religious building of Aulie Kumshik Ata in the region of Turkestan] // Proshloe Kazahstana po arheologicheskim istochnikam. Alma-Ata, 1976. 236 p. (In Russ.).

Svod pamyatnikov istorii i kultury Kazahstana, 1994 — Svod pamyatnikov istorii i kultury Kazahstana. Yuzhno-Kazahstanskaya oblast [A collection of historical and cultural monuments of Kazakhstan. South Kazakhstan region] Vol. 1. Alma-Ata: Kazak enciklopediyasy, 1994. 368 p. (In Russ.).

Turkistan oblysyndagy kieli zherlerdin geografiyasy, 2018 — Turkistan oblysyndagy kieli zherlerdin geografiyasy: [Geography of sacred places in Turkestan region] jush tomdyq. Almaty: «Kazygurt» baspasy, 2018. Birinshi tom. 560 p. (In Kaz.).

Turkistan - ruhaniyat besigi, 2019 — Turkistan - ruhaniyat besigi [Turkestan is the cradle of spirituality]. Lingvo-olketanu enciklopediyasy. Birinshi kitap. Nur-Sultan: Nurnama. 2019. 504 p. (In Kaz.).

Tursyn et al, 2022 — *Tursyn, Kh. M., Shametov, S. T., Isayev, M. S., Tastanbekov, M. M., Baibolov, B. K.* Qazaqstandagy ruhani jerasty meshitteri [Spiritual underground mosques in Kazakhstan]: Anyqtamalyq jynaq. Almaty: Nurly Alem. 2022. 120 p. (In Kaz.).

Tuyakbaev, Mejirmanov, 2009 — *Tuyakbaev M., Mejirmanov A.* Kyluet. Buklet. Turkistan, 2009. (In Kaz.).

Khozha, Abzhalov, 2022 — *Khozha M., Abzhalov S.* Architectural complex of Ahmed Yasawi during the history and culture of Central Asia. Türk kültürü ve Hacı Bektaş Velî araştırma dergisi. Turkish Culture and Hacı Bektash Veli Research Quarterly. Yaz 2022 / Sayı 102. 467 p. (In Eng.).

Литература

Байтанаев, Елгин, 2013 — *Байтанаев Б. А., Елгин Ю. А.* Культовая архитектура Южного Казахстана: Архитектурно-археологические исследования памятников позднего ислама. Алматы, 2013. 302 с.

Выступление Президента Республики Казахстан, 2026 — Выступление Президента Республики Казахстан Касым-Жомарта Токаева на заседании неформального саммита ОТГ от 15 мая 2026 года в городе Туркестан <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-prezidenta-kasym-zhomarta-tokaeva-na-zasedanii-neformalnogo-sammitya-otg-154361>.

Дастанов, 1967 — Дастанов О. Әулиелі жерлер туралы шындық. Алматы: Қазақстан, 1967. 80 б.

Девин ДиУис, 2025 — *Девин ДиУис.* Қазақстан мен Орталық Азиядағы ислам және Йасауийаның мәдени тарихы. Ағылшын тілінен қазақ тіліне аудармасы. Тоғызыншы мақала. Ислам өркениетінің тарихы бойынша дереккөздер мен зерттеулер сериясы; № 61. Ыстамбұл, Түркістан: «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы, IRCICA, 2025. 688 б.

Жолдасов, 2025 — *Жолдасов Т.* Подземная мечеть «Қылуеет» и основы работ по его восстановлению. 09 Июнь 2025. <https://azretsultan.kz/rus/podzemnaya-mechet-yluet-i-osnovy-rabot-po-ego-vosstanovleniju/>.

Кенжетай, 2008 — *Кенжетай Д.* Қожа Ахмет Йасауи дүниетанымы. Алматы, 2008. 360 б.

Кешубай-кажы Тулеш-улы, 2024 — Кешубай-кажы Тулеш-улы Туркестани. Кожа Ахмет Яссауи. Хикметы. Изложение перевода с чагатайского. Алматы: Издательство «Нурлы Алем», 2024. 464 с.

Қазақстан Республикасы мәдени саясатының 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы, 2023 — «Қазақстан Республикасы мәдени саясатының 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы № 250 Қаулысы.

Қазақстанның тарихи-мәдени нысандары, 2018 — Қазақстанның тарихи-мәдени нысандарының және жаппай зиярат ету орындарының альбомы. Астана: ҚазҒЗМИ, 2018. 496 б. 460 б.

Маньковская, 1982 — *Маньковская Л. Ю.* Типологическая классификация памятников средневековой архитектуры Средней Азии // История материальной культуры Узбекистана. Выпуск 17. Ташкент: Издательство «FAN» Узбекской ССР, 1982. 202 с.

Оңтүстік Қазақстан облысының тарихи орындары мен киелі жерлері, 2017 — Оңтүстік Қазақстан облысының тарихи орындары мен киелі жерлері. Фотоальбом. 3 тілде. Шымкент: «Жебе» баспаханасы, 2017. 267 б.

Проект РНИПИ, 2003 — Проект восстановления второй половины подземной мечети «Хильвет» в г. Туркестане. Технический архив РНИПИ памятников материальной культуры. Инв.№ 761. 25 марта 2003 года.

Сенигова, 1976 — *Сенигова Т. Н.* Уникальное культовое сооружение Аулие Кумшик Ата в районе г. Туркестана // Прошлое Казахстана по археологическим источникам. Алма-Ата, 1976. 236 с.

- Свод памятников истории и культуры Казахстана, 1994 — Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно-Казахстанская область. Том 1. Алма-Ата: «Қазақ энциклопедиясы», 1994. 368 с.
- Түркістан облысындағы киелі жерлердің географиясы, 2018 — Түркістан облысындағы киелі жерлердің географиясы: үш томдық. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2018. Бірінші том. 560 б.
- Түркістан – руханият бесігі, 2019 — Түркістан - руханият бесігі. Лингво-өлкетану энциклопедиясы. Бірінші кітап. Нұр-Сұлтан: Нұрнама. 2019. 504 б.
- Тұрсұн и др., 2022 — *Тұрсұн Х. М., Шаметов С. Т., Исаев М. С., Тастанбеков М. М., Байболов Б. К.* Қазақстандағы рухани жерасты мешіттері: Анықтамалық жинақ. Алматы: Нұрлы Әлем, 2022. 120 б
- Тұрсұн и др., 2023 — *Тұрсұн Х. М., Исаев М. С., Тұяқбаев М. Қ., Тастанбеков М. М., Байболов Б. К., Шаметов С. Т.* Қазақстандағы рухани жерасты мешіттерінің тарихы мен қызметі. Монография. Алматы: «Арыс» баспасы, 2023. 184 б.
- Тұяқбаев, Мейірманов, 2009 — *Тұяқбаев М., Мейірманов А.* Қылует. Буклет. Түркістан: «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы. 2009. 20 б.
- Әжіғали, 2014 — Әжіғали С. Е. Маңғыстау мен Үстірт ескерткіштері. Алматы: Өнер, 2014. 504 б.
- «Әзірет Сұлтан» жинақ, 2025 — «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығына қарасты тарихи-мәдени ескерткіштері»: жинақ. Құраст. Тұяқбаев М., Кәрім А., Салходжаев С., Усеров Т., Тұрсынов Х. Алматы, «Service Press» баспасы, 2025. 184 б.
- Bimendiev et al., 2022 — *Bimendiev A. Sh., Kozha M. B., Uskenbay K. Z.* A Little-Known Plan of the City of Turkestan in 1854 from the Archive of the Russian Geographical Society // *Bylye Gody*. 2022. №17(1). Pp. 225–236.
- Khozha, Abzhalov, 2022 — *Khozha M., Abzhalov S.* Architectural complex of Ahmed Yasawi during the history and culture of Central Asia. *Türk kültürü ve Hacı Bektaş Velî araştırma dergisi*. Turkish Culture and Hacı Bektash Veli Research Quarterly. Yaz 2022 / Sayı 102. 467 p.

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 4, pp. 1117-1127, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_4_1117-1127

THE ULUS OF JOCHI IN THE ERA OF THE BLACK DEATH

Dinara Kaisarovna Suleimenova^{1*}, *Aigerm Amirbekovna Zhumabayeva*²

¹Desht-i Kipchak Research Center LLP
(18 Kerey, Zhanibek Khandar Str., Astana, 010016, Republic of Kazakhstan)
PhD student, Researcher
 <https://orcid.org/0009-0004-6344-1222>. E-mail: Suleimenova911@gmail.com
*Corresponding author

²Scientific Institute for the Study of the Ulus of Jochi
(15B Pushkin Str., Astana, 010008, Republic of Kazakhstan)
PhD, Chief Researcher
 <https://orcid.org/0000-0003-3593-9440>. E-mail: Zhaygerm@gmail.com

© Valikhanov IHE, 2026
© Suleimenova D. K., Zhumabayeva A. A., 2026

Abstract. *Introduction.* The article examines the Ulus of Jochi in the era of the Second Plague Pandemic, known as the Black Death, and reassesses its place in the history of epidemic processes in Eurasia. The study proceeds from the assumption that the Golden Horde should not be viewed only as a peripheral zone through which the disease passed on its way to Europe. *Goals and objectives.* The goal of the article is to analyze the Ulus of Jochi as an important space of plague transmission and impact. The objectives are to review the main historiographical approaches, identify the possible routes of the pandemic, characterize the natural and communication conditions of its spread, and assess its demographic, economic, political, and cultural consequences. *Results.* The article shows that the cities, caravan routes, river networks, Crimean ports, and connections of the Ulus of Jochi with Central Asia, Khwarazm, the Volga region, the Black Sea area, and the Rus' principalities turned this space into one of the key nodes in the movement of the Black Death. The spread of plague was shaped by natural reservoirs, climatic fluctuations, population mobility, trade networks, and the vulnerability of urban centers. *Conclusion.* The Black Death was not the sole cause of the crisis of the Ulus of Jochi. However, it intensified existing contradictions, weakened cities and trade, disrupted political stability, and deepened the processes associated with the Great Troubles and the subsequent restructuring of the Golden Horde space.

Keywords: Ulus of Jochi, Black Death, *Yersinia pestis*, Second Plague Pandemic, Golden Horde space

Acknowledgments. The research was funded under IRN AP26104055 «A Study of the Impact of Natural-Climatic and Epidemic Factors on the Evolution of State Institutions and the Economic Development of the Ulus of Jochi».

For citation: Suleimenova D. K., Zhumabayeva A. A. The Ulus of Jochi in the Era of the Black Death // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Vol. 13. No. 4. Pp. 1117–1127. (In Eng.). DOI: [10.51943/3135-8055_2026_13_4_1117-1127](https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_4_1117-1127)

«ҚАРА ӨЛІМ» ДӘУІРІНДЕГІ ЖОШЫ ҰЛЫСЫ

Динара Қайсарқызы Сулейменова^{1*}, Әйгерм Әмірбекқызы Жумабаева²

¹«Дешті Қыпшақ» ғылыми-зерттеу орталығы» ЖШС

(Керей, Жәнібек хандар көшесі, 18 ғимарат, 010016, Астана, Қазақстан Республикасы)

PhD докторант, ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0009-0004-6344-1222>. E-mail: Suleimenova911@gmail.com

*Корреспондент-автор

²Ұлыс Жошы ғылыми-зерттеу институты

(15 Б, Пушкин көш. 010008, Астана, Қазақстан Республикасы)

PhD докторы, бас ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0003-3593-9440>. E-mail: Zhaygerm@gmail.com

©Ш. Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

©Сулейменова Д. Қ., Жумабаева А. А., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада «Қара өлім» деген атаумен белгілі Екінші оба пандемиясы кезеңіндегі Жошы Ұлысының орны қарастырылады және оның Еуразиядағы індеттік үдерістер тарихындағы маңызы қайта бағаланады. Зерттеуде Алтын Орда тек індеттің Еуропаға таралу жолындағы шеткі аймақ ретінде ғана қарастырылмауы тиіс деген тұжырым негізге алынады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Мақаланың мақсаты – Жошы Ұлысын оба індетінің таралуы мен ықпалы тұрғысынан маңызды кеңістік ретінде талдау. Осы мақсатқа жету үшін негізгі тарихнамалық тұжырымдарды қарастыру, пандемияның ықтимал таралу бағыттарын анықтау, оның таралуына әсер еткен табиғи және коммуникациялық жағдайларды сипаттау, сондай-ақ індеттің демографиялық, экономикалық, саяси және мәдени салдарын бағалау міндеттері қойылады. *Нәтижелер.* Мақалада Жошы Ұлысының қалалары, керуен жолдары, өзендік қатынас жүйелері, Қырым порттары, сондай-ақ Орталық Азиямен, Хорезммен, Еділ бойымен, Қара теңіз аймағымен және орыс князьдіктерімен байланыстары бұл кеңістікті «Қара өлімнің» таралуындағы маңызды тораптардың біріне айналдырғаны көрсетіледі. Обаның таралуына табиғи ошақтар, климаттық ауытқулар, халықтың мобильділігі, сауда желілері және қалалық орталықтардың осалдығы ықпал еткені айқындалады. *Қорытынды.* «Қара өлім» Жошы Ұлысы дағдарысының жалғыз себебі болған жоқ. Алайда ол бұрыннан қалыптасқан қайшылықтарды күшейтіп, қалалар мен сауданың әлсіреуіне, саяси тұрақтылықтың бұзылуына, сондай-ақ «Ұлы дүрбелеңмен» және кейінгі алтынордалық кеңістіктің қайта құрылуымен байланысты үдерістердің тереңдеуіне ықпал етті.

Түйін сөздер: Жошы Ұлысы, Қара өлім, *Yersinia pestis*, Екінші оба пандемиясы, алтынордалық кеңістік.

Алғыс. Зерттеу жоба тақырыбы бойынша орындалды: ЖТН АР26104055 «Табиғи-климаттық және эпидемиялық факторлардың Жошы Ұлысының мемлекеттік институттарының эволюциясы мен экономикалық дамуына ықпалын зерттеу»

Дәйексөз үшін: Сулейменова Д. Қ., Жумабаева А. А. «Қара өлім» дәуіріндегі Жошы Ұлысы // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Т. 13. № 4. 1117–1127 бб. (Ағыл.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_1117-1127

УЛУС ДЖУЧИ В ЭПОХУ «ЧЕРНОЙ СМЕРТИ»

Динара Кайсаровна Сулейменова^{1*}, Айгерм Амырбековна Жумабаева²

¹ТОО «Научно-исследовательский центр «Дешт-и Кипчак»
(18, ул. Керей, Жанибек хандар, Астана, 010016, Республика Казахстан)
Докторант PhD, Научный сотрудник
 <https://orcid.org/0009-0004-6344-1222>. E-mail: Suleimenova911@gmail.com
* Автор-корреспондент

²Научный институт изучения Улуса Джучи
(15Б, ул. Пушкина, 010008, Астана, Республика Казахстан)
доктор PhD, главный научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0003-3593-9440>. E-mail: Zhaygerm@gmail.com

© ИИЭ имени Ч. Ч. Валиханова, 2026
© Сулейменова Д. К., Жумабаева А. А., 2026

Аннотация. Введение. В статье рассматривается Улус Джучи в эпоху Второй пандемии чумы, известной как «Черная смерть», и переосмысливается его место в истории эпидемических процессов Евразии. Исследование исходит из того, что золотоордынское пространство не следует рассматривать только как периферийную зону, через которую болезнь распространялась в сторону Европы.

Цель и задачи исследования. Цель статьи состоит в анализе Улуса Джучи как важного пространства распространения и воздействия чумы. Для достижения этой цели рассматриваются основные историографические подходы, выявляются возможные маршруты движения пандемии, характеризуются природные и коммуникационные условия ее распространения, а также оцениваются демографические, экономические, политические и культурные последствия эпидемии. **Результаты.** В статье показано, что города, караванные пути, речные коммуникации, крымские порты и связи Улуса Джучи с Центральной Азией, Хорезмом, Поволжьем, Причерноморьем и русскими княжествами превращали это пространство в один из важных узлов движения «Черной смерти». Распространение чумы определялось сочетанием природных очагов, климатических колебаний, мобильности населения, торговых сетей и уязвимости городских центров. **Выводы.** «Черная смерть» не была единственной причиной кризиса Улуса Джучи. Однако она усилила уже существовавшие противоречия, способствовала ослаблению городов и торговли, нарушению политической стабильности и углублению процессов, связанных с «Великой замятней» и последующей перестройкой золотоордынского пространства.

Ключевые слова: Улус Джучи, Черная смерть, Yersinia pestis, Вторая пандемия чумы, золотоордынское пространство

Благодарность. Исследование финансировалось в рамках проекта ИРН AP26104055 «Исследование влияния природно-климатического и эпидемического факторов на эволюцию государственных институтов и экономического развития Улуса Джучи»

Для цитирования: Сулейменова Д. К., Жумабаева А. А. Улус Джучи в эпоху «Черной смерти» // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Т. 13. № 4. С. 1117–1127. (На англ.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_1117-1127

Introduction

It is the political dimension of the development of the Ulus of Jochi in the 14th century that has been traditionally considered in studies of the history of this state: increase of the khan's authority under Uzbek Khan and Janibeg, development of cities and international trade, subsequent dynastic crisis after Berdi Beg's death, the Great troubles, conflicts among regional elites, increasing independence of particular regions of the Golden Horde. It is the internal strife among the Chinggisids, a decrease in central authority, military conflicts and changes in the balance of power among the khan, emir nobility and regional elites which are used to explain the crisis of the Golden Horde statehood. However, this explanatory model does not always explain processes developing in the mid- and second half of the 14th century, when an increase of instability was accompanied with

a population decline, disruption of trade routes, collapse of many cities, a changing power structure of the western part of Eurasia.

In this respect, the study of the Ulus of Jochi in relation to the second plague pandemic called the Black Death is very significant. This was not only an epidemic in the biological sense, but a component of vast natural, communicational, socio-economic, and political processes encompassing large parts of Eurasia. The issue is especially significant for the Golden Horde: Central Eurasia, Khwarazm, Volga Region, Crimea and the Black Sea region were crossed by major trade, riverine, caravan, and sea routes connecting East and West, so that the Ulus of Jochi must be considered not as a fringe, but as a specific space affected by the disease.

The importance of the topic under discussion can be explained by several factors. In the first place, historians in recent decades have shown significantly increasing interest in disease as a factor in historical development. Epidemics, along with demography, economy, migrations, political power and social institutions, have increasingly been interpreted as factors of historical change and not only in the context of medical history. Secondly, new archaeogenetic findings have made it possible to reconsider the origin of the disease and the initial spreading pathways of the Black Death; the article by M. A. Spyrou and co-authors demonstrated that materials from the Kara-Djigach and Burana cemeteries in the Chy Valley of 1338–1339 provided evidence of ancient *Yersinia pestis* DNA, and are linked to an initial period of the Second Plague Pandemic. Thirdly, the context of the Golden Horde provides an opportunity to combine written sources, archaeology, epigraphy, numismatics, historical demography and paleogenetics, thereby opening the way to a comprehensive analysis of the Ulus of Jochi in the era of the Black Death.

The purpose of this article is to analyze the Ulus of Jochi in the epoch of the Black Death from the perspective of the pandemic's diffusion, the natural and communicational conditions under which this diffusion proceeded, and its effects on Golden Horde space. In order to achieve the above-mentioned goal it is necessary to review the literature on this topic, define the most important concepts related to the study of the pandemic, identify possible routes by which the plague spread, characterize the natural and communicational factors influencing the vulnerability of the Ulus of Jochi, describe how the epidemic crisis affected demography, towns and cities, trade routes and the stability of the Golden Horde political system.

Materials and Methods

The study's evidence base is composed of written, archaeological, epigraphic, numismatic, and archaeogenetic data. The written evidence includes both Rus' accounts of «pestilences» recorded in chronicles, and Arab-Muslim, Persian and Latin eyewitness accounts of plague propagation throughout Eurasia. Archaeological and epigraphic sources make it possible to define more precisely the area and time of occurrence of epidemics, and to clarify these processes in Central Eurasia and the Volga region in particular. The economic impacts of the crisis are traced based on the numismatic evidence. The problem of the earliest stages of the Second Plague Pandemic is addressed based on the published archaeogenetic data from the ancient *Yersinia pestis* DNA. Archaeogenetic data are regarded in this study not as individual laboratory findings collected for this specific investigation, but as published scientific sources, the interpretation of which is correlated with written data and historical-geographical material.

In terms of methodology, the analysis has been conducted using source-critical, comparative-historical and historical-geographical perspectives. The source-critical approach is needed to analyze the written accounts of 'pestilences', their terminology, origin, and credibility. The comparative-historical approach is used to compare accounts about Jochi's Ulus, Russian principalities, Central Asia, Crimea, Middle East and Europe. The historical-geographical approach is applied to outline the possible pathways of the disease's spread through trade, riverine, caravan and maritime routes. Combined, these methods make it possible to investigate the Black Death as one of the factors influencing the demographic, urban and political conditions within the Golden Horde in the fourteenth century. An essential methodological point in this analysis is the rejection of a linear causal explanation of the Ulus of Jochi's crisis with an epidemic alone. It assumes that the Black Death was

not the single cause of the Great Troubles and the subsequent weakening of the Golden Horde, but rather one of the systemic factors intensifying pre-existing political, economic, and social contradictions. This methodology ensures that biological determinism can be avoided, at the same time confirming that the epidemic cannot be omitted when exploring the fourteenth-century crisis of the Golden Horde.

Discussion

Research into the Black Death within the context of the history of the Ulus of Jochi emerged at the juncture of several research fields: the history of epidemics, source studies, historical demography, epidemiology, climatology, archaeology, and paleogenetics. Initially, historiography was dominated by the classic model of a pandemic spreading from the natural plague foci of eastern Eurasia, through Caffa, to the Mediterranean. Subsequent textual, epigraphic, archeological and archaeogenetic evidence has now modified this model, by suggesting pre-existing episodes within Central Eurasia and in the space of the Golden Horde.

The initial period of plague research is characterized by medical and chronicle-based historical descriptions of epidemics. Following the Moscow plague of 1770–1772 the first scientific studies were produced that interpreted epidemics within the then prevailing theories, including miasmatic theory. N. M. Karamzin, using sources derived from Rus' chronicles, synthesized material concerning 'pestilences' in the Rus' principalities and the Horde lands. Through this analysis, epidemics were integrated into a wider framework of historical study (Karamzin, 1988).

In the latter half of the nineteenth century the problem gained an archeological and epigraphic dimension. D. A. Chwolson, analyzing Nestorian tombstones dating to 1338–1339 and located near Lake Issyk-Kul (Chwolson, 1897), referred to a «pestilential disease». The evidence thus provided forms one of the cornerstones of the Central Asian thesis. Simultaneously N. K. Shchepot'ev argued for the existence of a natural plague focus in the lower reaches of the Volga, which played an exceptionally important role in the study of the space of the Golden Horde. (Shchepot'ev, 1897).

The study of the plague in the Soviet era was mainly performed in the context of the history of medicine and epidemiology. The studies of D. K. Zabolotnyi on natural plague foci are very significant: the theory suggested that the causative agent could "live" in the natural environment for a long time among rodents and their parasites, and then infect humans during specific changes in ecological and anthropogenic conditions (Zabolotnyi, 1922). This point of view is important for the history of the Ulus of Jochi as the steppe, Caspian and Volga-Ural regions were among the areas of potential natural plague foci for *Yersinia pestis*. The issues of mortality levels were posed by demographic studies (e. g. Uralnis, 2007), it is acknowledged that in some parts of Europe and the Golden Horde it could be very large.

In Western historiography there was long a Eurocentric perspective; research concentrated on Western Europe, the Mediterranean, and the Middle East and the Golden Horde was perceived in relation to the siege of Caffa and the spread to Europe. However, the importance of trade connections and the multistep character of the epidemic spread was later identified in the research of O. J. Benedictow, who did not attribute the infection of Europe solely to the siege of Caffa. (Benedictow, 2006).

U. Schamiloglu's work is given considerable attention in the historiography of the Golden Horde, where disease is viewed as a significant element influencing the history of the Ulus of Jochi. The author relates plague epidemics to de-population, de-urbanisation, reduction in craft production and trade, increased political disorder, heightened religious feelings and cultural transformation. The Great Troubles (1359–1380) can be therefore considered, in this view, not just a dynastic crisis, but a crisis, the rise of which against the backdrop of serious socio-economic changes was caused by a series of epidemic waves (Schamiloglu, 1993).

One of the most thorough works in this field is that of T. F. Khaidarov who collected Arab-Muslim, Persian, Latin, Rus', Lithuanian, and Byzantine source material and was the first to establish that in the space of the Golden Horde the plague epidemic occurred in several waves and protracted duration. Khaidarov considers the most important centers to be the Lower Volga region, Crimea, the

Caucasus, Shirvan, as well as the basins of the Volga and the Dnieper, while insisting on the precise use of chronicle lexicon since terms such as 'hunger', 'plague' and 'plague among people and horses' could not only mean epidemics but also famine, epizootics, or even the coming of a series of calamities (Khaidarov, 2018).

The current stage of the research on the Black Death relates to paleogenetics and the study of ancient DNA. The research by M. A. Spyrou et al., based on data from Kara-Djigach and Burana cemeteries, reveals that a combination of archaeological, epigraphic, and genetic material can contribute to the reevaluation of the question of the Second Plague Pandemic's origin. This has strengthened the Central Eurasian direction in historiography and pointed to the necessity of further investigation of epidemics within the territory related to the Jochid Ulus (Spyrou et al., 2022).

Results

The movement of the Black Death in the 14th century cannot be considered outside the communication network of Eurasia. The Ulus of Jochi held a key intermediate position between Central Asia, Eastern Europe, the Caucasus, the Black Sea region, Crimea, and the Mediterranean. Its cities and stopping points served as junctions between the steppe routes, the route along the Volga, Khwarazm direction, Crimean ports and Italian settlements. As a result, the Golden Horde became not only a political space but also a zone of highly intensive movement of people, goods, animals, and information. During the period of the pandemic, this movement had two different roles: on the one hand, it was profitable, and on the other hand, it facilitated the spread of infections (Spyrou et al., 2022: 719).

In traditional historiography, the transmission route of the Black Death to Europe has usually been associated with transmission from the natural foci of *Yersinia pestis* in eastern Eurasia, through Crimean Caffa to Sicilian Messina. This model originated from the descriptions by medieval writers of the onset of the disease in the Mediterranean especially those of Michele da Piazza. Ibn Battuta's notes on the Plague are another important source of information for its broad geographical extension: he wrote about the presence of plague cases in India about 1345, and in early summer 1348 he documented the effects of the plague disease in the Middle East especially in Gaza, Homs, and Damascus (Ibn Battuta, 1996). But this context must be complemented.

Before spreading to Europe, the epidemic was likely circulating throughout Central Eurasia and the Ulus of Jochi. Based on archaeological evidence, mass burials of Christians have been found in Semirechye, which is situated on the caravan routes of the silk and spice trades; their dating falls within the period around 1340; plague is even documented on the tombstones of the interred as the cause of death. Plague is also reported in Astrakhan and Sarai in 1346, which were crucial caravan points linking the Golden Horde to Rus' lands. Therefore it is possible to view the Ulus of Jochi not only as a bridging region between the East and Europe, but also as one of the foci of the early epidemic spread.

Of the many pathways by which the pandemic moved, the following were of greatest importance to the Ulus of Jochi: The first may be designated the Central Asian-Khwarazmian pathway. The Central Asian-Khwarazmian pathway linked the regions of Eastern Turkestan, Semirechye, Transoxiana and Khwarazm with the lower Volga and with steppe zones. In the fourteenth century, Khwarazm still retained its position as one of the major economic and cultural centres of the Golden Horde world. It was a hub of routes, a hub for major trade and caravan routes, linking Central Asia with the Volga basin and the area around the Black Sea. The spread of plague westward to Khwarazm, if early accounts of infection in the Issyk-Kul area in 1338–1339 can be corroborated, was entirely plausible from a geographical and historical perspective. The second route was the Volga region, particularly the lower Volga cities of the Golden Horde. Sarai, Sarai al-Jadid, Astrakhan, Bolgar, and others functioned not only as centers of government and craft production, but were points where riverine and steppe flows of goods converged. U. Schamiloglu points out that sources from Rus' indicate the spread of infection to Golden Horde cities, including Sarai and Astrakhan, before spreading westward to Crimea in 1346. This is of interest not only in charting the pathway of the plague, but it may also contribute to explaining the apparent vulnerability of the urban

system of the Golden Horde. The cities were sites combining dense populations, trade warehouses, markets, craft production, caravanserais, and visiting merchants (Schamiloglu, 2017: 329).

The third focus is related to Crimea and the Black Sea region. Crimean ports, notably Caffa, Soldaia and Tana/Azaq were well integrated into a network of international trade with Genoa, Venice, Constantinople, Egypt and various parts of the Mediterranean. It was via Crimea that the Black Death emerged as a historically significant catastrophe for European and Mediterranean history in 1347–1353. However, for the history of the Ulus of Jochi, what must be stressed is that Crimea was not simply «where the pandemic exited into Europe» but part of the political and economic network of the Golden Horde. The events in Caffa and Tana must therefore be discussed within the context of relations among khanly authority, Italian trading colonies, cities in Crimea and the steppe hinterland.

The event involving the siege of Caffa by the forces of Janibeg and the famous description by Gabriele de' Mussi regarding the alleged catapulting of plague-ridden bodies into the city, occupied a privileged position in historical narratives (Wheelis, 2002: 973).

It has already become the object of scholarly interest and is often discussed as an early form of biological warfare. For the purpose of the present research, the key issue is not so much the historicity of the particular event as the broader significance of the fact that, by the mid-1340s, Crimea had become a nexus for war, trade, and the spread of epidemics. Whether or not the chronicle of de' Mussi is hyperbolic, it demonstrates a popular conception of war, trade, movement of people and mortality by the time it was written.

The fourth direction also ran through the Rus' principalities and northwestern routes. We have records of plague, «pestilences», reaching the Rus' principalities from the Horde space, and subsequent outbreaks of epidemics in the second half of the 14th century. As T. F. Khaidarov proves, the Rus chroniclers developed a tradition of mentioning the origin of the Black Death as spreading from the territory of the Golden Horde from 1346 onward (Khaidarov, 2018: 9, 121).

Meanwhile the transmission of infection did not occur all at once or along a single, unidirectional route. It was composed of several waves, different directions and a combination of several epidemic factors. Thus, it would be better to speak not of a single «plague route» but of a network of directions which coincided with the trade, riverine, steppe, and political communications of the Ulus of Jochi.

The spread of the Black Death within the Ulus of Jochi should not be explained solely as the export of infection from Central Asia or the eastern regions. The space of the Golden Horde itself was a part of a much larger natural-epidemiological space of Eurasia, in which conditions for circulation of plague infection existed. There might have been constant natural foci of *Yersinia pestis* in steppe, semi-desert, Caspian and Volga-Ural areas. Therefore the Ulus of Jochi is to be interpreted not only as a passageway between East and West but also as a space where natural, climatic and anthropogenic factors strongly intersected.

The concept of the natural focality of infectious vector-borne diseases is rather important for explaining of these processes. According to this concept, plague could be present for long periods of time in natural reservoirs—in the wild rodents and their ectoparasites (especially in fleas), without human participation. T. F. Khaidarov points out that animal migrations, changes in boundaries of natural foci, alteration of climatic regime, increase of human activity, and transgressions of Caspian Sea could alter the activity of steppe rodents and favor the transfer of infection from animal reservoirs (Khaidarov, 2018: 65).

Significantly, both the Caspian and Volga-Ural regions formed an intersection of nomadic routes, river transport lines, caravans, and cities. Normally, natural plague circulation in this area was confined to animal populations, but climatic and physical changes, droughts, changes in humidity, food supplies, and animal migrations could affect this balance and increase the probability that the epidemic would affect the human population. The Ulus of Jochi was not only a natural-climatic but also a socio-economic space. A well-developed network of towns, caravan trade, river routes, international markets and constant contacts between nomadic and sedentary populations contributed to rapid transmission of infection. The Golden Horde's state structure ensured not only long-term

maintenance of the pathogen but also made it possible for a local outbreak to develop into an epidemic wave.

Reconstructions based on numismatic material show that many medieval towns in the territory of modern Kazakhstan disappeared. One of them is the medieval town of Almatu mentioned on coins of 1285–1287 and in hoards of the 1330s, after the plague, it never recovered.

Among the populations of the Golden Horde, the urban population was affected most; nomads, unlike sedentary people, were dispersed. The loss of sedentary population led to a weakening of state power, a reduction in trade volume on the northern section of the Great Silk Road that had passed along the territory of the Ulus of Jochi. Moreover, reduction of urban population caused negative consequences on the material condition of the ruling elite. All these facts contributed to intensification of «nomadic factor» in the system of political structure of the Ulus of Jochi and negatively affected the political situation.

Thus the factors of plague spread in the Ulus of Jochi were natural (presence of natural foci of *Yersinia pestis* in steppe, semi-desert, Caspian and Volga-Ural ecosystems), climatic (changes in temperature and humidity regimes, changes in food supply and rodent behavior) and anthropogenic (high population mobility, caravan trade, military campaigns, presence of cities and contacts between nomads and the sedentary population). These factors together make it possible to define the Ulus of Jochi as one of the key natural-anthropogenic nodes of the second plague pandemic.

The plague pandemic was one of the key reasons for the great transformation of the Ulus of Jochi in the second half of the 14th century. This epidemic should not be considered the sole reason for the political crisis and subsequent destruction of the Golden Horde system. However, the number of deaths, disruption of trade relations, urban decline, disintegration of the elite enhanced pre-existing contradictions and created the conditions for long-term destabilization.

The clearest result of the plague pandemic was the disruption of the political balance in the western part of the Ulus of Jochi. In the first half of the 14th century, especially under Uzbek Khan and Janibeg Khan, the khan's power embraced all major regions and provided a system of relations between the khan and tribal aristocracy. After the death of Berdi Beg in 1359 the political crisis escalated rapidly. In written sources this era is described as the era of the Great Troubles. In that era, khans changed frequently, emirs grew stronger, and the administrative order of the Golden Horde disintegrated.

U. Schamiloglu does not connect the crisis merely to the dynastic struggle but also to the outcome of several waves of plagues. In his opinion, the political structure of the Golden Horde depended not only on the Chinggisid dynasty but also on the stability of the tribal elite which participated in the acceptance and support of khans (Schamiloglu, 2023: 502). If the epidemic influenced both the rulers and representatives of the leading clans, then the entire mechanism of an ordered succession was broken. In this case, the plague has not weakened any individual ruler as much as it weakened the institutional foundations of Khanate authority.

This view enables a more profound reinterpretation of the years 1359–1380. Frequent overthrows of rulers were not new in the history of the Golden Horde. However, the second half of the fourteenth century witnessed a series of rulers that marked a sustained period of political chaos. The frequent enthronement of khans, Mamai's consolidation of power, the strengthening of autonomy in separate regions and the intervention of eastern Jochids show that the epidemic influenced not only the top strata of the dynasty but also the entire system of political management.

Differences between western and eastern regions of Jochi's ulus may also be attributed to the uneven influence of the pandemic. U. Schamiloglu points out that the eastern regions may have suffered to a lesser extent due to the larger proportion of nomads, and perhaps due to different conditions for the development of epidemics. This is why eastern forces, such as those of Urus Khan and later Tokhtamysh, were able to enter the struggle for power in the western ulus of the Golden Horde. In the late 14th century, with Tokhtamysh, not only the aforementioned three groups but also the Shirin, Baryn, Argyn, and Kipchak tribes traveled west which were later incorporated into the political systems of the khanates that followed the Golden Horde. The migrations of eastern peoples

in the later 14th century can be seen as a consequence of both demographic and political reshaping of the former Golden Horde space (Schamiloglu, 2023: 502–503).

Demographic implications of epidemics constitute one of the most important reasons behind the crisis. According to calculations by D. M. Iskhakov and I. L. Izmailov, the 1346–1350 epidemic reduced the population of the Golden Horde by an average of one quarter. High population density in cities, frequent trade contacts, and a constant influx of travelers led to high numbers of victims. Some urban centers were affected much more severely than others and all of this affected craft, trade, taxes and, of course, the central authority's control over the territories (Iskhakov, Izmailov, 2007: 84).

Economic implications of the plague were first and foremost seen in worsening conditions in cities and disruptions in trade. The Ulus of Jochi had international trade routes including caravan, river and maritime routes connecting Asia with the Middle East and Crimea, Khwarezm with the Volga region, etc. Such links guaranteed the Golden Horde's prosperity, but during the epidemic they were the primary means for the propagation of infection. Decreasing number of people, including merchants and artisans, instability of trade routes, and absence of protection of traders, threatened transit trade, and weakened the authority's revenue sources.

We can determine the economic impacts of the epidemic using numismatic sources. Using the hoard of silver coins from the fortified settlement of Selitrennoe, S. Yu. Skisov confirmed that in the Ulus of Jochi, during 1348–1350, there was a significant decrease in coinage. The most significant decline was in 1349–1350 when, according to his calculation, production volume dropped to between 10–12 times compared with the period before the plague which indicates a decrease in trade, the inflow of silver to the market and disruption of monetary circulation. Growing hoard accumulation during the 14th century also reflected not only political disorganization, but also deepening economic crisis starting in the plague period (Skisov, 2016: 70–71).

The epidemic also had an impact on the cultural life of the time. Historiography mentions the decline of cities and decline in craft production as well as of the written-language tradition. Epidemics cannot solely explain the entire process of changes in the cultural context, but they accelerated it, having caused the population decline, urban depopulation, and decay of the urban centers.

Religious life was also influenced by the epidemic crisis. A large number of victims and a state of constant chaos triggered widespread eschatological expectations and heightened the role of religion. In circumstances of weakened political mechanisms, shaykhs and ulama came to occupy a greater role in the legitimization of political rule, which, in the not-too-distant future, led not to the substitution of Chinggisid principles of power, but to their complementation with spiritual components.

Conclusion

It is, therefore, clear that during the period of the Black Death, the Ulus of Jochi was not an outer region of the pandemic, but one of the important locations where it spread and took its toll. Its cities, markets, trade routes, river channels, Crimean ports, diplomatic relations provided the Golden Horde with economic and political power, but in the context of plague, the same infrastructure served as a means for the dissemination of the disease. The chronological record of the plague suggests that the devastation caused to the Golden Horde territory was not confined to a single outbreak during 1346–1347. In fact, the initial wave from the late 1330s to the early 1350s can be attributed to the earliest spread of the pandemic from Central Asia through Semirechye, Khwarezm, the Volga region, Crimea and the Black Sea area. The later waves in the second half of the 14th century were contemporary to the Great Troubles and amplified the political system's chaos. In the first half of the 15th century, epidemic waves continued to spread through the altered, post-Horde area. There were several factors contributing to the outbreak of the Black Death in the Ulus of Jochi. These factors can be enumerated as follows: natural, climatic and anthropogenic conditions. These factors include natural foci of the disease, transformation of the ecological environment, high population mobility, a developed urban network, and developed commercial relations; together, they made the area highly susceptible to epidemic waves. It is important to note that the Black Death was not the only reason behind the crisis of the Ulus of Jochi. However, it enhanced already existing contradictions of the

political, demographic and economic nature of the Ulus. The effects of the Black Death on the Ulus were manifested in the decline of cities, disruption of trade routes, population decline, weakening of the political authority of the rulers and intensification of regional autonomization. From this perspective, the plague was indeed one of the causes of the gradual transformation of the Ulus of Jochi.

References

- Benedictow, 2006 — *Benedictow, O. J.* The Black Death. 1346–1353. The Complete History. Woodbridge: The Boydell Press, 2006. 433 p. (In Eng.).
- Chwolson, 1897 — *Chwolson, D.* Grabinschriften aus Semirjetschie. Neue Folge. Herausgegeben und erklärt von D. Chwolson. Mit vier phototypischen Tafeln [Gravestone inscriptions from Semirjetschie. New series. Edited and explained by D. Chwolson. With four phototypical plates]. Saint Petersburg, 1897. 62 p. (In Germ.).
- Ibn Battuta, 1996 — *Puteshestviya Ibn Battuty. Arabskii mir i Tsentral'naya Aziya* [The Travels of Ibn Battuta. The Arab World and Central Asia]. Translated from Arabic, introduction, historical and linguistic commentary by N. Ibragimov, T. Mukhtarov. Tashkent, 1996. (In Russ.).
- Iskhakov, Izmailov, 2007 — *Iskhakov, D. M., Izmailov, I. L.* Etnopoliticheskaya istoriya tatar (III – seredina XVI vv.) [Ethnopolitical History of the Tatars (3rd – mid-16th centuries)]. Kazan, 2007. 356 p. (In Russ.).
- Karamzin, 1988 — *Karamzin, N. M.* Istoriya gosudarstva Rossiiskogo [History of the Russian State]. M., 1988. Book 1, vol. 4, pp. 166–170; Book 2. Vol. 5. P. 124–126. (In Russ.).
- Khaidarov, 2018 — *Khaidarov, T. F.* Epokha "Chernoi smerti" v Zolotoi Orde i privileyushchikh regionakh (konets XIII – pervaya polovina XV vv.) [The Era of the Black Death in the Golden Horde and Adjacent Regions (late 13th – first half of the 15th centuries)]. Kazan: Sh. Marjani Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, 2018. 304 p. (In Russ.).
- Schamiloglu, 1993 — *Schamiloglu, U.* Preliminary remarks on the role of disease in the history of the Golden Horde. Central Asian Survey. Vol. 12. No. 4. P. 447–457. (In Eng.).
- Schamiloglu, 2017 — *Schamiloglu, U.* The Impact of the Black Death on the Golden Horde: Politics, Economy, Society, Civilization. Zolotoordynskoe obozrenie [Golden Horde Review]. Vol. 5. No. 2. P. 325–343. (In Eng.).
- Schamiloglu, 2023 — *Schamiloglu, U.* The Black Death in the Golden Horde: An Agenda for Research on the History and Archeology of Qazaqstan in the 13th – 14th Centuries. Qazaq Historical Review. No. 1(4). P. 494–509. (In Eng.).
- Shchepot'ev, 1897 — *Shchepot'ev, N. K.* Chumnye epidemii v Rossii [Plague Epidemics in Russia]. Saint Petersburg, 1897. 41 p. (In Russ.).
- Skisov, 2016 — *Skisov, S. Yu.* Zolotaya Orda, chuma i den'gi (Klad 2012 goda v istoricheskom kontekste) [The Golden Horde, Plague and Money: The 2012 Hoard in Historical Context]. Astrakhanskii kraevedcheskie chteniya [Astrakhan Local History Readings]. Iss. VIII. Astrakhan, 2016. P. 73–80. (In Russ.).
- Spyrou, Musralina, Gneccchi Ruscone, et al., 2022 — *Spyrou, M. A., Musralina, L., Gneccchi Ruscone, G. A. et al.* The source of the Black Death in fourteenth-century central Eurasia. Nature. Vol. 606. P. 718–724.
- Uralnis, 2007 — *Uralnis, B. Ts.* Istoricheskaya demografiya: izbrannye trudy [Historical Demography: Selected Works]. Ed. by A. G. Vyazemskii. Institute of Economic Forecasting of the Russian Academy of Sciences. Moscow: Nauka, 2007. 468 p. (In Russ.).
- Wheelis, 2002 — *Wheelis, M.* Biological Warfare at the 1346 Siege of Caffa. Emerging Infectious Diseases. Vol. 8. No. 9. P. 971–975.
- Zabolotnyi, 1922 — *Zabolotnyi, D. K.* Organizatsiya i rezul'taty obsledovaniya epidemicheskikh ochagov chumy [Organization and Results of the Survey of Epidemic Plague Foci]. Arkhiv biologicheskikh nauk [Archive of Biological Sciences]. 1922. Vol. XXII. (In Russ.).

Литература

- Заболотный 1922 — Организация и результаты обследования эпидемических очагов чумы // Архив биологических наук 1922. Т. XXII.
- Ибн Баттута, 1996 — *Ибн Баттута.* Путешествия Ибн Баттуты. Арабский мир и Центральная Азия / пер. с араб., введение, историко-лингвистический коммент. Н. Ибрагимова, Т. Мухтарова. Ташкент, 1996.
- Исхаков, Измаилов, 2007 — *Исхаков Д. М., Измаилов И. Л.* Этнополитическая история татар (III – середина XVI вв.). Казань, 2007. 356 с.
- Карамзин, 1988 — *Карамзин Н. М.* История государства Российского М., 1988. Кн. 1. Т. IV. С. 166–170; Кн. 2. Т. V. С. 124–126.
- Скисов, 2016 — *Скисов С. Ю.* Золотая Орда, чума и деньги (Клад 2012 года в историческом контексте) // Астраханские краеведческие чтения. Вып. VIII. Астрахань, 2016. С. 73–80.
- Урланис, 2007 — *Урланис* Историческая демография: избранные труды / отв. ред. А. Г. Вяземский; Институт народнохозяйственного прогнозирования РАН. Москва: Наука, 2007. 468 с.

- Хайдаров, 2018 — *Хайдаров Т. Ф.* Эпоха «Черной смерти» в Золотой Орде и прилегающих регионах (конец XIII – первая половина XV вв.) Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2018. 304 с.
- Щепотьев, 1897 — *Щепотьев Н. К.* Чумные эпидемии в России СПб., 1897. 41 с.
- Benedictow, 2006 — *Benedictow, O. J.* The Black Death. 1346–1353. The Complete History. Woodbridge: The Boydell Press, 2006. 433 p.
- Chwolson, 1897 — *Chwolson, D.* Grabinschriften aus Semirjetschie. Neue Folge. Herausgegeben und erklärt von D. Chwolson. Mit vier phototypischen Tafeln. Saint Petersburg, 1897. 62 p.
- Schamiloglu, 1993 — *Schamiloglu, U.* Preliminary remarks on the role of disease in the history of the Golden Horde. Central Asian Survey. Vol. 12. No. 4. P. 447–457.
- Schamiloglu, 2017 — *Schamiloglu, U.* The Impact of the Black Death on the Golden Horde: Politics, Economy, Society, Civilization. Zolotoordynskoe obozrenie [Golden Horde Review]. Vol. 5. No. 2. P. 325–343.
- Schamiloglu, 2023 — *Schamiloglu, U.* The Black Death in the Golden Horde: An Agenda for Research on the History and Archeology of Qazaqstan in the 13th – 14th Centuries. Qazaq Historical Review. No. 1(4). P. 494–509.
- Spyrou, Musralina, Gneccchi Ruscone, et al., 2022 — *Spyrou, M. A., Musralina, L., Gneccchi Ruscone, G. A. et al.* The source of the Black Death in fourteenth-century central Eurasia. Nature. Vol. 606. P. 718–724.
- Wheelis, 2002 — *Wheelis, M.* Biological Warfare at the 1346 Siege of Caffa. Emerging Infectious Diseases. Vol. 8. No. 9. P. 971–975.

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 4, pp. 1128-1142, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_4_1128-1142

"BEYOND TERMS AND BEYOND RULES": IMPERIAL AUTHORITIES AND THE MUSLIM CLERGY OF THE STEPPE KRAI DURING THE 1910 CHOLERA EPIDEMIC

Teleuova Elmira¹, Sabol Steven²

¹Al-Farabi Kazakh National University
(71 Al-Farabi Avenue, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0001-8014-6787> E-mail: elmiradesebai@gmail.com

²University of North Carolina at Charlotte
(9201 University City Blvd, Charlotte, NC 28223, USA)
Professor of History, University of North Carolina at Charlotte.
 <https://orcid.org/0000-0003-4381-3725>. E-mail: sosabol@uncc.edu

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2026
© Teleuova E, Sabol S., 2026

Abstract. *Introduction.* This article, based on unpublished documents from the Russian State Historical Archive (RSHA), examines the dynamics of state-confessional interactions during the global health crisis of 1910. The study focuses on how the model of a pragmatic partnership between the imperial authorities and the Muslim clergy of the Steppe Krai took shape. The study addresses a critical historical and infrastructural problem regarding the severe shortage of medical resources and qualified physicians in the national borderlands of the empire. This situation was further exacerbated by ethnocultural wariness and a deep-seated distrust among the nomadic population toward state medical specialists. *The Goals and objectives* of this study are to reconstruct how this biological catastrophe forced the local administration to abandon the standard, empire-wide "top-down" governance models. Specifically, using documents from the State Council of 1887 as an example, the study examines the refusal to allocate emergency budgetary funds, and, using precedents from 1847, the refusal to urgently dispatch student medical teams from central universities. This allowed the authorities to reorient their approach and turn to the internal resources of the nomadic society itself. *Results.* Using the micro-historical case study of Hazrat Dosmukhamed Bismukhamedov in the Ural Oblast during the 1910 cholera outbreak, the authors trace the actual mechanisms of this newly emerging partnership. Engaging with the theoretical framework of cultural brokerage, the text analyzes how the Hazrat acted as an effective cultural mediator, changing the traditional image of the Muslim leader in crisis governance. He personally operated disinfection equipment, successfully adapted dangerous traditional burial rites to meet biosafety protocols, and utilized the mosque's pulpit to prevent the concealment of infected individuals. Despite the prolonged, delayed, and highly bureaucratic nature of the award procedures, the regional administration ultimately validated this crucial social cooperation by granting Bismukhamedov a silver medal under the explicit formulation "beyond terms and rules." *Conclusion.* The authors conclude that the 1910 epidemic served as an administrative catalyst, proving that the cultivation of loyal and enlightened religious intermediaries

was a vital mechanism for the physical survival of the nomadic community and a reliable pillar for healthcare modernization in a traditional society.

Keywords: Steppe Krai, Ural Oblast, Muslim clergy, cholera epidemic (1910), social service, award system

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the implementation of the research project funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, grant AP23489947 – «Encounter with Empire: the history of Stepnoi Krai, 1822-1917».

For citation: Elmira T. Teleuova, Steven Sabol. "Beyond Terms and Beyond Rules": Imperial Authorities and the Muslim Clergy of the Steppe Krai during the 1910 Cholera Epidemic// Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Vol. 13. No. 4. Pp. 1128–1142. (In Eng.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_1128-1142

«МЕРЗІМНЕН БҰРЫН ЖӘНЕ ЕРЕЖЕДЕН ТЫС»: 1910 ЖЫЛҒЫ ТЫРЫСҚАҚ ІНДЕТІ КЕЗІНДЕГІ ДАЛА ӨЛКЕСІНІҢ ИМПЕРИЯ БИЛІГІ МЕН МҰСЫЛМАН ДІНБАСЫЛАРЫ

Телеуова Эльмира¹, Сабол Стивен²

¹Әль-Фараби атындағы ҚазҰУ

(71, әль-Фараби даңғылы, 050040. Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымыдарының кандидаты, доцент

 <https://orcid.org/0000-0001-8014-6787> E-mail: elmiradesebai@gmail.com

² Шарлотттағы Солтүстік Каролина университеті

(9201 University City Blvd, Charlotte, NC 28223, АҚШ)

Профессор, Шарлотттағы Солтүстік Каролина университеті.

 <https://orcid.org/0000-0003-4381-3725>. E-mail: sosabol@uncc.edu

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Телеуова Э., Сабол С., 2026

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақалада Ресей мемлекеттік тарихи архивінің (РМТА) қорларынан алынған жарияланбаған құжаттар негізінде 1910 жылғы жаһандық денсаулық сақтау дағдарысы кезеңіндегі мемлекеттік-конфессиялық өзара іс-қимылдың динамикасы қарастырылады. Зерттеу империялық билік пен Дала өлкесінің мұсылман дінбасылары арасындағы прагматикалық серіктестік моделінің қалай қалыптасқандығына назар аударады. Сондай-ақ, зерттеу жұмысы империяның ұлттық шеткері аймақтарындағы медициналық ресурстар мен білікті дәрігерлердің өте тапшы болуына байланысты туындаған өткір тарихи-инфрақұрылымдық мәселені шешуге бағытталған. Бұл жағдай көшпелі халықтың этномәдени сақтығымен және мемлекеттік медицина мамандарына деген терең сенімсіздігімен ушыға түскен еді. Жұмыстың мақсаты мен міндеттерінде биологиялық дағдарыс жергілікті әкімшілікті «жоғарыдан төмен қарай» басқарудың жалпыимпериялық үлгілерінен бас тартуға қалай мәжбүр еткенін жағдайды қайта қарайды. Атап айтқанда, Мемлекеттік кеңестің 1887 жылғы құжаттары мысалында төтенше бюджеттік несиелер бөлуден бас тарту, ал 1847 жылғы прецеденттер мысалында, орталық университеттерден студенттік медициналық жасақтарды шұғыл іссапарға жіберуден бас тарту мәселесі қарастырылады. Бұл билік органдарына бағытты өзгертіп, көшпелі қоғамның өз ішкі ресурстарына жүгінуге мүмкіндік берді. *Нәтижелер.* 1910 жылғы тырысқақ (холера) індеті өршіген тұстағы Орал облысындағы Досмұхаммед Бекмұхаммедов хазіреттің микротарихи кейсі мысалында авторлар осы жаңадан қалыптасып келе жатқан серіктестіктің шынайы тетіктерін бақылайды. Мәдени қатынас және делдалдық тұжырымдамасына сүйене отырып, мақалада хазіреттің дағдарысқа қарсы басқарудағы мұсылман көшбасшысының дәстүрлі бейнесін өзгертіп, тиімді мәдени делдал

рөлін қалай атқарғаны талданады. Ол дезинфекциялық жабдықтарды жеке өзі басқарды, қауіпті дәстүрлі жерлеу рәсімдерін санитарлық хаттама талаптарына сәтті бейімдеді және науқастарды жасырудың алдын алу үшін мешіттің беделін пайдаланды. Іс жүргізудің ұзаққа созылған және бюрократиялық тұрғыдан кешіктірілген сипатына қарамастан, аймақтық әкімшілік соңында бұл әлеуметтік өзара іс-қимылдың құндылығын мойындап, Бекмұхаммедовты «мерзімінен тыс және нормадан тыс» деген тұжырымдамамен күміс медальмен марапаттады. *Қорытынды.* Авторлар 1910 жылғы індет басқару ісінің катализаторы болды деген қорытындыға келеді. Бұл жағдай лояльді, әрі ағартушы діни делдалдарды тарту көшпелі қауымның физикалық аман қалуының маңызды тетігі және дәстүрлі қоғамда денсаулық сақтауды жаңғыртудың сенімді тірегі болғанын дәлелдеді.

Түйін сөздер: Дала өлкесі, Орал облысы, мұсылман дінбасылары, тырысқақ індеті (1910 ж.), әлеуметтік қызмет, марапаттау жүйесі

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министрлігі Ғылым комитетінің AP23489947 – «Империя құрылымындағы Дала өлкесінің тарихы, 1822–1917 жж.» гранттық қаржыландыру ғылыми жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған.

Дәйексөз үшін: Эльмира Телеуова, Стивен Сабол «Мерзімнен бұрын және ережеден тыс»: 1910 жылғы тырысқақ індеті кезеңіндегі Дала өлкесінің империя билігі мен мұсылман дінбасылары // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Т. 13. № 4. 1128–1142 бб. (Ағыл.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_1128-1142

«ВНЕ СРОКА И ВНЕ НОРМЫ»: ИМПЕРСКАЯ ВЛАСТЬ И МУСУЛЬМАНСКОЕ ДУХОВЕНСТВО СТЕПНОГО КРАЯ В ПЕРИОД ЭПИДЕМИИ ХОЛЕРЫ 1910 ГОДА

Телеуова Эльмира¹, Сабол Стивен²

¹ Казахский национальный университет им. аль-Фараби
(д. 71, пр. аль-Фараби, Алматы, 050040, Республика Казахстан)
кандидат исторических наук, доцент

 <https://orcid.org/0000-0001-8014-6787> . E-mail: elmiradesebai@gmail.com

² Университет Северной Каролины в Шарлотте
(9201 Юниверсити Сити бульвар, Шарлотт, NC 28223, США)
Профессор, Университет Северной Каролины в Шарлотте.

 <https://orcid.org/0000-0003-4381-3725>. E-mail: sosabol@uncc.edu

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Телеуова Э., Сабол С., 2026

Аннотация. *Введение.* В статье на основе неопубликованных документов из фондов Российского государственного исторического архива (РГИА) рассматривается динамика государственно-конфессионального взаимодействия в период глобального кризиса здравоохранения 1910 года. Исследование фокусируется на том, как формировалась модель прагматичного партнерства между имперской властью и мусульманским духовенством Степного края. Исследование направлено на решение острой историко-инфраструктурной проблемы, связанной с критическим дефицитом медицинских ресурсов и квалифицированных врачей на национальных окраинах империи. Эта ситуация усугублялась этнокультурной настороженностью и глубоким недоверием кочевого населения к государственным медицинским специалистам. *Цель и задачи исследования* заключаются в реконструкции того, как эта биологическая катастрофа вынудила местную администрацию отказаться от стандартных общеимперских шаблонов управления «сверху вниз». В частности, на примере документов Государственного совета 1887 года рассматривается отказ от выделения чрезвычайных бюджетных кредитов, а на примере прецедентов 1847 года – от экстренного командирования студенческих медицинских отрядов из центральных университетов. Это

позволило властям переориентироваться и обратиться к внутренним ресурсам самого кочевого общества. *Результаты.* На примере микроисторического кейса хазрета Досмухамеда Бекмухамедова в Уральской области во время вспышки холеры 1910 года авторы прослеживают реальные механизмы этого зарождающегося партнерства. Опираясь на концепцию культурного посредничества и брокериджа, в статье анализируется, как хазрет выступил в роли эффективного культурного посредника, изменив традиционный образ мусульманского лидера в антикризисном управлении. Он лично управлял дезинфекционным оборудованием, успешно адаптировал опасные традиционные погребальные обряды к требованиям санитарного протокола и использовал авторитет мечети для предотвращения сокрытия больных. Несмотря на затянувшийся и бюрократически отсроченный характер делопроизводства, региональная администрация в итоге признала ценность этого социального взаимодействия, наградив Бекмухамедова серебряной медалью с формулировкой «вне срока и вне нормы». *Заключение.* Авторы приходят к выводу, что эпидемия 1910 года послужила катализатором управления, доказав, что привлечение лояльных и просвещенных религиозных посредников являлось важнейшим механизмом физического выживания кочевой общины и надежной опорой для модернизации здравоохранения в традиционном обществе.

Ключевые слова: Степной край, Уральская область, мусульманское духовенство, эпидемия холеры (1910 г.), социальное служение, наградная система

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации научного проекта грантового финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан АР23489947 – «После контакта с имперскими структурами: История Степного края, 1822-1917 гг».

Для цитирования: Эльмира Телеуова, Стивен Сабол. «Вне срока и вне нормы»: имперская власть и мусульманское духовенство Степного края в период эпидемии холеры 1910 года// Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Т. 13. № 4. С. 1128–1142. (На англ.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_1128-1142

Introduction

The issue of integrating the Muslim population of the Steppe Region into the legal and social framework of the Russian Empire in the second half of the 19th and early 20th centuries has traditionally been examined in historiography through the lens of administrative oversight and ideological confrontation. The establishment of a "special administration" system in the region following the adoption of the "Provisional Regulations" of 1868 set the course for a strict limitation of the influence of traditional religious institutions. The introduction of new administrative rules was accompanied by the systematic removal of judicial and socio-religious functions from local Muslim leaders and the gradual displacement of Sharia norms from the region's official legal framework, as documented in the records of the regional chancellery (CSARK. F. 15. Op. 1. D. 246. P. 19). In the official discourse of the 1880s, the Muslim clergy was often characterized as an "unreliable element" whose activities were aimed at "paralyzing the beneficial influence of the imperial administration" and preserving communal isolation (RSHA. F. 821. Op. 8. D. 602. L. 206).

However, the rigid administrative and legal framework and the policy of ideological control regularly clashed with the harsh reality of governing an empire, especially during periods of large-scale biological crises. At the empire-wide macro level, the central government initially attempted to employ standard technocratic, financial, and public health and police measures in a "top-down" manner. First, there were colossal material costs, as evidenced by the 1887 archival file of the State Economy Department titled "On the Reimbursement of a Loan in the Amount of 116,669 rubles 65 kopecks for Measures Against the Cholera Epidemic" (RSHA. F. 1162. Op. 1. D. 4. L. 11). Second, the emergency mobilization and recruitment of external academic personnel from the capital to the provinces, as evidenced by the "File on the Seconding of Professors and Students from Kazan, Kharkiv, and Moscow Universities in 1847" (RSHA. F. 733. Op. 99. D. 479. L. 20).

Finally, the third method involved the creation of rigid and costly stationary sanitary barriers along the border regions to prevent the spread of infections from outside. A striking example of this

strategy is the 1907 Council of Ministers' resolution on establishing the staffing levels for the maritime medical observation station in Krasnovodsk, Transcaspian Region, which was opened in response to the outbreak of cholera in Persia (RSHA. F. 1276. Op. 3. D. 904. L. 24). All these activities required a colossal amount of bureaucratic administration: as shown by the minutes of the State Duma's Administrative Commission for 1907–1908, the highest legislative body had to approve budgets on a monthly basis, review "medical requests," and regulate in detail the medical and sanitary aspects (RSHA. F. 1278. Op. 2. D. 1144. L. I).

Nevertheless, these historical precedents clearly demonstrate that, by the early 20th century, the state apparatus's previous technocratic policies had encountered challenges that exposed a severe shortage of administrative and medical resources at the local level. All standard empire-wide approaches—massive budget injections, the dispatch of university teams, or the construction of border outposts—ran into an insurmountable barrier in the Steppe Region due to the colossal distances of the steppe and the passive cultural resistance of the nomadic population. The imported medical care, confined to the cities, proved powerless.

Public health and epidemiological crises—and in particular the large-scale cholera outbreak of 1910—served as a catalyst for a profound transformation in state-religious relations. Faced with a biological threat and a complete infrastructure impasse, the imperial authorities were forced to rethink their strategy of "suspicious isolation" of Islam. Abandoning external administrative templates, the administration turned to seeking internal resources within nomadic society—"progressive" allies within the clergy itself—effectively recognizing local Muslim leaders as key public health intermediaries ("cultural brokers").

The subject of this study is the process of establishing a model of pragmatic social partnership between the imperial authorities and Muslim leaders in the Ural Oblast. This article reconstructs the activities of Hazrat Dosmukhamed Bekmukhamedov, which took place against the backdrop of a profound institutional crisis in the regional healthcare system. His personal experience in "public health service" and the subsequent recognition of his merits by the state under the unique formula of "beyond the term and beyond the norm" offer a new perspective on the role of the Muslim clergy as an active agent of sociocultural adaptation, capable of conveying state objectives into the traditional environment during critical periods of history. Thus, the epidemiological crisis of the early 20th century not only laid bare the contradictions between the two worlds but also created the conditions for the formation of a new type of social contract based on pragmatic cooperation for the sake of preserving the region's biological security.

An analysis of the interaction between imperial authorities and the nomadic population of the steppe region in the late nineteenth century reveals a significant administrative weakness: the imperial bureaucracy lacked effective mechanisms for direct communication with nomadic communities. Within this framework, the Muslim clergy was initially perceived as an obstacle to state integration. However, archival materials demonstrate that this policy of distrust created difficulties for the administration in addressing social and public health challenges.

The epidemiological crisis of 1910 acted as a litmus test, exposing the inefficiency of exclusively coercive measures. An analysis of the situation in the Ural Oblast suggests that the authorities were faced with the necessity of finding an "internal resource" within the Kazakh community itself.

In this context, the work of Hazrat D. Bekmukhamedov acquires special significance—not merely as an isolated instance of loyalty, but as a systemic shift in imperial governance. The transition from perceiving a Muslim leader as a "Sharia threat" to recognizing him as an "agent of modernization" (capable of personally operating medical equipment in infection hotspots) testifies to the empire's forced pragmatism.

In contrast with the established historiographical tradition, which views the Muslim clergy of the Steppe Region primarily within the context of opposition to colonial rule, this article offers a new perspective on the mechanisms of interaction between the empire and religious institutions. The study aims to address three key objectives. First, this work provides the first detailed reconstruction of the mechanisms of "sanitation cooperation" between the imperial administration and the *aul* (village)

clergy during the 1910 cholera pandemic. Second, using the case of Hazrat D. Bekmukhamedov, it establishes Muslim leaders' role as "cultural mediators" who not only legitimized European medical practices through religious authority but also participated directly in disinfection measures. Finally, the study reveals the hidden flexibility of the imperial award system, which, under the pressure of a public health threat, bypassed strict bureaucratic requirements ("beyond the term and beyond the norm"), using state awards as a tool to cultivate a loyal intellectual elite in the Steppe Regions.

Materials and Methods

The source base for this study consists of unpublished regulatory, administrative, and clerical documents held at the Russian State Historical Archive (RSHA). Of paramount importance are the materials from the Department of Religious Affairs of Foreign Denominations of the Ministry of Internal Affairs (RSHA. F. 821. Op. 8. D. 602), which contain correspondence from the Military Governor of the Ural Oblast, reports from district physicians, and award documents for Hazrat D. Bekmukhamedov. To reconstruct the macro-imperial context of crisis management and its institutional boundaries, the study includes materials from the State Council's Department of Public Economy dating from 1887 regarding the allocation of emergency budgetary appropriations for cholera control (RSHA. F. 1162. Op. 1. D. 4), as well as documents from the Department of Public Education dated 1847 concerning the interdepartmental deployment of university medical teams to regional outbreak sites (RSHA. F. 733. Op. 99. D. 479).

In this article, microhistory is used as a key analytical tool for reconstructing historical reality "from the bottom up." Rather than taking large-scale social shifts for granted, this approach challenges structural macro-narratives that often obscure real human experience (Magnússon, Szijártó, 2013). By adopting the distinctive perspective of "seeing the world through the eyes of a microhistorian," the text shifts the focus to an intensive study of small spaces and specific local actors operating in unstable imperial borderlands (Ghobrial, 2019; Chatterji, 2023). This methodological approach allows for the "singularization of history," bringing to the forefront the lived subjectivity and agency of individual persons.

As a result, the boundary between rigorous structural history and intimate biography becomes blurred, revealing how monumental transformations are reconciled and overcome through everyday face-to-face personal encounters. Such deep immersion in the local environment allows us to capture the extreme behavioral flexibility of historical actors facing crises and demonstrates how they maneuvered within complex local traditions and actively reshaped them. Ultimately, this detailed study confirms that comprehensive frameworks of imperial governance are not merely directives handed down from above; they are fundamentally forged, contested, and sustained within the tangled and ambiguous realities of everyday life (Brewer, 2010; Robisheaux, 2017).

Discussion

The problem of integrating the Muslim clergy into the imperial structure of the Steppe Region occupies a central place in the works of both classical and contemporary researchers. A fundamental legal assessment of the Provisional Regulation of 1868 was provided by S. Z. Zimanov (Zimanov, 1960) and T. M. Kulteleev (Kulteleev, 1955), who established that the nationalization of clerical offices served as a tool for eliminating the political autonomy of the Kazakhs. In turn, A. V. Remnev (Remnev, 2013) and D. Arapov (Arapov, 2001) analyzed the bureaucratic mechanisms of this process in detail, showing how the Ministry of Internal Affairs attempted to transform the mullah into a disciplined official.

An analysis of archival documents concerning the procedure for electing and appointing mullahs (CSARK. F. 15. Inv. 1. C. 246. P. 19, §253, 254) allows us to supplement the conclusions of Virginia Martin (Martin, 2001), presented in her study of law and power in the Kazakh Steppe. Martin points to the complex process of transformation of the region's legal space under the influence of imperial legislation. The materials we identified in Fond 821 of the RSHA confirm her thesis that the Russian Empire sought to formalize the institutions of spiritual authority by embedding them within

a rigid bureaucratic structure. However, this led to the emergence of hybrid forms of law enforcement at the intersection of customary law, Sharia, and imperial law.

In this period, the transition toward pragmatic sanitary cooperation is viewed not as an isolated medical episode, but as a fundamental marker of the evolution of the Muslim clergy's image in the eyes of the imperial administration. As the Russian researcher D. V. Mikhel emphasizes (Mikhel, 2021), in the early twentieth century, major epidemics transformed into "political events" that inevitably exposed the crisis of trust between the authorities and the population, compelling the state to seek new levers of influence over society. This thesis finds its full validation at the regional level when analyzing the profound infrastructural deficits of the Steppe Krai. According to the findings of A. I. Vlasova (Vlasova, 2023), rural and settlement medicine in this national borderland long remained outside the primary interests of researchers, while the region's medico-sanitary service itself was characterized by critical fragmentation, a weak material base, and a complete absence of zemstvo institutions. Under these complex institutional conditions, the large-scale biological catastrophe of 1910 acted as a powerful catalyst, which exposed the inefficiency of former administrative templates and forced the imperial bureaucracy to urgently seek support within the internal social resources of the traditional nomadic society through the institution of the loyal Muslim clergy.

In regional historiography, this process of the institutional helplessness of colonial medicine in the borderlands finds detailed validation in the works of contemporary Kazakhstani researchers. For instance, analyzing the specifics of anti-epidemic protection, G. K. Kokebayeva and S. K. Shildebai emphasize that epidemic control in pre-revolutionary Kazakhstan was purely episodic (Kokebayeva, Shildebai, 2021). This systemic failure was deeply rooted in a critical shortage of qualified personnel and stationary infrastructure: across the vast territory of the region, there were only 98 hospitals, with a mere 196 physicians attempting to provide medical care. The situation was further exacerbated by the colossal scale of medical districts-where a single sector could encompass up to 85.5 thousand km²-effectively leaving the nomadic population entirely cut off from specialized health services and prompting unchecked surges in malaria, plague, smallpox, and typhus outbreaks.

However, while the work of Kokebayeva and Shildebai focuses heavily on the macro-institutional weaknesses and infrastructural deficits of the medical system, the grassroots social mechanisms for overcoming these crises through the transformation of confessional policy remain unexamined. Our case study demonstrates that it was precisely this consecutive chain of biological catastrophes-from the 1910 cholera to the 1913 plague-that shattered the 1880s imperial stereotype of the mullah as a "conservative and unreliable element." Confronted with the passive ethnocultural aversion of the Kazakhs, the authorities were forced to de facto recognize the enlightened Islamic clergy as legitimate "cultural brokers" capable of translating the state's modernization demands to a traditional society.

In contrast to scenarios of open confrontation, this process confirms the theory put forward by J. Burbank and F. Cooper that an empire can only survive if there are effective local intermediaries. The role of Hazrat Bekmukhamedov as such a mediator finds a deep theoretical foundation in the works of G. S. Sultangalieva (Sultangalieva, 2023) on intellectual mediation in the Steppe. Amid the extreme biological threats of the early 20th century, this mediation evolved from a purely administrative function to a public health one, radically altering the balance of power and the image of the Muslim leader within the structure of imperial governance.

The works of Zh. B. Kundakbayeva are of significant importance for understanding the mechanisms of interaction between the authorities and the Steppe. In particular, in her work devoted to methods of steppe diplomacy (Kundakbayeva, 2015), the author examines in detail the intermediary tools that allowed the imperial administration to embed traditional institutions within its system of influence. Kundakbayeva substantiates the thesis that the imperial authorities were forced to compromise their desire for unification with the necessity to "accommodate" local communities to achieve stability. Drawing on her findings regarding these administrative technologies, we can interpret the case of Hazrat Bekmukhamedov as an evolution of such practices: during the 1910 epidemic, following the logic of pragmatism, the authorities delegated some sanitation powers to the Hazrat. Thus, the work of Zh. B. Kundakbayeva allows us to view Bekmukhamedov's activities not as an incidental episode, but as a time-tested tool of imperial administration in Kazakhstan.

Particular attention in the literature is paid to the period of the 1880s, marked by a rise in "ideological suspicion." Robert Crews (Crews, 2006, p. 195), in his fundamental work, proposed the concept of "state-building through faith," explaining that the empire sought to utilize Islam to maintain order. However, as Paolo Sartori points out (Sartori, Shabley, 2019), in practice, this process encountered informal networks of influence. In this context, the governor's fear in 1888 of Tatar influence resonates with the works of D. M. Iskhakov (Iskhakov, 2011) and P. S. Shabley (Shabley, 2012), who explore the role of Tatar mullahs and merchants as intellectual intermediaries who created alternative communication channels in the Steppe. Elena Campbell (Campbell, 2015) classifies this period as an intensification of the "Muslim Question," when Islam began to be perceived by the imperial administration exclusively as a barrier to integration. However, such a one-sided bureaucratic view of religion as an obstacle contradicts the internal developmental dynamics of the region itself. In this regard, a significant contribution to the discourse on the history of the Steppe Region is made by the research of N. D. Nurtazina (Nurtazina, 2016), which focuses on the spread of Islam and the formation of a distinctive Kazakh Muslim tradition. Her works allow us to see that behind the superficial facade of the "problem" constructed by officials lay a complex process of forming a flexible religious identity capable of engaging in a dialogue with modernity. In her writings, the author demonstrates that Islam in the Steppe Region was not a superficial layer, but served as the fundamental core of national identity and culture. Nurtazina substantiates the thesis that it was the "enlightened clergy"-to which Hazrat Bekmukhamedov belonged-that played a decisive role in adapting religion to changing historical conditions.

According to the researcher's findings, the Kazakh Muslim tradition possessed a high degree of flexibility, which allowed the clergy to become agents of modernization rather than its victims. N. D. Nurtazina emphasizes that the most authoritative community leaders viewed scientific and technological achievements (including medicine) not as a threat to faith, but as a tool for national preservation. From this perspective, Bekmukhamedov's activities in implementing sanitation norms in 1910 serve as a practical confirmation of Nurtazina's concept regarding the "creative potential of Islam." The Hazrat acted not merely as a translator of imperial will, but as a guardian of tradition, utilizing modern means (disinfection, hygiene) to ensure the physical survival of a Muslim society during an existential crisis. In this light, N. D. Nurtazina's research allows for interpreting the Bekmukhamedov case as part of a global process of the internal evolution of Kazakh Islam, which sought an organic synthesis of faith and progress. This large-scale process finds its concrete manifestation in the daily actions of the Hazrat, the anthropological dimension of which resonates with the approaches of S. N. Abashin (Abashin, 2021). The researcher calls for examining the history of Muslim societies through the prism of everyday practices and the personal choices of individual actors; in our case, this allows us to perceive the living subjectivity of a spiritual leader behind administrative reports. The Hazrat's experience in desacralizing the space of disease and the conscious transformation of burial rites confirms Abashin's thesis regarding the high plasticity of the Islamic tradition. Consequently, Bekmukhamedov's actions should be interpreted not as a rejection of religious dogmas, but as their creative adaptation to the challenge of modernization under extreme conditions.

In contemporary historical science, the works of I. Gerasimov, S. Glebov, and M. Mogilner hold a prominent position within the theoretical framework of "New Imperial History." These scholars have proposed a crucial revision to the classical "colonizer vs. oppressed" dichotomy, conceptualizing the empire instead as a complex, heterogeneous space where power was constantly negotiated (Gerasimov et al., 2017: 9). This shift away from simplified binary models toward pragmatic, situational flexibility and mutual adaptation between the imperial center and the steppe periphery has already been fruitfully demonstrated in recent scholarship on the region's agrarian and educational integration (Teleuova, Kundakbayeva, 2026). In their research, they demonstrate that imperial policy in the borderlands was not a process of unilateral pressure, but rather a space of complex negotiations and mutual concessions. Applied to our study, these authors' findings allow us to understand Hazrat D. Bekmukhamedov as an active historical agent rather than a passive object of imperial policy. While traditional approaches often viewed Muslim leaders as either victims of Russification or participants

in resistance, the research by Gerasimov, Glebov, and Mogilner opens the possibility of analyzing such figures as independent actors. This enables us to interpret Bektukhamedov's activities as the conscious choice of a leader who utilized imperial resources (medicine, the award system) to strengthen his community's position during a crisis. Consequently, these studies establish a foundation for understanding how hybrid forms of loyalty emerged in the Steppe Region, where the interests of spiritual authority and state objectives found points of convergence.

Drawing on the works of Steve Sabol (Sabol, 2017) and Virginia Martin (Martin, 2001), we interpret the awarding practice "beyond the term and norm" as a manifestation of the exceptional situational flexibility of imperial law. This corroborates the findings of S. L. Fuchs (Fuchs, 1981) regarding the hybridity of the Steppe's legal space, where the interests of communal survival and state objectives found common ground through pragmatic dialogue. Traditionally, the relationship between the Russian Empire and its Muslim subjects in the Steppe Region has been described in terms of supervision and rigid administrative regulation. For a long time, historiography viewed the interaction between the Russian administration and the Muslim clergy exclusively through the lens of control, suppression, and forced Russification. However, an analysis of archival materials from 1910–1911 suggests that crisis periods, such as epidemics, exposed the limitations of administrative resources and compelled the authorities to seek allies among traditional leaders, shifting toward more flexible forms of governance.

The dynamics of state-clerical relations revealed during this study allow for a reassessment of established perceptions regarding total administrative control on the imperial peripheries. While the phenomenon of forced unification and bureaucratic regulation of the spiritual sphere dominated the region at the end of the 19th century, the systemic crisis of 1910 exposed the limits of this policy. Archival materials testify to the authorities' forced transition to a strategy of "situational flexibility," where recognizing the agency of traditional leaders became the prerequisite for maintaining stability. In this sense, the "sanitation partnership" emerged not merely as a temporary measure, but as a tool for establishing a new social contract, within which state objectives were legitimized through the authority of clerical elites.

The process of implementing Western scientific and medical protocols within a traditional nomadic environment is typically viewed as a point of profound socio-cultural conflict. However, the case under consideration demonstrates the success of a cultural brokerage model. Disinfection and vaccination procedures, which were previously perceived by society as alien imperial intervention, were transformed-through the work of the Hazrat-into an act of social service justified through religion. This suggests that the state's modernization initiatives stood a chance of implementation only when they underwent semantic adaptation and were integrated into the framework of everyday religious life. An analysis of the Muslim leader's work during the epidemic reveals him as an active participant in modernization rather than a passive object of imperial policy. The practices of desacralizing the space of disease and the conscious transformation of burial rites demonstrate the high plasticity of the local Muslim tradition, which proved capable of organically synthesizing faith and progress. Unlike the typical scenarios of open confrontation with authority and the "cholera riots" of that time, this experience reveals a space for genuine legal negotiations and compromises. The ultimate result of this evolution was the recognition of Islam not as a barrier to integration, but as a vital strategic resource for social stabilization in the face of global crises.

Results

To gain a deep understanding of the scale of the 1910 crisis, it is necessary to reconstruct the actual state of medical institutions in the Steppe Region at the turn of the 19th and 20th centuries. As evidenced by archival statistical data summarized in the seminal works of S. Shildebay and his co-authors, on the eve of World War I (in 1913), the healthcare infrastructure in Kazakhstan was in its infancy: across the region's vast territory, there were only 244 licensed physicians and 393 paramedics practicing, and the total capacity of the few inpatient hospitals-located primarily in cities and Cossack line settlements-did not exceed 1,800 beds (Shildebay et al., 2024).

For the vast nomadic population of the Kazakh auls, scattered across thousands of square

kilometers of the steppe, European medical care was physically inaccessible. Against this backdrop, the outbreak of the sixth global cholera pandemic in the summer of 1910, which instantly swept through the Chilik region of the Ural Governorate, immediately led to the paralysis of local government. The situation was exacerbated by the fact that the nomadic way of life (in particular, the use of stagnant water from open irrigation ditches and the tradition of holding large-scale funeral rites involving close physical contact with the body of the deceased) objectively contributed to the rapid spread of the infection. Attempts by the military authorities to contain the outbreak using their usual administrative and punitive measures—setting up police roadblocks and imposing strict “top-down” quarantines—failed completely, triggering mass panic and passive cultural resistance among the Kazakhs, which manifested itself in the concealment of the sick and the secret burial of the deceased.

The imperial authorities broke out of this impasse not through the allocation of resources, but thanks to a necessary administrative maneuver—the recognition of the local Muslim clergy as a full-fledged participant in public health policy. The example of Hazrat D. Bektukhamedov's work shows how this lack of trust and personnel was overcome: an enlightened religious leader acted as a “cultural broker,” successfully translating alien colonial public health regulations into the language of religious duty toward one's neighbor—a concept the community could understand.

The transition of imperial policy in the Steppe Region from a strategy of total administrative control to a model of pragmatic social partnership was not instantaneous. Rather, it was the result of a profound governance crisis in which the ambitions of the bureaucratic machine collided with the daily reality of nomadic society. To understand the significance of Hazrat Bektukhamedov's case in 1910, it is necessary to reconstruct the ideological and legal environment in which the relationship between authorities and Muslim leaders had been established during the preceding decades.

The legal foundation of the clergy's status in the region was defined by the Provisional Regulation of 1868, which de jure included the mullah in the imperial nomenclature, placing him in strict dependence on the governor's will. As S. Z. Zimanov (Zimanov, 1960: 282) notes, the legal reform of 1868 aimed at the final elimination of the Steppe's political autonomy, transforming traditional institutions into an appendage of the bureaucratic machine. However, according to Steve Sabol (Sabol, 2017: 175), the process of “colonization through legislation” in the Steppe Region encountered nomadic societies' cultural resilience: imperial attempts to impose rigid governance structures often led to the emergence of parallel, informal centers of influence that the authorities were unable to control.

While the Provisional Regulation of 1868 established a formal framework of control by setting a strict limit of “one *aul* – one mullah” exclusively for the population of local natives (persons of indigenous origin) (CSA RK. F. 15. Inv. 1. C. 246. P. 32), the actual political practice of the 1880s was permeated with a deep existential fear of the Islamic element. A pivotal document revealing this anxiety is the Governor's report dated November 23, 1888, addressed to Count D. A. Tolstoy (RSHA. F. 821. Inv. 8. C. 602. P. 206). An analysis of this letter highlights the central problem of imperial governance at that time: the perception of Islam as “fanaticism” that hindered the civic integration of the Kazakhs. The Governor expressed extreme concern regarding the activities of wandering *ishans* from Khiva and Bukhara who, despite not being integrated into the official hierarchy, possessed immense informal authority. From the administration's perspective, this influence was deemed destructive, as it fostered an alternative system of loyalty based on Sharia and directly “paralyzed” the government's attempts to implement pan-imperial standards of living. In this ideological paradigm, Russian literacy was viewed not merely as an educational tool, but as a political counterweight to religious traditionalism. The authorities believed that the forced dissemination of the Russian language among the clergy and the steppe elite would serve as a “filter,” allowing for the integration of loyal imams and limiting the influence of external Islamic centers. As Steve Sabol (Sabol, 2017: 157) notes, such a policy reflected the empire's desire to make the Steppe culturally “legible” to the bureaucratic apparatus.

The 1888 memorandum addressed to Count D. A. Tolstoy clearly illustrates this gap. The concern expressed therein regarding the “harmful influence” of *ishans* and Tatar imams reflects the fear of the “Islamic element” characteristic of that era. According to N. D. Nurtazina's analysis

(Nurtazina, 2016: 187), the imperial authorities during this period viewed Islam not merely as a religion but as a powerful mobilization resource capable of consolidating the Steppe against the colonial advance. This correlates with Michael Kemper's findings on the functioning of Sufi networks as "shadow" power structures capable of maintaining autonomy under imperial pressure. The researcher describes in detail the situation in Uralsk, where the position of Muslim elites was traditionally strong. In particular, Kemper draws attention to the activities of figures such as Gabidulla Ishan, whose influence network spanned significant territories and created alternative channels of social governance. According to the author, the imperial administration perceived such consolidation around Sufi *ishans* as a serious threat and sought to form a "manageable" clergy. In the Ural Oblast, this manifested in authorities' attempts to impose educational qualifications and the requirement of Russian literacy as a mandatory condition for obtaining the status of *akhund* or imam—measures that Kemper characterizes as a drive to ensure political reliability through administrative filtration (Kemper, 2008: 88).

As a result, by the end of the 19th century, a fundamental conflict had emerged: the bureaucracy sought total legibility of steppe society, while the societies themselves, according to the administration's observations, strove to "paralyze" this interference. As will be shown below, this "administrative deadlock" was only resolved at the beginning of the 20th century, when the existential threat of an epidemic forced the authorities to recognize spiritual leaders not as enemies, but as indispensable partners. The cholera outbreak in the Chilik Volost in 1910 demonstrated the inefficiency of purely administrative-command measures without the support of local authorities. According to reports from the Military Governor of the Ural Oblast, N. N. Dubasov, the situation in the region was exacerbated by a high mortality rate and a lack of public trust in government physicians (RSHA. F. 821. Inv. 8. C. 602. P. 113). Under these conditions, the activities of Hazrat Dosmukhamed Bekmukhamedov of the 4th and 11th *auls* became a unique example of "sanitation partnership."

An analysis of reports by Medical Doctor Krestovsky and official correspondence from the Department of Spiritual Affairs allows for the identification of the key areas of the Hazrat's mediating practices: the assimilation of medical technologies. Bekmukhamedov acted not as a passive intermediary, but as an active agent of modernization. The documents emphasize that the Hazrat personally participated in sanitation measures: he "personally pumped water from the hydraulic pumps" and carried out disinfections with "slaked lime" inside infected *kibitkas* (nomadic tents) (RSHA. F. 821. Inv. 8. C. 602. P. 182). His personal example shifted disinfection from the category of an alienating imperial demand to that of a pious action aimed at saving the community. Sanitation supervision and the transformation of rites. The Hazrat assumed responsibility for monitoring biosafety compliance. He personally visited the *auls* to search for the belongings of the deceased which had been hidden and which were potential sources of infection, and strictly prohibited traditional forms of burial rites that required physical contact with bodies (RSHA. F. 821. Inv. 8. C. 602. P. 182 rev.). Cultural translation through the mosque's authority. Utilizing the mosque's pulpit, Bekmukhamedov persuaded the faithful to "seek a doctor's help in a timely manner and not to hide the sick" (RSHA. F. 821. Inv. 8. C. 602. P. 183). This support with information became a decisive factor in localizing infection hotspots which, without the Hazrat's assistance, might have remained unknown to the administration (RSHA. F. 821. Inv. 8. C. 602. P. 113). In this regard, amid the epidemiological crisis, Bekmukhamedov acted as a "cultural mediator" who legitimized imperial medical protocols through the prism of religious authority.

By the second half of the 19th century, the Russian Empire had acquired significant experience in combating epidemics, which was reflected in the severity of its quarantine legislation. Regulatory acts of that period provided for extraordinary measures: while a person guilty of murder could be sentenced to hard labor (*katorga*), a violation of the quarantine line or the "concealment of the belongings of plague victims" was punishable by death. However, on the imperial peripheries, the implementation of these norms encountered deep-seated resistance. Traditional customs, such as burials within residential areas or the use of contaminated canal (*aryk*) water, came into direct conflict with European sanitation and hygienic standards. Despite the fact that in contemporary historiography, the anti-epidemic measures of that period are sometimes interpreted solely as an

instrument of colonial pressure, archival data suggest a different approach. Guided by the principle of the “absolute value of human life,” the imperial authorities aimed not at the suppression of traditions, but at the preservation of the population’s health security, organizing the free distribution of medicine and opening paramedic stations (*feldsher* points) in *makhallas* and *auls*. It is precisely in this context—at the intersection of a rigid law and a humanitarian mission—that the work of Hazrat Dosmukhamed Bekmukhamedov unfolded during the cholera outbreak of 1910.

The situation in the Chilik Volost of the Ural Oblast in 1910 became a test of this model’s effectiveness. According to the report by Medical Doctor Krestovsky and the dispatch from Governor N. N. Dubasov (RSHA. F. 821. Inv. 8. C. 602. P. 113, 182), Bekmukhamedov’s activities made it possible to overcome the administrative deadlock through the following practices: The assimilation of medical technologies. Bekmukhamedov took a radical step for a spiritual leader: he did not merely approve of the physicians’ actions but personally operated hydraulic pumps and conducted disinfection with “slaked lime” inside residential *kibitkas*. By personally treating the infection hotspots, the Hazrat shifted sanitation procedures from the category of “alienating imperial demands” into the category of a “pious act of saving one’s neighbor.”

This constituted a practical desacralization of the disease: the fear of “profanation” through disinfection was replaced by trust in the Hazrat’s authority. Drawing on an understanding of infection mechanisms, Bekmukhamedov assumed functions that were impossible for the police apparatus to perform. He personally visited the *auls* to search for the hidden belongings of the deceased (potential sources of infection), which families attempted to conceal at the risk of their lives (RSHA. F. 821. Inv. 8. C. 602. P. 182 rev.). Furthermore, he strictly prohibited dangerous forms of burial rites that required physical contact with the body, adapting the ritual to biosafety requirements without violating its religious essence. Utilizing the authority of the mosque, Bekmukhamedov delivered sermons in which he urged the people “not to hide the sick.” In conditions where “concealment” formally carried the threat of severe punishment, it was the Hazrat’s word, rather than the fear of execution, that became the decisive factor. This allowed physicians to localize infection hotspots in a timely manner in areas that would otherwise have remained “invisible” to imperial medical oversight. The logical conclusion of D. Bekmukhamedov’s work was his nomination for a silver medal “For Diligence” on the Ribbon of the Order of St. Stanislaus. An analysis of the awarding procedure reveals a significant shift in imperial policy. According to archival data, the award was granted “beyond the term and beyond the norm” based on the “Sovereign’s Permission” of October 13, 1910 (RSHA. F. 821. Inv. 8. C. 602. P. 176). The use of the “beyond the norm” formulation in relation to a Muslim clergyman is an exceptional bureaucratic precedent. This testifies to the fact that, in the face of a threat to public health, the imperial authorities were prepared to ignore restrictions and strict service terms, creating a “legal channel” for the prompt rewarding of loyal leaders. In this context, the medal served not merely as a mark of personal distinction, but as a tool for forming a new intellectual elite in the Steppe, whose authority was based on a synthesis of religious tradition and civil service.

The characterization of the Hazrat in official correspondence is of particular interest. The Governor emphasized that Bekmukhamedov, “by the nature of his convictions, is completely unlike other mullahs” (RSHA. F. 821. Inv. 8. C. 602. P. 182). This phrase marks the birth of the imperial ideal of the “progressive mullah”—a leader who does not insist on the opposition of Sharia and state law but integrates imperial tasks (such as healthcare and sanitation) into the value system of his community.

Thus, the awarding practice of 1910–1911 confirms that the Russian Empire in the Steppe Region shifted toward a strategy of pragmatic recognition of Islam. Islam ceased to be perceived solely as a “barrier” to integration and was recognized by the authorities as an effective tool for modernization and the preservation of social order during crisis periods. Bekmukhamedov became the ideal “cultural mediator,” whose example legitimized European science through the authority of the mosque, creating a solid foundation for a new type of social contract.

Conclusion

A microhistorical reconstruction of the activities of Hazrat Dosmukhamed Bekmukhamedov during the 1910 cholera pandemic allows for a fundamental reevaluation of the dynamics of state-

religious relations in the Steppe Region. The critical shortage of medical infrastructure and personnel on the imperial periphery, laid bare by the epidemiological crisis, clearly demonstrated that exclusively coercive or punitive control measures in the traditional nomadic environment were ineffective and led to an administrative impasse.

Viewed through the lens of the concepts of "cultural mediator" and "managing differences," this case study demonstrates that, in moments of existential threat to regional biological security, the Russian Empire was compelled to exhibit a high degree of situational flexibility. The state made a forced transition from its long-standing policy of "ideological suspicion" to a model of pragmatic public health cooperation with the enlightened Muslim clergy, effectively delegating authority to local religious leaders.

The unique bureaucratic precedent of awarding Bekmukhamedov a silver medal with the notation "beyond the term and beyond the norm" indicates that the imperial legal framework possessed sufficient flexibility to legitimize loyal religious elites who contributed to modernization. Ultimately, the synthesis achieved by Hazrat between Islamic religious duty and European medical protocols not only failed to undermine his authority but also served as a decisive mechanism for the physical survival of his community, becoming a reliable pillar of regional social stability amid a global crisis.

Sources

CSARK — Central State Archives of the Republic of Kazakhstan
 RSHA — Russian State Historical Archive

Источники

ЦГА РК — Центральный государственный архив Республики Казахстан.
 РГИА — Российский государственный исторический архив.

References

- Abashin, 2021 — *Abashin S. N.* «Musul'manskii vopros» v Rossiiskoi imperii: ot religioznogo k etnicheskomu i sotsial'nomu (The "Muslim Question" in the Russian Empire: From Religious to Ethnic and Social). *Quaestio Rossica*. 2021. Vol. 9. No. 2. P. 605–621. (In Russ.).
- Arapov, 2001 — *Arapov D. Yu.* Islam v Rossiiskoi imperii (zakonodatel'nye akty, opisaniya, statistika) (Islam in the Russian Empire (Legislative Acts, Descriptions, Statistics)). Moscow, 2001. 340 p. (In Russ.).
- Brewer, 2010 — *Brewer J.* Microhistory and the Histories of Everyday Life. *Cultural and Social History*. 2010. Vol. 7. No. 1. P. 87–109.
- Burbank, Cooper 2011 — *Burbank J., Cooper F.* Empires in World History: Power and the Politics of Difference. Princeton: Princeton University Press, 2011. 512 p.
- Campbell, 2015 — *Campbell E. I.* The 'Muslim question' and Russian imperial governance in late imperial Russia. Bloomington: Indiana University Press, 2015. 296 p.
- Chatterji, 2023 — *Chatterji J.* Between Global History and Microhistory: Rethinking Histories of 'Small Spaces' and Cities. *Comparative Studies in Society and History*. 2023. Vol. 65. No. 4. P. 836–864.
- Crews, 2006 — *Crews R. D.* For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia. Cambridge: Harvard University Press, 2006. 480 p.
- Fuks, 1981 — *Fuks S. L.* Obychnoe pravo kazakhov v XVIII – pervoi polovine XIX veka (Customary Law of the Kazakhs in the 18th — first half of the 19th Century). Alma-Ata: Nauka, 1981. 245 p. (In Russ.).
- Gerasimov et al. 2017 — *Gerasimov I., Mogilner M., Glebov S.* Novaya imperskaya istoriya Severnoi Evrazii (A New Imperial History of Northern Eurasia). Kazan: Ab Imperio, 2017. 420 p. (In Russ.).
- Ghobrial, 2019 — *Ghobrial J.-P. A.* Introduction: Seeing the World like a Microhistorian. *Past & Present*. 2019. Vol. 242. No. S14. P. 1–22.
- Henze, 2010 — *Henze C. E.* Disease, health care and government in late imperial Russia: Life and death on the Volga, 1823-1914. London: Routledge, 2010. 240 p.
- Iskhakov, 2011 — *Iskhakov R. L.* Orenburgskoe magometanskoe dukhovnoe sobranie i pechat' musul'manskoi Rossii (Orenburg Muslim Spiritual Assembly and the Press of Muslim Russia). In: *Orenburgskoe magometanskoe dukhovnoe sobranie i dukhovnoe razvitiye tatarskogo naroda*. Kazan, 2011. P. 68–75. (In Russ.).
- Kokebaeva, Shildebai 2021 — *Kokebaeva G., Shildebai S.* Borba s epidemiyami v Kazahstane v pervoi treti XX. *Oriental Studies*. 2021. Vol. 14. No. 4. P. 673–684. (In Russ.).
- Kundakbayeva, 2015 — *Kundakbayeva Zh. B.* 'For sound reconciliation between the Kaisak and Kalmyk peoples...' *Central Asian Survey*. 2015. Vol. 34. No. 3. P. 324–337.

- Kulteleev, 1955 — *Kulteleev T. M.* Ugolovnoe obychnoe pravo kazakhov (Criminal Customary Law of the Kazakhs). Alma-Ata: AS KazSSR, 1955. 312 p. (In Russ.).
- Magnússon, Szijártó 2013 — *Magnússon S. G., Szijártó I. M.* What Is Microhistory?: Theory and Practice. London: Routledge, 2013. 192 p.
- Martin, 2001 — *Martin V.* Law and Custom in the Steppe. The Kazakhs of the Middle Horde and Russian Colonialism in the Nineteenth Century. London: Routledge, 2001. 232 p.
- Mikhel, 2021 — *Mikhel D. V.* Epidemii i global'naya istoriya (Epidemics and Global History). M.: Ves' Mir, 2021. 288 p. (In Russ.).
- Nurtazina, 2016 — *Nurtazina N. D.* Rasprostranenie islama i formirovanie kazakhskoi musul'manskoi traditsii (The Spread of Islam and the Formation of the Kazakh Muslim Tradition). Almaty: Kazakh University, 2016. 354 p. (In Russ.).
- Remnev, Suvorova 2013 — *Remnev A. V., Suvorova N. G.* Kolonizatsiya Aziatskoi Rossii: imperskie i natsional'nye stsennariy vtoroi poloviny XIX – nachala XX veka (Colonization of Asian Russia: Imperial and National Scenarios of the second half of the 19th — early 20th Century). Omsk: Nauka, 2013. 270 p. (In Russ.).
- Robisheaux, 2017 — *Robisheaux T.* Microhistory and the Historical Imagination: New Frontiers. *Journal of Medieval and Early Modern Studies*. 2017. Vol. 47. No. 1. P. 1–6.
- Sabol, 2017 — *Sabol S.* "The Touch of Civilization": Comparing American and Russian Internal Colonization. Boulder: University Press of Colorado, 2017. 324 p.
- Sartori, Shabley 2019 — *Sartori P., Shabley P.* Eksperimenty imperii: adat, shariat i proizvodstvo znaniy v Kazakhskoi stepi (Experiments of Empire: Adat, Sharia, and Knowledge Production in the Kazakh Steppe). M., 2019. 280 p. (In Russ.).
- Shabley, 2012 — *Shabley P. S.* Orenburgskoe magometanskoe dukhovnoe sobranie i proekty preobrazovaniya musul'manskikh institutov v Kazakhskoi stepi... (Orenburg Muslim Spiritual Assembly and Projects for the Transformation of Muslim Institutions in the Kazakh Steppe...). *Tartaria Magna*. 2012. No. 2. Pp. 48–86. Available at: <http://www.tartaria-magna.ru/last-issue> (access date: 10.05.2024). (In Russ.).
- Shildebai, S. K., Tolenova, Z. M., Dzhunisbaev, A. A. et al. (eds.) (2024). Sovetskii Kazakhstan: stanovlenie i razvitiye sistemy zdavookhraneniya (1917–1937 gg.). Sbornik dokumentov i materialov (Soviet Kazakhstan: Formation and Development of the Healthcare System (1917–1937). Collection of Documents and Materials). Almaty: Central State Archives of the Republic of Kazakhstan. 456 p. (In Russ.).
- Sultangalieva, 2023 — *Sultangalieva G. S.* Tatarskie mully i pis'movoditel' v Kazakhskoi stepi (XVIII – pervaya polovina XIX v.): monografiya v dokumentakh (Tatar Mullahs and Clerks in the Kazakh Steppe (18th – First Half of the 19th Century): A Monograph in Documents). Ed. by I. G. Gumerov, A. M. Akhunov. Kazan: IYALI, 2023. 300 p. (In Russ.).
- Teleuova, Kundakbayeva, 2026 — *Teleuova E. T., Kundakbayeva Zh. B.* Towards Commercial Butter Production: Bureaucratic Flexibility and Kazakh Trainees at the Edimonovo Dairy School in the 1890s. *Bylye Gody*. 2026. Vol. 21. No. 2. P. 974–987. (In Russ.).
- Vlasova, 2023 — *Vlasova A. I.* Mediko-sanitarnaya sluzhba Stepnogo kraya (XIX — nachalo XX v.) (Medico-Sanitary Service of the Steppe Krai (19th — Early 20th Century)). Candidate of Historical Sciences Diss. (Specialty 5.6.1 — Domestic History). Barnaul: Altai State University. 2023. 270 p. (In Russ.).
- Wolf, 1956 — *Wolf E. R.* Aspects of group relations in a complex society: Mexico. *American Anthropologist*. 1956. Vol. 58. No. 6. P. 1065–1078.
- Zimanov, 1960 — *Zimanov S. Z.* Politicheskii stroi Kazakhstana (konets XVIII i pervaya polovina XIX vv.) (Political System of Kazakhstan (late 18th and first half of the 19th Centuries)). Alma-Ata: AS KazSSR, 1960. 396 p. (In Russ.).

Литература

- Абашин, 2021 — *Абашин С. Н.* «Мусульманский вопрос» в Российской империи: от религиозного к этническому и социальному // *Quaestio Rossica*. 2021. Т. 9. № 2. С. 605–621.
- Арапов, 2001 — *Арапов Д. Ю.* Ислам в Российской империи (законодательные акты, описания, статистика). Москва, 2001. 340 с.
- Власова, 2023 — *Власова А. И.* Медико-санитарная служба Степного края (XIX — начало XX в.): дис. ... канд. ист. наук: 5.6.1. Барнаул: Алтайский государственный университет, 2023. 270 с.
- Герасимов и др., 2017 — *Герасимов И., Могильнер М., Глебов С.* Новая имперская история Северной Евразии. Казань: Ab Imperio, 2017. 420 с.
- Зиманов, 1960 — *Зиманов С. З.* Политический строй Казахстана (конец XVIII и первая половина XIX вв.). Алма-Ата: АН КазССР, 1960. 396 с.
- Исхаков, 2011 — *Исхаков Р. Л.* Оренбургское магометанское духовное собрание и печать мусульманской России // Оренбургское магометанское духовное собрание и духовное развитие татарского народа. Казань, 2011. С. 68–75.
- Кокебаева, Шилдебай, 2021 — *Кокебаева Г., Шилдебай С.* Борьба с эпидемиями в Казахстане в первой трети XX в. // *Oriental Studies*. 2021. Т. 14. № 4. С. 673–684.
- Култелеев, 1955 — *Култелеев Т. М.* Уголовное обычное право казахов. Алма-Ата: АН КазССР, 1955. 312 с.

- Михель, 2021 — *Михель Д. В.* Эпидемии и global“ная история. Москва: Весь Мир, 2021. 288 с.
- Нуртазина, 2016 — *Нуртазина Н. Д.* Распространение ислама и формирование казахской мусульманской традиции. Алматы: Қазақ университеті, 2016. 354 с.
- Ремнев, Суворова, 2013 — *Ремнев А. В., Суворова Н. Г.* Колонизация Азиатской России: имперские и национальные сценарии второй половины XIX – начала XX века. Омск: Наука, 2013. 270 с.
- Сартори, Шаблей, 2019 — *Сартори П., Шаблей П.* Эксперименты империи: адат, шариат и производство знаний в Казахской степи. Москва, 2019. 280 с.
- Советский Казахстан, 2024 — Советский Казахстан: становление и развитие системы здравоохранения (1917–1937 гг.). Сборник документов и материалов / ред. С. К. Шилдебай, З. М. Толенова, А. А. Джунисбаев и др. Алматы: Центральный государственный архив Республики Казахстан, 2024. 456 с.
- Султангалиева, 2023 — *Султангалиева Г. С.* Татарские муллы и письмоводители в Казахской степи (XVIII – первая половина XIX в.): монография в документах / Ред. И. Г. Гумеров, А. М. Ахунов. Казань: ИЯЛИ, 2023. 300 с.
- Телеуова, Кундакбаева 2026 — *Телеуова Е. Т., Кундакбаева Ж.Б. В.* На пути к товарному маслоделению: ситуативная гибкость бюрократии и казахи в Едимоновской школе, 1890-е годы // *Bylye Gody*. 2026. Vol. 21. No. 2. P. 974–987.
- Фукс, 1981 — *Фукс С. Л.* Обычное право казахов в XVIII – первой половине XIX века. Алма-Ата: Наука, 1981. 245 с.
- Шаблей, 2012 — *Шаблей П. С.* Оренбургское магометанское духовное собрание и проекты преобразования мусульманских институтов в Казахской степи // *Tartaria Magna*. 2012. № 2. С. 48–86.
- Brewer, 2010 — *Brewer J.* Microhistory and the Histories of Everyday Life // *Cultural and Social History*. 2010. Vol. 7. No. 1. P. 87–109.
- Burbank, Cooper, 2011 — *Burbank J., Cooper F.* Empires in World History: Power and the Politics of Difference. Princeton: Princeton University Press, 2011. 512 p.
- Campbell, 2015 — *Campbell E. I.* The 'Muslim question' and Russian imperial governance in late imperial Russia. Bloomington: Indiana University Press, 2015. 296 p.
- Chatterji, 2023 — *Chatterji J.* Between Global History and Microhistory: Rethinking Histories of 'Small Spaces' and Cities // *Comparative Studies in Society and History*. 2023. Vol. 65. No. 4. P. 836–864.
- Crews, 2006 — *Crews R. D.* For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia. Cambridge: Harvard University Press, 2006. 480 p.
- Ghobrial, 2019 — *Ghobrial J.-P. A.* Introduction: Seeing the World like a Microhistorian. Past & Present. 2019. Vol. 242. No. S14. P. 1–22.
- Henze, 2010 — *Henze C. E.* Disease, health care and government in late imperial Russia: Life and death on the Volga, 1823-1914. London: Routledge, 2010. 240 p.
- Kundakbayeva, 2015 — *Kundakbayeva Zh. B.* 'For sound reconciliation between the Kaisak and Kalmyk peoples...' Central Asian Survey. 2015. Vol. 34. No. 3. P. 324–337.
- Magnússon, Szijártó, 2013 — *Magnússon S. G., Szijártó I. M.* What Is Microhistory?: Theory and Practice. London: Routledge, 2013. 192 p.
- Martin, 2001 — *Martin V.* Law and Custom in the Steppe. The Kazakhs of the Middle Horde and Russian Colonialism in the Nineteenth Century. London: Routledge, 2001. 232 p.
- Robisheaux, 2017 — *Robisheaux T.* Microhistory and the Historical Imagination: New Frontiers. *Journal of Medieval and Early Modern Studies*. 2017. Vol. 47. No. 1. P. 1–6.
- Sabol, 2017 — *Sabol S.* "The Touch of Civilization": Comparing American and Russian Internal Colonization. Boulder: University Press of Colorado, 2017. 324 p.
- Wolf, 1956 — *Wolf E. R.* Aspects of group relations in a complex society: Mexico. *American Anthropologist*. 1956. Vol. 58. No. 6. P. 1065–1078.

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 4, pp. 1143-1154, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_4_1143-1154

THE ECONOMIC ACTIVITY OF ASHKENAZI JEWISH WOMEN IN THE STEPPE REGION AT THE TURN OF THE TWENTIETH CENTURY

Maria S. Tretiakova¹

¹Almaty Management University
(227 Rozybakiev Str., Almaty 050060, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer
 <https://orcid.org/0000-0003-0780-6309>, E-mail: m.tretiakova@almau.edu.kz

© Valihanov IHE, 2026
© Tretiakova M.S., 2026

Abstract. *Introduction.* This article examines the forms of economic activity of Ashkenazi Jewish women in the Steppe Region at the turn of the nineteenth and twentieth centuries. This period was transformative for the future development of the Kazakh Steppe, particularly in terms of its economic changes. The resettlement policy pursued by the imperial authorities, together with a consistent policy of assimilation in the Steppe, gradually undermined the traditional nomadic way of life. The small Ashkenazi Jewish diaspora contributed, to a certain extent, to the establishment of new business practices and commercial approaches in the region. *Goals and objectives.* The aim of this study is to analyze the forms of economic activity of Jewish women within the colonial frontier economy. The objectives are to identify the principal forms and directions of Jewish women's economic activity in the Steppe Region during the period under consideration; to determine women's place in the distribution of economic functions within the family in various types of economic activity; and to analyze the influence of socio-economic and gender factors on the character of Jewish women's economic activity, taking into account the demographic characteristics of the Steppe Region. *Results.* Jewish women in the Steppe Region were actively involved in entrepreneurial activities. Their economic participation could take both officially documented and informal forms. Women performed productive, intermediary, and managerial functions. Despite the discriminatory nature of imperial legislation toward Jews, there is little documented evidence of systematic persecution of Jews in the Steppe Region itself. *Conclusion.* The business activity of Jewish women contributed to the consolidation of the colonial economy of the Steppe Region. Ashkenazi Jews reproduced commercial practices characteristic of both the Pale of Settlement and the Russian-speaking environment of the region under consideration.

Keywords: Ashkenazi Jews; Steppe Region; gender history; colonization; Jews; women

For citation: Tretiakova, M. S. The Economic Activity of Ashkenazi Jewish Women in the Steppe Region at the Turn of the Nineteenth and Twentieth Centuries // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Vol. 13. No. 4. Pp. 1143–1154. (In Rus.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_1143-1154

XIX–XX ҒАСЫРЛАР ТОҒЫСЫНДАҒЫ ДАЛАЛЫҚ АЙМАҚТАҒЫ АШКЕНАЗИ ЕВРЕЙ ӘЙЕЛДЕРІНІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІ

Третьякова Мария Сергеевна¹

¹Алматы Менеджмент Университеті,
(227, Розыбакиев көшесі, Алматы қ., 050060, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, Senior Lecturer
 <https://orcid.org/0000-0003-0780-6309>, E-mail: m.tretiakova@almau.edu.kz

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026
© Третьякова М.С., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада XIX–XX ғасырлар тоғысында Далалық аймақта өмір сүрген ашкеназ еврей әйелдерінің экономикалық белсенділік түрлері қарастырылады. Бұл кезең болашақ қазақ даласы үшін, соның ішінде оның экономикалық даму сипаты тұрғысынан да трансформациялық кезең болды. Империялық биліктің қоныс аудару саясаты, сондай-ақ Далалық аймақта жүргізілген жүйелі ассимиляциялық саясат көшпелі өмір салтының біртіндеп ығыстырылуына алып келді. Саны аз ашкеназ еврей диаспорасы белгілі бір дәрежеде жаңа іскерлік тәсілдер мен тәжірибелердің орнығуына ықпал етті. *Жұмыстың мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты – отарлық шекара жағдайындағы еврей әйелдерінің экономикалық белсенділік түрлерін талдау. Зерттеудің міндеттері қарастырылып отырған кезеңдегі Далалық аймақ экономикасында еврей әйелдері айналысқан экономикалық қызметтің негізгі түрлері мен бағыттарын айқындау, белгілі бір экономикалық қызметті жүзеге асыру барысында отбасы мүшелері арасындағы міндеттерді бөлуде әйелдердің алатын орнын анықтау, сондай-ақ Далалық аймақтың демографиялық ерекшеліктерін ескере отырып, әлеуметтік-экономикалық және гендерлік факторлардың еврей әйелдерінің экономикалық белсенділігіне ықпалын талдау болып табылады. *Нәтижелер.* Далалық аймақтағы еврей әйелдері кәсіпкерлік қызметке белсенді түрде араласқан. Олардың жұмыспен қамтылуы ресми түрде құжатталған да, бейресми де сипатта болуы мүмкін еді. Әйелдер өндірістік, делдалдық және басқарушылық қызметтер атқарған. Мемлекеттің еврейлерге қатысты саясаты кемсітушілік сипатта болғанына қарамастан, Далалық аймақтағы еврейлердің қысымға ұшырағанын айғақтайтын елеулі деректер құжаттарда тіркелмеген. *Қорытынды.* Еврей әйелдерінің іскерлік белсенділігі Далалық аймақ экономикасының отарлық сипатының орнығуына ықпал етті. Ашкеназдар қоныстану шегінде және қарастырылып отырған аймақтың орыстiлдi ортасында қалыптасқан іскерлік тәжірибелерді қайта жаңғыртып отырды. **Түйін сөздер:** ашкеназдар, Далалық аймақ, гендерлік тарих, отарлау, еврейлер, әйелдер. **Дәйексөз үшін:** Третьякова М. С. XIX–XX ғасырлар тоғысындағы Далалық аймақтағы ашкенази еврей әйелдерінің экономикалық белсенділігі // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 4. 1143–1154 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_1143-1154

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ АКТИВНОСТЬ АШКЕНАЗСКИХ ЕВРЕЕК В СТЕПНОМ КРАЕ НА РУБЕЖЕ XIX–XX ВВ.

*Третьякова Мария Сергеевна*¹

¹Алматы Менеджмент Университет
(227, ул. Розыбакиева, Алматы, 050060, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, Senior Lecturer
 <https://orcid.org/0000-0003-0780-6309>, E-mail: m.tretiakova@almau.edu.kz

Аннотация. *Введение.* В статье рассматриваются формы экономической активности ашкеназских евреек в Степном крае на рубеже XIX–XX вв. Данный период времени является трансформационным для будущего казахской степи, в том числе и для характера ее экономического развития. Переселенческая политика имперских властей, а также последовательная политика ассимиляции в Степи привела к вымыванию кочевого уклада жизни. Немногочисленная еврейская диаспора ашкеназского происхождения в некоторой степени способствовала закреплению новых деловых подходов и практик. *Цель и задачи исследования.* Цель данной работы – проанализировать формы экономической активности

евреек в экономике в условиях колониального фронта. Задачами данной работы являются выделение основных форм и направлений экономической деятельности еврейских женщин в Степном крае в рассматриваемый период, определение места женщин в распределении функций между членами семьи в осуществлении той или иной экономической деятельности, а также анализ влияния социально-экономических и гендерных факторов на характер экономической активности еврейских женщин, учитывая особенности демографической ситуации в Степном крае. *Результаты.* Еврейки Степного края были активно вовлечены в предпринимательскую деятельность. Занятость могла иметь как официально задокументированный, так и неформальный характер. Женщины могли выполнять производственные, посреднические и управленческие функции. Несмотря на дискриминационный характер государственной политики в отношении евреев, значимого количества фактов притеснения евреев Степного края не задокументировано. *Заключение.* Деловая активность евреек закрепляла колониальный характер экономики Степного края. Ашкеназы воспроизводили деловые практики, бытовавшие в черте оседлости и в русскоязычной среде рассматриваемого региона.

Ключевые слова: ашкеназы, Степной край, гендерная история, колонизация, евреи, женщины
Для цитирования: Третьякова М. С. Экономическая активность ашкеназских евреек в Степном крае на рубеже XIX–XX вв. // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Т. 13. № 4. С. 1143–1154. (На рус.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_1143-1154

Введение

Переселенческая политика Российской империи конца XIX – начала XX в. стала первым крупным актом по изменению демографического ландшафта в Казахской Степи. Еще до реализации переселенческой политики, инициированной П. Столыпиным, пространства Сибири и центральноазиатские степи стали заселяться подданными еврейского происхождения – ссыльными, военными, ремесленниками. Существует множество трудов, детально анализирующих историю бухарских евреев. В данной работе речь пойдет о другой группе еврейского населения казахских степей – ашкеназах, прибывших из губерний черты оседлости или иных областей Центральной России или Сибири. Вопрос о масштабах влияния еврейских переселенцев из России на политическую, экономическую и демографическую ситуацию Степного края по-прежнему слабо изучен. Отсутствуют работы, учитывающие различные формы экономической активности евреек в казахских степях с позиции гендерной истории труда и постколониальной оптики. Преимущественно идет речь об официальном трудоустройстве, отраженном документально. Труды И. Гринберга, Н. Крутовой, М. Жилкина, Т. Жилкиной, посвященных жизни и деятельности российских евреев в различных уголках Казахской Степи до революции, имеют, по большей части, историко-краеведческий, документальный характер (Гринберг, 2006; Крутова, 2006; Жилкин, Жилкина, 2003).

В данном исследовании рассматриваются как самостоятельная экономическая деятельность евреек, так и их полная или частичная вовлеченность в семейный бизнес. Цель данной работы – проанализировать формы экономической активности евреек в экономике в условиях колониального фронта. Автором не рассматривается домашний труд женщины – рождение и воспитание детей, приготовление еды для собственного потребления, стирка и т.д. Не подлежит сомнению, что данная категория женского труда была представлена наиболее широко. Однако деятельность, не зарегистрированная официально и не признанная в качестве «полноценного занятия», практически не поддается количественному измерению.

Автор ставит следующие исследовательские задачи:

- Определить основные формы и направления самостоятельной экономической деятельности еврейских женщин в Степном крае в рассматриваемый период;
- Выявить формы участия еврейских женщин в семейной экономике, включая полную и частичную вовлеченность в различные виды семейного бизнеса;
- Определить место женщин в распределении экономических функций между членами семьи в осуществлении предпринимательской деятельности;

- Проанализировать влияние социально-экономических и гендерных факторов на характер экономической активности еврейских женщин, учитывая особенности демографической ситуации в Степном крае.

Прибытие евреев в казахские степи было обусловлено рядом причин. Военная служба, наряду со ссылкой политически неблагонадежных лиц, являлась основной причиной появления евреев в Сибири и на территории современного Казахстана в рассматриваемый период. С 1827 г. еврейские подданные стали военнообязанными. Отслужившим евреям, как и представителям других национальностей, было дано право выбора места жительства в Российской империи. Евреи, служившие в сибирских военных подразделениях, предпочитали оставаться здесь. В эпоху «великих реформ» Александра II численность евреев, прибывавших из внутренних губерний Российской империи, возросла благодаря принятию ряда законодательных мер либерального характера. Так, в 1865 г. был издан указ, предоставивший евреям право заниматься ремесленной деятельностью за пределами черты оседлости.

Материалы и методы исследования

Источниками для данного исследования стали статистические материалы по Акмолинской, Семипалатинской, Тургайской, Уральской и Семиреченской областям, собранные в рамках Всеобщей переписи населения в 1897 г. До 1899 г. Семиреченская область все еще входила в состав Степного края, поэтому автор учитывал статистические данные по ней. Вторым важным источником данных стали материалы Центрального государственного архива Республики Казахстан – регистрационные списки, ходатайства евреев на имя глав областей Степного края, материалы судебных дел. Основная масса архивных материалов стали документы фонда Акмолинского областного правления, поскольку Омск был центром притяжения евреев в Степном крае. Мемуары Полины Венгеровой, иллюстрировавшие жизнь еврейской женщины с 1830-х по 1890-х гг. в черте оседлости, предоставили некоторые детали для понимания модели еврейской семьи. Многие женщины, упомянутые в данной работе, происходили из городов и местечек черты оседлости. Важным срезом повседневной жизни являлись газетные сообщения. В рамках исследования были рассмотрены выдержки газет «Сибирская жизнь» от 1901 г. и «Сибирский врач» от 1914 г.

На первом этапе данного исследования реализуется историко-статистический метод. На основе материалов Первой всеобщей переписи населения 1897 г. определяется численность ашкеназских евреев, имевших самостоятельный источник дохода и тех, кто потенциально мог вовлекаться в бизнес мужа или иного родственника-мужчины. Важным аспектом данного этапа является сравнение видов занятости евреев и представительниц крупнейших этносов Степного края – казахов (киргиз-кайсаков) и русских (великороссов). Второй этап характеризуется широким применением микроисторического метода. Материалы делопроизводства и мемуары предоставили возможность проанализировать определенные кейсы, позволившие сформулировать гипотезу о характере и формах участия женщин в семейном бизнесе – постоянный или временный, производительный или посреднический. Газетные заметки, купчие, показания свидетелей позволили сделать вывод о характере личной и деловой коммуникации евреев с представителями русской национальности в Степном крае. Данный аспект сделал возможным поиск явных или скрытых барьеров для реализации делового потенциала еврейских женщин в регионе.

Обсуждение

Как отмечалось выше, история российских евреев в Казахстане не анализировалась сквозь призму гендерного подхода и постколониальной оптики. Так, вопрос о «невидимом женском труде» – ведении домашнего хозяйства, вовлеченности в дела мужа или другого родственника-мужчины не определялся как самостоятельный исследовательский фокус.

Жизнь и деятельность евреев в Казахстане как отдельной этнической общности не являлись предметом интереса советской историографии. Появление значительного числа работ по данной тематике приходится на начало 2000-х гг. и обусловлено активным

содействием международных и национальных еврейских организаций в продвижении исследований в области иудаики (Ассоциация «Мицва», Еврейский конгресс Казахстана). Выпуски «Из истории евреев в Казахстане» изобилуют статьями, посвященными истории формирования диаспоры российских евреев в Казахстане, их профессиональной деятельности. М.В. Жилкин, Т.В. Жилкина выделяют ограничения для профессиональной деятельности евреев в Степном крае – ограничение права на передвижение (Статья 30 Устава о паспортах, запрещавшая евреям селиться в Сибири на постоянной основе), ограничениях при заключении сделок купли-продажи земли, запрет на допуск к государственной службе (Жилкин, Жилкина, 2003: 33–38). Т. Волкова строит нарратив вокруг описания основных вех формирования и развития еврейской диаспоры в Казахстане, акцентируя внимание на торговле хлебом как на наиболее перспективном направлении в условиях слабо развитой рыночной инфраструктуры областей Казахстана в XIX – начале XX в. (Волкова, 2001: 13). Н.В. Крутова уделяет некоторое внимание истории формирования ашкеназской общины в Восточном Казахстане, широко применяя биографический метод. Так, исследовательница презентует описание жизни и деятельности ряда женщин-медиков (Крутова, 2006: 39–43).

Мы имеем множество работ, посвященных сибирским евреям. В данную территориальную общность людей включались как евреи Западной и Восточной Сибири, так и земли, которые на рубеже XIX–XX вв. входили в области Степного края (Омский, Петропавловский уезды). Основной акцент в данных трудах делается на экономической специализации евреев в сибирских областях, их религиозной жизни, коммуникации с представителями иных национальностей (Гончаров, 2013; Березин, Левшин, 2021; Герасимова, 2019 и др.). Последняя работа И. Владимирски сдвигает фокус внимания с лексемы «сибирские евреи» или «российские евреи» на понятие «ашкеназы» применительно к Центральной Азии. Таким образом, ясно, что идет речь об этнической группе, отличной от бухарских евреев. Основным источником расширения ашкеназской общины в Казахстане были бывшие рекруты и члены их семей из западных и центральных губерний России (Vladimirsky, 2026).

Результаты

К 1897 г. в составе Степного генерал-губернаторства находились Акмолинская, Семипалатинская, Семиреченская (в 1899 г. отошла к Туркестанскому краю), Тургайская и Уральская области. К сожалению, перепись не учитывала этнический фактор. По данным 1897 г., в Степном крае проживало 2550 иудеев, из них 1240 – женщины (ОСИРРД-1, 1905: 258). В целом в регионе насчитывалось менее 1 % лиц иудейского вероисповедания. Самая большая концентрация еврейского населения была в Омске – административном и экономическом центре Акмолинской области.

Род занятий	Еврейки	Казашки	Русские (великоросски)
Торговля	40 (33,61%)	43 (0,2%)	621 (2,41%)
Изготовление одежды	34 (28,57%)	227 (1,13%)	1647 (6,41%)
Доход с капитала и недвижимого имущества. Средства родителей и родственников	19 (15,97%)	299 (1,5%)	1999 (7,78%)

Таблица 1. Структура экономической занятости еврейских женщин и женщин других национальностей Степного края (1897 г.), чел., %. [The Structure of the Economic Activity of Jewish Women and Women of Other Ethnic Groups in the Steppe Region (1897), persons, %]

Порядка 12 % женщин (с учетом Семиреченской области) обеспечивали себя сами. Таблица 1 наглядно демонстрирует, какую долю в общей картине занятости евреек имели различные экономические активности. Основными видами их занятий были торговля и изготовление одежды (ПВПНРИ-81, 1904; ПВПНРИ-84, 1905; ПВПНРИ-85, 1905; ПВПНРИ-

87, 1904; ПВПНРИ-88, 1904). Порядка 34 % евреек, работавших самостоятельно, были заняты торговлей. Сравнивая эти показатели с данными о крупнейших этносах Степного края – казахах и русских (великороссов), можно отметить, что коммерция не являлась для них приоритетным источником существования. Больше половины казашек (54,7 % от общего числа индивидуально занятых), работающих самостоятельно, занимались животноводством. Другим распространенным занятием представительниц этнического большинства было земледелие (12,2 %). Русские женщины предпочитали работать частной прислугой – кухарками, горничными, прачками (33 % от общего числа индивидуально занятых) и заниматься земледелием (24,4 %).

Самостоятельными еврейскими коммерсантами нередко являлись женщины с тяжелыми жизненными обстоятельствами. 26-летняя Мотля Нечецкая, состоявшая в разводе, единолично занималась арендой помещений, закупками и реализацией товаров (ЦГА РК. Ф. 369. Оп. 1. Д. 1328. Л. 58). Вдова Хава Эпштейн также вступила в брак с отставным рядовым Мотелем Эпштейн, будучи намного моложе своего мужа. После смерти мужа Хава пыталась заниматься торговлей, чтобы прокормить себя и дочь от первого брака. На женщину обрушивается несчастье. Некто Гирш Саметник сообщил степному генерал-губернатору о том, что Хава «уговорила» старого отставного солдата жениться на ней за 50 рублей, чтобы беспрепятственно перемещаться по городам Акмолинской области (ЦГА РК. Ф. 369. Оп. 1. Д. 1405. Л. 8). Недоброжелатель утверждал, что брак был фиктивным, а потому Хаву и ее дочь следует выселить из Омска. Омский полицмейстер поверил доносчику и отчитался губернатору о выдворении Хавы Эпштейн и ее дочери из Омска. Хава была вынуждена уехать в Акмолинск, на попечение своей сестры, а дочь Анастасия направилась к своему дяде в Новосибирск. Вскоре выяснилось, что слова доносчика – клевета. Часто мелочная торговля не позволяла женщинам выжить без какой-либо дополнительной поддержки. Уязвимой социальной категорией были одинокие пожилые женщины. Ирина Герзакович находилась «на иждивении» брата (ЦГА РК. Ф. 369. Оп. 1. Д. 3438. Л. 136). Ирина Лейбович получала средства от еврейских благотворительных организаций (ЦГА РК. Ф. 369. Оп. 1. Д. 3438. Л. 139).

Любопытно отметить, что статистический комитет учитывал две категории занятости – самостоятельные работники и члены семьи, не имевшие самостоятельного заработка (ПВПНРИ-81, 1904; ПВПНРИ-84, 1905; ПВПНРИ-85, 1905; ПВПНРИ-87, 1904; ПВПНРИ-88, 1904). Очевидно, что вторая группа превалировала (Таблица 2). А.А. Кауфман, принимавший участие в разработке материалов переписи 1897 г., отмечал издержки опроса по поводу рода деятельности. Часто респонденты просто не указывали дополнительные источники доходов (Кауфман, 1922: 391). Однако экономическая активность женщин не ограничивалась самостоятельными заработками. Вспомогательная деятельность в семейной экономике – участие в торговом, ремесленном или сельскохозяйственном предприятии – была широко распространенной практикой. Привести конкретные количественные данные по данному вопросу практически невозможно. Статисты дореволюционного периода, естественно, не рассматривали сопричастность женщин к семейному бизнесу в качестве полноценной занятости. Однако ясно, что число занятых женщин-евреек было гораздо выше упомянутых 12 %.

Этнограф С.В. Максимов зафиксировал, что «еврейка во всех делах продажи и купли... с достоинством занимает место мужчины и еще не решено, чьи способности определеннее и сильнее: хлопотливого ли, вечно бегающего мужа, или сидящей за прилавком жены» (Максимов, 1900: 322). Таким образом, отмечается определенное разделение трудовых обязанностей. Мужчины брали на себя взаимодействие с контрагентами, а женщины – реализацию товара.

Область	Казашки: самообеспечен ие	Казашки: члены семьи	Русские: самообеспе чение	Русские члены семьи	Еврейки: самообеспечен ие	Еврейк и: члены семьи
Акмолин ская	2604	200236	10149	76155	85	717
Семипал атинская	5099	275419	3601	28317	18	126
Семирече нская	7342	361313	3248	32615	7	116
Тургайск ая	2335	192801	864	13919	–	22
Уральска я	2599	213130	7798	73517	9	42
Всего	19979	1242899	25660	224523	119	1023

Таблица 2. Распределение женщин Степного края по характеру экономической зависимости по национальностям (1897 г.) [Distribution of Women in the Steppe Region by Type of Economic Dependency and Ethnicity, 1897]

Выявить точное количество женщин, не зарабатывавших самостоятельно, но вовлеченных в семейный бизнес, практически невозможно. Еврейские переселенцы в Степном крае являлись, преимущественно, выходцами из областей в черте оседлости или их потомками. Бытовой уклад и ценности евреев западных губерний воспроизводились по инерции, хотя постепенно размывались под влиянием иной культурной среды. Религия предписывала мужчинам совершенствовать познания священных текстов, а женщинам – брать на себя хозяйственные хлопоты, которые часто выходили за пределы дома (Parush, 2004: 39). Восточноевропейские еврейки владели несколькими языками – идиш, русским и/или польским, вели подсчеты для коммуникации с клиентами. Матери обучали девочек грамоте, счету и рукоделию.

Можно предположить, что подобный уклад жизни воспроизводился и за чертой оседлости. Так, занятость еврейских женщин была привязана к возрасту. Полина Венгерова вспоминала, что еврейские девочки очень рано начинали выполнять около профессиональные функции. Приблизительно в 7 лет она начала брать уроки у раввина и помогала его супруге в приготовлении пищи, часть которой была предназначена на продажу (Венгерова, 2003: 68). Покупателями данной продукции были, преимущественно, ученицы ребе. Поскольку участие в домашнем хозяйстве было долгом женщины, можно допустить, что практически все женщины в возрасте 7–70 лет вовлекались в торговую деятельность мужчин на временной или постоянной основе. Данный вывод также обоснован тем, что главной категорией товара, указанной в материалах переписи 1897 года, во всех областях Степного края были «продукты сельского хозяйства». Количество евреек, являвшихся членами семей торговцев в пяти областях Степного края, составляло 515 человек. Из этого числа исключаются девочки в возрасте до 7 лет и пожилые люди старше 70 лет. Численность последних была ничтожно мала.

Нередко женщины наследовали бизнес мужа или были полноценными компаньонками. Случалось так, что женщинам приходилось включаться в бизнес в силу непредвиденных обстоятельств. Мужа Рахилей Израилевич арестовали по подозрению в нарушении правил проживания за чертой оседлости. Ей пришлось организовывать поставки зерна, заниматься

рассмотрением претензий крестьян, поставлявших сырье, быть ответчицей в суде и, скорее всего, собственноручно выпекать хлебную продукцию (ЦГА РК. Ф. 369. Оп. 1. Д. 5197. Л. 139). Данную гипотезу подтверждает то, что Рахилея не упомянула ни одного лица, который содействовал бы ей в решении накопившихся проблем. Эстер-Малка Куперштейн была полноценным торговым партнером своего сожителя, Якова Паценкера, и участвовала в его мошеннических схемах. Так, Куперштейн брала банковский кредит на вымышленную фамилию своего фактического супруга, который вел нелегализованную торговлю (ЦГА РК. Ф. 369. Оп. 1. Д. 5544. Л. 10). Рувим Алчедаевский владел трактиром, а его супруга Шейна координировала функции персонала (ЦГА РК. Ф. 369. Оп. 1. Д. 5509. Л. 6). Однако спустя время отношения супругов ухудшились. В ходе судебного разбирательства по поводу домашнего насилия выяснилось, что Алчедаевские проживали раздельно и Рувим единолично управлял домашним хозяйством и торговой баней. Особую когорту женщин составляли купчихи 1-й и 2-й гильдий. Как правило, это были матриархи влиятельного клана, державшие на контроле дела умерших супругов. Таковыми были представительницы омского клана Хаймовичей. Софья Хаймович, «известная всей высшей интеллигенции», делегировала деловые вопросы своим многочисленным родственникам, являясь их патроном (ЦГА РК. Ф. 369. Оп. 1. Д. 2272. Л. 2). Архетип властной женщины, главы клана, представляла и купчиха Сара Хаймович. Она направляла обращения на имя губернатора с просьбой оставить Пинхуса Порховникова в качестве приказчика в ее доме (ЦГА РК. Ф. 369. Оп. 1. Д. 3438. Л. 86).

Профессии, требовавшие определенной квалификации, были представлены, преимущественно, мужским трудом. Вторым популярным видом занятости евреев в Степном крае было ремесло. Обучиться определенным видам ремесла можно было только у мастера-мужчины, что практически исключало профессиональное участие женщины в семейном бизнесе. В списках евреев от 1894 г., которым было разрешено проживать в Степном крае, не было ни одной женщины, перебравшейся туда самостоятельно (ЦГА РК. Ф. 369. Оп. 1. Д. 3438. Л. 42–43). Местная администрация поощряла прибытие специалистов – ремесленников, раввинов, людей с высшим образованием. Женщины могли выступать агентами в организации и реализации продукции. Перепись 1897 г. насчитывает 205 женщин, членов семей ремесленников – часовщиков, ювелиров, портных. Можно предположить, что в ряде случаев женщины вовлекались в деятельность мужей, реализуя производительную функцию или выступали в качестве агента. Например, супруг Хаи Кесслер был фотографом. После его смерти Хая добивалась прибытия в Омск фотографа Павла Лейбича для сохранения семейного бизнеса (ЦГА РК. Ф. 369. Оп. 1. Д. 906. Л. 4). Поскольку основным видом ремесла евреев в Степном крае было изготовление одежды, уместно предположить, что женский труд привлекался к процессу производства, если речь шла о семейном бизнесе. На это косвенно указывает число женщин, занимавшихся данным видом деятельности самостоятельно (Таблица 1). То есть еврейки обладали умениями, необходимыми для производства одежды. В то же время, ни в одной из таблиц 1897 г. мы не видим женщин-часовщиков, ювелиров или кузнецов.

В начале XX в. в Степном крае появляется все больше представительниц других профессий. Медицина являлась одной из наиболее востребованных и перспективных сфер профессиональной деятельности еврейских женщин в Российской империи в начале XX в. Согласно официальным данным, уже в 1913 г. среди женщин-врачей 65,7 % составляли русские и 24,5 % — еврейки (Статистика, 1914: 11). Имеются свидетельства того, что еврейские женщины, проживавшие в Степном крае, также осуществляли профессиональную деятельность в сфере медицины. В 1897 г. фиксируется наличие всего двух женщин-медиков еврейского происхождения. Однако со временем ситуация меняется. В 1900–1910-е гг. в одной только Семипалатинской области работали семь аптекарских учениц и четыре врача-женщины еврейского происхождения (Жилкин, Жилкина, 2002: 120–159). Несмотря на тезис ряда исследователей об относительно толерантной среде в Сибири, единичные факты дискриминации при приеме на работу все же имели место. Например, еще в 1901 г. на заседании городской думы в Акмолинске часть депутатов выступила против того, чтобы

еврейка работала в больнице акушеркой, несмотря на возражения главы города (Сибирская жизнь, 1901: 2).

Характерной особенностью статуса евреев была его зависимость от российского законодательства, его ограничительного характера. Предпочтение многими евреями традиционных способов заработка – торговли и ростовщичества – вызывало у российских чиновников раздражение и приводило к выселению евреев из областей вне черты оседлости. 6 июля 1893 г. вышел циркуляр, обязавший всех губернаторов выселить евреев, не удовлетворявших требованиям проживания вне черты оседлости. Чиновники стремились избавиться от тех, кто, по их мнению, занимался «вредной деятельностью», то есть давал деньги в рост и не имел определенной профессии. Впрочем, «огромный наплыв еврейского элемента» в целом вызывал беспокойство местной администрации (ЦГА РК. Ф. 369. Оп. 1. Д. 3769. Л. 2). Российские власти определили ряд занятий, относящихся к категориям «полезных» и «вредных». Мелочная торговля также не считалась экономически и общественно полезным занятием, однако владение «полезным» ремеслом могло расположить к себе. В 1893 г. был составлен поименный список евреев Акмолинского уезда. Так, музыкант Арон Рабель характеризовался как «более полезный, чем вредный» субъект экономики, хотя и занимался торговлей и хлебопашеством (ЦГА РК. Ф. 369. Оп. 1. Д. 3438. Л. 136).

Важной особенностью положения евреев в казахских степях на рубеже XIX–XX вв. был высокий уровень интегрированности в русскоязычную среду. За пределами черты оседлости евреи не жили обособленно от других городских резидентов. Удаленность от имперского центра предопределила более уважительный уровень межличностных коммуникаций (Герасимова, 2019: 54). Сибирские евреи не отличались религиозностью. Они придерживались «модернизированной модели», то есть усваивали стиль жизни окружающего населения (Березин, Левин, 2021: 22). Вплоть до 1903 г., когда был введен запрет на совершение сделок с недвижимостью в пользу евреев вне черты оседлости, русские и евреи нередко заключали договоры купли-продажи земли (ЦГА РК. Ф. 369. Оп. 1. Д. 5740). Евреи могли приобретать жилье рядом с домами русских мещан и казаков (ЦГА РК. Ф. 369. Оп. 1. Д. 5742). Дворянин Людвиг Венцкович, отвечая на вопросы пристава, свидетельствовал о честности и порядочности Мотли Нечецкой, у которой возникли проблемы с регистрацией в Омске. Некто Гирш Саметник обвинил мещанку Хаву Эпштейн в незаконном проживании в Омске и обратился к акмолинскому губернатору с требованием выдворить ее из города (ЦГА РК. Ф. 369. Оп. 1. Д. 1405. Л. 8). Однако соседи Хавы – священник Вещезоров, инспектор банка Лаптев, ювелир Красных и служащий банка Уваровский отзывались о ней, как об интеллигентной женщине с безукоризненным поведением (ЦГА РК. Ф. 369. Оп. 1. Д. 1405. Л. 13).

Впрочем, антисемитизм в Российской империи имел системный характер. Отмечается, что негативное отношение к евреям последовательно демонстрировали именно представители власти, как правило, приехавшие в Сибирь из Центральной России (Гончаров, 2013: 83). В Степном крае евреи не имели права заниматься разработкой месторождений полезных ископаемых и золотых приисков (Жилкин, Жилкина, 2003: 36). Именно поэтому среди лиц, занимавшихся разработкой медных и золотых месторождений в Акмолинской и Семипалатинской областях, не встречается ни одной еврейской фамилии. В то же время русские женщины, включая жен военнослужащих, проявляли значительную активность в получении права на разработку месторождений полезных ископаемых (ЦГА РК. Ф. 369. Оп. 1. Д. 6151. Л. 1; ЦГА РК. Ф. 369. Оп. 1. Д. 6671. Л. 3; ЦГА РК. Ф. 369. Оп. 1. Д. 6675. Л. 8).

Заключение

Еврейские женщины являлись акторами колониального освоения Степного края. Они вносили свой вклад в становление рыночной инфраструктуры региона. Комплекс профессиональных активностей евреев в Степном крае не слишком отличался от такового в других регионах империи. Основными занятиями были торговля и ремесло. Существенное отличие было обусловлено малочисленностью евреев в казахской степи. Это обусловило

незначительную репрезентативность иных специальностей – медицины, образования, юриспруденции. Отсутствие соответствующих образовательных институций в крае предопределило данную ситуацию на рынке труда Степного края. Доля евреек, зарабатывавших на жизнь самостоятельно, была незначительна. Существенную роль в поддержании экономической устойчивости семейной экономики евреев Степного края играла вовлеченность женщин в семейный бизнес. Женщины выступали в качестве производителей, переговорщиц, управленцев.

Еврейские женщины относительно легко интегрировались в экономические реалии Степного края. Это было обусловлено удаленностью как от имперского центра, так и от давления консервативных устоев черты оседлости. Русскоязычное население Степного края не было автохтонным и являлось этническим меньшинством на рубеже XIX–XX вв., а значит, проявляло большую открытость культурному многообразию. Основной контингент российских евреев в Степном крае – отставные солдаты, ссыльные, ремесленники. То есть данные социальные группы прошли определенный уровень интеграции в реалии российского общества и без особого труда поддерживали межличностные контакты с резидентами русского происхождения.

Важным отличием практики трудоустройства для евреев в Степном крае являлось отсутствие массовой дискриминации в регионе. Это было обусловлено как малочисленностью российских евреев в казахских степях, так и вышеупомянутым механизмом относительно толерантного взаимодействия с гражданскими лицами русской национальности. Профессиональные ограничения для евреев были обусловлены имперским законодательством.

Полученные результаты позволяют более комплексно взглянуть на процессы экономической трансформации Степного края. Различные формы женского труда, реализованного этническими меньшинствами, способствовали укреплению и распространению практик экономических отношений, постепенно вымывавших традиционные хозяйственные модели в Казахской Степи.

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
Fond No 369, «Akmola Oblast Administration»

Источники

ЦГА РК – Центральный государственный архив Республики Казахстан
Фонд №369, «Акмолинское областное правление»

References

Berezin, Levin, 2021 — *Berezin A., Levin V. Sibirskii mif v evreiskoi istorii: evrei Sibiri kak religioznaya gruppа* (The Siberian Myth in Jewish History: The Jews of Siberia as a Religious Group). *Judaic-Slavic Journal*. 2021. No 1 (5). P. 17–67. (In Russ).

Gerasimova, 2019 — *Gerasimova V. A. Sibir' tolerantnaya? K voprosu ob otnoshenii k evreyam v Zapadnoi Sibiri v dorevol'utsionnyi period* (On Attitudes toward Jews in Western Siberia during the Pre-Revolutionary Period). *Vestnik Permskogo universiteta. Istoriya*. 2019. No 3 (42). P. 54–63. (In Russ).

Goncharov, 2013 — *Goncharov Yu. M. Evreiskie obshchiny Zapadnoi Sibiri (XIX – nachalo XX vv.)* (Jewish Communities of Western Siberia (the Nineteenth to the Early Twentieth Century). Barnaul: AzBuka, 2013. 174 p. (In Russ).

Grinberg, 2005 — *Grinberg I. E. Evrei v Alma-Atе: kratkii istoricheskii ocherk* (The Jews of Alma-Ata: A Brief Historical Survey). Almaty: Iskander, 2005. 376 p. (In Russ).

Kaufman, 1922 — *Kaufman A. A. Teoriya i metody statistiki: rukovodstvo dlya uchashchikhsya i dlya lits, posvyashchayushchikh sebya statisticheskomu trudu* (Theory and Methods of Statistics: A Guide for Students and for Those Engaged in Statistical Work). Vol. 5. Moscow: Izdanie S. I. Sakharova, 1922. 601 p. (In Russ).

Krutova, 2006 — *Krutova N. V. Evrei na zemle Vostochnogo Kazakhstana (nachalo XVIII – XXI vv.)* (Jews in the Territory of East Kazakhstan (Early Eighteenth Century–Twenty-First Century). Vol. 1. Ust'-Kamenogorsk: Minor Assembly of Peoples of East Kazakhstan, 2006. 235 p. (In Russ).

Khronika Sibiri, 1901 – *Khronika Sibiri* (Siberian Chronicle). *Sibirskaya zhizn'*. 1901. No 216. P. 2. (In Russ).

- Maksimov, 1900 — *Maksimov S. V. Sibir* i katorga (Siberia and Penal Servitude). Saint Petersburg: Izdanie V. I. Gubinskogo, 1900. 487 p. (In Russ).
- OSIRD-1, 1905 — *Obshchii svod po Imperii rezul'tatov razrabotki dannykh Pervoi vseobshchei perepisi naseleniya, proizvedyonnoi 28 yanvarya 1897 g.* (General Summary of the Results of the First General Census of the Russian Empire Conducted on 28 January 1897) (Ed. N. Troitskii). Vol. 1. Saint Petersburg: Parovaya tipolitografiya N. L. Nyrkina, 1905. 89 p. (In Russ).
- Parush, 2004 — *Parush I. Reading Jewish Women: Marginality and Modernization in Nineteenth-Century Eastern European Jewish Society*. Waltham (MA), Brandeis University Press; Hanover (NH), University Press of New England, 2004. 340 p.
- PVPNRI-81, 1904 — *Pervaya vseobshchaya naseleniya Rossiiskoi imperii 1897 goda. Akmolinskaya oblast* (The First General Census of the Russian Empire of 1897. Akmola Oblast). (Ed. N. Troitskii). Vol. 81. Saint Petersburg: Izdanie Tsentral'nogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennikh del, 1904. 154 p. (In Russ).
- PVPNRI-84, 1905 — *Pervaya vseobshchaya naseleniya Rossiiskoi imperii 1897 goda. Semipalatinskaya oblast* (The First General Census of the Russian Empire of 1897. Semipalatinsk Oblast). (Ed. N. Troitskii). Vol. 84. Saint Petersburg: Izdanie Tsentral'nogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennikh del, 1905. 148 p. (In Russ).
- PVPNRI-85, 1905 — *Pervaya vseobshchaya naseleniya Rossiiskoi imperii 1897 goda. Semirechenskaya oblast* (The First General Census of the Russian Empire of 1897. Semirechensk Oblast). (Ed. N. Troitskii). Vol. 85. Saint Petersburg: Izdanie Tsentral'nogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennikh del, 1905. 149 p. (In Russ).
- PVPNRI-87, 1904 — *Pervaya vseobshchaya naseleniya Rossiiskoi imperii 1897 goda. Turgaiskaya oblast* (The First General Census of the Russian Empire of 1897. Turgai Oblast). (Ed. N. Troitskii). Vol. 87. Saint Petersburg: Izdanie Tsentral'nogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennikh del, 1904. 103 p. (In Russ).
- PVPNRI-88, 1904 — *Pervaya vseobshchaya naseleniya Rossiiskoi imperii 1897 goda. Ural'skaya oblast* (The First General Census of the Russian Empire of 1897. Uralsk Oblast). (Ed. N. Troitskii). Vol. 88. Saint Petersburg: Izdanie Tsentral'nogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennikh del, 1904. 125 p. (In Russ).
- Statistika, 1914 — *Statistika* (Statistics). Sibirskii vrach, 1914. No 28. P. 11. (In Russ).
- Vladimirsky, 2026 — *Vladimirsky I. The Cantonists' Descendants: Ashkenazi Jewish Communities of Central Asia. Jews from Elsewhere: Forgotten Diasporas and Singular Jewish Identities* / ed. by E. Bruder. Oxford: Oxford University Press, 2026. P. 129–139.
- Vengerova, 2003 — *Vengerova P. Vospominaniya babushki: ocherki kul'turnoi istorii evreev Rossii XIX veka* (Grandmother's Memoirs: Essays on the Cultural History of the Jews of Nineteenth-Century Russia). Moscow: Mosty kul'tury, 2003. 349 p. (In Russ).
- Volkova, 2001 — *Volkova T. P. Osobennosti obrazovaniya evreiskoi diaspory v Kazakhstane* (Distinctive Features of the Formation of the Jewish Diaspora in Kazakhstan). Iz istorii evreev v Kazakhstane XIX – nachala XX vv. Vol. 1. 2001. P. 7–24. (In Russ).
- Zhilkin, Zhilkina, 2003 — *Zhilkin M. V., Zhilkina T. V. O professional'noi deyatel'nosti evreev dorevolutsionnogo Kazakhstana* (On the Professional Activities of Jews in Pre-Revolutionary Kazakhstan). Istoriya, religiya, kul'tura: materialy I Mezhdunarodnoi nauchno-istoricheskoi konferentsii, 2003. P. 32–57. (In Russ).
- Zhilkin, Zhilkina, 2002 — *Zhilkin M. V., Zhilkina T. V. Spisok evreev-medikov dorevolutsionnogo Kazakhstana* (A List of Jewish Physicians in Pre-Revolutionary Kazakhstan). Iz istorii evreev v Kazakhstane XIX – nachala XX vv. Vol. 2. 2002. P. 115–162. (In Russ).

Литература

- Березин, Левин, 2021 — *Березин А., Левин В. Сибирский миф в еврейской истории: евреи Сибири как религиозная группа* // Judaic-Slavic Journal. 2021. № 1 (5). С. 17–67.
- Венгерова, 2003 — *Венгерова П. Вспоминания бабушки: очерки культурной истории евреев России XIX века* / пер. с нем. Э. Венгеровой; коммент. М. Яглома, Г. Казовского; послесл. Г. Зелениной. Москва: Мосты культуры, 2003. 349 с.
- Волкова, 2001 — *Волкова Т. П. Особенности образования еврейской диаспоры в Казахстане* // Из истории евреев в Казахстане XIX – начала XX вв. Вып. 1. Алматы, 2001. С. 7–24.
- Герасимова, 2018 — *Герасимова В. А. Сибирь толерантная? К вопросу об отношении к евреям в Западной Сибири в дореволюционный период* // Вестник Пермского университета. История. 2019. № 3 (42). С. 54–63.
- Гончаров, 2013 — *Гончаров Ю. М. Еврейские общины Западной Сибири (XIX – начало XX в.)*. Барнаул: АзБука, 2013. 174 с.
- Гринберг, 2005 — *Гринберг И. Э. Евреи в Алма-Ате: краткий исторический очерк*. Алматы: Искандер, 2005. 376 с.
- Жилкин, Жилкина, 2003 — *Жилкин М. В., Жилкина Т. В. О профессиональной деятельности евреев дореволюционного Казахстана* // Евреи в Казахстане. История, религия, культура: материалы I Международной научно-исторической конференции (Алматы, 12–13 ноября 2002 г.). Алматы: Ассоциация еврейских национальных организаций Республики Казахстан «Мицва», 2003. С. 32–57.
- Жилкин, Жилкина, 2002 — *Жилкин М. В., Жилкина Т. В. Список евреев-медиков дореволюционного Казахстана* // Из истории евреев в Казахстане XIX – начала XX вв. Вып. 2. Алматы: Ассоциация еврейских национальных организаций Республики Казахстан «Мицва», 2002. С. 115–162.

- Кауфман, 1922 — *Кауфман А. А.* Теория и методы статистики: руководство для учащихся и для лиц, посвящающих себя статистическому труду. 4-е изд. Москва: Издание С. И. Сахарова, 1922. Т. 5. 601 с.
- Крутова, 2006 — *Крутова Н. В.* Евреи на земле Восточного Казахстана (начало XVIII – XXI вв.). Ч. 1. Усть-Каменогорск: Изд. Областного дома дружбы Малой Ассамблеи народов Восточного Казахстана, 2006. 235 с.
- Максимов, 1900 — *Максимов С. В.* Сибирь и каторга: в 3 ч. 3-е изд. Санкт-Петербург: Издание В. И. Губинского, 1900. 487 с.
- ОСИРРД-1, 1905 — *Общий свод по Империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г.* / под ред. Н. А. Тройницкого. Санкт-Петербург: Паровая типолитография Н. Л. Ныркина, 1905. Т. 1. 89 с.
- ПВПНРИ-81, 1904 — *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. Акмолинская область* / под ред. Н. А. Тройницкого. Т. 81. Санкт-Петербург: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. Т. 81. 154 с.
- ПВПНРИ-84, 1905 — *Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 года. Семипалатинская область* / под ред. Н. А. Тройницкого. Т. 84. Санкт-Петербург: Издание Центрального статистического комитета МВД, 1905. 148 с.
- ПВПНРИ-85, 1905 — *Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 года. Семиреченская область* / под ред. Н. А. Тройницкого. Т. 85. Санкт-Петербург: Издание Центрального статистического комитета МВД, 1905. Т. 85. 149 с.
- ПВПНРИ-87, 1904 — *Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 года. Тургайская область* / под ред. Н. А. Тройницкого. Т. 87. Санкт-Петербург: Издание Центрального статистического комитета МВД, 1904. Т. 87. 103 с.
- ПВПНРИ-88, 1904 — *Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 года. Уральская область* / под ред. Н. А. Тройницкого. Т. 88. Санкт-Петербург: Издание Центрального статистического комитета МВД, 1904. Т. 88. 125 с.
- Статистика, 1914 — *Статистика* // Сибирский врач. 1914. № 28. 13 июля. С. 11.
- Хроника Сибири, 1901 — *Хроника Сибири* // Сибирская жизнь. 1901. № 216. 6 октября. С. 2.
- Parush, 2004 — *Parush I.* Reading Jewish Women: Marginality and Modernization in Nineteenth-Century Eastern European Jewish Society. Waltham (MA): Brandeis University Press; Hanover (NH): University Press of New England, 2004. 340 p.
- Vladimirsky, 2026 — *Vladimirsky I.* The Cantonists' Descendants: Ashkenazi Jewish Communities of Central Asia. Jews from Elsewhere: Forgotten Diasporas and Singular Jewish Identities / ed. by E. Bruder. Oxford: Oxford University Press, 2026. P. 129–139.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 4, pp. 1155-1174, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_4_1155-1174

RUSSIAN COLONIZATION OF THE KAZAKH STEPPE: HISTORIOGRAPHY ON IMPERIAL EXPANSION AND COLONIAL TRANSFORMATION

Yating Wang¹, Ulzhan Zh. Tuleshova^{2*}

¹Al-Farabi Kazakh National University
(71 Al-Farabi Ave., Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan)
Doctoral Student
 <https://orcid.org/0009-0001-0751-136X> E-mail: wyating18@gmail.com

² Al-Farabi Kazakh National University
(71 Al-Farabi Ave., Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan),\
PhD, Researcher - Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0003-2826-553X> E-mail: tuleshova.ulzhan@kaznu.kz

*Corresponding author

© Valikhanov IHE, 2026

© Wang Y., Tuleshova U. Zh., 2026

Abstract. Introduction. During the XVIII–XIX centuries, Tsarist Russia increasingly expanded its control over the Kazakh Steppe. Three primary actions were taken within this process: forcing the Kazakh Zhuzes into submission, building military fortresses, and implementing what was referred to as “civil administration.” By the middle of the XIX century the Russian empire had completed the conquest and formally the Steppe became the part of it. Alongside this conquest, Tsarist Russia began to resettle people in the region, which was characterized by agrarian colonization, aggressive land seizure, and the strengthening of imperial control. The legacy of conquest and migration profoundly shaped the ethnic composition and linguistic-cultural identity of modern Kazakhstan. It also provides an important example for the study of colonialism and post-colonialism, showing how an imperial power used military, administrative, and demographic measures to establish and expand control over a nomadic society. Despite the substantial body of historical scholarship on this topic, Chinese studies and sources remain an important resource for understanding Russian imperial policies and actions in the Kazakh Steppe. *Goals and objectives.* This study aims to analyze the main stages of the Russian Empire’s expansion in the Kazakh Steppe and to examine the role of migration policy in consolidating its rule in the region through a review of the relevant historiography, with particular attention to Chinese scholarship. The article focuses on how Russia gradually established control over the Kazakh Zhuzes, constructed military fortresses, introduced administrative systems, and influenced the socio-economic life of the Kazakhs through the arrival of Russian settlers. The article draws on materials from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, the collection “Kazakh-Russian Relations in the XVIII–XIX Centuries,” I. F. Babkov’s memoirs “Memories of My Service in Western Siberia,” the works of Ch. Ch. Valikhanov, and M. A. Terentyev’s “History of the Conquest of Central Asia.” These materials are examined alongside the official chronicle of the Qianlong Emperor’s reign, Qing Gaozong Shilu. This important Qing source contains valuable information on the Kazakh Zhuzes and their relations with neighboring regions of Central Asia, providing an alternative perspective on imperial expansion in the Steppe. The study employs a combination of

historical methods. Authors use the historical-comparative method to analyze different stages of Russian expansion into the Kazakh Steppe and to identify the changing balance between military, administrative, and migration policies. Comparative source analysis allows Russian archival and published materials to be examined alongside Qing documentary evidence, revealing similarities and differences in the interpretation of imperial policies and regional developments. The problem-chronological method is applied to trace the successive stages of Russian penetration into the region, from the establishment of frontier lines and military outposts to the formation of administrative institutions and the implementation of peasant resettlement policies. In addition, historiographical analysis is employed to assess the contribution of Chinese scholarship to the study of Russian colonial expansion in the Kazakh Steppe. Source criticism is used throughout the study to evaluate the origin, context, reliability, and limitations of both Russian and Qing materials. *Results.* The analysis demonstrates that Russian conquest and settlement policies in the Kazakh Steppe constituted an integral component of the Russian Empire's broader strategy of expansion in Central Asia. The examined Russian and Qing sources indicate that the establishment of military lines, administrative reforms, and peasant resettlement policies transformed traditional patterns of land use and significantly altered the socio-economic foundations of Kazakh nomadic society. These measures contributed to the weakening of customary institutions regulating access to pasturelands, increased social differentiation within the steppe population, and facilitated the gradual transition from a predominantly pastoral economy toward more sedentary and agricultural forms of economic activity. *Conclusion.* The historiography of Russian colonization of the Kazakh Steppe reveals that imperial expansion was a gradual and multifaceted process involving military conquest, fortress construction, administrative integration, migration, and social transformation. While Russian, Kazakh, Western, and Chinese scholars emphasize different aspects of these developments, their studies collectively demonstrate the complex nature of colonial rule in the region. The inclusion of Chinese historiography and source materials broadens existing interpretations and contributes to a more comprehensive understanding of the long-term transformation of the Kazakh Steppe under Russian imperial rule.

Keywords: Tsarist Russia, Kazakh Steppe, conquest, migration policy, colonial expansion, Central Asia, historiography

For citation: Wang Y., Tuleshova U. Zh. Russian Colonization of the Kazakh Steppe: Russian, Kazakh, Western, and Chinese Historiographical Perspectives on Imperial Expansion and Colonial Transformation // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Vol. 13. No. 4. Pp. 1155–1174. (In Eng.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_1155-1174

РЕСЕЙДІҢ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫН ОТАРЛАУЫ: ИМПЕРИЯЛЫҚ ЭКСПАНСИЯ МЕН ОТАРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯНЫҢ ТАРИХНАМАСЫ

Ятин Ван¹, Тулешова Ұлжан Жангелдіқызы^{2*}

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(71 әл-Фараби даңғылы, 050040, Алматы, Қазақстан Республикасы)
Докторант

 <https://orcid.org/0009-0001-0751-136X> E-mail: wyating18@gmail.com

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(71 әл-Фараби даңғылы, 050040, Алматы, Қазақстан Республикасы)
PhD, зерттеуші-доцент

 <https://orcid.org/0000-0003-2826-553X> E-mail: tuleshova.ulzhan@kaznu.kz

*Корреспондент-автор

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Ван Я., Төлешова Ұ.Ж., 2026

Аңдатпа. *Kipicne.* XVIII–XIX ғасырларда патшалық Ресей Қазақ даласына бақылауын біртіндеп күшейтті. Бұл үдеріс аясында үш негізгі шара жүзеге асырылды: қазақ жүздерін бағындыру, әскери бекіністер салу және «азаматтық басқару» деп аталған жүйені енгізу. XIX ғасырдың ортасына қарай Ресей империясы аймақты толық жаулап алып, Дала ресми түрде оның құрамына енді. Жаулап алумен қатар патшалық үкімет өңірге қоныс аудару саясатын жүргізе бастады, бұл аграрлық отарлаумен, жерлерді белсенді түрде тартып алумен және империялық бақылауды күшейтумен қатар жүрді. Жаулап алу мен қоныс аудару саясатының мұрасы қазіргі Қазақстанның этникалық құрамы мен тілдік-мәдени болмысына терең әсер етті. Сонымен қатар бұл үдеріс отаршылдық пен постотаршылдық мәселелерін зерттеу үшін маңызды мысал болып табылады, өйткені ол империялық биліктің көшпелі қоғамды бақылауға алу және өз ықпалын кеңейту мақсатында әскери, әкімшілік және демографиялық тетіктерді қалай пайдаланғанын көрсетеді. Осы тақырып бойынша ауқымды тарихи зерттеулердің болуына қарамастан, қытайлық зерттеулер мен дереккөздер Ресей империясының Қазақ даласындағы саясаты мен іс-әрекеттерін түсіну үшін маңызды ресурс болып қала береді. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Бұл зерттеудің мақсаты – Қазақ даласындағы Ресей империясы экспансиясының негізгі кезеңдерін талдау және өңірдегі империялық үстемдікті нығайтудағы қоныс аудару саясатының рөлін қолданыстағы тарихнаманы, әсіресе қытайлық зерттеулерді қарастыру негізінде зерттеу. Мақалада Ресейдің қазақ жүздері үстінен бақылауды қалай біртіндеп орнатқаны, әскери бекіністер салғаны, әкімшілік жүйелер енгізгені және орыс қоныс аударушыларының келуі арқылы қазақтардың әлеуметтік-экономикалық өміріне ықпал еткені қарастырылады. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеудің дереккөздік негізін Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің материалдары, «XVIII–XIX ғасырлардағы қазақ-орыс қатынастары» құжаттар жинағы, И. Ф. Бабковтың «Батыс Сібірдегі қызметім туралы естеліктері», Ш. Ш. Уәлихановтың еңбектері және М. А. Терентьевтің «Орта Азияны жаулап алу тарихы» атты еңбегі құрайды. Бұл материалдар Цяньлун императоры билігінің ресми шежіресі – «Цинь Гаоцзун шилу» (Qing Gaozong Shilu) деректерімен салыстыра қарастырылды. Аталған маңызды Цин дәуірінің дереккөзі қазақ жүздері және олардың Орталық Азияның көршілес өңірлерімен байланыстары туралы құнды мәліметтер беріп, Даладағы империялық экспансияға балама көзқарас ұсынады. Зерттеуде тарихи әдістер кешенді түрде қолданылды. Авторлар тарихи-салыстырмалы әдісті пайдалана отырып, Ресейдің Қазақ даласына экспансиясының әртүрлі кезеңдерін талдайды және әскери, әкімшілік әрі қоныс аудару шаралары арасындағы арақатынастың өзгеруін анықтайды. Дереккөздерді салыстырмалы талдау ресейлік архивтік және жарияланған материалдарды Цин дәуірінің құжаттық деректерімен салыстыруға мүмкіндік береді, бұл империялық саясат пен өңірлік үдерістерді түсіндірудегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды айқындауға жағдай жасайды. Проблемалық-хронологиялық әдіс Ресейдің өңірге біртіндеп ену кезеңдерін – шекаралық желілер мен әскери бекіністердің құрылуынан бастап әкімшілік институттардың қалыптасуы мен шаруаларды қоныстандыру саясатының жүзеге асуына дейінгі үдерістерді қарастыру үшін қолданылды. Сонымен қатар, қытай тарихнамасының Қазақ даласындағы Ресейдің отарлық экспансиясын зерттеуге қосқан үлесін бағалау мақсатында тарихнамалық талдау жүргізілді. Зерттеу барысында ресейлік және Цин дәуірінің материалдарының шығу тегі, контексті, сенімділігі мен шектеулерін анықтау үшін дереккөздік сын әдісі пайдаланылды. *Нәтижелер.* Жүргізілген талдау Қазақ даласындағы жаулап алу және қоныстандыру саясаты Ресей империясының Орталық Азиядағы кеңею стратегиясының ажырамас бөлігі болғанын көрсетеді. Зерттелген ресейлік және циндік деректер әскери шептердің құрылуы, әкімшілік реформалардың жүргізілуі және шаруаларды қоныстандыру саясаты дәстүрлі жер пайдалану жүйесін өзгертіп, қазақ көшпелі қоғамының әлеуметтік-экономикалық негіздерін елеулі түрде қайта қалыптастырғанын дәлелдейді. Бұл шаралар жайылымдарға қолжетімділікті реттейтін дәстүрлі институттардың әлсіреуіне, дала халқы арасындағы әлеуметтік жіктелудің күшеюіне және негізінен мал шаруашылығына сүйенген экономиканың біртіндеп отырықшы әрі егіншілік сипаттағы шаруашылық түрлеріне көшуіне ықпал етті. *Қорытынды.* Қазақ даласының Ресей тарапынан

отарлануының тарихнамасы империялық экспансияның әскери, әкімшілік, демографиялық және мәдени факторлардың ықпалымен жүзеге асқан күрделі әрі біртіндеп өрбіген үдеріс болғанын көрсетеді. Ресейлік, қазақстандық, батыстық және қытайлық зерттеулерді салыстыру олардың түсіндірулерінде айырмашылықтардың бар екенін, сонымен қатар отарлық биліктің өңірге тигізген түбегейлі ықпалын ортақ мойындайтынын аңғартады. Қытайлық зерттеулер мен дереккөздерді ғылыми айналымға енгізу тарихнамалық талқылауды байытып, Қазақ даласының отарлық трансформациясын кеңірек әрі жан-жақты түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: патшалық Ресей, қазақ даласы, жаулап алу, көші-қон саясаты, отарлық экспансия, Орталық Азия, тарихнама.

Дәйексөз үшін: Ван Я., Төлешова Ұ. Ж. Ресейдің Қазақ даласын отарлауы: империялық экспансия мен отарлық трансформацияның ресейлік, қазақстандық, батыстық және қытайлық тарихнамалық қырлары // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Т. 13. № 4. 1155–1174 бб. (Ағыл.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_1155-1174

РОССИЙСКАЯ КОЛОНИЗАЦИЯ КАЗАХСКОЙ СТЕПИ: ИСТОРИОГРАФИЯ ИЗУЧЕНИЯ ИМПЕРСКОЙ ЭКСПАНСИИ И КОЛОНИАЛЬНОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ

Ятин Ван¹, Тулешова Улжан Жангелдыновна^{2*}

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(71, пр. аль-Фараби, Алматы, 050040, Республика Казахстан)
докторант

 <https://orcid.org/0009-0001-0751-136X> E-mail: wyating18@gmail.com

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(71, пр. аль-Фараби, Алматы, 050040, Республика Казахстан)
PhD, доцент-исследователь

 <https://orcid.org/0000-0003-2826-553X> E-mail: tuleshova.ulzhan@kaznu.kz

*Корреспондент-автор

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Ван Я., Тулешова У. Ж., 2026

Аннотация. Введение. В XVIII–XIX веках царская Россия последовательно расширяла свой контроль над Казахской степью. В рамках этого процесса были предприняты три основных шага: подчинение казахских жузов, строительство военных укреплений и внедрение так называемого «гражданского управления». К середине XIX века Российская империя завершила завоевание региона, и степь формально вошла в состав империи. Одновременно с этим царское правительство приступило к переселению населения в регион, что сопровождалось аграрной колонизацией, активным изъятием земель и укреплением имперского контроля. Наследие завоевания и переселенческой политики оказало глубокое влияние на этнический состав и языково-культурную идентичность современного Казахстана. Данный процесс представляет собой важный пример для изучения колониализма и постколониализма, демонстрируя, каким образом имперская власть использовала военные, административные и демографические механизмы для установления и расширения контроля над кочевым обществом. Несмотря на значительный массив исследований по данной проблематике, китайские исследования и источники остаются важным ресурсом для понимания политики и практик Российской империи в Казахской степи. *Цель и задачи исследования.* Целью данного исследования является анализ основных этапов экспансии Российской империи в Казахской степи и рассмотрение роли переселенческой политики в укреплении имперского господства в регионе на основе обзора существующей историографии с особым вниманием к китайским исследованиям. В статье рассматривается, каким образом

Россия постепенно устанавливала контроль над казахскими жузами, строила военные укрепления, внедряла административные институты и оказывала влияние на социально-экономическую жизнь казахов посредством переселения русского населения. В основе исследования лежат материалы Центрального государственного архива Республики Казахстан, сборник документов «Казахско-русские отношения в XVIII–XIX веках», мемуары И. Ф. Бабкова «Воспоминания о моей службе в Западной Сибири», труды Ч. Ч. Валиханова и работа М. А. Терентьева «История завоевания Средней Азии». Данные материалы рассматриваются в сопоставлении с официальной хроникой правления императора Цяньлуна «Цин Гаоцзун шилу» (Qing Gaozong Shilu). Этот важный источник эпохи Цин содержит ценные сведения о казахских жузах и их связях с соседними регионами Центральной Азии, предоставляя альтернативный взгляд на имперскую экспансию в степи. В исследовании применяется комплекс исторических методов. Авторы используют историко-сравнительный метод для анализа различных этапов российской экспансии в Казахскую степь и выявления изменяющегося соотношения военных, административных и переселенческих мер. Сравнительный анализ источников позволяет сопоставить российские архивные и опубликованные материалы с документальными свидетельствами эпохи Цин, выявляя сходства и различия в интерпретации имперской политики и региональных процессов. Проблемно-хронологический метод применяется для прослеживания последовательных этапов российского проникновения в регион — от создания пограничных линий и военных укреплений до формирования административных институтов и реализации политики крестьянского переселения. Кроме того, историографический анализ используется для оценки вклада китайской историографии в изучение российской колониальной экспансии в Казахской степи. На протяжении всего исследования применяется критический анализ источников для оценки происхождения, контекста, достоверности и ограничений как российских, так и цинских материалов. *Результаты.* Проведённый анализ показывает, что политика завоевания и переселения в Казахской степи являлась неотъемлемой частью более широкой стратегии экспансии Российской империи в Центральной Азии. Исследованные российские и цинские источники свидетельствуют о том, что создание военных линий, проведение административных реформ и реализация политики крестьянского переселения трансформировали традиционные формы землепользования и существенно изменили социально-экономические основы казахского кочевого общества. Эти меры способствовали ослаблению традиционных институтов, регулирующих доступ к пастбищам, усилили социальную дифференциацию степного населения и содействовали постепенному переходу от преимущественно скотоводческой экономики к более оседлым и земледельческим формам хозяйственной деятельности. *Заключение.* Историография российской колонизации Казахской степи показывает, что имперская экспансия представляла собой постепенный и сложный процесс, обусловленный военными, административными, демографическими и культурными факторами. Сопоставление российских, казахских, западных и китайских исследований выявляет как различия в интерпретациях, так и общее признание преобразующего воздействия колониального господства на регион. Включение китайских исследований и источников обогащает историографическую дискуссию и позволяет шире взглянуть на процесс колониальной трансформации Казахской степи.

Ключевые слова: царская Россия, Казахская степь, завоевание, переселенческая политика, колониальная экспансия, Центральная Азия, историография

Для цитирования: Ван Я., Тулешова У. Ж. Российская колонизация Казахской степи: российские, казахские, западные и китайские историографические перспективы изучения имперской экспансии и колониальной трансформации // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Т. 13. № 4. С. 1155–1174. (На англ.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_1155-1174

Introduction. Before the 17th century, Russia was still largely a landlocked country. In order to gain access to the Baltic Sea, Russia fought a war against Sweden for more than twenty years in the first half of the 18th century; in order to seize the Black Sea, Russia launched more than ten wars

of aggression against the Ottoman Empire. Nevertheless, the main strategic goal of Russian foreign policy was not the Atlantic, but the Indian Ocean. In a letter he wrote just prior to his own death in 1725, Peter the Great expressed his global strategy of competing for dominance in the world when he said, "Get as close as you can to Constantinople and India; whoever controls those regions will control the world. When Persia has declined, proceed through the Persian Gulf; if that is feasible, restore ancient commerce with the Levant (today's Middle East and southern Balkan area) and move onward to India, which is the warehouse of the earth. Once this is achieved, we will no longer need English gold [Li, 1988: 34–58]. Central Asia was the necessary route for Russia to achieve this strategic goal, and the Kazakh Steppe positioned directly between Russia and the khanates of southern Central Asia. Peter the Great attempted to bypass the Kazakh Steppe by advancing southward along two routes on its flanks – the western route along the Caspian Sea and the eastern route along the Irtysh River – but neither succeeded. After failing to advance into Central Asia along these two routes, he chose a third route: moving southward directly through the Kazakh Steppe. He came to recognize that the Kazakh Steppe was the throat and gateway to all Asian countries and territories. Building on Li Jijun's interpretation of Peter I's strategic thinking, it becomes clear that Russia's interest in Central Asia was connected to the broader southern orientation of Russian foreign policy. The evidence presented by Li highlights the importance of Constantinople, Persia, and India in the strategic vision of the Russian state. Within this framework, Central Asia was regarded as an important direction for Russia's advance into Asia, while the Kazakh Steppe occupied a key transit position between the Russian frontier line and the khanates of southern Central Asia (Li, 1988: 34–58). Consequently, Russian authorities viewed the Kazakh Steppe not merely as a remote nomadic frontier, but as a strategic space through which imperial influence could be gradually extended and consolidated. At that time, however, due to wars in the west, Russia was unable to launch a large-scale military invasion of the Kazakh Steppe, and therefore adopted a strategy of gradual encroachment. The gradual expansion of Russian power and the construction of frontier fortifications were among the principal instruments of imperial colonization in the Kazakh Steppe. The step-by-step incorporation of the region into the Russian Empire created a path-dependent process in which each stage of military, administrative, and settlement policies laid the foundation for subsequent colonial transformations. This article examines Russian, Kazakh, and Chinese scholarship on the colonization of the Kazakh Steppe, paying particular attention to the gradual character of Russian imperial expansion and the contribution of Chinese historiography to the study of these processes.

Materials and methods. This study examines the expansion of the Russian Empire into the Kazakh Steppe in the XVIII–XIX centuries, with particular attention to the connection between conquest, administrative control, and migration policy. The source base of the article includes materials from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, published documents on Kazakh-Russian relations, I. F. Babkov's memoirs "Memories of My Service in Western Siberia", the works of Kazakh intellectuals such as Ch. Ch. Valikhanov, Abay Kunanbayev, and M. A. Terentyev's "History of the Conquest of Central Asia". In addition, "Qing Gaozong shilu", the official chronicle of the Qianlong emperor's reign, is used as a supplementary source for understanding the position of the Kazakh Zhuzes in the wider Central Asian context.

A revealing episode recorded in juan 1094 of the *Qing Gaozong Shilu*, corresponding to the eleventh month of the forty-fourth year of the Qianlong reign, illustrates the position of the Kazakhs within the broader political landscape of Inner Asia. According to the record, a group of Kazakhs who had arrived in the Ili region to trade livestock carried a letter concerning the Kazakh ruler Ablai (Abulebis) and his intention to send his son to Russia [*Qing Gaozong Shilu*, juan 1094, Qianlong 44th year, 11th month]. In the imperial decree, this event was interpreted as evidence of the Kazakhs' intermediate position between the Qing Empire and Russia. As a result, the source allows the Kazakh Steppe to be viewed not only in the context of Russian expansion but also as a space where Qing, Russian, and Kazakh political interests intersected and interacted.

The article combines source analysis with a historical-comparative and problem-chronological approach. These methods are used to compare the main stages of Russian advance into the Steppe, to

trace the transition from frontier control and fortress construction to administrative incorporation and settlement policy. At the same time, the study also reassesses Russian, Kazakhstani, Chinese, and Western historiography in order to show how the same process has been explained from different scholarly perspectives. This issue is significant because Russian expansion into the Kazakh Steppe has been interpreted differently based on national historiographical traditions. Historians of the Russian Empire and later the Soviet Union have focused primarily on the construction of states, administrative systems or military strategies used to expand into regions such as the Kazakh Steppe. Kazakh historiography paid attention to the loss of political autonomy by their ancestors and the social transformations that took place among them. Western and Chinese scholarship have tended to view the Kazakh Steppes in terms of larger Eurasia and geopolitics. Therefore, it is necessary to synthesize all of the existing interpretations (Russian Empire-Soviet Union, Kazakh, Western, and Chinese) in order to develop a complete and adequate understanding of this subject. Particular attention is given to Chinese historiography and source materials, which remain underutilized in studies of Russian expansion into the Kazakh Steppe and Central Asia. By incorporating these perspectives, this article seeks to address an important gap in the existing literature and represents an initial step toward a more integrated and multi-perspective interpretation of the region's colonial history.

The focus of this research is also not limited to immigration as an exclusively social concern within Russian society. The issues of land use limitations and population pressures are certainly relevant; however, these factors alone cannot fully account for why immigration was such a central policy decision in terms of settling the Kazakh Steppe under the Tsarist regime. In addition to serving the needs of immigrants themselves, immigration also had value for the empire. It contributed to the solidification of border areas into the empire; it promoted the expansion of agricultural colonies; and it changed the relationship between the nomadic lifestyle and the sedentary lifestyle of the Kazakhs.

The article is guided by the approaches of imperial history, frontier studies, and colonial studies. However, the main attention paid to "path dependence" in colonial actions of imperial Russia in incorporating the Kazakh steppe through military, administrative and social methods. These perspectives make it possible to examine Russian expansion into the Kazakh Steppe not only as a series of military campaigns, but also as a long process of administrative incorporation, land redistribution, resettlement, and cultural influence. The materials are analyzed through source criticism: archival documents, published collections, memoirs, and historiographical works are compared with attention to their origin, purpose, and historical context.

Discussion. The expansion of the Russian Empire into the Kazakh Steppe has long drawn the attention of historians. Early studies focused largely on Russia's military advance, diplomatic pressure on the Kazakh Zhuzes, the construction of fortress lines, and the gradual erosion of Kazakh political autonomy. M.A. Terentyev's "History of the Conquest of Central Asia" is one of the important works in this tradition, offering detailed accounts of campaigns, fortifications, and the southward shift of Russian power (Terentyev, 1906: 34–38). Therefore, this source is especially useful for tracing the gradual establishment of Tsarist rule across Central Asia and the Kazakh Steppe.

Later research has placed this development into a larger imperial context. Western scholars such as Pierce, Brower, Morrison, and Hosking have suggested that an assessment of the extent of conquest cannot be limited strictly to military aspects alone. According to their arguments, conquest should be viewed as well in the context of the establishment of administrative systems and the eventual inclusion of conquered areas into the empire (Pierce, 1960: 42–45; Brower, 2003: 61–64; Morrison, 2008: 27–31; Hosking, 1997: 218–222). The contribution of these studies lies in moving the discussion beyond a simple narrative of expansion, showing that imperial rule required not only armies and forts, but also laws, officials, administrative categories, and concrete political practices. Such studies offer important theoretical perspectives on the nature of imperial colonization and the reactions of steppe societies to Russian expansion. They incorporate a variety of analytical frameworks, including path dependence, comparative imperial history, and examinations of the similarities and differences between the Russian Empire and other colonial empires.

The other area of study has examined the frontier of the Steppe and how the Russian Empire ruled nomadic communities. Through his analysis of the Russian Steppe frontier, M. Khodarkovsky demonstrates how relationships with nomadic peoples changed as time progressed; from initial diplomatic relations, alliances, tributes, negotiations at an earlier point to reliance and colonial dependency at a later stage (Khodarkovsky, 2002: 176–181). This approach helps explain why Russian control over the Kazakh Steppe was established gradually rather than through immediate conquest. It highlights the path-dependent nature of imperial expansion, as each stage of military, administrative, and settlement policies created the conditions for further advances. Over time, the relatively flexible relations that characterized the frontier were replaced by more formalized and centralized structures of imperial rule.

The research of Virginia Martin provides a third avenue to explore. She examines how Russian rule impacted the development of customary law as practiced by the Kazakh people of the Middle Horde, as well as how Russian rule negatively affected established Kazakh customs and the institutions that supported them (Martin, 2001: 83–88). Similarly, Ian Campbell concentrates his analysis on the intermediary agents of the Kazakh, local knowledge and the day-to-day operations of imperialism in the Steppe (Campbell, 2017: 112–118). Overall, together Martin's and Campbell's analyses demonstrate that Imperial authority was based not only upon visible force or coercion, but also based on legal influence, institutionalized local knowledge, collaboration with select elite within the local population, and over time an evolution of all aspects of every-day politics. These works illustrate how the incorporation of the Kazakh Steppe into the Russian Empire proceeded gradually across different regions. They reveal how imperial institutions and policies were introduced step by step, reshaping the political, legal, and social structures of Kazakh nomadic society and extending imperial influence into various aspects of the traditional steppe system.

George Demko's research on Russian colonization of the Kazakh Steppe is a significant study for how peasants were able to settle and had their land redistribution during the later years of the Russian Empire (Demko, 1969: 55–60). Demko makes it apparent that, settlement was directly connected with the conversion of land use in the Steppe. William Sunderland considers Russian colonization as part of a larger, imperial process. The Empire sought to develop unsettled frontiers into productive, agricultural spaces, which would make these areas more manageable for the State (Sunderland, 2004: 142–147). Moon's research on agriculture and environmental change takes this discussion further. His work shows that the spread of farming altered the ecological conditions of the grasslands – conditions on which nomadic society had traditionally relied (Moon, 2013: 201–207). This point is especially vital, because migration was not simply a demographic or administrative process, it also changed the relationship between people, land, and environment. Brusina and Malikov pay more attention to Slavic settlers, Cossack groups, and the formation of borderland communities in Central Asia and northern Kazakhstan (Brusina, 2001: 74–79; Malikov, 2011: 96–101). Their studies help explain how the imperial presence became rooted in local society through settlement, military service, and everyday frontier life.

Though Soviet scholarship was shaped by specific ideological and theoretical assumptions, many of these works continue to provide valuable insights into the history of the Kazakh Steppe and Russian imperial expansion. For instance, the collection "Materials on the History of the Political System of Kazakhstan", compiled by the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, contains important primary source documents on changes in administrative practice and the destruction of traditional forms of governance (Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1960: 45–49). These types of resources are very important in demonstrating how the implementation of imperial reform affected the way Kazakh society organized itself internally, as well as who had authority - the khans, sultans and customary law.

Particularly important for understanding this issue are the writings of Chokan Valikhanov and Abai Kunanbayev, which provide valuable insight into Kazakh intellectual and cultural responses to Russian imperial expansion. As a result of receiving a Russian education, moving among Russian academics, and generally being educated within an imperial context, Chokan Valikhanov's experience illustrates both the opportunities and complexities which existed for Kazakh intellectuals as a new

social class. While Abai Kunanbayev studied Russian literature and education he also thought deeply about the future of Kazakh society (Valikhanov, 1985: 132–136; Kunanbayev, 1970: 58–62). Their writings demonstrate that Russian domination did not occur uniformly, instead of it, there were both inequalities-dominations in response to the presence of Russia. But there were also open channels for cultural-education opportunities to be used by a small number of Kazakh elite.

Taken together, these Kazakhstani materials show that Russian expansion affected Kazakh society not only politically, but also socially and culturally. Kazakhstani historiography usually pays particular attention to the weakening of traditional political structures, changes in land relations, and the pressure created by imperial administrative and migration policies. At the same time, the works of Valikhanov and Kunanbayev help to show how a small part of the Kazakh educated elite responded to these changes in cultural and intellectual life (Valikhanov, 1985: 132–136; Kunanbayev, 1970: 58–62).

A significant yet underutilized body of evidence for the study of Russian colonial expansion in the Kazakh Steppe can be found in Chinese sources and Chinese scholarship. In Kazakh historiography, these materials have generally been examined within the framework of Kazakh–Chinese relations in the 17th to 19th centuries. Nevertheless, Chinese chronicles and historical studies also contain substantial information on Russian imperial activities, the expansion of Russian influence, and the transformation of political relations among the Kazakhs and other Central Asian peoples. Their wider use has the potential to broaden the source base and provide a more balanced understanding of Russian colonialism in the region. Chinese researchers for the most part study Russian actions in Central Asia based on geopolitical and historical perspectives for the entire area of Central Asia as well as through the lens of imperial strategies. Yu Chunling has documented the transformation of Russian policy towards Central Asia throughout the 19th century (Yu, 2004: 45–47) and Meng Nan has focused on how the Russian administration used to function in this geographic area (i.e., their policies and governance) (Meng, 2010: 118–123). Ding Duben, has looked at Russian expansion in terms of the greater history of modern Central Asia (Ding, 2003: 214–219) and Li Shuyun, analyzed the geopolitical rationality that drove Tsarist Russia's move toward Central Asia (Li, 2004: 36–39). These analyses are similar to one another because each analysis views the Kazakh Steppe as interrelated to other geographical areas and to the rivalry between different empires in Central Asia. In Chinese historiography, this issue is often examined not only in terms of Russia's advance into the Kazakh Steppe itself, but also in relation to broader questions of routes, borders, and trade in Central Asia. In his discussion of the southern orientation of Russian policy, Li Jijun explains why the Kazakh Steppe was viewed as a convenient corridor to the Central Asian khanates and, beyond them, to the East (Li, 1988: 34–58). Ding Duben and Li Shuyun place this question within a wider Central Asian context, arguing that the gradual strengthening of Russia's position in the Steppe affected established connections between Xinjiang and Central Asia and influenced the strategic position of the Qing Empire along its northwestern frontier (Ding, 2003: 214–219; Li, 2004: 36–39).

Much of the existing literature provides insight into the role of the Russian Empire within its territorial expansion throughout the Kazakh Steppe. The processes of military conquest, fortress building, administrative reform, changes to the law and immigration have each been studied by researchers working from their own perspective. In addition to these areas there are several that need additional study. A significant portion of the literature has treated military conquest and immigration as distinct and separate elements of the overall process. Therefore, the relationships among military control, administrative reform, land policy and population relocation are at times unclear.

The separation of conquest from colonization has resulted in a limited view of Russian expansion. When the study of conquest is confined to the military and political process of incorporating lands into Russia, then the subsequent changes in land use and social structure of that area could be seen as secondary. Similarly when the causes of migration are viewed only through the lens of internal land shortages or population pressures within Russia, then the role of migration as part of the colonizing process in the Kazakh Steppes would be under estimated. These two processes are interwoven. The creation of military and administrative control over this territory provided the

environment necessary for the settlers, while migration itself helped solidify imperial authority and provide permanence to the presence of Russians throughout this region.

For this reason, the present article discusses conquest and migration within a single framework. Migration is not treated merely as a later consequence of expansion. It is also one of the main means by which the Russian Empire strengthened and maintained its authority over the Kazakh Steppe. Seen in this way, Russian expansion can be understood as a long-term colonial process—one that combined military force, administrative reform, land redistribution, settlement, and cultural influence. At the same time, the article incorporates Chinese historiography and source materials, which provide an important external perspective on these developments and remain underutilized in studies of Russian colonial expansion in the Kazakh Steppe and Central Asia.

Results. In the XVIII century, the Kazakh Steppe became increasingly important in Russia's southward policy. Russia's earlier attempts to approach Central Asia through the Caspian direction and along the Irtysh River did not bring the expected results. After these failures, Russian authorities began to see the Kazakh Steppe as a more direct route toward the khanates of southern Central Asia and further into Asia. Since Russia was still unable to launch a large-scale military campaign in the Steppe at that time, it preferred a gradual policy based on diplomacy, frontier influence, fortress construction, and separate agreements with Kazakh rulers.

Russian influence in the Kazakh Steppe expanded through several connected measures. These included drawing the Kazakh ruling elite into relations of dependence, building military posts on steppe territory, and later introducing new forms of administrative governance (Martin, 2001: 34–39). This policy was closely connected with the internal situation of the Kazakh Khanate. The Kazakh Zhuzes were divided, and at the same time they faced serious pressure from the Dzungar Khanate. Under these conditions, some Kazakh rulers began to look to Russia for military and political support. For the Russian Empire, this created an opportunity to strengthen its position in the region (Moiseev, 1991: 112–118).

As early as 1717, Abulkhair Khan asked Tsar Peter I of Russia for help against the Dzungars. In 1718, Tauke Khan also sent envoys to Peter I, seeking "eternal peace and friendship" with Russia. In response, the Russian government instructed the Siberian governor and the Kalmyk leaders to maintain good relations with the Kazakhs and, if possible, to support them in the event of Dzungar attacks (Suleimenov, Moiseev, 1988: 78–82). These contacts did not yet mean direct Russian rule, but they opened the way for closer political dependence between some Kazakh rulers and the Russian Empire.

The Junior Zhuz was the first Kazakh political group to enter into closer relations with Russia. Its location near the Ural Mountains and the Ural River made contact with Russian authorities more frequent than in other parts of the Steppe. In 1726, a Russian delegate visited Abulkhair Khan on the Karakum Steppe. After this visit, Abulkhair sent a delegation led by Koybagar Kobekov to St. Petersburg and asked for military assistance against the Dzungars. At the same time, tensions between the rulers of the Junior and Middle Zhuzes increased. These internal divisions encouraged Abulkhair to seek Russian support. By the autumn of 1730, he had formally offered allegiance to Russia and opened negotiations with imperial authorities (Suleimenov, Moiseev, 1988: 95–101).

On September 8, 1730, Abulkhair sent a new delegation to St. Petersburg. It was headed by Seitkul Koydagulov and Kutlumbet Koshtayev, who asked Empress Anna Ivanovna to accept the Junior Zhuz under the authority of the Russian Empire. On February 19, 1731, the empress accepted this petition and issued an imperial charter to Abulkhair Khan and "to all the Kazakhs." Later, on October 10 of the same year, the Russian envoy Tevkelev met with Kazakh leaders, and Abulkhair confirmed his submission to Russia (Campbell, 2017: 47–50).

The position of the Middle Zhuz was more complicated. Abulkhair and Tevkelev tried to persuade Sameke Khan to pledge allegiance to Russia. Sameke Khan initially agreed, but this agreement was unstable. Opposition to Russia soon appeared among leaders of the Middle Zhuz. Barak Khan and other regional rulers rejected Russian demands, fearing the loss of freedom and political independence. At the same time, renewed Dzungar attacks again forced some Kazakh rulers

to seek Russian support. Sameke Khan later sent envoys to Ufa to express his loyalty to Russia (Terentyev, 1906: 107–110). These events show that Kazakh-Russian relations in the first decades of the XVIII century were not simply one-sided. Kazakh khans were not passive subjects of Russian policy; they also tried to use Russian support according to their own political needs.

The Senior Zhuz had a different position. It did not share a direct border with the Russian Empire, but the construction of Orenburg increased Russian influence over the Steppe as a whole. In letters to the Russian government, Zholbarys Khan expressed his willingness to establish relations with Russia. However, his main interest was connected with trade through Orenburg rather than full political submission. On September 19, 1738, Empress Anna Ivanovna signed a decree allowing the inclusion of the Senior Zhuz into the Russian Empire. In practice, however, Zholbarys Khan did not intend to place the Senior Zhuz under real Russian sovereignty, so this act remained largely formal (Khafizova, 2019: 63–67).

By the mid-XVIII century, the Junior and Middle Zhuzes had formally pledged allegiance to Russia, but this allegiance was still mostly symbolic, because the Kazakhs continued to live as nomads and remained under the authority of their own khans. Qing materials allow us to clarify this conclusion. Juan 1094 of the Qing Gaozong Shilu records a letter concerning the Kazakh ruler Abulebis and his intention to send his son to Russia (Qing Gaozong Shilu, Juan 1094, Qianlong 44th year, 11th month). The imperial decree noted that the Kazakhs had already acknowledged Qing authority, while at the same time maintaining political ties with Russia as a powerful neighboring state. This episode illustrates the position of the Kazakh rulers between two competing imperial centers. It also suggests that formal allegiance to Russia did not necessarily imply complete incorporation into the Russian imperial system. The Russian government had not yet established a stable administrative system in the Steppe and did not collect taxes from the Kazakhs on a regular basis (Martin, 2001: 41–44). At this stage, Russian influence relied mainly on diplomatic pressure, separate agreements, frontier contacts, and the gradual construction of dependence, rather than on direct colonial administration.

The second measure in Russia's advance into the Kazakh Steppe was the construction of military fortifications. While accepting the formal submission of some Kazakh rulers, Russia also sought to strengthen its control over the Steppe and continue its southward expansion. For this purpose, it began to build military fortresses on Kazakh pastoral lands. In 1724, Ivan Kirilov, an official of the Governing Senate, proposed several measures for the management of the Kazakh Steppe. These included opening a trade route from Russia to Central Asia, developing navigation on the Aral Sea, and establishing commercial and political ties with the Central Asian khanates. Kirilov also suggested building a fortress on the Or River, which later became the basis for the Orenburg fortress. In his view, such fortresses would help Russia control the Kazakhs and serve as bases for future movement toward southern Central Asia (Khodarkovsky, 2002: 172–176; Sunderland, 2004: 68–72). Ding Duben and Li Shuyun likewise connect this issue to the southern orientation of Russian policy. In their interpretation, Russian fortifications in the Steppe served not only as defensive structures along the frontier but also as strategic bases supporting further expansion into Central Asia (Ding, 2003: 214–219; Li, 2004: 36–39). From this perspective, Orenburg and the successive lines of fortifications established along the Ural, Ishim, and Irtysh rivers illustrate how a military presence gradually evolved into a more permanent form of Russian influence and control in the Kazakh Steppe.

From that time onward, Russia gradually built fortifications on Kazakh pastoral lands along the Ural, Ishim, and Irtysh rivers. Beginning with Tobolsk, which had developed from the former capital of the Siberian Khanate, Russia expanded its line of fortresses over a long period. On the Irtysh line, Yamyshyev was built in 1715 and rebuilt in 1716 after its destruction by the Dzungars; Omsk was founded in 1716, Zhelezinsk in 1717, Semipalatinsk in 1718, and Ust-Kamenogorsk in 1720. These fortresses became the first military strongholds of Russian advance into the territory of present-day Kazakhstan and later formed the basis of the Irtysh military line (Pierce, 1960: 35–41; Sunderland, 2004: 73–79).

The construction of these fortresses marked the beginning of a more active Russian colonial presence in the Kazakh Steppe. Ust-Kamenogorsk, for example, was established near Lake Zaysan,

close to the Qing border; in Qing sources this area was known as Duigertula. Through the fortress lines, Tsarist Russia gradually expanded its control over the Steppe. At the same time, the protection and maintenance of these lines required a growing Russian population in the region. Citing "land shortage" and "rural overpopulation" in Russia, as well as the claim that Kazakh nomads had not made "rational use" of the Steppe, the imperial authorities began to encourage Russian settlement. In this way, fortress construction became closely connected with the later migration of Russians into the Kazakh Steppe (Demko, 1969: 35–42; Moon, 2013: 188–193; Sunderland, 2004: 96–101).

The construction of fortifications on Kazakh pastoral lands caused strong resistance among the Kazakhs. In 1743, Kazakh groups raided Russian border settlements. In 1744, they attacked the Russian frontier, seized a caravan travelling from Astrakhan to Khiva, and detained Lieutenant Gladishev, who was travelling from Orenburg to the Karakalpaks. In response, Russian authorities tried to use neighbouring peoples, including the Torguts, Kalmyks, and Bashkirs, against the Kazakhs. In 1734, the Russian Foreign Affairs Committee instructed Kirilov that, in times of unrest, one people should be used against another in order to preserve Russian strength. This policy weakened Kazakh resistance and pushed Kazakh groups farther away from the defensive lines (Suleimenov, Moiseev, 1988: 118–121; Khodarkovsky, 2002: 181–184; Martin, 2001: 49–52).

At first, many Russian fortresses were separate strongholds built along rivers and were not yet connected with one another. They could not fully prevent Kazakh movements to the north or stop attacks on Russian caravans. In the early XVIII century, however, the forts along the Irtysh were gradually joined into the Siberian fortress line, stretching from Omsk to Ust-Kamenogorsk. During the 1730s–1750s, another line developed along the Ural River, including Guryev, Uralsk, Orenburg, and Orsk. Later, these lines were linked through Petropavlovsk and Omsk, creating a long chain of fortifications from the northern Caspian region to Ust-Kamenogorsk. After this system was formed, Russian control over the border zone became stronger, and Kazakh raids were increasingly restricted (Pierce, 1960: 36–41; Sunderland, 2004: 73–79).

This n-shaped fortress line not only marked a new border zone between Russia and the Kazakh Steppe, but also became a base for further southward expansion. In the 1820s, Russia began to introduce the third measure in the Steppe — the so-called "civil administration." Russian officials believed that the political independence of the Middle and Junior Zhuzes could be finally weakened only through new administrative regulations (Martin, 2001: 53–58; Campbell, 2017: 57–62). In 1820, the Russian government established the Asian Committee, and soon after that began to prepare a series of statutes for the Kazakh Steppe. These statutes were intended, first, to bring the Kazakh nomads into the Russian administrative system, and second, to divide the Steppe into smaller administrative units, making imperial rule easier to enforce (Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1960: 52–57; Campbell, 2017: 63–67). From this viewpoint, administrative reforms were significant not only for the internal governance of the Steppe. As Chinese scholars have noted, the strengthening of Russian authority in Central Asia gradually altered the position of neighboring frontier regions, including Xinjiang and territories connected to the Qing Empire (Ding, 2003: 214–219; Li, 2004: 36–39). The introduction of districts, volosts, and auls can therefore be seen as marking a transition from the formal allegiance of the Kazakhs to a more stable and institutionalized form of Russian control over the Steppe, which had previously functioned as a zone of interaction among the Kazakhs, Russia, and the Qing Empire.

In the early XIX century, M. M. Speransky, acting on the orders of the imperial government, collected materials on Kazakh customary law and adapted them to the needs of Russian administration. In 1822, he prepared the "Statute on the Siberian Kirghiz," also known as the Speransky Statute (Martin, 2001: 61–66; Pierce, 1960: 48–51). This statute created a new colonial administrative structure in the Steppe. The traditional authority of khans was replaced by districts, volosts, and auls, which were placed under Russian supervision. Local leaders could still hold certain positions, but their decisions increasingly depended on approval from Russian officials (Martin, 2001: 67–73; Campbell, 2017: 68–74).

In 1838, Russia introduced the "Statute on the Separate Administration of the Siberian Kirghiz," which revised the 1822 statute and strengthened military-administrative control over the Steppe. The

new system placed the Kazakhs under the authority of the Border Administration of the Siberian Kirghiz, with its centre in Omsk. Most senior posts were held by Russian officials, while Kazakh representatives were allowed only limited participation in local administration (Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1960: 61–65; Martin, 2001: 74–78).

In 1842, the Russian authorities issued the Orenburg Kazakh Statute for the Junior Zhuz. The territory of the Junior Zhuz was placed under the supervision of the Orenburg administration and divided into eastern and western parts. Each part included several volosts, which were further divided into auls. Auls were headed by Kazakh elders, while larger administrative units were supervised by officials approved by the Russian authorities. In this way, the Russian government gradually replaced the older political structure of the Zhuzes with a new administrative order based on imperial control (Pierce, 1960: 52–55; Campbell, 2017: 75–80).

On the territory of the Senior Zhuz, Russia built administrative centers such as Kopal. Under the jurisdiction of these administrative centers, the Kazakhs of the Senior Zhuz were required to pay taxes and service fees to Russia every year. In January 1848, Russia promulgated a legislative statute for the Senior Zhuz, the "Statute on the Administration and Nomadic System of the Kirghiz of the Senior Zhuz." This statute provided for the establishment of a police force under the jurisdiction of the Governor-General of Siberia in order to maintain local order (Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1960: 78–81; Pierce, 1960: 56–58). In May 1854, Russia separated the southern part of the Kazakh Steppe, established Semipalatinsk Oblast, and promulgated the "Statute on the Administration of Semipalatinsk Oblast," appointing a Governor-General to administer it directly, while the local chief of the Senior Zhuz served only as his deputy (CSA RK. F. 64. Inv. 1. Book 1. C. 63).

The implementation of various statutes and the establishment of new policies gradually made the Russian government apparatus replace the Kazakh Khanate system, which had existed for more than three hundred years. The introduction and implementation of the "Statute on the Siberian Kirghiz" and the "Orenburg Kazakh Statute" marked the completion of Russia's major acquisition of the Kazakh Steppe. However, the enforcement of these laws also met with resistance from the Kazakhs. After the enactment of these statutes, numerous uprisings against Russian authority occurred among the Kazakh population; even members of the Kazakh nobility resisted the new order (Martin, 2001: 88–93; Campbell, 2017: 84–86).

Kazakh rulers were formally recognized as Russian subjects in the XVIII and early XIX centuries. However, the gradual transformation of Kazakh places of residence against their will caused strong resistance, and many Kazakhs took up arms during this period. Due to divisions among the Kazakhs, however, this resistance was ultimately unsuccessful. As a result, the Kazakhs lost their independence, and the Kazakh Steppe was gradually incorporated into Russian territory (Olcott, 1995: 41–46; Campbell, 2017: 84–86).

Russia's transition to imperial expansion did not pass through a bourgeois-democratic revolution. The political and economic systems of Russia at that time still contained strong elements of medieval feudal and autocratic rule. This social nature made the movement of Tsarist Russia into the Kazakh Steppe not simply an ethnic migration, but a political, economic, and cultural invasion with clear colonial characteristics (Sabol, 2003: 39–45; Sunderland, 2004: 96–101).

The incorporation of the Kazakh Steppe into the Russian Empire was not a simple or voluntary process. It was closely connected with military pressure, the weakening of traditional political structures, the construction of fortress lines, and the gradual spread of imperial administration. Russian rule in the Steppe therefore had a clear colonial character: it limited the autonomy of the Kazakh Zhuzes, changed land relations, and created new forms of dependence on the empire (Sabol, 2003: 39–45).

Politically, Tsarist Russia took advantage of Abulkhair Khan's need for support and of divisions among Kazakh rulers. It expanded its influence through fortress lines, separate negotiations with sultans, and the gradual introduction of administrative reforms. This policy weakened the unity of the Kazakh Khanate and limited the political autonomy of the Zhuzes. The adoption of the "Statute on the Siberian Kirghiz" in 1822 marked an important stage in this process, as it replaced the old khanate

authority with a new administrative order under Russian control (Suleimenov, Moiseev, 1988: 118–121; Martin, 2001: 49–52).

Economically, using the pretext that there were many “unused” or “surplus” lands in the Kazakh Steppe, Tsarist Russia seized the lands of the nomadic population and handed them over to Russian settlers for cultivation. Large areas of pasture were turned into arable land, and the local livestock economy was severely damaged. To meet the needs of colonial rule, Tsarist Russia imposed various taxes on the Kazakh people and exploited local resources on a large scale through the construction of railways, factories, and other colonial infrastructure (Demko, 1969: 55–60; Moon, 2013: 201–207). Qing sources provide a broader perspective on the importance of Kazakh pastures and pastoralism beyond the internal economy of the Steppe. For example, Juan 779 of the *Qing Gaozong Shilu* records that Kazakhs drove horses, cattle, and sheep to Ush and the Ili region for trade, and that livestock obtained through this exchange played an important role in supplying Qing forces stationed in Ili (*Qing Gaozong Shilu*, juan 779, Qianlong 32nd year, 2nd month). From this kind of view, the appropriation of pasturelands and the expansion of Russian settlements affected not only the economic foundations of Kazakh nomadic society but also the long-established commercial connections between the Steppe and Xinjiang. Culturally, in order to facilitate colonial rule and promote Russification among the conquered Kazakhs, Tsarist Russia first established schools in the Kazakh Steppe. The earliest unofficial schools in the Steppe were founded by Russian military settlers and Cossacks to educate their own children; therefore, they had little direct influence on the indigenous population. Later, some language schools were opened to train translators, clerks, and other low-ranking officials for the colonial authorities. However, these schools mainly admitted the sons of sultans and children of Kazakh nobles. Their purpose was to control and win over Kazakh chiefs, nobles, and religious figures, so that they would assist the Russian authorities in governing the Steppe. Therefore, the aim of establishing education in the Steppe was not simply to spread knowledge among the Kazakh population, but also to serve the political purpose of colonial administration. In his poetry, the famous Kazakh poet Abai Kunanbayev criticized the fact that Russian schools were not established primarily to enlighten the Kazakh people or develop Kazakh culture, but to serve the needs of colonial rule (Brower, 2003: 77–82; Olcott, 1995: 47–51; Kunanbayev, 1970: 58–64).

Secondly, Tsarist Russia also promoted Russification through religious policy, since Islamic education occupied an important place in Kazakh cultural life. Competition with Islamic institutions for influence over the population became one of the means by which the imperial authorities sought to strengthen their position in the Steppe. The Russian authorities adopted a policy of both using and restricting Islam. In 1867, the Special Steppe Committee of the Russian Empire stated in its report: “The influence of the mullahs should be limited, and they should not be allowed to educate the young Kirghiz. By this means, not only can the power of Islam in the Steppe be weakened, but they can also be made, more or less, closer to the Russians.” In addition, Russian officials believed that the Kazakhs were less firmly attached to Islam than other Central Asian peoples, and therefore encouraged the spread of Eastern Orthodoxy in the Kazakh Steppe. They regarded conversion to Christianity as a way to bring the Kazakhs closer to the Russian population. For this purpose, the authorities used various incentives, including preferential policies in land grants and other areas, to encourage conversion (Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1960: 78–81; Brower, 2003: 77–82).

The early colonization of the Kazakh Steppe by Tsarist Russia developed in two connected stages. The first stage was based on the armed occupation of new territories with the help of Cossack forces, while the second stage was connected with the migration of Russian settlers into the Kazakh Steppe. In both cases, imperial policy clearly favored the Russian population and ignored the interests of the indigenous Kazakhs (Sunderland, 2004: 96–101; Sabol, 2003: 39–45).

The Kazakh Steppe was conquered by Tsarist Russia largely through military means. In order to consolidate the newly acquired lands, the tsarist government first sent Cossack units into the region. The Cossacks were originally Russian peasants who had fled from oppression in the central regions of Russia to the frontier areas between the XV and XVII centuries, and later became an important military force of the empire. From the XVIII century onward, they were often used by the tsarist

government as an instrument of expansion and war. In 1797 and 1798, in order to suppress Kazakh resistance, the Orenburg authorities sent a large force of Ural Cossacks into the Kazakh Steppe. From that time on, the Kazakhs were pushed deeper into the Steppe under pressure from the Cossacks (Sunderland, 2004: 73–79; Martin, 2001: 49–52).

In 1822, the tsarist government enacted the "Statute on the Siberian Kirghiz." The statute stated that internal guard detachments in each district could be formed from Line Cossack units located in district administrative centers, from Cossack detachments sent there, or from Cossack units stationed there for a long period. In this way, the statute created a legal basis for the permanent presence of armed Cossack forces in the Kazakh Steppe (Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1960: 66–69; Martin, 2001: 79–82).

As tsarist power in the Kazakh Steppe became further consolidated, migrants, mainly Russians, began to appear in the region. Most of them were peasants, as well as people who had moved to the frontier for various reasons, and the government settled them in large numbers on seized lands. These Slavic migrants were useful to the tsarist government: first, they helped consolidate the occupied territories and promote Russification among the local population; second, they made it possible for the empire to exploit local resources more effectively. Therefore, the tsarist authorities introduced preferential policies in favor of Russian migrants. On the pretext that the Kazakh Steppe had originally belonged to several tribes, after its conquest the land was transferred to state ownership. According to the 1891 "Statute on the Administration of the Steppe Provinces," "all lands possessed by the nomads, including forests, shall be regarded as state lands" (Demko, 1969: 55–60; Moon, 2013: 201–207).

Russian settlers moved deep into the Steppe and occupied land, while the authorities pursued a policy toward the Kazakhs that combined repression with appeasement. By moving large numbers of Russians into the Kazakh Steppe, Tsarist Russia gradually strengthened its rule over the region. The Chief of Staff of the Turkestan Military District stated bluntly in his report: "I must point out that one day they themselves will openly acknowledge and willingly accept our cause. This is entirely for the benefit of the Russian nation. All the land of the Kirghiz, that is, the Kazakhs, is not their own land, but Russian land. All enterprises, institutions, or buildings constructed here by Russian residents are for the needs of the state. Just as Russia, after building defensive fortresses in the Orenburg Steppe, pushed the Steppe population toward better pastures and winter pastures, after Russians settle here, they should push them, that is, the original Kazakh inhabitants, out of the border area or remove them entirely" (Demko, 1969: 61–66; Sabol, 2003: 39–45).

Second, investigation groups were sent to identify "unused" and "surplus" lands in the Kazakh Steppe. The 1891 "Statute on the Administration of the Steppe Provinces" stipulated that "all land that may be surplus for the nomads shall be placed under the administration of the Ministry of State Property." In 1893, the Russian authorities established the Akmolinsk Temporary Commission, which expanded migrant settlement activity to Omsk and Petropavlovsk districts, and later to Kokchetav district and Semipalatinsk province. Between 1893 and 1895, this commission confiscated 624,000 desyatinas of the best cultivated land from the Kazakhs of Akmolinsk and Semipalatinsk provinces. In 1896, the Russian authorities formed a special economic expedition headed by Shcherbina. In order to identify surplus land and establish migrant settlement bases, the expedition investigated twelve districts in Akmolinsk, Semipalatinsk, and Turgay provinces. By 1909, the expedition had designated 22.592 million desyatinas of land as surplus in the eight districts it had investigated (CSA RK. F. 64. Inv. 1. Book 1. C. 32; Demko, 1969: 55–60; Moon, 2013: 201–207).

In practice, these officials "discovered" that the Kazakhs and Kirghiz allegedly did not need large areas of land, and recommended that Tsarist Russia allocate these lands to incoming Russian migrants for cultivation. In reality, with the conquest and the influx of large numbers of Slavic migrants, many fertile pastures and lands of the local indigenous population were seized. In the process of collecting land for migrants, the authorities not only confiscated the so-called "surplus land" of the original inhabitants by force, but also obtained land through negotiations with local large landowners, the *bais*. In 1910, a law was enacted that required nomads to transfer "surplus" land to the migrant settlement fund (Demko, 1969: 55–60; Moon, 2013: 201–207).

Pastoral and cultivated lands of the Kazakhs were confiscated by the government, including lands with irrigation systems, and were then turned into migrant settlement areas. The land was allocated to Russian settlers. To encourage settlement, the government granted them tax exemptions and long-term exemption from military service. They could also receive financial aid in the form of loans. For example, settlers were given farming equipment and cattle so that they could establish their households and begin agricultural production. The local peoples of the Kazakh Steppe did not enjoy these benefits. On the contrary, they had to pay various taxes, such as the tent tax, and perform labor obligations, including building roads and bridges, constructing fortresses, transporting military supplies, and building irrigation works for Russian colonial military-agricultural settlements (Demko, 1969: 55–60; Moon, 2013: 201–207).

In his report, Kaufman, the Governor-General of Syr Darya province, wrote: "The best land suitable for farming was allocated to the Cossacks, while to the Kirghiz, that is, the Kazakhs, regardless of their rights and regardless of whether their needs were taken into account, land outside the cultivated areas was allocated, including wasteland with ditches that required enormous labor, and they were deprived of winter pastures that were completely useless to the Kazakhs" (Sabol, 2003: 39–45; Demko, 1969: 61–66). In addition, in order to defend themselves against the local population, it was stipulated that every Russian migrant household should have at least one gun. Some Black-Hundred groups and reactionary officials called the peoples of the Kazakh Steppe "descendants of Genghis Khan and Timur the Lame," and argued that they should be treated in the same way as Indigenous peoples in the United States (Sabol, 2003: 39–45). The tsarist government pursued a policy of Great Russian chauvinism and clearly favored Russian migrants in the Kazakh Steppe. This provoked resistance among the peoples of the Steppe and became one of the historical causes of later conflicts between Kazakhs and Russian migrants (Sabol, 2003: 39–45; Sunderland, 2004: 112–118).

The results of Russian migration to the Kazakh Steppe were far-reaching. The arrival of large numbers of migrants changed the ethnic structure of the Steppe region, the pattern of land distribution, and the economic and cultural life of the local inhabitants. The land forcibly seized by the government was not only pastureland; part of it also included cultivated land used by Kazakhs and Kirghiz. Many local people were driven from their homes by the authorities, and such actions directly violated their interests. As a result, many Kazakhs and Kirghiz became displaced, and some of them moved toward the Chinese borderlands (CSA RK. F. 64. Inv. 1. Book 1. C. 11; Sabol, 2003: 46–52).

At the same time, the seizure of large areas of land and the harsh nature of tsarist colonial rule caused serious suffering among the local population. Ethnic tensions intensified, and anti-colonial uprisings against Russian rule broke out one after another. The Zhanqozha uprising of 1856–1857 was directed against the relocation of large numbers of Cossacks into the fertile Syr Darya Valley and the forced removal of Kazakhs from fertile lands to more barren areas. The uprising was later suppressed by tsarist forces (Sabol, 2003: 39–45; Demko, 1969: 61–66).

The Eset uprising of 1853–1858 was connected with the demand of the Russian authorities that the Shekti Kazakh tribe, living west of the Aral Sea, provide 4,000 camels for military transport. The Shekti refused this demand, after which the Governor-General of Orenburg ordered troops to suppress them. Under the leadership of Eset, the Kazakhs of the Shekti tribe resisted, but the uprising was eventually crushed by Russian forces. Prolonged economic exploitation and political oppression by Tsarist Russia gradually weakened the economic and social structure of Kazakh society, damaged the foundations of nomadic life, and opened the region to Russian economic interests (Sabol, 2003: 39–45; Demko, 1969: 61–66).

At that time, although Russia lagged behind the capitalist countries of Western Europe, it still possessed economic, military, and administrative advantages over the indigenous population of the Kazakh Steppe. Therefore, Russian colonial expansion also brought certain changes connected with new forms of production, administration, and education. Engels noted that, despite the oppressive character of Russian rule, it also had a certain "civilizing effect" in the Black Sea, the Caspian Sea, and Central Asia (Marx and Engels, 1972: 241).

Russia's conquest of Central Asia introduced, to some extent, European forms of production, as well as new elements of culture, science, and technology. With the establishment of closer contacts,

some local agricultural groups became familiar with new farming tools, including iron ploughs, mowing machines, and harrows, and began to learn new methods of cultivation. They gradually began to grow and consume crops such as potatoes, cabbage, cucumbers, and tomatoes. Migrants also influenced nomadic communities, who over several decades became more familiar with fodder storage, mowing techniques, and the use of the scythe. These changes contributed to the growth of agricultural practices among some nomads and influenced the pace of sedentarization (Moon, 2013: 208–214; Demko, 1969: 67–72).

Although Russian cultural policy in the Kazakh Steppe served imperial interests and often conflicted with local traditions, it also created limited channels through which some Kazakh intellectuals became acquainted with Russian and European education. Chokan Valikhanov, for example, studied at the Siberian Cadet Corps and later entered Russian academic circles. Abai Kunanbayev, although he did not receive a formal Russian-style education, engaged deeply with Russian literature and encouraged the study of the Russian language among the Kazakh population. These examples show the contradictory nature of Russian influence: it opened new educational opportunities for a small group of Kazakh elites, but it did not remove the harm caused by colonial rule in the Steppe (Valikhanov, 1985: 132–138; Kunanbayev, 1970: 58–64; Olcott, 1995: 52–56).

Conclusion. The historiography of Russian expansion into the Kazakh Steppe demonstrates that the incorporation of the region into the Russian Empire cannot be understood as the result of a single military conquest. Russian, Kazakh, Western, and Chinese scholars have shown that this process unfolded gradually over more than a century through a combination of military expansion, the construction of fortress lines, administrative reforms, political integration, migration policies, and cultural intervention. Considered together, these measures formed a long-term colonial strategy that progressively transformed the political, social, and economic foundations of Kazakh society.

A review of the existing scholarship also highlights the path-dependent character of Russian colonial expansion. Early military and diplomatic initiatives created conditions for subsequent administrative reforms, settlement policies, and mechanisms of imperial governance. In this context, migration should not be viewed merely as a consequence of conquest. Rather, historiographical studies increasingly demonstrate that settlement policies constituted an integral component of the colonial project, reinforcing imperial control and accelerating the transformation of land relations and traditional patterns of nomadic life.

At the same time, significant differences remain among historiographical traditions. Russian and Soviet scholarship has often emphasized state-building, frontier management, and administrative integration, whereas Kazakh historians have focused on the loss of political autonomy and the social consequences of colonial rule. Western studies have generally approached the region within broader frameworks of empire and colonialism. Chinese historiography and source materials, however, provide an important yet still underutilized perspective on these developments. Chinese chronicles and scholarly works place Russian expansion within a wider Eurasian context and offer valuable evidence for understanding the changing balance of power in Central Asia during the eighteenth and nineteenth centuries.

The incorporation of Chinese scholarship into the historiography of Russian colonialism in the Kazakh Steppe broadens the source base available to researchers and contributes to a more comprehensive interpretation of imperial expansion. By bringing together Russian, Kazakh, Western, and Chinese perspectives, this article highlights the gradual and interconnected nature of conquest, migration, political integration, and social transformation in the colonial history of the Kazakh Steppe.

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

Qing Gaozong shilu — Qing Gaozong shilu [Veritable Records of the Qianlong Emperor]. Beijing: Zhonghua Shuju, 1985

Источник

ЦГА РК — Центральный государственный архив Республики Казахстан

Цин Гаоцзун шилу — Цин Гаоцзун шилу [Подлинные летописи императора Цяньлуна]. Пекин: Чжунхуа Шучжу, 1985

References

- Akademiya, 1960 — Akademiya nauk Kazahskoy SSR. Materialy po istorii politicheskogo stroya Kazahstana. Alma-Ata, 1960. 428 p. (In Russ.).
- Babkov, 1912 — *Babkov I.F.* Vospominaniya o moey sluzhbe v Zapadnoy Sibiri. Saint Petersburg., 1912. 575 p. (In Russ.).
- Brower, 2003 — *Brower D.R.* Turkestan and the Fate of the Russian Empire. London: Routledge Curzon, 2003. 240 p.
- Brower, Lazzerini, 1997 — *Brower D.R., Lazzerini E.J.* Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700–1917. Bloomington: Indiana University Press, 1997. 344 p.
- Brusina, 2001 — *Brusina O.I.* Slavyane v Sredney Azii: migratsiya, kultura, identichnost. M.: Institute of Ethnology and Anthropology, 2001. 232 p. (In Russ.).
- Campbell, 2017 — *Campbell I.W.* Knowledge and the Ends of Empire: Kazak Intermediaries and Russian Rule on the Steppe, 1731–1917. Ithaca: Cornell University Press, 2017. 288 p.
- Demko, 1969 — *Demko G.J.* The Russian Colonization of Kazakhstan, 1896–1916. Bloomington: Indiana University Press, 1969. 198 p.
- Ding, 2003 — *Ding D.* General History of Central Asia: Modern Period. Beijing: China Social Sciences Press, 2003. 564 p. (In Chin.).
- Hafizova, 2019 — *Hafizova K.Sh.* Praviteli stepi i ikh diplomatiya v XVIII–XIX vekakh. Almaty: KISI, 2019. 360 p. (In Russ.).
- Haydar Dughlat, 1898 — *Haydar Dughlat M.M.* A History of the Moghuls of Central Asia: Being the Tarikh-i-Rashidi. Ed. by N. Elias; transl. by E.D. Ross. 2nd ed. London: Sampson Low, Marston and Company, 1898. 663 p.
- History of Civilizations of Central Asia, 2003 — History of Civilizations of Central Asia. Vol. V: Development in Contrast: From the XVI to the Mid-XIX Century. Ed. by C. Adle, I. Habib; co-ed. K.M. Baipakov. Paris: UNESCO Publishing, 2003. 936 p.
- Hosking, 1997 — *Hosking G.* Russia: People and Empire, 1552–1917. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1997. 548 p.
- Kazakhsko-russkie otnosheniya, 1964 — Kazakhsko-russkie otnosheniya v XVIII–XIX vekakh. Sbornik dokumentov i materialov. Alma-Ata: Nauka, 1964. 575 p. (In Russ.).
- Khodarkovsky, 2002 — *Khodarkovsky M.* Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500–1800. Bloomington: Indiana University Press, 2002. 290 p.
- Kunanbaev, 1970 — *Kunanbaev A.* Slova nazidaniya. M.: Progress, 1970. 160 p. (In Russ.).
- Li, 1998 — *Li J.J.* Junshi zhanlüe siwei [Military Strategic Thought]. Beijing: Military Science Press, 1998. 371 p. (In Chin.).
- Li, 2004 — *Li S.Y.* Geopolitical Reflections on Tsarist Russia's Invasion of Central Asia. Studies of International Politics. 2004. No. 4. P. 36–39. (In Chin.).
- Malikov, 2011 — *Malikov Y.* Tsars, Cossacks, and Nomads: The Formation of a Borderland Culture in Northern Kazakhstan in the XVIII and XIX Centuries. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2011. 289 p.
- Marks, Engels, 1962 — *Marks K., Engels F.* Sochineniya. 2nd ed. T. 27. M.: Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoy literatury, 1962. 695 p. (In Russ.).
- Martin, 2001 — *Martin V.* Law and Custom in the Steppe: The Kazakhs of the Middle Horde and Russian Colonialism in the XIX Century. Richmond: Curzon Press, 2001. 256 p.
- Meng, 2010 — *Meng N.* Russian Governance Policy in Central Asia. Beijing: China Social Sciences Press, 2010. 312 p. (In Chin.).
- Moiseev, 1991 — *Moiseev V.A.* Djungarskoe khanstvo i kazakhi: XVII–XVIII vv. Alma-Ata: Gylym, 1991. 238 p. (In Russ.).
- Moon, 2013 — *Moon D.* The Plough that Broke the Steppes: Agriculture and Environment on Russia's Grasslands, 1700–1914. Oxford: Oxford University Press, 2013. 340 p.
- Morrison, 2008 — *Morrison A.* Russian Rule in Samarkand, 1868–1910: A Comparison with British India. Oxford: Oxford University Press, 2008. 376 p.
- Olcott, 1995 — *Olcott M.B.* The Kazakhs. 2nd ed. Stanford: Hoover Institution Press, 1995. 388 p.
- Pierce, 1960 — *Pierce R.A.* Russian Central Asia, 1867–1917: A Study in Colonial Rule. Berkeley: University of California Press, 1960. 359 p.
- Sabol, 2003 — *Sabol S.* Russian Colonization and the Genesis of Kazak National Consciousness. New York: Palgrave Macmillan, 2003. 235 p.
- Suleymenov, Moiseev, 1988 — *Suleymenov R.S., Moiseev V.A.* Iz istorii Kazakhstana XVIII veka. Alma-Ata: Nauka, 1988. 240 p. (In Russ.).
- Sunderland, 2004 — *Sunderland W.* Taming the Wild Field: Colonization and Empire on the Russian Steppe. Ithaca: Cornell University Press, 2004. 264 p.

- Terentev, 1906 — *Terentev M.A. Istoriya zavoevaniya Sredney Azii*. Saint Petersburg: Voennaya tipografiya, 1906. 510 p. (In Russ.).
- Terentyev, 1980 — *Terentyev M.A. Zhengfu Zhongya shi* [History of the Conquest of Central Asia]. Vol. 1. Beijing: Commercial Press, 1980. 604 p. (In Chin.).
- Valikhanov, 1985 — *Valikhanov Ch.Ch. Izbrannye proizvedeniya*. Alma-Ata: Nauka, 1985. 560 p. (In Russ.).
- Yu, 2004 — *Yu C. On Russian Policy in Central Asia in the XIX Century*. *Russian, Central Asian and East European Studies*. 2004. No. 2. P. 45–52. (In Chin.).

Литература

- Академия, 1960 — Академия наук Казахской ССР. Материалы по истории политического строя Казахстана. Алма-Ата, 1960. 428 с.
- Бабков, 1912 — *Бабков И.Ф.* Воспоминания о моей службе в Западной Сибири. СПб., 1912. 575 с.
- Брусина, 2001 — *Брусина О.И.* Славяне в Средней Азии: миграция, культура, идентичность. М.: Институт этнологии и антропологии, 2001. 232 с.
- Валиханов, 1985 — *Валиханов Ч.Ч.* Избранные произведения. Алма-Ата: Наука, 1985. 560 с.
- Казахско-русские отношения, 1964 — Казахско-русские отношения в XVIII–XIX веках. Сборник документов и материалов. Алма-Ата: Наука, 1964. 575 с.
- Кунанбаев, 1970 — *Кунанбаев А.* Слова назидания. М.: Прогресс, 1970. 160 с.
- Маркс, Энгельс, 1962 — *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. Изд. 2. Т. 27. М.: Государственное издательство политической литературы, 1962. 695 с.
- Моисеев, 1991 — *Моисеев В.А.* Джунгарское ханство и казахи: XVII–XVIII вв. Алма-Ата: Гылым, 1991. 238 с.
- Сулейменов, Моисеев, 1988 — *Сулейменов Р.С., Моисеев В.А.* Из истории Казахстана XVIII века. Алма-Ата: Наука, 1988. 240 с.
- Терентьев, 1906 — *Терентьев М.А.* История завоевания Средней Азии. СПб.: Военная типография, 1906. 510 с.
- Хафизова, 2019 — *Хафизова К.Ш.* Правители степи и их дипломатия в XVIII–XIX веках. Алматы: Казахстанский институт стратегических исследований, 2019. 360 с.
- Brower, 2003 — *Brower D.R.* Turkestan and the Fate of the Russian Empire. London: Routledge Curzon, 2003. 240 p.
- Brower, Lazzerini, 1997 — *Brower D.R., Lazzerini E.J.* Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700–1917. Bloomington: Indiana University Press, 1997. 344 p.
- Campbell, 2017 — *Campbell I.W.* Knowledge and the Ends of Empire: Kazak Intermediaries and Russian Rule on the Steppe, 1731–1917. Ithaca: Cornell University Press, 2017. 288 p.
- Demko, 1969 — *Demko G.J.* The Russian Colonization of Kazakhstan, 1896–1916. Bloomington: Indiana University Press, 1969. 198 p.
- Ding, 2003 — *Ding D.* General History of Central Asia: Modern Period. Beijing: China Social Sciences Press, 2003. 564 p. [in Chinese]
- Haydar Dughlat, 1898 — *Haydar Dughlat M.M.* A History of the Moghuls of Central Asia: Being the Tarikh-i-Rashidi / Ed. by N. Elias; transl. by E.D. Ross. 2nd ed. London: Sampson Low, Marston and Company, 1898. 663 p.
- History of Civilizations of Central Asia, 2003 — *History of Civilizations of Central Asia. Vol. V: Development in Contrast: From the XVI to the Mid-XIX Century* / Ed. by C. Adle, I. Habib; co-ed. K.M. Baipakov. Paris: UNESCO Publishing, 2003. 936 p.
- Hosking, 1997 — *Hosking G.* Russia: People and Empire, 1552–1917. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1997. 548 p.
- Khodarkovsky, 2002 — *Khodarkovsky M.* Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500–1800. Bloomington: Indiana University Press, 2002. 290 p.
- Li, 1988 — *Li J.J.* Junshi zhanlüe siwei [Military Strategic Thought]. Beijing: Military Science Press, 1988. 371 p.
- Li, 2004 — *Li S.Y.* Geopolitical Reflections on Tsarist Russia's Invasion of Central Asia. *Studies of International Politics*. 2004. No. 4. P. 36–39.
- Malikov, 2011 — *Malikov Y.* Tsars, Cossacks, and Nomads: The Formation of a Borderland Culture in Northern Kazakhstan in the XVIII and XIX Centuries. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2011. 289 p.
- Martin, 2001 — *Martin V.* Law and Custom in the Steppe: The Kazakhs of the Middle Horde and Russian Colonialism in the XIX Century. Richmond: Curzon Press, 2001. 256 p.
- Meng, 2010 — *Meng N.* Russian Governance Policy in Central Asia. Beijing: China Social Sciences Press, 2010. 312 p.
- Moon, 2013 — *Moon D.* The Plough that Broke the Steppes: Agriculture and Environment on Russia's Grasslands, 1700–1914. Oxford: Oxford University Press, 2013. 340 p.
- Morrison, 2008 — *Morrison A.* Russian Rule in Samarkand, 1868–1910: A Comparison with British India. Oxford: Oxford University Press, 2008. 376 p.

Olcott, 1995 — *Olcott M.B.* The Kazakhs. 2nd ed. Stanford: Hoover Institution Press, 1995. 388 p.

Pierce, 1960 — *Pierce R.A.* Russian Central Asia, 1867–1917: A Study in Colonial Rule. Berkeley: University of California Press, 1960. 359 p.

Sabol, 2003 — *Sabol S.* Russian Colonization and the Genesis of Kazak National Consciousness. New York: Palgrave Macmillan, 2003. 235 p.

Sunderland, 2004 — *Sunderland W.* Taming the Wild Field: Colonization and Empire on the Russian Steppe. Ithaca: Cornell University Press, 2004. 264 p.

Terentyev, 1980 — *Terentyev M.A.* Zhengfu Zhongya shi [History of the Conquest of Central Asia]. Vol. 1. Beijing: Commercial Press, 1980. 604 p.

Yu, 2004 — *Yu C.* On Russian Policy in Central Asia in the XIX Century. Russian, Central Asian and East European Studies. 2004. No. 2. P. 45–52.

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ / ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 4, pp. 1175-1192, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_4_1175-1192

**ARCHAEOLOGY OF TRADITIONAL KAZAKH WINTER SETTLEMENTS IN
NORTHERN SARYARKA: EVIDENCE FROM THE ZHABAY WINTERING SITE**

GANIEVA AINAGUL¹ SHULGA VALERY² SAKENOV SERGAZY^{3*}

¹A. Kh. Margulan Institute of Archaeology
(22, Abay Ave, Astana, Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Scientific Secretary
 <https://orcid.org/0000-0002-2844-6819> E-mail: ganieva@mail.ru

² A. Kh. Margulan Institute of Archaeology
(22 Abay Ave, Astana, Kazakhstan)
researcher
 <https://orcid.org/0009-0005-5995-3951> E-mail: shulga.valera@list.ru

³ A. Kh. Margulan Institute of Archaeology
(22 Abay Ave, Astana, Kazakhstan)
PhD, senior researcher
 <https://orcid.org/0000-0001-8868-4280> E-mail: sergazi_82@mail.ru

*Corresponding author

© Valihanov IHE, 2026
© Ganieva A., Shulga V., Sakenov S., 2026

Abstract

Introduction. The article is devoted to the archaeological study of the kystau Zhabai, located in the valley of the river of the same name in the Sandyktau district of Akmola region. The site is considered one of the winter dwellings, reflecting the features of seasonal settlement and the economic adaptation of the Kazakh population of Northern Saryarka in the 19th century. Fieldwork established that the settlement occupies an elongated riverside terrace on the right bank of the Zhabai River and includes nine residential and household depressions oriented along the river valley. *Goals and objectives.* To assess the significance of the kystau Zhabai as an archaeological source for further research into the history of winter camps and the economic adaptation of the Kazakhs in the Modern period. *Results.* Excavations focused on depression No. 8, which was studied stratigraphically with detailed recording of layers, planigraphy, and the assemblage of finds. As a result, remains of a semi-subterranean dwelling were uncovered, including elements of wooden construction, postholes, a storage pit, and areas of concentrated domestic refuse. Stratigraphic observations made it possible to trace the processes of building destruction, accumulation of organic infill, and the formation of a redeposited humus layer. The recovered collection includes fragments of ceramic and porcelain vessels, glass, leather, wood, metal artifacts, forged nails, a horseshoe fragment, tools, and a weighted asyk (sheep knucklebone used in games). *Conclusion.* The materials from the site characterize the everyday life, construction techniques, and economic practices of the population of the Zhabai valley. They also

demonstrate the potential of further research into kystau as archaeological sources for the history of Kazakh winter camps in the Modern era.

Keywords: wintering site; Sandyktau; Zhabay River; semi-subterranean dwelling; dwelling depression; 19th century

Funding. This article was prepared with the financial support of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan within the project "Ecology, architecture and subsistence models of ancient societies in Northern Kazakhstan" (registration number: AP 26100215).

For citation: Ganieva A., Shulga V., Sakenov S. Archaeology of traditional kazakh winter settlements in northern Saryarka: evidence from the Zhabay wintering site // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Vol. 13. No. 4. Pp. 1175–1192. (In Rus.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_1175-1192

СОЛТҮСТІК САРЫАРҚАДАҒЫ ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚЫСТАУЛАРЫНЫҢ АРХЕОЛОГИЯСЫ: ЖАБАЙ ҚЫСТАУЫ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕГІ ЗЕРТТЕУ

Ганиева Айнагүл Сабитқызы¹ Шульга Валерий Александрович² Сакенов Серғазы
Қайырбекұлы^{3*}

¹ А.Х. Марғұлан атындағы археология институты,
(22, Абай даңғылы, Астана, Қазақстан)

Тарих ғылымдарының кандидаты, ғалым хатшы

 <https://orcid.org/0000-0002-2844-6819> E-mail: ganieva@mail.ru

² А.Х. Марғұлан атындағы археология институты,
(22, Абай даңғылы, Астана, Қазақстан)

ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0009-0005-5995-3951> E-mail: shulga.valera@list.ru

³ А.Х. Марғұлан атындағы археология институты,
(22, Абай даңғылы, Астана, Қазақстан)

PhD, жетекші ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0001-8868-4280> E-mail: sergazi_82@mail.ru

*Корреспондент-автор

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Ганиева А.С., Шульга В.А., Сакенов С.Қ., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақала Ақмола облысы Сандықтау ауданындағы Жабай өзенінің аңғарында орналасқан Жабай қыстауын археологиялық зерттеуге арналған. Ескерткіш XIX ғасырдағы Солтүстік Сарыарқа қазақтарының маусымдық қоныстану жүйесі мен шаруашылыққа бейімделу ерекшеліктерін көрсететін қысқы қоныстардың бірі ретінде қарастырылады. Далалық зерттеулер барысында қоныстың Жабай өзенінің оң жағалауындағы созылықты жағалық алаңда орналасқаны және өзен аңғары бойымен тізбектеле орналасқан тоғыз тұрғын үй-шаруашылық ойысынан тұратыны анықталды. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Жабай қыстауының Жаңа дәуірдегі қазақтардың қысқы қоныстарының тарихы мен шаруашылыққа бейімделу ерекшеліктерін зерттеудегі археологиялық дереккөз ретіндегі маңызын бағалау. *Нәтижелері.* Қазба жұмыстары үшін № 8 ойыс таңдалды. Оның стратиграфиясы, планиграфиясы және табылған заттар кешені толық тіркеле отырып, қабат-қабатымен зерттелді. Зерттеу нәтижесінде жерге жартылай қазылған тұрғын үйдің қалдықтары, ағаш құрылым элементтері, баған шұңқырлары, шаруашылық шұңқыры және тұрмыстық қалдықтар шоғырланған аймақтар анықталды. Стратиграфиялық бақылаулар құрылыс нысанының бұзылу үдерісін, органикалық толымның жиналуын және қайта қалыптасқан гумусты қабаттың түзілу кезеңдерін анықтауға мүмкіндік берді. Табылған

материалдар коллекциясына қыш және фарфор ыдыстарының сынықтары, шыны, тері, ағаш, металл бұйымдар, соғылған шегелер, тағаның сынығы, еңбек құралдары және салмақ салынған асық енді. *Қорытынды.* Ескерткіш материалдары Жабай өзені аңғары тұрғындарының күнделікті тұрмысын, құрылыс тәсілдерін және шаруашылық тәжірибесін сипаттайды. Сонымен қатар, олар Жаңа дәуірдегі қазақ қыстауларының тарихын зерттеудегі археологиялық дереккөз ретінде қыстауларды одан әрі кешенді зерттеудің жоғары ғылыми әлеуетін көрсетеді.

Түйін сөздер: қыстау, Сандықтау, Жабай өзені, жертөле, тұрғын-жай ойысы, XIX ғасыр

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Солтүстік Қазақстанның ежелгі қоғамдарының экологиясы, архитектурасы және өмір сүру үлгілері» ғылыми жобасы (тіркеу нөмірі: АР 26100215) аясында қаржылық қолдаумен дайындалды.

Дәйексөз үшін: Ганиева А.С., Шульга В.А., Сакенов С.Қ. Солтүстік Сарыарқадағы дәстүрлі қазақ қыстауларының археологиясы: Жабай қыстауы материалдары негізіндегі зерттеу // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Т. 13. № 4. 1175–1192 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_1175-1192

АРХЕОЛОГИЯ ТРАДИЦИОННЫХ КАЗАХСКИХ ЗИМОВОК СЕВЕРНОЙ САРЫАРКИ: МАТЕРИАЛЫ ИССЛЕДОВАНИЯ КЫСТАУ ЖАБАЙ

Ганиева Айнагуль Сабитовна¹ Шульга Валерий Александрович² Сакенов Сергазы Кайырбекович^{3*}

¹ Институт археологии имени А.Х. Маргулана
(22, пр. Абая, Астана, Казахстан)
Кандидат исторических наук, ученый секретарь
 <https://orcid.org/0000-0002-2844-6819> E-mail: ganieva@mail.ru

² Институт археологии имени А.Х. Маргулана
(22, пр. Абая, Астана, Казахстан)
научный сотрудник
 <https://orcid.org/0009-0005-5995-3951> E-mail: shulga.valera@list.ru

³ Институт археологии имени А.Х. Маргулана
(22, пр. Абая, Астана, Казахстан)
PhD, ведущий научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0001-8868-4280> E-mail: sergazi_82@mail.ru

*Корреспондирующий автор

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Ганиева А.С., Шульга В.А., Сакенов С.К., 2026

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена археологическому изучению кыстау Жабай, расположенного в долине одноимённой реки в Сандыктауском районе Акмолинской области. Памятник рассматривается как один из объектов зимнего жилища, отражающих особенности сезонного расселения и хозяйственной адаптации казахского населения Северной Сарыарки в XIX в. В ходе полевых работ установлено, что поселение занимает вытянутую береговую площадку правобережья реки Жабай и включает девять жилищно-хозяйственных западин, ориентированных вдоль речной долины. *Цель и задачи исследования.* Оценить значение кыстау Жабай как археологического источника для дальнейшего изучения истории зимовок и хозяйственной адаптации казахов в Новое время. *Результаты.* Для раскопок была выбрана западина № 8, исследованная послойно с фиксацией стратиграфии, планиграфии и комплекса находок. В результате выявлены остатки углубленного жилища, элементы деревянной

конструкции, столбовые ямы, хозяйственная яма и зоны концентрации бытовых отходов. Стратиграфические наблюдения позволили проследить процессы разрушения постройки, накопления органического заполнения и формирования переотложенного гумусированного слоя. Полученная коллекция включает фрагменты керамической и фарфоровой посуды, стекла, кожи, дерева, металлические изделия, кованые гвозди, фрагмент подковы, орудийные предметы и игровой асык с утяжелителем. *Заключение.* Материалы памятника характеризуют повседневную жизнь, строительные приёмы и хозяйственные практики населения долины Жабая, а также демонстрируют перспективность дальнейшего изучения кыстау как археологических источников по истории казахских зимовок Нового времени.

Ключевые слова: кыстау; Сандыктау; река Жабай; землянка; жилищно-хозяйственная западина; XIX век

Благодарности. Статья подготовлена при финансовой поддержке Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках проекта «Экология, архитектура, модели жизнеобеспечения древних обществ Северного Казахстана» (регистрационный номер: AP 26100215).

Для цитирования: Ганиева А.С., Шульга В.А., Сакенов С.К. Археология традиционных казахских зимовок северной Сарыарки: материалы исследования кыстау Жабай // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Т. 13. № 4. С. 1175–1192. (На рус.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_1175-1192

Введение

Кыстау Жабай расположен в долине одноимённой реки, на территории Сандыктауского района Акмолинской области (Рис. 1). Район занимает северо-западную часть области и характеризуется сочетанием равнинных пространств, низкогорных гранитных массивов и развитой гидрографической сети бассейна Есиля. Основными орографическими элементами территории являются хребты Сандыктау и Улькен-Тукты, вытянутые в меридиональном и северо-восточном направлениях и сформированные преимущественно гранитными породами на докембрийском основании. Река Жабай является правым притоком Есиля, имеет протяжённость около 196 км и водосборную площадь приблизительно 8800 кв. км. Её долина выступает одним из ключевых природных коридоров Сандыктауского района, связывающих степные, предгорные и лесостепные ландшафты. Наличие постоянного водотока, пойменных участков, защищённых береговых площадок и близость пастбищных угодий создавали благоприятные условия для сезонного хозяйственного освоения территории, в том числе для размещения зимовок.

Природные условия района определяются резко континентальным климатом, чернозёмными и тёмно-каштановыми почвами, а также сочетанием разнотравно-злаковых степей, скелетных почв на сопках и сосново-берёзовых лесов на возвышенностях. К северу от реки Жабай распространены степные сообщества на южных чернозёмах с солонцами в понижениях, тогда как на возвышенных участках встречаются сосновые боры. Такая мозаичность природной среды обеспечивала доступ к воде, кормовой базе, древесине и защищённым участкам рельефа. Климат территории резко континентальный, с продолжительной суровой зимой, малоснежным холодным периодом и сухим жарким летом. Для района характерны значительные сезонные и суточные колебания температуры, низкая влажность воздуха и интенсивная ветровая деятельность. Среднемесячная температура января составляет около $-16,8^{\circ}\text{C}$, июля $+20,4^{\circ}\text{C}$; продолжительность тёплого периода со среднесуточной температурой выше 0°C достигает 196 дней (Ryssaliyeva et al., 2025). Среднегодовое количество осадков составляет около 326 мм, из которых на холодный период приходится лишь 88 мм (Springer Publication, 2024).

Несмотря на общую суровость климата северной части Казахстана, долина реки Жабай отличается более благоприятными условиями для зимнего содержания скота по сравнению с окружающими открытыми степными пространствами. Гранитные массивы Сандыктау и прилегающие возвышенности формируют своеобразный природный барьер, ослабляющий

воздействие холодных северных и северо-западных ветров. Речная долина обладает более мягким локальным микроклиматом, где в зимний период снижается скорость ветра, уменьшается интенсивность снегозаносов и создаются условия для тебеневки скота. Южные склоны и пойменные террасы лучше прогреваются солнечной радиацией, а наличие древесной растительности обеспечивает дополнительную защиту от ветра и служит источником строительного материала и топлива. В этих условиях долина Жабая приобретала особое значение как зона концентрации влаги, кормовых ресурсов и мест, пригодных для зимнего содержания скота. Именно сочетание этих факторов обусловило выбор долины Жабая в качестве места размещения зимовки.

Изучение кыстау Жабай имеет значение для реконструкции форм сезонного расселения и хозяйственной организации казахского населения Северной Сарыарки в новое время. Подобные объекты фиксируют архитектурные особенности жилищ, материальную культуру, структуру хозяйственного пространства, характер использования природных ресурсов и приспособления населения к условиям резко континентального климата.

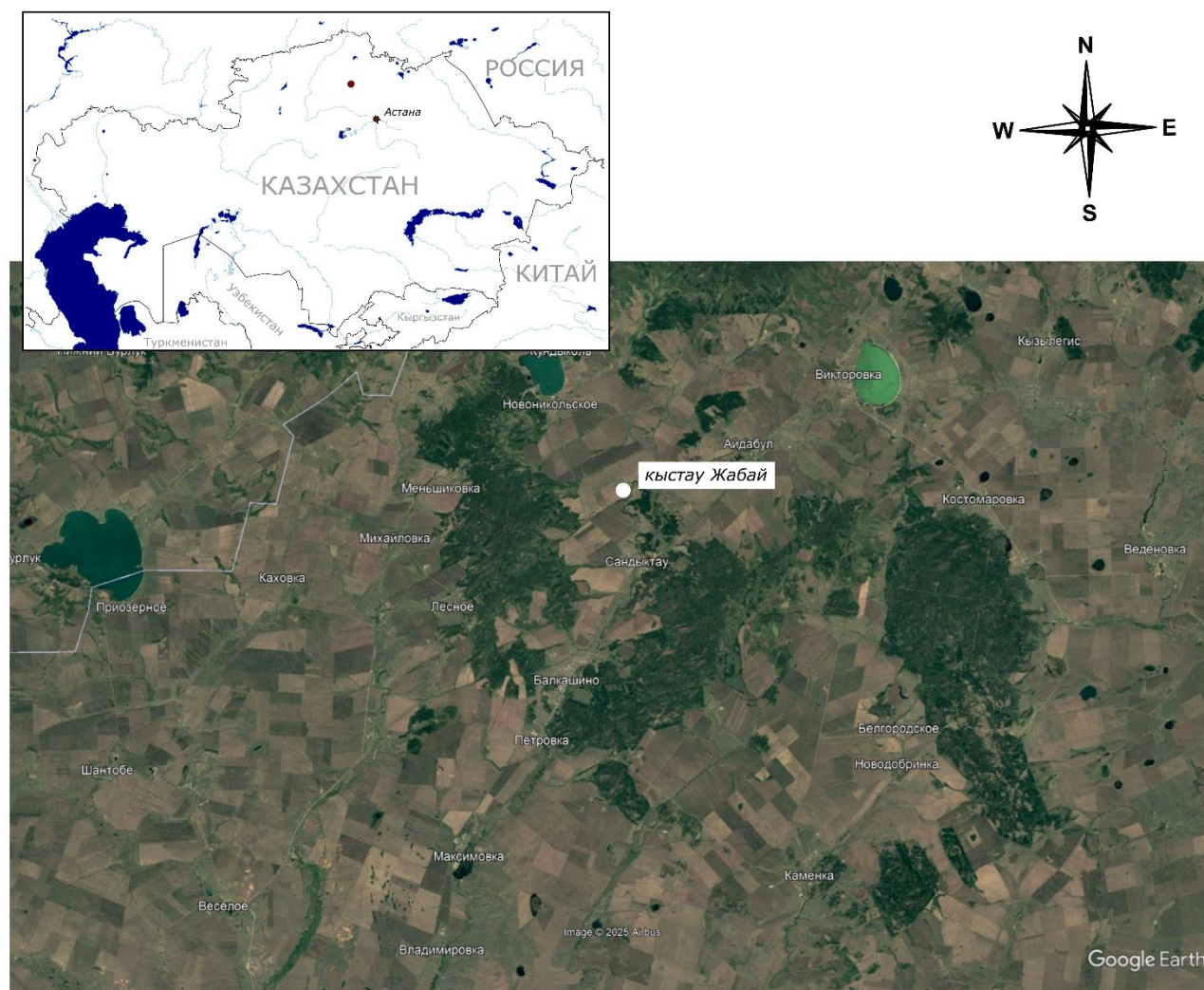

Рисунок 1. Месторасположение кыстау Жабай (на основе космоснимка Google Earth)

Fig. 1. Location of the Zhabay wintering site based on Google Earth satellite imagery

Материалы и методы исследования

Памятники исследовались с применением стандартных полевых методов, которые являются основной формой научного изучения объектов археологии. При осуществлении археологических раскопок произведено детальное визуальное и инструментальное исследование памятников, проведена топографическая и планиграфическая фиксация памятников. Объекты размечены на секторы с оставлением стратиграфических бровок. В процессе исследования осуществлялось поэтапное снятие насыпей вручную слоями по 20 см.

Проводилось исследование всего находящегося под ними пространства. На всех этапах осуществлялись инструментальная фиксация, фотографирование, велась чертежная документация. Объекты и процесс исследования снимали дистанционно при помощи квадрокоптера DJI Mini 2. Весь полученный вещевой инвентарь подвергнут камеральной обработке, после чего проведён его сравнительно-исторический анализ. Полевым исследованиям предшествовали этап ознакомления с литературой, посвящённой памятникам, ранее исследованным в данном и сопредельных регионах, и составление маршрута. В процессе полевых работ на карте отмечали фактический маршрут экспедиции и все памятники археологии, встречающиеся на пути следования. Объекты сфотографированы и нанесены на спутниковую карту при помощи GPS-сборщика данных Garmin Etrex 10 PS336 GPS.

Памятник расположен в 500 м к востоку от лесистой низкорослой гряды Сандыктау и в 2 км к северу от села Сандыктау Сандыктауского района Акмолинской области. Он занимает участок речной пойменной долины на невысоком правом берегу реки Жабай. Топографически кыстау приурочено к южной части речной долины, у подножия юго-западного высокого берега. С восточной стороны памятник граничит с руслом реки; на противоположном берегу расположена гряда лесистых низкорослых сопков.

Поселение размещено на вытянутой вдоль берега прямоугольной площадке высотой более 0,7 м, сформированной в результате длительной хозяйственной деятельности. На современной поверхности памятника встречаются фрагменты керамических сосудов переселенческого типа и иные остатки жизнедеятельности населения. Общая площадь памятника составляет около 115 × 25 м. В пределах площадки зафиксировано девять жилищно-хозяйственных западин, расположенных широкой вытянутой линией, ориентированной по оси север – юг.

Планиграфическая структура кыстау представлена серией западин разной формы. Западина № 1 расположена на краю склона правого берега реки Жабай, имеет округлую форму и диаметр 3,2 м. Западина № 2 находится в 5 м к северо-западу от первой, также имеет округлую форму, диаметр 1,2 м и невысокие оплывы по краям. Западина № 3 расположена в 18 м к северо-западу от западины № 2, её диаметр составляет 3,5 м. В 0,5 м к востоку от неё находится западина № 4 диаметром 2,8 м. Самая крупная западина № 5 расположена в центральной части поселения, в 2 м к северу от западины № 4; её диаметр составляет 5,4 м.

В северной части памятника зафиксированы западины № 6–9. Западина № 6 имеет овальную форму, вытянута по линии восток – запад, её размеры составляют 1,5 × 0,9 м. Западина № 7 расположена в 2 м к западу от неё и также вытянута по линии восток – запад; размеры – 1,8 × 0,8 м. Западина № 8 находится в 15 м к северу от западины № 7, имеет округлую форму и диаметр около 3,2 м. Западина № 9 расположена в 12 м к северу от западины № 8, имеет овальную форму, вытянутую по линии восток – запад, размерами 2,04 × 1,8 м. В её северо-восточной части зафиксирована квадратная площадка, сложенная из плотно подогнанных плоских гранитных камней (Рис. 2).

Для археологического исследования была выбрана жилищно-хозяйственная западина № 8 в северной части поселения. До начала работ она представляла собой округлую впадину диаметром около 3,4 м и глубиной до 0,4 м, с плотной задренованной поверхностью. На месте западины был заложен раскоп размером 5 × 5 м, общей площадью 25 кв. м. Раскоп был разделён на два прямоугольных сектора размером 2,5 × 2,5 м, ориентированных по сторонам света. Для стратиграфических наблюдений оставлена бровка шириной 0,2 м.

Исследование проводилось послойно, с горизонтальной зачисткой и планиграфической фиксацией через каждые 0,2 м глубины от уровня современной поверхности. Находки фиксировались по слоям и участкам раскопа.

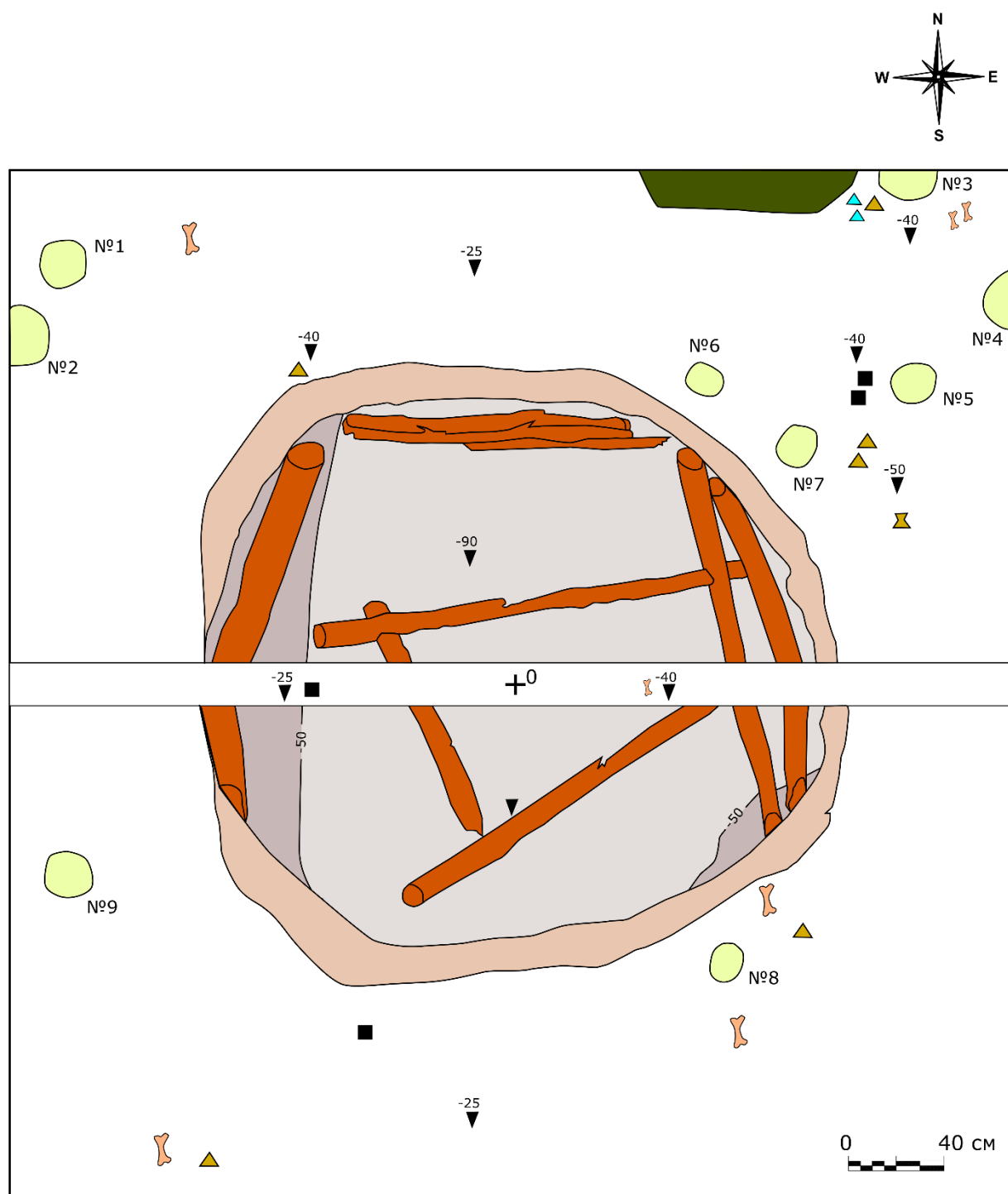

Рисунок 2. План кыстау Жабай

Fig. 2. Plan of the Zhabay wintering site

Первые планиграфические наблюдения на глубине около 25 см от дневной поверхности позволили выявить в центральной части раскопа широкое округлое пятно жилищной западины. Оно отличалось структурным почвенным составом с включениями древесной трухи и было заполнено тёмным гумусированным жирным суглинком. Края раскопа имели более светлые оттенки, что позволило достаточно чётко отделить зону западины от окружающего грунта.

В северо-западной части раскопа, у края западной бровки, были зафиксированы два пятна светло-жёлтого оттенка диаметром 0,2 и 0,3 м, интерпретированные как столбовые ямы № 1 и № 2. В 40 см к северо-востоку от столбовой ямы № 1 выявлено скопление костей домашнего животного. В северном секторе, в зоне северного профиля, обнаружена хозяйственная яма в виде тумбообразного объекта, сформированного из плотного светло-серого суглинка с прослойками древесной трухи. Её заполнение включало фрагментированные кости домашних животных, керамику и фарфор.

Экспликация

	- светлокоричневый гумусированный суглинок		- деревянные плахи
	- темносерый гумусированный суглинок		- фрагменты керамики
	- пестрый суглинок		- фрагменты фарфора
	- светлокоричневый суглинок		- железные изделия
	- столбовая яма		- скопление костей животных

Рисунок 3. План раскопа западины жилища № 8

Fig. 3. Excavation plan of Dwelling Pit No. 8

В восточной части северного сектора раскопа была зафиксирована концентрация пятен от столбовых ям. В 15 см к востоку от хозяйственной ямы выявлена столбовая яма № 3 диаметром 0,3 м, а в 0,6 м к юго-востоку от неё – столбовая яма № 4 диаметром 0,35 м. Рядом с краем жилищной западины отмечены столбовые ямы № 5–7 диаметром от 0,16 до 0,2 м. В южном секторе раскопа зафиксированы столбовые ямы № 8 и № 9. Такое распределение столбовых ям указывает на наличие деревянных конструктивных элементов, связанных с каркасом жилища или хозяйственными пристройками (Рис. 3, 5).

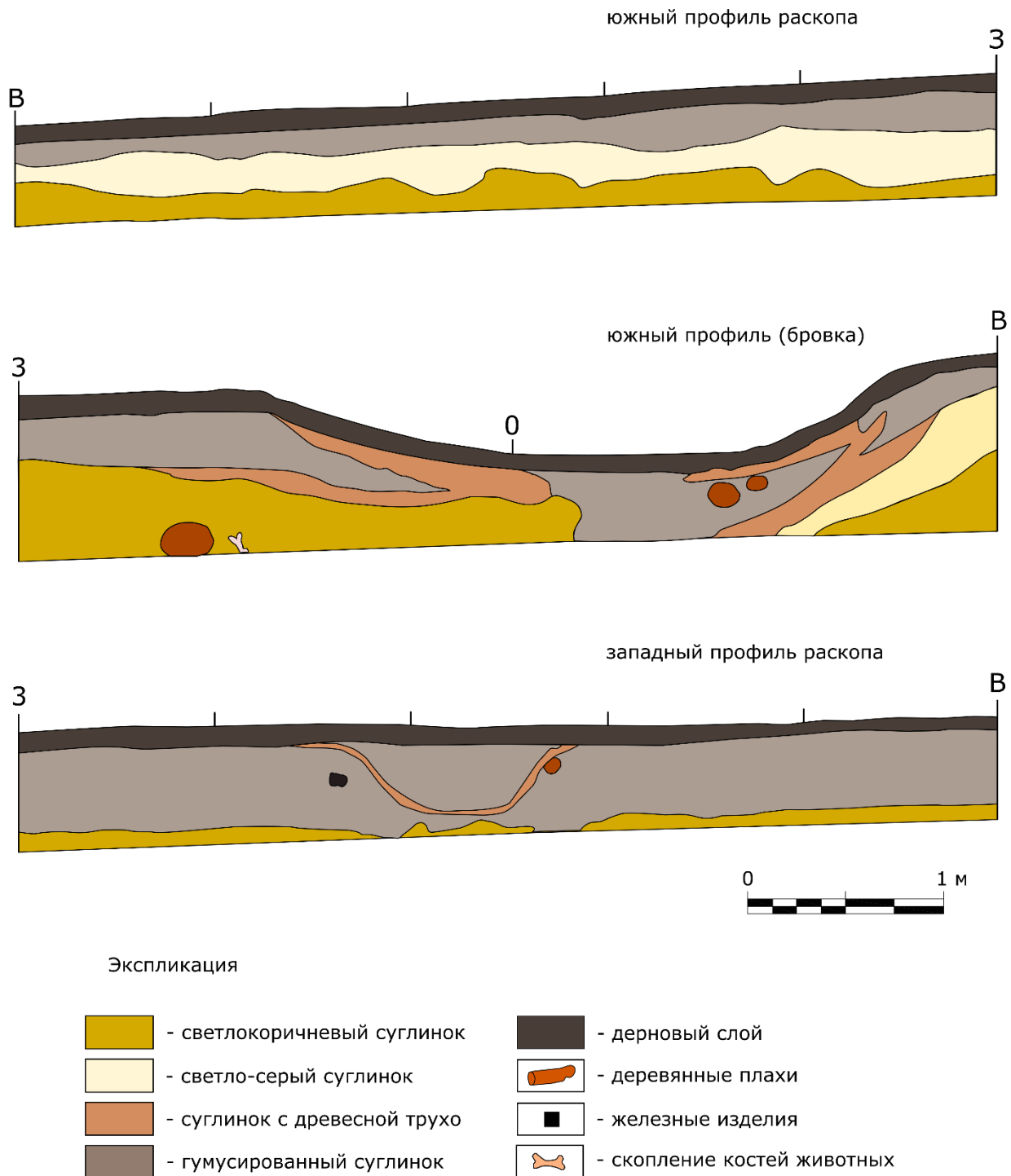

Рисунок 4. Стратиграфия раскопа

Fig. 4. Stratigraphy of the excavation

На глубине около 40 см от дневной поверхности контуры ранее выявленных пятен стали менее выраженными. Заполнение столбовых ям было представлено рыхлым светло-серым суглинком с остатками древесины. В межжилищном пространстве выделялась южная часть хозяйственной ямы, которая, вероятно, являлась основным местом утилизации отходов производственно-бытовой деятельности обитателей жилища. По мере изменения структуры грунта изменялся и характер концентрации артефактов: в северном секторе фиксировались фрагменты древесного угля, в северо-западной части – фрагменты кожи, деревянных плах и ангобированной керамики зелёного оттенка с бесцветной поливой, тогда как в южном секторе преобладали кости животных и небольшое количество металлических изделий строительного характера.

Важным результатом исследования стало выявление деревянных конструктивных элементов. С западного края западины было зафиксировано крупное бревно, вероятно относящееся к одному из сохранившихся венцов стены жилища. Южная часть бревна была надломлена. На глубине около 60 см в заполнении западины выявлены крупные жерди и бревна, расположенные вдоль стен и внутри конструкции. В северной части стены западины, на уровне около 0,2 м от материковой поверхности, зафиксированы жерди, сложенные друг на друга и ориентированные по линии восток – запад. В восточной стене выявлены два бревна, расположенные по линии север – юг. В центральной части западины отмечены три крупные жерди, уложенные с перпендикулярным напуском двух длинных элементов на один короткий.

Эти данные позволяют интерпретировать западину № 8 как остатки жилища типа землянки. Конструкция имела углублённую в грунт часть, покатые стены и суженное дно. Максимальная глубина западины составила 0,9 м от уровня современной поверхности, или около 0,4 м от уровня фиксации на материковой поверхности. В плане западина приобрела форму неправильного прямоугольника. Размеры её стен составили: северная – 1,4 м, южная – 2,2 м, восточная – 1,8 м, западная – 2,1 м. Наличие брёвен и жердей по периметру и внутри западины свидетельствует о сохранении элементов стен и, вероятно, перекрытия жилища (Рис. 3).

Стратиграфические наблюдения показали, что верхний слой на территории исследованного объекта до глубины около 0,4–0,5 м является переотложенным гумусом, сформированным в результате хозяйственной деятельности на территории поселения. В центральной части западины мощный жирный гумусированный слой, насыщенный органикой, древесной трухой и бытовыми остатками, вероятно, образовался в результате длительного разложения органических конструкций, накопления отходов и температурного воздействия на окружающий суглинок. При этом относительно ровный уровень материковой поверхности в пределах котлована указывает не только на разрушение жилой конструкции, но и на последующее заполнение пространства отходами хозяйственной и строительной деятельности (Рис. 4).

Конструктивные особенности исследованного жилища позволяют отнести его к числу полуземляночных зимних жилищ стационарного типа (*жертөле*), характерных для северных районов Казахстана XVIII–XIX вв. Заглубление пола, использование массивных глинобитных стен и небольшие размеры помещений были направлены на снижение теплопотерь и создание благоприятного температурного режима в зимний период.

Одной из характерных особенностей исследованной зимовки является использование преимущественно местных природных материалов при строительстве жилых и хозяйственных сооружений. В качестве основного строительного сырья применялись дерн, глина, гранитный камень, древесина, заготовленная в пойменных и склоновых лесных массивах долины Жабая. Выбор строительных материалов определялся не только их доступностью, но и многовековой традицией рационального природопользования, сложившейся в условиях степной зоны Северного Казахстана. Использование местных ресурсов позволяло минимизировать трудовые затраты на строительство, обеспечивало хорошие теплоизоляционные свойства жилища и способствовало его органичному включению в природный ландшафт. Такая практика отражает традиционное экологическое освоение потенциала территории казахским

населением, основанное на глубоком знании климатических условий, сезонной динамики окружающей среды и рациональном использовании местных природных ресурсов.

Использование локальных строительных материалов не только обеспечивало долговечность и функциональность сооружений, но и формировало своеобразную «ландшафтную архитектуру», при которой зимовка становилась естественной частью окружающей природной среды.

Комплекс находок отражает различные стороны повседневной материальной культуры жителей кыстау и позволяет реконструировать особенности их хозяйственной деятельности, бытового уклада и уровня материального обеспечения. В процессе археологических исследований была сформирована коллекция из 37 отдельных артефактов, включающая 16 фрагментов керамической посуды, 5 фрагментов фарфоровых изделий, фрагмент стеклянного сосуда, 2 фрагмента деревянных изделий, 3 фрагмента кожаных предметов, фрагмент подковы, шило, два кованых гвоздя, три металлические пластины, каменное изделие, фрагмент железного топора, а также игровой асык с отверстием для утяжелителя.

Особый интерес представляет астрагал (асык), залитый сплавом олова, обнаруженный в центральной части жилищной западины в слое гумусированного грунта совместно с фрагментами трубчатых костей домашних животных. Подобные находки хорошо известны в этнографических материалах и свидетельствуют о широком распространении традиционной игры в асык среди казахского населения. Использование металлического утяжелителя придавало астрагалу большую устойчивость и свидетельствует о существовании специальных игровых принадлежностей, характерных для XIX – начала XX вв. Находка дополняет сведения о повседневной жизни обитателей зимовки и позволяет рассматривать кыстау не только как хозяйственный объект, но и как пространство семейного быта.

Керамический комплекс представлен преимущественно фрагментами красноглиняной посуды местного производства, а также ангобированной керамикой зеленого оттенка, покрытой прозрачной поливой с характерными потеками зеленого и черного цветов. Подобная посуда широко использовалась в хозяйстве казахского населения в XIX веке и предназначалась для приготовления, хранения и подачи пищи. Морфологические особенности отдельных фрагментов свидетельствуют о сочетании традиционной местной керамики с изделиями, поступавшими через торговые связи с ремесленными центрами Центральной Азии и Российской империи.

Особую группу находок составляют фрагменты фарфоровой и стеклянной посуды. Их наличие свидетельствует о постепенном проникновении фабричной продукции в повседневный быт казахского населения и отражает расширение торгово-экономических связей региона во второй половине XIX века. Использование фарфоровой посуды наряду с традиционной керамикой указывает на изменение потребительской культуры и интеграцию местного населения в общеимперское экономическое пространство.

Металлические изделия представлены фрагментом подковы, железным шилом, коваными гвоздями, металлическими пластинами и фрагментом топора. Эти предметы характеризуют хозяйственную направленность памятника. Подкова свидетельствует о важной роли коневодства и постоянном использовании верхового и тяглового транспорта, шило связано с обработкой кожи, изготовлением и ремонтом предметов конской упряжи, обуви и хозяйственного инвентаря. Кованые гвозди и металлические пластины отражают применение деревянных строительных конструкций и различных способов их крепления, тогда как топор являлся универсальным орудием, использовавшимся при строительстве жилища, заготовке древесины и выполнении повседневных хозяйственных работ.

Фрагменты деревянных и кожаных изделий являются редкими находками для памятников подобного типа и свидетельствуют о сохранности органических материалов в отдельных участках культурного слоя. Они дополняют представления о конструктивных элементах жилища, предметах домашнего обихода и использовании изделий из органического сырья в хозяйственной деятельности населения.

В целом состав археологического комплекса отражает сложившийся хозяйственно-бытовой характер памятника и соответствует материальной культуре казахских зимовок XIX века. Сочетание традиционных предметов повседневного обихода с изделиями фабричного производства демонстрирует сохранение традиционного уклада жизни при одновременном расширении торговых контактов и постепенном проникновении новых товаров и технологий в быт населения Северного Казахстана.

Рисунок 5. Центральная часть раскопа жилища № 8: 1 – глубина 0,4 м; 2 – глубина 0,9 м
 Fig. 5. Central part of the excavation of dwelling No. 8: 1 – depth 0.4 m; 2 – depth 0.9 m

Обсуждение

Проблема оседлости и кыстау казахов степной зоны на протяжении длительного времени рассматривалась преимущественно в рамках историко-этнографических исследований. В дореволюционной литературе сведения о зимовках содержатся главным образом в трудах путешественников, военных топографов и представителей административной власти, фиксировавших особенности хозяйственного уклада казахского населения. Наиболее ценными являются описания И.Я. Словцова, который отмечал наличие крупных зимовок Кокшетауского уезда, включавших десятки жилых построек различной конструкции (Словцов, 1897).

Важным источником по изучению казахских зимовок северных районов Акмолинской области являются материалы ветеринарных экспедиций Российской империи конца XIX в., организованных для обследования очагов распространения чумы крупного рогатого скота и других эпизоотий. В ходе работы экспедиции были собраны ценные сведения не только о состоянии животноводства, но и о хозяйственно-бытовой организации казахского населения.

Особое значение представляет статья В. Михайлова «Киргизская (казахская) степь Акмолинской области», основанная на материалах этих исследований. Автор приводит подробное описание зимовок северной части Акмолинской области, характеризует расселение казахских родов, а также конструктивные особенности кыстау. По его наблюдениям, планировка зимовок представляла собой сложный комплекс жилых и хозяйственных построек с замкнутыми загонами для скота (*қора*), что обеспечивало защиту животных в зимний период. Жилые дома различались в зависимости от имущественного положения владельцев: жилища рядовых скотоводов сооружались преимущественно из дерна, камыша, ивовых и березовых жердей, тогда как дома зажиточных казахов представляли собой многокомнатные деревянные постройки с большими окнами, голландскими печами (на территории казахской степи они получили распространение во второй половине XIX века, главным образом в северных и восточных регионах, где усилилось влияние русской строительной традиции) и отдельными хозяйственными помещениями.

Особый интерес представляют сведения автора о внутренней организации кыстау, использовании местных строительных материалов, санитарном содержании хозяйственных построек и функциональном разделении жилых и производственных зон (Михайлов, 1893). Сопоставление описаний В. Михайлова с результатами современных археологических исследований свидетельствует о высокой степени их достоверности и подтверждает устойчивость традиций размещения зимовок вблизи водных источников, пастбищ и лесных массивов.

В советский период исследования были сосредоточены преимущественно на изучении кочевого скотоводства, тогда как материальные остатки зимовок долгое время не рассматривались как самостоятельный археологический источник. Основное внимание уделялось этнографическим данным, вопросам сезонных перекочевок и хозяйственной специализации в условиях степной зоны (Жолдасбаев, 2017). Археологические исследования чаще касались памятников эпохи бронзы, раннего железного века и средневековья, тогда как позднесредневековые и этнографические поселения изучались эпизодически.

В последние годы исследования казахских зимовок Северной Сарыарки получили новый импульс благодаря проведению систематических археологических раскопок. Значительный вклад в изучение данной категории памятников внесли работы на поселении Саркырама, кыстау Козыкош и Бозок II (Дукомбайев, 2020; Ганиева, Сакенов, 2023). В этих исследованиях подробно рассмотрены архитектурно-планировочная структура кыстау, конструктивные особенности жилых и хозяйственных сооружений, состав археологического материала, а также вопросы хозяйственной деятельности казахского населения XIX – начала XX вв. Материалы раскопок свидетельствуют, что зимовки представляли собой стационарные хозяйственные комплексы с развитой внутренней организацией, включавшие жилые дома, хозяйственные постройки, загоны для скота и производственные зоны. Особое внимание

исследователи уделяют использованию местных строительных материалов, технологии возведения жилищ и графической реконструкции.

Существенно расширяют представления об историко-географическом контексте функционирования зимовок исследования, посвященные реконструкции древних караванных путей Западной Сарыарки (Oshanov, 2025). Показанная автором взаимосвязь транспортных коммуникаций, водных источников и культурного ландшафта позволяет рассматривать казахские зимовки как составную часть единой системы хозяйственного освоения степного пространства. В совокупности эти исследования формируют современную методологическую основу изучения кыстау, объединяя археологические, исторические, этнографические и ландшафтные данные. Такой подход позволяет рассматривать зимовки как элементы единой системы освоения культурного ландшафта. Исследования подтверждают, что традиция расселения в степной зоне определялась многовековой сетью коммуникаций, сохранявшей преемственность на протяжении различных исторических эпох.

Полученные нами в ходе раскопок казахской зимовки Тажегул в Бурабайском районе материалы полностью согласуются с данными историко-этнографических и археологических исследований (Ганиева, Сакенов, 2025: 86). Обследованные кыстау закономерно приурочены к постоянным источникам воды, естественно защищенным участкам рельефа и лесным массивам, что соответствует традиционным принципам выбора мест зимнего проживания казахского населения. Подъемный и археологический материал, включающий фрагменты кузнецовского фарфора, поселенческой керамики, изделия из железа и другие предметы материальной культуры, свидетельствует о длительном и интенсивном функционировании зимовок в XIX – начале XX вв.

Кыстау являлись ключевым элементом хозяйственной инфраструктуры региона. Через систему зимовок осуществлялось производство и накопление продукции скотоводства, которая затем поступала на местные и региональные рынки и ярмарки. В свою очередь, посредством торговых связей в кыстау проникали изделия промышленного производства и импортные товары, о чем свидетельствуют находки кузнецовского фарфора, металлических изделий и других предметов массового потребления (Ажигали, Турганбаева, 2021). Зимовки были включены в систему экономических связей Северного Казахстана, обеспечивая взаимодействие кочевого населения с торгово-ремесленными и городскими центрами региона.

Таким образом, результаты настоящего исследования подтверждают выводы предыдущих историко-этнографических работ о закономерностях размещения казахских зимовок, одновременно дополняя их археологическими материалами. Комплексное изучение кыстау в сочетании с анализом природного ландшафта, письменных источников и данных археологической разведки открывает новые возможности для реконструкции традиционной системы природопользования, хозяйственной организации и исторической динамики расселения североказахстанских степей.

Планиграфия памятника, наличие девяти западин, следы деревянных конструкций, хозяйственной ямы и разнообразный бытовой инвентарь позволяют рассматривать его как комплекс, связанный с сезонным проживанием, содержанием скота, обработкой продуктов животноводства и повседневной хозяйственной деятельностью. Выбор места был обусловлен сочетанием природных факторов: близостью реки, защищённостью береговой площадки, доступом к пастбищам, древесным ресурсам и удобным путям передвижения вдоль долины Жабая.

Исследование кыстау Жабай позволило получить новые данные о структуре зимовок казахского населения XIX в. в пределах Сандыктауского района Акмолинской области. Памятник расположен в природно выгодной зоне правобережной долины реки Жабай, где сочетались водные ресурсы, пастбищные угодья, древесная растительность и защищённые участки рельефа. Эти условия определяли хозяйственную привлекательность территории и её пригодность для сезонного освоения (Бейсенов, 2020: 229–240; Бейсенов и др., 2020: 6–25; Шнэ, 1894).

Планиграфически кыстау представлено вытянутой вдоль берега площадкой размером около 115×25 м, на которой зафиксировано девять жилищно-хозяйственных западин. Их расположение широкой линией по оси север – юг отражает организацию внутреннего пространства поселения и, вероятно, связано с особенностями рельефа береговой площадки и хозяйственного использования территории.

Раскопки западины № 8 показали, что она является остатками жилища типа землянки. В ходе исследования выявлены углублённая жилая часть, столбовые ямы, хозяйственная яма, деревянные элементы стен и перекрытия, а также следы интенсивного накопления органических и бытовых остатков. Стратиграфические наблюдения позволили проследить процессы разрушения жилищной конструкции, заполнения западины и формирования гумусированного слоя в результате хозяйственной деятельности.

Коллекция находок предварительно датируется XIX в. и характеризует материальную культуру и хозяйственный уклад казахского населения региона, выступая важным источником для реконструкции домостроительства, традиционной системы хозяйства скотоводов (Ганиева, Хасенова, 2022: 44–48).

Результаты археологических раскопок жилищно-хозяйственной западины № 8 на кыстау Жабай позволяют рассматривать данный объект как один из поздних этапов длительной традиции домостроительства в природно-климатических условиях Северного Казахстана. Эта традиция берет начало в период энеолита и бронзового века и отражает сложившиеся принципы организации жилого пространства, сформировавшиеся под влиянием природной среды. Выявленные в ходе раскопок признаки – углублённый котлован, деревянные конструктивные элементы, столбовые ямы, хозяйственная яма, органическое заполнение и концентрация бытовых отходов – свидетельствуют о сохранении ряда строительных принципов, известных в регионе с глубокой древности (Сакенов, 2019: 34). Материалы жилища на кыстау Жабай демонстрируют историческую повторяемость архитектурных решений, продиктованных сходными задачами: защитой от холода и ветра, использованием местных строительных материалов, заглублением жилого пространства и включением хозяйственных зон в структуру жилища.

Использование котлована как защищённого укрытия, опора на дерево как на основной конструктивный материал, применение грунта и органических заполнений в качестве теплоизоляционного компонента, а также размещение жилища вблизи водного источника — эти решения были обусловлены природными особенностями Северного Казахстана: суровой зимой, высокой ветровой активностью, сезонной неравномерностью влагообеспечения и необходимостью сочетать жилые, хозяйственные и скотоводческие функции. Обнаруженные брёвна и жерди свидетельствуют не только о наличии углублённого котлована, но и о достаточно сложной деревянной конструкции жилища. Вероятно, стены и перекрытие были выполнены из брёвен и жердей, часть которых после прекращения функционирования объекта обрушилась внутрь западины. Это объясняет формирование мощного слоя древесной трухи и органически насыщенного грунта. Таким образом, кыстау Жабай демонстрирует позднюю форму каркасно-столбового домостроительства, в которой несущая конструкция создавалась из дерева, а заглубление и грунтовое окружение обеспечивали теплоизоляцию. Её архитектура была подчинена задачам сохранения тепла, защиты от ветра и обеспечения хозяйственной автономности семьи или малой группы.

Результаты

Проведённые исследования кыстау Жабай расширили представления об археологии казахских зимовок Северной Сарыарки XIX в. Полученные результаты свидетельствуют, что памятник представлял собой организованный поселенческий комплекс, включавший жилую, хозяйственно-производственную и, вероятно, скотоводческую зоны. Выбор места в долине реки Жабай отражает опыт освоения природного ландшафта, основанный на сочетании постоянных водных источников, пастбищных угодий, древесных ресурсов и естественно защищённых участков рельефа, обеспечивавших благоприятные условия для зимнего проживания и ведения хозяйства (Karibayev, 2026).

Раскопки жилищно-хозяйственной западины № 8 позволили реконструировать конструктивные особенности одного из объектов поселения. Выявленные элементы свидетельствуют о существовании полуземляночного жилища с деревянным каркасом, в котором заглубление в грунт, бревна, жерди и органические материалы образовывали единую теплоизоляционную систему, эффективную в суровых климатических условиях региона. Архитектурно-планировочные решения демонстрируют высокий уровень приспособленности традиций домостроения к природной среде и отражают многовековой опыт эксплуатации зимних поселений в степной и лесостепной зонах.

Комплекс археологических находок дополняет характеристику кыстау как стационарной зимовки казахского населения XIX века. Керамика, кузнецовский фарфор, стеклянные и металлические изделия, предметы из дерева и кожи, а также остеологический материал свидетельствуют о многофункциональном характере поселения, где жилое пространство было тесно связано с переработкой продукции животноводства, приготовлением пищи, ремонтом хозяйственного инвентаря и другими видами повседневной деятельности. Обнаруженные изделия фабричного производства — кузнецовский фарфор и стеклянная посуда — отражают процессы постепенного проникновения промышленных товаров в традиционный быт казахского населения. Поскольку в XIX веке производство фарфора на территории Казахстана отсутствовало, подобные изделия поступали через систему ярмарочной торговли и торговых лавок, активно развивавшихся в Северном Казахстане. Крупные ярмарки региона выполняли функцию важнейших центров товарообмена, где казахские скотоводы реализовывали продукцию животноводства и приобретали необходимые промышленные и ремесленные товары. Присутствие таких предметов в материалах кыстау Жабай свидетельствует о включенности его жителей в региональные торгово-экономические связи и показывает, что даже удаленные кыстау являлись частью единого экономического пространства второй половины XIX века (Шагирбаев и др., 2022).

Казахские стационарные зимовки являются важным источником для решения вопросов социально-экономического развития казахского общества, начиная с XVIII века. Они являются важным источником для изучения процессов трансформации традиционного хозяйства казахов под влиянием развития торговли, изменения форм землепользования и социально-экономических преобразований XVIII–XIX вв. (Ажигали, Турганбаева, 2021: 130).

Выводы

Проведённые исследования позволяют рассматривать кыстау Жабай как один из наиболее репрезентативных археологических памятников Нового времени, отражающих особенности организации традиционных зимних поселений казахского населения Северной Сарыарки XIX века. Полученные материалы расширяют источниковую базу по археологии казахских кыстау, которая до настоящего времени оставалась значительно менее разработанной по сравнению с историко-этнографическими исследованиями.

Установлено, что выбор места для устройства зимовки определялся совокупностью природно-географических факторов. Расположение памятника в защищённой долине реки Жабай обеспечивало доступ к постоянному водному источнику, пастбищным угодьям, древесным ресурсам и строительным материалам, создавая оптимальные условия для круглогодичного функционирования хозяйственного комплекса.

Результаты раскопок жилищно-хозяйственной западины № 8 показали, что исследованный объект представляет собой стационарное заглубленное зимнее жилище с деревянной конструкцией, использование которой было направлено на обеспечение эффективной теплоизоляции и устойчивости сооружения в условиях сурового климата. Выявленные конструктивные особенности отражают устойчивую традицию домостроительства, основанную на рациональном использовании местных природных материалов и инженерных решений, обеспечивавших длительную эксплуатацию зимнего жилища.

Археологический комплекс свидетельствует, что кыстау выполняло не только жилые, но и производственно-хозяйственные функции. Наличие хозяйственной ямы, разнообразного бытового инвентаря, строительных элементов, предметов обработки органических материалов и остеологического комплекса позволяет реконструировать зимовку как многофункциональный хозяйственный центр семейного или небольшого родового коллектива.

Особую научную ценность представляет комплекс находок фабричного производства — кузнецовского фарфора, стеклянной посуды и металлических изделий. Их присутствие демонстрирует включенность жителей кыстау Жабай в региональную систему торгово-экономических связей XIX века и подтверждает проникновение промышленной продукции Российской империи в традиционный быт казахского населения при сохранении основ традиционного хозяйственного уклада.

Полученные материалы позволяют рассматривать кыстау Жабай как важный археологический источник для изучения процессов трансформации традиционного общества Казахстана в XIX веке. Исследованный памятник отражает взаимосвязь природной среды, архитектурных традиций, хозяйственной организации и экономических контактов, что открывает новые возможности для комплексного изучения поздних кочевых и полукочевых поселений степной зоны.

Перспективным направлением дальнейших исследований является формирование археологической типологии казахских зимовок Северного Казахстана на основе сопоставления материалов Жабая с другими исследованными памятниками (Бозок II, Козыкош, Саркырама, Тажегул и др.), что позволит реконструировать региональные особенности традиционной архитектуры, системы расселения и хозяйственной организации казахского населения Нового времени.

References

- Azhigali, Turganbaeva, 2021 — *Azhigali S.E., Turganbaeva L.R.* Cult—Residential Complex Kainar of the Second Half of the 18th – Early 20th Centuries on the Northern Ustyurt as a Historical, Cultural and Architectural Monument. *Archaeology, Ethnography and Anthropology of Eurasia*. 2021. (4). P. 120–132. (In Russ.).
- Beisenov, 2020 — *Beisenov A.Z.* Chingistau. Reflections near the Old Winter Camp of Abai. *Preservation and Study of Cultural Heritage of the Altai Region*. Vol. XXV, Barnaul, 2020. P. 229–240. (In Russ.).
- Beisenov, et al. 2020 — *Beisenov A.Z., Akhiyarov I.K., Dzhumanazarov N.Sh.* Karashoky, the Old Winter Camp in the Aksary Valley in Central Kazakhstan. *Field Studies in the Upper Ob, Irtysh Region and Altai (Archaeology, Ethnography, Oral History and Museology)*. Vol. 15. Barnaul, 2020. P. 6–25. (In Russ.).
- Ganieva, Khasenova, 2022 — *Ganieva A.S., Khasenova B.M.* Collection of Finds from the Settlement Bozok II in Northern Saryarka. In *Proceedings of the All-Russian Scientific and Practical Conference “Museum and Science”*, Kemerovo State University, 2022. P. 44–48. (In Russ.).
- Ganieva, Sakenov, 2023 — *Ganieva A., Sakenov S.* Results of Archaeological Research of the Kazakh Winter Camp Bozok II in the Capital Region. In *Proceedings of the International Conference “Margulan Readings – 2023”*. Almaty, 2023. P. 151–157. (In Russ.).
- Ganieva, Sakenov, 2025 — *Ganieva A.S., Sakenov S.K.* Kazakh Winter Camps of Northern Saryarka: Archaeology of Traditional Lifestyle. In *Margulan Readings – 2025*. Almaty, 2025. P. 81–90. (In Russ.).
- Dukombayev, 2020 — *Dukombayev A.T.* Excavations of the Kazakh Settlement Sarkyrama. In *Sacred Landscape of Saryarka, Nur-Sultan*, 2020. P.136–158. (In Russ.).
- Zholdasbayev, 2017 — *Zholdasbayev S.* Sedentary Settlements of Kazakhs in the 15th–18th Centuries. Astana, 2017. 304 p. (In Russ.).
- Mikhailov, 1893 — *Mikhailov V.* Kyrgyz Steppe. Akmola Region (Based on Surveys of Veterinary Doctors). *Notes of the West Siberian Department of the Imperial Russian Geographical Society*. Book 15. Iss. 3. Omsk, 1893. 87 p. (In Russ.).
- Sakenov, 2019 — *Sakenov S.K.* Houses of the Bronze Age in Northern Kazakhstan. *edu.e-history.kz*. (3), 25–34. DOI: 10.12345/e-history.2019.3.25. (In Russ.).
- Slovtsov, 1897 — *Slovtsov I.* Travel Notes Made During a Trip to Kokchetav District, Akmola Region, in 1878. Omsk: Printing House of the Headquarters of the Omsk Military District, 1897. 198 p. (In Russ.).
- Shagirbayev, et al. 2022 — *Shagirbayev M.S., Ganieva A., Sakenov S.K.* Economy of Kazakhs in the Nura–Ishim Interfluvium in the 19th – Early 20th Centuries (Based on Osteological Materials of the Winter Camp Bozok II). *Archaeology of Kazakhstan*. (2), 2022. 45–58. DOI: 10.12345/akz.2022.2.45. (In Russ.).

- Shne, 1894 — *Shne E.* Winter Camps and Other Permanent Structures of Nomads in Akmola Region. Notes of the West Siberian Department of the Imperial Russian Geographical Society. Book 17. Iss. 1. Omsk, 1894. 80 p. (In Russ.).
- Karibayev, 2026 — *Karibayev B.* How Nature Shaped Life in Kazakh Steppe in Winter. The Astana Times. 2026. April 15. (In Russ.).
- Oshanov, 2025 — *Oshanov O.* Ancient Caravan Routes of Western Saryarka. Materials on Archaeology and History of the Ancient and Medieval Black Sea Region. 2025. (20). P. 7–15. DOI: 10.53737/2713—2021.2025.32.90.001. (In Russ.).
- Ryssaliyeva, et al. 2025 — *Ryssaliyeva L., Salnikov V., Lin Z., Raimbekova Z.* Seasonal Sensitivity of Drought Indices in Northern Kazakhstan: A Comparative Evaluation and Selection of Optimal Indicators. *Sustainability*, 2025. 17(21). DOI: 10.3390/su17219413. (In Russ.).
- Springer Publication, 2024 — *Springer Publication.* Climate Change in Kazakhstan: Implications to Population Health. Environmental Science and Pollution Research. (In Russ.).

Литература

- Ажигали, Турганбаева, 2021 — *Ажигали С.Е., Турганбаева Л.Р.* Культурно-жилищный комплекс Кайнар второй половины XVIII – начала XX вв. на Северном Устюрте как историко-культурный и архитектурный памятник // Археология, этнография и антропология Евразии. 2021. № 4. С. 120–132.
- Бейсенов, 2020 — *Бейсенов А.З.* Чингистау. Размышления у старой зимовки Абая // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края. Барнаул, 2020. Вып. XXV. С. 229–240.
- Бейсенов и др., 2020 — *Бейсенов А.З., Ахияров И.К., Джуманазаров Н.Ш.* Карашоқы, старая зимовка в долине Аксары в Центральном Казахстане // Полевые исследования в Верхнем Приобье, Прииртышье и на Алтае (археология, этнография, устная история и музееведение). 2019 г. Барнаул, 2020. Вып. 15. С. 6–25.
- Ганиева, Хасенова, 2022 — *Ганиева А.С., Хасенова Б.М.* Коллекция находок поселения Бозок II в Северной Сарыарке // Всероссийская научно-практическая конференция «Музей и наука» к 45-летию со дня основания музея «Археология, этнография и экология Сибири». Кемерово: КемГУ, 2022. С. 44–48.
- Ганиева, Сакенов, 2023 — *Ганиева А., Сакенов С.* Елорда өңірінде Бозок II қазақ қыстауының археологиялық зерттеулерінің нәтижелері // Материалы Международной научно—практической конференции «Маргулановские чтения-2023» (Алматы, 12-14 апреля 2023 г.). Алматы, 2023. С. 151-157.
- Ганиева, Сакенов, 2025 — *Ганиева А.С., Сакенов С.Қ.* Солтүстік Сарыарқа қазақ қыстаулары: дәстүрлі өмір салты археологиясы // Марғұлан оқулары 2025. Алматы, 2025. С. 81-90.
- Дукомбайев, 2020 — *Дукомбайев А.Т.* Раскопки казахского поселения Саркырама: В кн. Сакральный ландшафт Сарыарки. Нур-Султан, 2020. С. 136–158.
- Жолдасбаев, 2017 — *Жолдасбаев С.* Оседлые поселения казахов в XV–XVIII вв. Астана, 2017. 304 с.
- Михайлов, 1893 — *Михайлов В.* Киргизская степь. Акмолинская область (по обследованиям ветеринарных врачей) // Записки Западно-Сибирского отдела Императорского Русского географического общества. Кн. 15, вып. 3. Омск, 1893. 87 с.
- Сакенов, 2019 — *Сакенов С.К.* Дома эпохи бронзы Северного Казахстана // edu.e-history.kz. 2019. № 3. С. 25–34. DOI: 10.12345/e-history.2019.3.25.
- Путевые заметки, 1897 — Путевые заметки, веденные во время поездки в Кокчетавский уезд, Акмолинской области, в 1878 году / И. Слобцов. Омск: Типография Штаба Омского военного округа, 1897. 198 с.).
- Шагирбаев и др., 2022 — *Шагирбаев М.С., Ганиева А., Сакенов С.К.* Хозяйство казахов Нура—Ишимского междуречья XIX – начала XX вв. (по остеологическим материалам зимовки Бозок II) // Археология Казахстана. 2022. № 2. С. 45–58. DOI: 10.12345/akz.2022.2.45.
- Шнэ, 1894 — *Шнэ Е.* Зимовки и другие постоянные сооружения кочевников Акмолинской области // Записки Западно-Сибирского отдела Императорского Русского географического общества. Омск, 1894. Кн. 17, вып. 1. 80 с.
- Karibayev, 2026 — *Karibayev B.* How Nature Shaped Life in Kazakh Steppe in Winter // The Astana Times. 2026. April 15.
- Oshanov, 2025 — *Oshanov O.* Ancient caravan routes of Western Saryarka // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья. 2025. № 20. С. 7–15. DOI: 10.53737/2713—2021.2025.32.90.001.
- Ryssaliyeva, et al. 2025 — *Ryssaliyeva L., Salnikov V., Lin Z., Raimbekova Z.* Seasonal Sensitivity of Drought Indices in Northern Kazakhstan: A Comparative Evaluation and Selection of Optimal Indicators // Sustainability (MDPI). Vol. 17. Iss. 21, 2025. DOI: 10.3390/su17219413.
- Springer Publication, 2024 — *Springer Publication.* Climate change in Kazakhstan: implications to population health // Environmental Science and Pollution Research. 2024.

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ / ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 4, pp. 1193-1204, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_4_1193-1204

**WEDDING RITUALS OF THE KAZAKHS OF CENTRAL KAZAKHSTAN:
PRESERVATION OF TRADITIONS AND REGIONAL FEATURES**

Yergali Gauhar^{1*}, *Kalysh Amanzhol*²

¹Al-Farabi Kazakh National University
(71 Al-Farabi Avenue, Almaty, 050038, Republic of Kazakhstan)
2nd year PhD student
 <https://orcid.org/0009-0000-7496-0918>. e-mail: bakaeva.gauhar@mail.ru
*Author-correspondent

² Al-Farabi Kazakh National University
(71 Al-Farabi Avenue, Almaty, 050038, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor
 <https://orcid.org/0000-0003-3073-1368>. e-mail: kalyshamanzhol@gmail.com

© Ch. Ch. Valikhanov IHE, 2026
© Yergali G., Kalysh A.B., 2026

Abstract. *Introduction.* Studying the impact of the market economy and urbanization on the traditional wedding rituals of the Kazakhs of Central Kazakhstan is of significant importance for regional ethnography. Wedding traditions have always played a vital sociocultural role in the life of the Kazakh people. In Kazakh society, these rituals served not only to legitimize the marriage of young people but also as a means of strengthening kinship ties between two families and regulating social relations. Today, while the essence of traditional wedding rituals remains intact, their content and form of execution have taken on a modern character. *Goals and objectives.* To analyze the extent to which traditions are observed and the regional characteristics of wedding rituals among the Kazakh population of Central Kazakhstan, based on ethnographic fieldwork. The research objectives are to examine the impact of the market economy and urbanization on the preservation of wedding traditions; to identify traditional norms and modern innovative elements within these rituals; and to highlight regional specificities. *Results.* The results of the study show indicate that wedding traditions in Central Kazakhstan are shaped by the intersection of traditional culture – with its distinct regional characteristics—and modern trends. Traditional wedding rituals predominate in the region's rural areas, whereas urban residents tend to observe them in a modern format while still preserving their traditional significance. Furthermore, the continuity of these rituals is influenced by economic factors; rising wedding costs have led to the curtailment and simplification of certain ceremonies. An analysis of the region's ethnographic characteristics was conducted based on the findings of domestic and international studies on wedding rituals. Drawing on collected ethnographic field data (2025–2026), the study comprehensively identified both traditional and non-traditional elements within the wedding rituals of the Kazakhs of Central Kazakhstan. *Conclusion:* The research made it possible to determine the extent to which traditions are observed and to identify regional specificities in the performance of wedding rituals among the Kazakhs of Central Kazakhstan, as well as to assess the

preservation and transformation of these traditions amidst modern socio-economic development and urbanization.

Keywords: Central Kazakhstan, Kazakhs, wedding traditions, customs, innovations, market economy, urbanization

For citation: Yergali G., Kalysh A.B. Wedding rituals of the kazakhs of central Kazakhstan: preservation of traditions and regional features// Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Vol. 13. No. 4. Pp. 1193–1204. (In Rus.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_1193-1204

ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ҮЙЛЕНУ ҒҰРЫПТАРЫ: ДӘСТҮРДІҢ САҚТАЛУЫ ЖӘНЕ АЙМАҚТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ерғали Гауһар¹*, Қалыш Аманжол Боранбайұлы²

¹ әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(71, әл-Фараби даңғылы, 050038, Алматы, Қазақстан Республикасы)

2-курс докторанты

 <https://orcid.org/0009-0000-7496-0918>. e-mail: bakaeva.gauhar@mail.ru

*Автор-корреспондент

² әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(71әл-Фараби даңғылы, ,050038, Алматы, Қазақстан Республикасы)
 <https://orcid.org/0000-0003-3073-1368>. e-mail: kalyshamanzhol@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Ерғали Г., Қалыш А.Б., 2026

Аңдатпа. *Kipicne.* Орталық Қазақстан қазақтары арасында нарықтық экономика мен урбанизацияның дәстүрлі үйлену ғұрыптарына әсер ету деңгейін зерттеудің аймақтық этнография үшін маңызы зор. Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде үйлену дәстүрлері әрқашан маңызды әлеуметтік-мәдени институттың қызметін атқарып келеді. Бұл рәсімдер қазақ қоғамында екі жастың некесін заңдастырудың ғана емес, сонымен бірге екі әулеттің туыстық байланысын нығайтудың, қоғамдық қатынастарды реттеудің құралы болды. Қазіргі таңда дәстүрлі үйлену ғұрыптарының түпкі мәні сақталып, мазмұны мен атқарылуы замануи сипат алып отырған тұстары бар. *Мақаланың мақсаты* – Орталық Қазақстан өңірі бойынша жиналған далалық этнографиялық материалдарға сүйене отырып, жергілікті қазақтардың үйлену ғұрыптарындағы дәстүрдің ұстану деңгейі мен аймақтық ерекшеліктерін талдау. *Зерттеу міндеттері:* нарықтық экономика мен қалалану үрдісінің үйлену ғұрыптарындағы дәстүрдің сақталуына әсерін зерделеу; үйлену ғұрыптарындағы дәстүрлі ережелер мен заманауи инновациялық элементтерін анықтау; аймақтық ерекшеліктерді көрсету. *Зерттеу нәтижелері* көрсеткендей, Орталық Қазақстанда үйлену дәстүрлері өзіндік аймақтық ерекшеліктері бар дәстүрлі мәдениет пен заманауи үрдістедің тоғысында жүзеге асуда. Зерттеліп отырған аймақтың ауылдық жерлерінде дәстүрлі рәсімдер басымырақ орын алса, қала тұрғындары арасында дәстүрлі рәсімдер өзінің түпкі мәнін сақтай отырып, заман табалына сай икемделіп атқарылып жүр. Үйлену дәстүрлеріндегі жөн-жоралғылардың жасалуына экономикалық факторлар да өз әсерін тигізуде. Той шығынының артуы кейбір салттардың қысқарып, ықшамдалған түрге көшуіне себеп болып отыр. Ғылыми жаңалығы: отандық және шетелдік зерттеулердегі үйлену ғұрыптарына қатысты тұжырымдар негізінде аймақтың этнографиялық ерекшелігі сараланды. Жинақталған далалық этнографиялық материалдар (ДЭМ, 2025–2026) негізінде Орталық Қазақстан қазақтарының үйлену ғұрыптарындағы дәстүр мен неодәстүрлер кешенді түрде айқындалды. *Қорытынды:* Жүргізілген зерттеу Орталық Қазақстан өңірі қазақтарының үйлену рәсімдерін орындаудағы дәстүрді ұстану деңгейі мен аймақтық ерекшеліктерін айқындауға және қазіргі әлеуметтік-

экономикалық даму мен қалалану үрдісі жағдайында дәстүрдің сақталуы мен олардың заман талабына сай өзгерген тұстарын анықтауға мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: Орталық Қазақстан, қазақтар, үйлену дәстүрлері, әдет-ғұрыптар, аймақтық ерекшелік, нарықтық-экономика, урбанизация

Дәйексөз үшін: Ерғали Г., Қалыш А.Б. Орталық Қазақстан қазақтарының үйлену ғұрыптары: дәстүрдің сақталуы және аймақтық ерекшеліктері // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Т. 13. № 4. 1193–1204 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_1193-1204

СВАДЕБНОЙ ОБРЯДЫ КАЗАХОВ ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА: СОХРАНЕНИЕ ТРАДИЦИЙ И РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ

Ерғали Гаухар¹, Калыш Аманжол Боранбайұлы²*

¹Казахский национальный университет им.аль-Фараби
(71, пр. Аль-Фараби, Алматы, 050038, Республика Казахстан)
докторант 2 курса

 <https://orcid.org/0009-0000-7496-0918>. e-mail: bakaeva.gauhar@mail.ru

*Автор-корреспондент

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби
(71, пр. Аль-Фараби, Алматы, 050038, Республика Казахстан)
доктор исторических наук, профессор
 <https://orcid.org/0000-0003-3073-1368>. e-mail: kalyshamanzhol@gmail.com

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Ерғали Г., Калыш А.Б., 2026

Аннотация. *Введение.* Изучение влияния рыночной экономики и урбанизации на традиционные свадебные обряды казахов Центрального Казахстана имеет важное значение для региональной этнографии. Свадебные традиции всегда играли важную социокультурную роль в жизни казахского народа. В казахском обществе эти обряды служили не только способом узаконить брак молодых людей, но и средством укрепления родственных связей между двумя семьями и регулирования социальных отношений. Сегодня суть традиционных свадебных ритуалов сохранена, однако их содержание и форма проведения приобрели современный характер. *Цель и задачи исследования:* на основе полевых этнографических материалов, собранных среди населения Центрального Казахстана, проанализировать уровень соблюдения традиций и региональные особенности свадебных обрядов местных казахов. *Задачи исследования:* изучить влияние рыночной экономики и процессов урбанизации на сохранение традиций в свадебных обрядах; выявить традиционные правила и современные инновационные элементы в свадебных ритуалах; продемонстрировать региональные особенности. *Результаты* исследования показывают, что свадебные традиции в Центральном Казахстане формируются на стыке традиционной культуры с присущими ей региональными особенностями и современных тенденций. В сельской местности исследуемого региона преобладают традиционные свадебные обряды, а среди городских жителей они проводятся в современном формате, при этом сохраняя свою традиционную смысл. А так же на продолжение традиционные свадебные обряды влияют экономические факторы как рост расходов на свадьбы привел к сокращению и упрощению некоторых обрядов. На основе результатов отечественных и зарубежных исследований свадебной обрядности был проведен анализ этнографических особенностей региона. На основе собранных полевых этнографических материалов (ПЭМ, 2025–2026) были всесторонне выявлены традиции и нетрадиции в свадебных обрядах казахов Центрального Казахстана. *Заключение.* Проведенное исследование позволило определить уровень соблюдения традиций и региональные

особенности в исполнении свадебных обрядов казахов Центрального Казахстана, а также выявить сохранность традиций и их трансформацию в условиях современного социально-экономического развития и процессов урбанизации.

Ключевые слова: Центральный Казахстан, казахи, свадебные традиции, обычаи, инновации, рыночная экономика, урбанизация

Для цитирования: Ергали Г., Калыш А.Б. Свадебной обряды казахов центрального Казахстана: сохранение традиций и региональные особенности // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Т. 13. № 4. С. 1193–1204. (На каз.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_1193-1204

Кіріспе

Қазіргі таңдағы жаһандану заманында қазақ халқының ежелгі салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын ұстану, ұрпақтан ұрпаққа берілуі мәдени-этникалық тамырымызды сақтап қалуда өзекті болып отыр. Салт-дәстүр арқылы наным-сенім, тұрмыс салты, тәрбие үлгілері беріліп отырған. Қазақ халқының дәстүрлі қоғамында салт-дәстүрлер этномәдени жүйенің өзегі саналған. Әулет бірлігін сақтап, қоғамдағы әлеуметтік қатынастарды реттеуде отбасын құруға байланысты қалыптасқан салт-дәстүрлер ерекше орын алады.

Еліміздің Орталық өңірінде қазақ халқының бұрыннан келе жатқан үйлену дәстүрлері мен ғұрыптары – дәстүрлі мәдениет пен заманауи үрдістердің тоғысы сипатында көрініс тауып отыр. Бұл өңірдегі отбасы институтына урбанизация, миграция, экономика, жаһандану секілді үрдістер тікелей әсер етуде. Өлке халқының құрамы мен оның демографиялық сипаттамалары әртүрлі этностар мен мәдениеттердің өзара ықпалына ие. XIX ғасырдан бастап Ресей империясының отарлау саясаты мен индустриализация әсерінен халықтың этникалық құрамы өзгерді. XX ғасырдың 30–50 жылдарынан бастап Қарағанды, Теміртау, Балқаш, Жезқазған сияқты қалалар ірі өнеркәсіп орталықтарына айналып, Қазақстанның басқа аймақтарына қарағанда урбанизация қарқынды түрде жүрді. Өндірістік қалаларға орыс, украин, неміс, татар, кәріс т.б. этностар көптеп қоныстандырыла бастады. Соның әсерінен қалалық жерлерде консервативті отбасы құндылықтары әлсіреп, аймақтың мәдениеті мен салт-дәстүрлері этномәдени трансформацияға түсіп отыр. Дегенмен де отбасы – неке институтының үйлену ғұрыптарында бұрынғы дәстүр өз жалғасын тауып келеді. Бұл өңірде үйлену ғұрыптары ауылдық және қалалық сипатта байқалады. Ауылдық жерлерде құда түсу, сырға салу, қалыңмал, қыз ұзату, келін түсіру, отқа май құю, неке қию, беташар секілді ғұрыптар дәстүрлі түрде атқырылып, этнографиялық және аймақтық ерекшеліктер сақталған. Ал қалалық жерлерде бұл дәстүрлер заманауи элементтермен толықтырылып, шоу индустриясына бейімделген.

Қарастырылып отырған өңірде отбасын құруға қатысты басты ғұрыптар этнографиялық ерекшеліктерін сақтай отырып орындалады. Еліміздің барлық аймақтарындағы секілді Орталық өңірінің халқы, әсіресе ауылдық жерлерінде ежелден келе жатқан үйлену салт-дәстүрлерін өз деңгейінде ұстанса, қалалық жерлерінде заманауи өмір салты басым. Бұл өңірдің үйлену салттары дәстүрлі мәдени мұрадан бастау алып, қазіргі заманғы жаңа этноәлеуметтік үрдістермен тоғысып жатыр. Зерттеліп отырған аймақ әртүрлі этностардың шоғырланған жері болғандықтан этномәдени өзгерістердің салдарынан дәстүрдің әлсіреген тұстарыда байқалады. Қарқаралы, Егіндібұлақ, Ақтоғай, Шет, Жаңаарқа, Жезқазған, Сатпаев, Ұлытау аудандарында дәстүрді ұстану деңгейі жоғары. Ал Қарағанды, Теміртау секілді ірі қалаларда үйлену салттары жаңаша сипат алып отыр. Оған этникалық құрамның әртүрлілігі, дәстүрлі отбасы құндылықтарының әлсіреуі және діни-мәдени түсініктердің алшақтығы секілді факторлар әсер етіп отыр. Этнологиялық тұрғыдан бұл жағдайды дәстүрлі мәдени нормалардың өзгеруі мен жаңа әлеуметтік қатынастардың қалыптасу процесі ретінде түсіндіреміз.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысының эмпирикалық негізін 2025–2026 жж. аралығында Орталық Қазақстанның қалалары мен аудандарында тұратын әртүрлі әлеуметтік топтар өкілдерінің арасынан жиналған далалық этнографиялық мәліметтер құрайды. Сонымен қатар, мақала теориялық тұрғыда отандық этнографтар мен шетелдік зерттеушілердің тұжырымдарына негізделді. Отандық этнографиялық зерттеулердің ішінде Х. Арғынбаевтың (2005), Артықбаевтың (2020) еңбектері дәстүрлі қазақ қоғамындағы отбасы институтының қалыптасуы мен салт-дәстүрлердің тарихи негізін қарастыруға мүмкіндік берді. Х.А. Кауанованың (1982) зерттеу еңбегі арқылы Орталық Қазақстан халқының үйлену дәстүрлері, аймақтық ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік алды. А.Б. Қалыштың (2015) зерттеу еңбегінде қазіргі замандағы отбасылық институттың бейнесін, әлеуметтік өзгерістер мен этномәдени факторлардың ықпалы түсіндіріледі. Қазақ отбасылық дәстүрлерінің рәміздік және ритуалдық қырларын зерттеуде Ж.Т. Ерназарованың (2003) этнографиялық еңбегінің ролі зор. А. Бекназаров (2021) Қазақстандағы отбасы институтының трансформациясын қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық факторлармен, урбанизация, миграция, демографиялық үрдістермен байланыстыра талдайд. Зерттеушілердің еңбектерінде неке және отбасы мәселесінде отбасылық құндылықтар мен дәстүрдің өзгеруі, жастардың көзқарастарының өзгеруі де назарға алынып отыр.

Қазақ қоғамындағы дәстүрлі және қазіргі заманғы отбасы мәселесі этнографиялық тұрғыда шетелдік зерттеушілердің де назарына ілігіп отыр. Зерттеу материалдарының ішінде американдық антрополог С. Вернердің (2008) зерттеуі қазақ ауылындағы үйлену тойларының мәдени-экономикалық қырын түсінуге, үйлену салтына қатысты рәсімдердің әлеуметтік мәнін айқындауға, нарықтық жағдайға байланысты кейбір отбасылық жоралғылардың мазмұны мен орындалуындағы өзгерістерді байқауға көмектесті. Отбасылық дәстүрлерді кеңірек өңірлік контексте талдауға С. Роше (2020), Дж. Бейер мен П. Финке (2019) секілді еуропалық зерттеушілердің тұжырымдары негіз болды. Дж. Бейер мен П. Финкенің (2019) зерттеу еңбегі Орта Азия қоғамындағы отбасылық дәстүрдің жаңғыруын кеңірек қарастырған еуропалық этнолог және антропологтардың зерттеулері қазақ қоғамындағы отбасылық салт-дәстүрлердің трансформациясын мәдени-әлеуметтік контексте түсіндіруге мүмкіндік берді.

Зерттеудің әдіснамасы отандық және шетелдік зерттеушілердің этнографиялық еңбектерін негізге ала отырып тарихи-этнографиялық әдіс арқылы Орталық Қазақстан қазақтарының үйлену ғұрыптарындағы дәстүр мен жаңашылдық, аймақтық өзгешеліктер қарастырылды. Салыстырмалы-талдау әдісі дәстүрлі отбасылық әдет-ғұрыптар мен қазіргі замандағы үлгілердің арақатынасын анықтауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, басқа өңірлердің деректерімен салыстырылып, аймақтық ерекшеліктер айқындалды. Зерттеліп отырған аймақ тұрғындарымен сұхбат жүргізу арқылы үйлену рәсімдерін орындаудағы дәстүрдің сақталуы, ғұрыптарға енгізілген заманауи элементтер мен жоралғылар анықталды.

Нәтижелер мен талқылау

XX ғасырдың 30–50 жылдарынан бастап Қарағанды, Теміртау, Балқаш, Жезқазған сияқты қалалар ірі өнеркәсіп орталықтарына айналып, Қазақстанның басқа аймақтарына қарағанда урбанизация қарқынды түрде жүрді. Өндірістік қалаларға орыс, украин, неміс, татар, кәріс т.б этностар көптеп қоныстандырыла бастады. Соның әсерінен қалалық жерлерде консервативті отбасы құндылықтары әлсіреп, аймақтың мәдениеті мен салт-дәстүрлері этномәдени трансформацияға түсті. Дегенменде дәстүрлі қазақ қоғамындағы үйлену ғұрыптары заман талабына сай икемделіп юолса да өз жалғасын тауып келеді.

Орталық Қазақстан қазақтарының үйлену ғұрыптарының басқа өңірлермен ұқсас әрі өзіндік ерекше тұстары бар. Арқа жерінде үйлену ғұрпы бірнеше кезеңдерден тұрады. Онда құдалық, қыз ұзату, келін түсіру сияқты әр түрлі рәсімдер жасалады. Яғни, дәстүрлі той-жоралғылары тойға дейінгі, той үсті мен тойдан кейін жасалатын рәсімдер жүйесі бар. Жалпы бұл өңірдегі қазақтардың үйлену ғұрыптарын еліміздің басқа өңірлеріндегідей төрт кезеңге бөлуге болады:

1. Құда түсу
2. Қыз ұзату
3. Үйлену той
4. Үйлену тойынан кейінгі рәсімдер

Қазіргі таңда бұл өңірде отбасы дәстүрлері ауылдық және қалалық сипатта байқалады. Орталық Қазақстанның Қарағанды, Теміртау сияқты қалаларында қазақтардың ауылдан алыстап, тұрмыстық және туыстық байланыстарының әлсіреуіне байланысты дәстүрлі үйлену салттары сирек сақталған. Ал Жезқазған өңірінде керісінше, ауылмен байланыс мықты болғандықтан дәстүрлі элементтер көбірек сақталған (Кауанова, 1982: 93). Жезқазғаннан бөлек Қарқаралы, Егіндібұлақ, Ақтоғай, Шет, Жаңаарқа, Ұлытау т.б. аудандарындағы қазақтар арасында үйлену салттары ішінде дәстүрлі әдет-ғұрыптар осы күнге дейін берік сақталып келеді. Оның бірі – рулық экзогамиялық дәстүрді сақтай отырып неке құру. Сарыарқа қазақтары құда түсіп, қыз алысуда қазақ қоғамына тән «жеті атаға толмай қыз алыспау» тәртібін сақтап келеді. Өңір тұрғындары жеті атаға толмай қыз алыспау, қан тазалығын сақтауға өмірге сау ұрпақ әкелудің кепілі ретінде қарайды.

Арқа жерінде жастардың отау құруы екі түрлі жолмен жүзеге асады: алып қашу және құда түсу. «Алып қашу» немесе «қалыңдық ұрлау» біздің дәстүрлі қоғамда екі ру арасында жанжал тудырған үлкен мәселе болса, қазіргі таңда жаңа экономикалық қоғамға сай бейімделген қыз бен жігіттің келісімімен жасалған бейбіт форматтағы «алып қашу» рәсімі ретінде қоғамда орын алып отыр (Beyer, Finke: 2019). Басты үйлену ғұрыптары саналатын құда түсу, сырға салу, қыз ұзату секілді рәсімдер көп шығынды қажет ететіндіктен, жастар «алып қашуға» көбірек жүгінеді. Қарағанды қазақтары арасында сонау XX ғасырдың 50–60 жылдардан келе жатқан құбылыс, қалыңдықтың ата-анасынан «жасырын кетуі» кең тараған. Мұның қалыңдық ұрлаудан айырмашылығы, қыз өз еркімен, сүйіспеншілікпен және ата-анасының үнсіз келісімімен кететін болған. Бұл қазақы ортадағы алыс-беріс кезінде туындайтын материалдық шығындарды болдырмау үшін жасалатын қадам. Мұндай жағдай көбіне екі жас үйленуге бел буған кезде ата-аналары той өткізуге байланысты материалдық шығындарға дайын бола бермейді, ал күйеу жігіт пен қалыңдық тойды кейінге қалдырғылары келмейтіндіктен орын алып жатады (Кауанова, 1982: 98). Бұл дәстүрдің бүгінде жастар арасында заманауи сабақтастық тауып отырғандығына Орталық Қазақстан мысалында да көз жеткіздік. Өңір тұрғындарымен сұхбат барысында жастар ата-аналарына ауыртпалық түсірмеу үшін осы жолды таңдайтындықтарын айтты. Жастар арасында құдалық, қыз ұзату секілді тойларға шығындалып керек емес деген көзқарастар бар. Бұл «алып қашу» рәсімі көп жағдайда екі жастың өзара келісімімен орын алады (ДЭМ – 1, 2025).

XX ғасырдың басында бүкіл қазақ халқына тән болған некелесудің түрі құда түсу Орталық Қазақстанда кең тараған. Дәстүрлі қазақ қоғамында құдалық мәселесі күйеу жігіт әулетінің үлкендері тарапынан шешілген (Арғынбаев, 1996: 132). Құда түсуде үлкендер өз әулеттеріне теңдес әулетпен құда болып, екі әулет арасында туыстық байланыс орнатуды жөн санаған. Мәселен, Кеңестік кезеңге дейін дәстүрлі қазақ отбасында құдалық көбінесе руаралық байланыстарды нығайту, әлеуметтік-саяси қатынастарды реттеу, екі әулетті жақындастыру құралы болған. Екі жастың отау құруы ата-аналарының өзара келіссөздері арқылы жүзеге асқан (Werner, 2008: 6). Бүгінде бұл салт түпкі мағынасын сақтай отырып, заман талабына сай жаңаша сипатта өз жалғасын тауып келеді. Қазіргі таңдағы құдалықтың негізгі мәні – екі жастың келісімін заңдастыру, ата-аналардың бір-бірімен танысуы және үйлену рәсіміне сай ғұрыптарды орындауы. Орталық Қазақстан өңірінің қазақтары үйлену ғұрыптарының ішінде құдалыққа қатты мән береді. Құдалық рәсімін барлық жөн-жоралғыларымен тиісті деңгейде орындайды. Алайда, дәстүрлі қазақ қоғамында бел құда, бесік құда, есік құда, сарысүйек құда секілді құдалықтың түрлерін бұл өңірде кездеспейді (Ибраев, 2005: 142).

Аймақта құдалық рәсімі жастар үйленуге шешім қабылдап және бұл шешімдерімен ата-аналарын хабардар еткен соң басталады. Белгіленген күні күйеу жігіттің ата-анасы, кейде оның ең жақын туыстары және күйеу жігіттің өзі қалыңдықтың үйіне барады. Екі жақ

танысады, содан кейін күйеу жігіттің ата-анасы қалыңдықтың ата-анасына жас жұбайлардың некеге тұру туралы шешімін хабарлайды және олардың келісімін сұрайды. Қалыңдықтың ата-анасы келісім бергеннен кейін екі жақ үйлену рәсімін талқылайды (Кауанова, 1982: 94). Қазіргі кезде үйлену ғұрыптарына жаңаша элементтер еніп жатыр. Соның бірі еліміздің өзге де өңірлерінде орындалып жүрген үйлену алдындағы коммуникативті жоралғы «тәтті шәй» беру. Бұл жоралғы Арқа жұртына да тән. Респонденттердің мәліметінше, қазіргі таңда Арқа жерінде құдалықтың басы осы «тәтті шәйдан» басталады. Жігіт жақтың бастамасымен жасалған «тәтті шәйда» болашақ құдалар танысып, алдағы болатын құдалық пен той мәселесін ақылдасады. Респонденттер бұл үрдісті еліміздің оңтүстік және оңтүстік-шығыс өңірінен келді деп санайды (ДЭМ – 1, 2025). Екі жақтың үлкендері «тәтті шәй» үстінде өзара құдалық, қалыңмал мәселелерін ақылдасып болған соң араға біраз уақыт салып жігіт жағы ет жақын туыстарымен қызға құда түсуге барады. Арқа жұртында құда түсуге шамамен 15–20 адам барады. Құдаларды қалыңдықтың туыс-туғандары құшақ жая қарсы алып, сый-құрмет көрсетеді. Қазақстанның басқа да өңірлері сияқты Орталық Қазақстан қазақтарында да құда болғанның белгісі «құйрық-бауыр», «төс» секілді ғұрыптық тағамдардан дәм тату арқылы бекітіледі (Өжіғали, Байғабатова, 2005: 184). Респонденттердің айтуынша, құйрық-бауыр асату рәсімі екі жақ құдалар «бауырдай жақын болсын» деген ырыммен жасалады. Бұл қазақтың дәстүрлі үйлену ғұрыпында құйрық-бауыр жегізу салтының ерекше мәнге ие екендігінің айқын көрінісі. Дәстүрлі қазақ қоғамының құдаласу рәсімінде табақ тартар алдында араластыра туралған құйрық-бауырдың үстіне айран құйылып, құдаларға кезек-кезек асататын болған. Бұл айран тілектің ақ екендігін, ал құйрық-бауыр құдалар ақ пен қарадай біртұтас араласып кетсін дегенді білдірген (Қазақтың этнограф. категориялар, 2011: 207).

Осы құда түсу дәстүрінде қалыңдыққа сырға салу рәсімі бірге орындалып кетеді. Сырға салу рәсімі бұрынғы қыз айттырудың өзгерген түрі. Дәстүрлі қазақ қоғамында жігіттің ата-анасы өздеріне тең келетін, текті әулеттің қызын ұлдарына айттыратын болған. Мұндайда қыз бен жігіттің ерте жастан бірін-бірі танып-білуі, келешекте олардың жақсы отбасы болуының кепілі іспетті болған. (Қазақ салт-дәстүрлері, 2017: 265–266). Қызды айттыруға арнайы үлкендер, елге сыйлы аналар барған. Ал бүгінде сырға салу рәсіміне күйеу жігіт жақтан үлкен және орта жастағы 10–15 адам барады. Қалыңдыққа сырға салу рәсімін орындату үшін әулетінің үлкен келінін бірге ертіп алады. Үлкен келін арнайы жыр шумақтарын айта отырып, қалыңдыққа сырғасын салады. Осы сәттен бастап бойжеткен қыз «сырғалым» атанады. Сырға салу рәсімінен соң қоржын ашу, киіт тарату рәсімдері рет-ретімен жасала береді. Дәстүрлі отбасында қызды айттыру кезінде кәде сый мал түрінде (қой, жылқы) берілсе, қазір алтын әшкейлер, жағалы киімдер ұсынылады. Кейбір отбасылар сырға салуды қалыңмал берумен қатар өткізеді. Қалыңмал - қызды сатып алу үшін берілетін құн емес, керісінше, қалыңдықтың жасауына, сәукелесіне, той малына, кәделі алыс-берістеріне жұмсалатын қаражат көлеміне сай төленетін төлем (Артыкбаев, 2020: 154). Қыз алысуда қалыңмалдың алатын өзіндік орны бар. Кеңес үкіметі тұсында қалыңмалға тиым салып, некені заңды түрде тіркеуді міндеттеседе, бұл салт қазақ отбасы институтында өз жалғасын тауып келеді (Olcott, 1987: 124). Тек заман талабына сай біраз өзгеріске ұшыраған тұстарын байқаймыз. Мәселен, зерттеліп отырған аймақта қалыңмалға дәстүр бойынша әкесінің «ақбоз аты» деп бір жылқы атаған, ал ол бүгінде заман талабына сай өзгеріске түсіп ақшалай беріліп жүр. Жергілікті тұрғындардың айтуы бойынша қазіргі таңда берілетін қалыңмал бір жылкының құнымен пара-пар келеді (ДЭМ – 2, 2025). Яғни, бұл аймақта еліміздің өзге өңірлері секілді қалыңмал ретінде 2–3 млн ақша берілмейді. Неке келісімінің басты шарты болып саналатын «қалыңмал беру» дәстүрі тек экономикалық қана емес туыстық әлеуметтік келісімді нығайту құралы болып саналған (Olcott, 1987: 119). Екі әулеттің құдандалық байланысын нығайту, оларды бір-біріне туыскандық тұрғыдан жақындастыру мақсатында «құйрық-бауыр» асату рәсімі жасалады. Бұл ғұрыпта құйрық май мен бауырдан арнайы тағам дайындалып, құдалар жағына дәм татқызады. Бұл ендігі жерде екі жақ туыс, құдандалды, берік байланыс орнады дегенді білдіреді. Қазіргі жастар құйрық-бауырдың мәнін білмей, оны жәй ғана «құдаларға жасалған сый-құрмет ретінде түсінеді.

Орталық Қазақстан қазақтары құдаласу барысында «өлітірі» рәсімін назардан тыс қалдырмайды. Өлтірі – ата-бабамыздан келе жатқан ерекше дәстүр. «Құдалық сөйлесіп, қалыңмалдың мөлшері белгіленгеннен кейін екі жақтың бекіткен ант-суы – «өлтірі» деп аталған. Бұл дәстүр бойынша құдалар мал сойып, ет жеп, қымыз ішіп, бір-бірімен уәделескен. «Өлтірі» рәсімінен кейін құдалық ешқашан бұзылмайды деп есептелген (Қазақ салт-дәстүрлері, 2017: 268). Кеңестік кезеңде кейбір дәстүрлер әлсіреп, кейбірі өзгеріске ұшырағанмен, өлітірі ғұрпы толық жойылған жоқ. Ол отбасының дәстүрлі құрылымында өз жалғасын тапты. Некелесу рәсінде әруақтардың ризашылығын алу, яғни өзге ру мүшесінің екінші руға қосылуына ата-баба рухтарынан рұсат алу мақсатында жасалатын ғұрып (Ерназаров, 2003: 38). Бүгінде бұл рәсім Орталық Қазақстан жұртының құдалық барысында жасалатын басты жоралғы ретінде өзектілігін жоғалтқан жоқ. Ақпарат берушілердің сөзі бойынша, қалалық жерде «өлітірі» көп жағдайда ақшалай, ауылдық жерде малдай беріліп жатады. Ақшалай берілсе, қыздың ата-анасы осы берілген ақшаға бір мал алып туған-туыстарын шақырып «өлітірі» таратады (ДЭМ – 3, 2026).

Қыз айттырылып, сырға салынып болған соң қыз жағы «қыз ұзату» тойына дайындық жасайды. Бұрын ұзату рәсімі бірнеше күнге созылған. Қалыңдық өз отбасымен, туған-туыстарымен, балалық-шағымен, елімен және жерімен қоштасуын, өзінің мұң-шерін «сыңсу» айту арқылы жеткізген. Кейде «тақиямен жыласу» дәстүрі деп те жатады. Тұрмысқа шығатын қыз өзінің жастық дәуренімен қоштасып, еріксіз түрде басына сәукеле киген. Сәукеле қалыңдықтың жаңа өмірге қадам басқанының, бөтен әулетке келін ретінде енгенінің айғағы (Mukhan, Matyzhanov..., 2025: 169). Ал бүгінде «қыз ұзату» дәстүріне де қазіргі заман элементтері еніп отыр. Респонденттердің сөзінше, Арқа жерінде «қыз ұзату» әркімнің жағдайына байланысты жасалады. Кейбір отбасылар туған-туыстарының басын қосып кішігірім жиын жасап қызды үйден шығарып салып береді. Ал тағы бір отбасылар «қыз ұзатуды» мейрамханаларда үлкен жиын той ретінде өткізеді (ДЭМ – 4, 2026). Орталық Қазақстан өңірінде қыз ұзату той түс мезгіліне қойылады. Бұның түпкі мәні – күн батпай қызды шығарып салу. Мейрамханада өтілетін қыз ұзату тойға шамамен 100-250 адам шақырылады. Күйеу жігіт жақтан шамамен 15–20 адам ұзату тойға келеді. Дәстүрлі «қыз ұзату» тойларындағы «сыңсу» айтылмайды. Оның орнына той соңында қалыңдықтың жолына ақ мата төселіп, қазақ эстрадасында орындалып жүрген ұзату тойға арналған әндер орындалады. Бұл әнді танымал жұлдыздар немесе қыздың жақын туысы орындауы мүмкін. Ән орындалып болысымен анасы қалыңдықтың тақиясын сәукелеге алмастырып, күйеу жігіттің қолына табыстайды (ДЭМ – 4, 2026). Дәстүр бойынша, ұзатылып бара жатқан қыз артына қарамауы тиіс болған. Бұның түпкі мәні – қыз ажырасып, үйіне қайтып келмесін деген мағынада болған (Әжіғали, Байғабатов, 2005: 173). Бұрын ұзату – қыздың әке үйімен мәңгілік қоштасуы болса, қазір қыз ата-анасымен, туған-туыстарымен қарым-қатынасын жалғастыра береді. Сонымен қатар, бұл өңірге тән бір ерекшелік «қыз ұзатуда» айтылатын сыңсудың орнына «Аужар» айту жолға қойылып келеді. Аужар қыз ұзату тойының жөн-жоралғылары аяқталған соң, қызды аттандырар сәтте қоштасу жыры ретінде айтылады. Дәстүр бойынша «Аужар» қыз ауылының қыздары мен жігіттері ізгі тілек, достық көңілдерін, жақсы ниеттерін осы «аужар» арқылы жеткізген (ДЭМ – 5, 2026).

Арқа жерінде жас келін түскеннен кейін жасалатын «беташар» ғұрпына да ерекше мән беріледі. Беташар жас келінге тағылым беретін тәрбиелік әрі символикалық мәнге ие рәсім болып табылады. Беташар рәсінде қалыңдықты ибалы жеңгелері екі жағынан қолтықтап тұрады. Суырып салма ақын қолына домбырасын алып қалыңдықтың сұлулығы мен ізгі қасиеттерін мадақтап, қайын жұртының туыстарын таныстырып, олардың аты аталған сайын жас келін иіліп сәлем салатын болған. Салттың соңында қалыңдықтың бетін ашу арқылы ол жаңа әулетке ресми түрде келін болып қабылданған (Қалыш, 2015). Зерттеушілер қазіргі рәсімдердің дәстүрлі әдет-ғұрыптарға сәйкес келмейтіндігін, рәсімдердің жасалу үлгісі өзгеріп, жеңілдетіліп, уақыт талабына сай түрлендірілгенін алдыға тартады. Мәселен, бұрын беташар жас келінді жаңа ортамен таныстыруды, жаңа өмірге жол ашуды көздесе, уақыт өте келе оның мазмұны мен мәні бірінші орынға шығып, танымдық сипат біртіндеп көркемдік-

эстетикалық мәнге ауысып, тәрбиелік қызметі күшейген (Mukhan, Matyzhanov., 2025: 171). Бұрын келіннің бетін қамыстан жасалған шыбықпен, ақ немесе қызыл матамен, ашса, қазіргі кезде оқтаумен немес домбырамен ашады.

Орталық Қазақстан аймағында беташар рәсімінің өзіндік ерекшелігі бар. Еліміздің өзге өңірлері секілді беташар рәсімін келін түскен күні жасау Жезқазған, Жаңаарқа секілді аймақтарына тән. Ал басқа аудандарында беташар рәсімі көп жағдайда үйлену той үстінде жасалады. Беташарда келіннің екі жағында ұл жолдаспен қыз жолдас тұрады. Беташар жыры еліміздің өзге өңірлеріндегідей ұзаққа созылмайды. Барлық туыс-туғандардың атын атамай 5–7 минутқа созылған таныстыру түрінде «қысқа қайырады». Сонымен қатар, бұл өңірде беташардағы «қысқа қайыруда» әулеттің үлкендері таныстырылып, соларға сәлем салынғаннан кейін табаққа ақша салу деген жоқ (ДЭМ – 3, 5, 2026). Беташар дәстүрі өзінің бастапқы мәнін сақтап қалғанмен, қазіргі кезеңде ұлттық этикетке сай сәнді түрде өткізіле бастады. Орталық Қазақстанда жас отбасы «үбірлі-шүбірлі болсын» деген ырыммен келіннің бетін алтын құрсақты көп балалы аналарға ашқызу үрдісі жиі кездеседі. Беташар ғұрпы қазіргі кезде келін түскен күні немесе ертесі жасалатын болған, үлкен тойда дүйім жұрттың алдында жасау салтыда сақталған.

Еліміздің өзге де аймақтары секілді бұл өңірде де отбасын құруда «неке қию» рәсімі шарифат және заңды жолдармен жасалады. Ата-баба салт-дәстүрінде «неке қию» қыз бен жігіт үшін ең биік асу болып саналған. Жастардың некесін молда оқып, неке суын ішкізетін болған. Неке суына тұз, қант, сақина салынған. Су – екі жастың тазалығын, тұз – неке бұзылса дәм атсын дегенді, қант – екеуінің тату-тәтті өмір сүруін, сақина – неке белгісін паш еткен (Қазақ салт, 2017: 279). Имамның қатысуымен жасалатын бұл рәсім орталық өңірдің қазақтары арасында кеңінен тараған. Шарифат бойынша жас-жұбайлар некелерін екі немесе одан да көп куәгерлердің көзінше молдаға қидырып, неке суларын ішеді. Неке қиылып болған соң қалыңдық қасындағы куәгерлердің көзінше күйеу жігіттен мәһір сұрайтын болған. Бұл соңғы онжылдықта қайтадан жанданған «мәһір беру» дәстүрі. Бұл дәстүр бойынша күйеу жігіт қалыңдығының қалаған затын алып беруі тиіс (Бекназарова, 2021: 134). Неке қию рәсімінен кейін, кейде үйлену тойдан кейін жаңа құдалар «есік-төр» көрсету мақсатында бір-бірін шақырысады. Бұл рәсім жергілікті халық арасында «қайтарма» деп аталады. «Қайтармада» құдалар екі жақтың ет жақын туыстарымен жақынырақ танысады. Жаңа құдалар бір-біріне сый құрмет көрсетіп, кәделі сыйлықтарын үлестіріп жатады (ДЭМ – 6, 2026).

Отбасылық дәстүр ішінде «үйлену тойдың» алар орны ерекше. Жалпы Орта Азия халықтарының түсінігі бойынша үйлену той – жаңа әлеуметтік ұяның қалыптасуын заңдастыратын және ұрпақ сабақтастығын қамтамасыз ететін негізгі институт болып табылады. Тарихи тұрғыдан алғанда, бұл ғұрып кеңестік кезеңнің қатаң идеологиялық шектеулеріне қарамастан, өзінің өміршеңдігі мен мән-маңызын жойған жоқ. Бұл фактор батыс еуропалық қоғаммен салыстырғанда посткеңестік кеңістікте отбасы институты тұрақтылығының жоғары болуын қамтамасыз етті (Roche, 2020: 28). Кейінгі онжылдықтардағы экономикалық тұрақтану мен халықтың әл-ауқатының артуы аймақтағы үйлену тойларының тек отбасылық ғұрып қана емес, сонымен бірге әлеуметтік мәртебені паш ету құралына айналып отыр (Beuer, Finke: 2019). Шетелдік ғалымдар айқындаған бұл тенденция еліміздің барлық өңіріндегі үйлену тойларда айқын көрініс тауып отыр. Орталық Қазақстанның әсіресе, Жезқазған, Сәтпаев, Қарағанды сияқты қалаларында да үйлену тойларды мүмкіндігінше сән-салтанатты түрде өткізу үрдісі байқалады. Той көп жағдайда өзге де өңірлердегідей кафе немесе мейрамханаларда жасалып, той тізгінін арнайы кәсіпқой асабаға ұстатады (Баудиярова, Исаева., 2016: 76). Үйлену тойда «жар-жар» айтылады. Жас жұбайларды ортаға осы «жар-жар» әнімен шақырады. Информатордың ақпаратына сүйенсек, еліміз бойынша ең сапалы үйлену той Орталық Қазақстанның қалалары мен аудандарына тиесілі. Себебі, Орталық Қазақстанның қазақтары тойға уақытында жиналады. 1 сағаттық үзілісі бар 6 сағаттық той болады. Қонақтар той иесіне құрметпен қарап, ізгі тілектерін айтып, ойнап-күліп той аяқталғанша отырады. Дегенменде, қазіргі таңда тойға кететін шығынды азайту мақсатында үлкен тойлардан бас тартып, жақын туыстардың басын қосып шағын той

жасау үрдісі де байқалады. Сондай-ақ жас жұбайлар тойға кететін қаржыға үй алуды жөн көріп, үйлену тойынан бас тартып жатқандарда бар (ДЭМ – 4, 2026).

Бүгінгі күні Орталық Қазақстан қазақтарының үйлену ғұрыптарына этномәдени процестер де әсер етіп отыр. Бұл өңірде қазақ ұлтымен қатар орыс, украин, неміс, татар, белорус секілді этностар арасында өзара мәдени байланыстар орнатылғандықтан, екі түрлі этнос өкілінің шаңырақ көтеріп жататын құбылыстары да жиі кездеседі. Сәйкесінше, ұлтаралас некедегі отбасыларда дәстүр қайшылықтары жиі орын алып отырады. Тілі, діні, өмір сүру салты әртүрлі отбасыларда барлық этностарға тән некеге тұру, үйлену той жасау сияқты негізгі екі ғұрып жасалады. Одан әрі қоғамда шағын отбасы болып өмір сүрулерін жалғастырады.

Қорытынды

Қазіргі жаһандану заманында елімізде отбасы және неке институтының бейнесі біршама өзгергені рас Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Орталық Қазақстан өңірінде қазақтардың үйлену ғұрыптары өзінің түпкі дәстүрлі мән-мағынасын сақтаған. Әсіресе ауыл халқы арасында отбасы және некеге қатысты басты әдет-ғұрыптар этнографиялық ерекшеліктерін сақтай отырып, өз жалғасын тауып келеді. Дәстүрдің өміршендігі жергілікті халықтың ұлт пен дәстүрлі құндылықтарға бей-жай қарамайтындығының дәлелі. Зерттеліп отырған аймақта, қала халқының басымдығы, өзге этнос өкілдерінің көптігі дәстүрлі отбасылық салттарының үлкен өзгеріске ұшырағандай көрсетеді. Бірақ жергілікті халықпен сұхбаттасу барысында ежелден келе жатқан отбасылық салт-дәстүрлерді ұстанып, оларға ерекше құрметпен қарайтындығына көз жеткіздік. Бірақ уақыт талабына сай өзгерген ғұрыптар түпкі мән-мағынасын жойды деуге келмейді. Ал қалалық жерлерінде еліміздің өзге өңірлеріндегі секілді салт-дәстүрлерге заманауи элементтер енген. Жиналған далалық этнографиялық материалдар (ДМ, 2025–2026) зерттеліп отырған өңірдің үйлену ғұрыптарындағы аймақтық ерекшеліктердің бар екенін айқындады. Сонымен қатар, Орталық Қазақстандағы этномәдени араласу үдерістері де үйлену ғұрыптарының трансформациясына ықпал етті. Өңірде әртүрлі этностардың өмір сүруі қазақтың үйлену дәстүріне жаңа элементтердің енуіне жағдай жасады. Осылайша, дәстүрлі рәсімдер заман талабына сай өзгеріп, жаңа әлеуметтік ортаға бейімделгенімен, өзінің тарихи-мәдени маңызын жойған жоқ. Керісінше, қазіргі кезеңде ол қазақ қоғамының этномәдени ерекшелігін айқындайтын маңызды құндылық ретінде сақталып келеді.

Field ethnographic materials

FEM — 1. Bakhtygeldinova Aiym Amangeldinovna. Karaganda region, Shakhtinsk city. 2025

FEM — 2. Sovekhan Martgul. Born in 1985. Karaganda region, Kazybek Bi district. 2025

FEM — 3. Zholamanova Meiramgul Askenovna. Born in 1966. Karaganda region, Aktogay district. 2026

FEM — 4. Auesbayev Madiyar Damiyatuly. Born in 1988. Karaganda region, Balkhash city. 2026

FEM — 5. Zoya Kanikar. Karaganda city. 2026

FEM — 6. Zhaksybai Zhaynat Dautzhanuly. Karaganda city. Born in 1990. 2026

Далалық этнографиялық материалдар

ДЭМ — 1. Бахтыгельдинова Айым Амангельдиновна. Шахтинск қаласының тұрғыны, 2025 жыл

ДЭМ — 2. Советхан Мартгуль. 1985 жылы туылған. Қарағанды облысы, Қазыбек би ауданы, 2025 жыл

ДЭМ — 3. Жоламанова Мейрамгүл Аскенқызы. 1966 жылы туылған. Қарағанды облысы, Ақтоғай ауданы. 2026 жыл

ДЭМ — 4. Әуесбаев Мадияр Дәмиятұлы. 1988 жылы туылған. Қарағанды облысы, Балқаш қаласы, руы –арғын, қаракесек. 2026 жыл

ДЭМ — 5. Зоя Каникар. Қарағанды қаласы. 2026 жыл

ДЭМ — 6. Жақсыбай Жәйнат Дәуітжанұлы. Қарағанды қаласы. 1990 жылы туылған. Руы – арғын. 2026 жыл

References

- Argynbaev, 2005 — *Argynbaev, Kh.* Qazaqtyn otbasylыq dasturleri [Family traditions of the Kazakhs]. Qainar, 2005. 261 p. (In Kaz.).
- Artyqbaev, 2020 — *Artyqbaev, Zh.* Qazaq etnografiyasы [Kazakh ethnography]. Almaty, 2020. 223 p. (In Kaz.).
- Argynbaev, 1996 — *Argynbaev, Kh.* Qazaq otbasы [The Kazakh family]. Qainar, 1996. 288 p. (In Kaz.).
- Azhigali, Baigabatova, 2005 — *Azhigali, S., Baigabatova, N.* Zhetisu qazaqtarynyn salt-dasturleri men adet-guryptary [Traditions and customs of the Zhetysu Kazakhs]. In *Qazaq khalqynyn dasturleri men adet-guryptary. 1-tom: birtutastygy zhane ereksheligi* [Traditions and customs of the Kazakh people. Vol. 1: Unity and specificity]. Almaty: Arys, 2005. P. 175–190. (In Kaz.).
- Beknazarov, 2021 — *Beknazarov, A.* Qazaqstandagy otbasы institutynyn transformatsiyasы [Transformation of the family institution in Kazakhstan]. Almaty: Qazaq University, 2021. 265 p. (In Kaz.).
- Baudiyarova, Issayeva, 2016 — *Baudiyarova, Q., Issayeva, A. I.* Qazaqstandagy neke zhane otbasы maselelerinyn zerttelу [The study of marriage and family issues in Kazakhstan]. Almaty: Qazaq University, 2016. 244 p. (In Kaz.).
- Yernazarova, 2003 — *Yernazarova, Zh. T.* Semeynaya obryadnost kazakhov: simvol i ritual [Family rituals of the Kazakhs: Symbol and ritual]. Almaty, 2003. 204 p. (In Russ.).
- Ibraev, 2005 — *Ibraev, M.* Saryarka qazaqtarynyn salt-dasturleri men adet-guryptary [Traditions and customs of the Saryarka Kazakhs]. In *Qazaq khalqynyn dasturleri men adet-guryptary. 1-tom: birtutastygy zhane ereksheligi* [Traditions and customs of the Kazakh people. Vol. 1: Unity and specificity]. Almaty: Arys, 2005. P. 141–149. (In Kaz.).
- Kauanova, 1982 — *Kauanova, Kh. A.* Obraz zhizni i byt rabochikh semey (na materialakh Kazakhstana) [The lifestyle and everyday life of working-class families (Based on materials from Kazakhstan)]. Alma-Ata: Nauka, 1982. 166 p. (In Russ.).
- Qalysh, 2015 — *Qalysh, A. B.* Qazirgi Qazaqstandagy etnikalyq zhane etnomadeni protsester [Ethnic and ethnocultural processes in modern Kazakhstan]. Almaty: Qazaq University, 2015. 254 p. (In Kaz.).
- Qazaqtyn etnograf. kategoriialary, 2011 — *Qazaqtyn etnografiialyq kategoriialary, ugymdar men ataularynyn dasturli juiesi.* Encyclopedia [Traditional system of ethnographic categories, concepts and names of Kazakhs] Almaty: DPS, 2011. 736 p. (In Kaz.).
- Qazaq salt, 2017 — *Qazaq salt-dasturleri* [Kazakh traditions and customs]. Almaty: Balausa, 2017. 384 p. (In Kaz.).
- Beyer, Finke, 2019 — *Beyer, J., Finke, P.* Practices of Traditionalization in Central Asia. Central Asian Survey. Routledge (Taylor & Francis Group). 2019. Vol. 38, Iss. 3 (2019). P. 310–328. (In Eng.).
- Werner, 2008 — *Werner, C.* Marriage, Markets, and Merchants: Changes in Wedding Feasts and Household Consumption Patterns in Rural Kazakhstan. Culture & Agriculture June, 2008. (In Eng.).
- Roche, 2020 — *Roche, S.* The Family in Central Asia: New Research Perspectives. Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2020. 416 p. (In Eng.).
- Olcott, 1987 — *Olcott, M. B.* The Kazakhs. Stanford: Hoover Institution Press, Stanford, California, 1987 (2nd ed. 1995). P. 116–132. (In Eng.).
- Mukhan, et al. 2025 — *Mukhan, A., Matyzhanov, K., Bugybayeva, Zh., Toishanuly, A.* The wedding ceremony in kazakh folklore: yesterday and today // *Folklore: Electronic Journal of Folklore* No. 95. Estonian Literary Museum, 2025. P. 163–178. <https://www.folklore.ee/folklore/vol95/kazakh.pdf> (In Eng.).

Әдебиеттер

- Арғынбаев, 2005 — *Арғынбаев Х.* Қазақтың отбасылық дәстүрлері. Алматы: Қайнар, 2005. 261 б.
- Артықбаев, 2020 — *Артықбаев Ж.* Қазақ этнографиясы. Алматы, 2020. 223 б.
- Арғынбаев, 1996 — *Арғынбаев Х.* Қазақ отбасы. Алматы: Қайнар, 1996. 288 б.
- Әжіғали, Байғабатова, 2005 — *Әжіғали С., Байғабатова Н.* Жетісу қазақтарының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1-том: біртұтастығы және ерекшелігі. Алматы: Арыс, 2005. 175–190 бб.
- Бекназаров, 2021 — *Бекназаров А.* Қазақстандағы отбасы институтының трансформациясы. Алматы: Қазақ университеті, 2021. 265 б.
- Баудиярова, Исаева., 2016 — *Баудиярова Қ., Исаева А.И.* Қазақстандағы неке және отбасы мәселесінің зерттелуі. — Алматы: Қазақ университеті, 2016. 244 б.
- Ерназарова, 2003 — *Ерназарова Ж.Т.* Семейная обрядность казахов: символ и ритуал. Алматы, 2003. 204 б.
- Ибраев, 2005 — *Ибраев М.* Сарыарқа қазақтарының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1-том: біртұтастығы және ерекшелігі. Алматы: Арыс, 2005. 141–149 бб.
- Кауанова, 1982 — *Кауанова Х.А.* Образ жизни и быт рабочих семей: (на материалах Казахстана). Алма-Ата: Наука, 1982. 166 с.

- Қалыш, 2015 — *Қалыш А.Б.* Қазіргі Қазақстандағы этникалық және этномәдени процестер. Алматы: Қазақ университеті, 2015. 254 б.
- Қазақтың этнограф. категориялар, 2011 — Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. Алматы: DPS, 2011. 1 том. 736 б.
- Қазақ салт-дәстүрлері, 2017 — Қазақ салт- дәстүрлері. Алматы: Балауса, 2017. 384 б.
- Beyer, Finke, 2019 — *Beyer, J., Finke, P.* Practices of Traditionalization in Central Asia // Central Asian Survey. Routledge (Taylor & Francis Group), 2019. Volume 38, Issue 3 (2019) 310–328 pp.
- Werner, 2008 — *Werner C.* Marriage, Markets, and Merchants: Changes in Wedding Feasts and Household Consumption Patterns in Rural Kazakhstan // Culture & Agriculture June, 2008
- Roche, 2020 — *Roche S.* The Family in Central Asia: New Research Perspectives. Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2020. 416 p.
- Olcott, 1987 — *Olcott M. B.* The Kazakhs. Stanford: Hoover Institution Press, Stanford, California, 1987 (2nd ed. 1995). 116–132 pp.
- Mukhan et al. 2025 — *Mukhan A., Matyzhanov K., Bugybayeva Zh., Toishanuly A.* The wedding ceremony in kazakh folklore: yesterday and today // Folklore: Electronic Journal of Folklore № 95. Estonian Literary Museum, 2025. 163–178 pp. <https://www.folklore.ee/folklore/vol95/kazakh.pdf>

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ / ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 4, pp. 1205-1226, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_4_1205-1226

**FEATURES OF THE POPULATION SETTLEMENT SYSTEM IN EAST KAZAKHSTAN REGION IN THE LATE XIX–XX CENTURIES:
AN ETHNODEMOGRAPHIC PERSPECTIVE**

Krasnobayeva Nelly Leonidovna^{1*}, *Sarsembayeva Gulzhan Alibekovna*², *Kasenova Aigerim Zhomartkyzy*³

¹D. Serikbayev East Kazakhstan Technical University
(19 Serikbaeva Str., Ust-Kamenogorsk, 070000, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences,
 <https://orcid.org/0000-0002-9081-0191>. E-mail: krasn_nelli@mail.ru

*Corresponding author

²D. Amanzholov East Kazakhstan University
(34 30th Guardiaylyk division Str., Ust-Kamenogorsk, 070000, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0002-9081-0191>. E-mail: Gulzhan1974@mail.ru

³MSI "House of Friendship-Center of Public Accord" of the Department of Internal Policy of East Kazakhstan Region
(68 N. Nazarbayev Ave., Ust-Kamenogorsk, 070018, Republic of Kazakhstan)
Master of Social Sciences
 <https://orcid.org/0009-0008-6314-4497>. E-mail: aigerim200295@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2026

© Krasnobayeva N.L., Sarsembayeva G.A., Kasenova A. Z., 2026

Abstract. Introduction. The relevance of this study stems from the need for a long-term retrospective analysis of settlement patterns in the East Kazakhstan Region from the late nineteenth to the late twentieth centuries. The primary focus is on population dynamics and changes in the region's ethnic composition. The authors examine the impact of socio-economic, historical, and political processes on the evolution of demographic indicators in the East Kazakhstan Region. Particular attention is paid to the resettlement movement to the peripheral territories of the Russian Empire resulting from the agrarian reforms of P. Stolypin, the national liberation uprising of 1916, the Civil War, the famines of the 1920s and 1930s, and the administrative-territorial transformations implemented by the Soviet government. *Goals and objectives.* The aim of the study is to analyze the distinctive features of the settlement system of the East Kazakhstan Region in the late nineteenth and twentieth centuries. The methodological framework is based on the principles of historicism and a systemic approach, as well as problem-chronological, historical-comparative, and typological methods. These methods ensure a comprehensive analysis of events and their consequences and allow for an accurate interpretation of the ways in which socio-economic reforms shaped the formation of the region's multiethnic population structure. *Results.* Based on extensive statistical data—primarily the 1897 All-Russian

Census and the All-Union population censuses of 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, and 1989, as well as scholarly works by historians and demographers, the study traces the long-term development of the multiethnic composition of the population of the East Kazakhstan Region. The findings highlight the decisive role of migration flows in the significant growth of Russian, Ukrainian, German, and other non-titular ethnic groups in certain districts of the region. Particular attention is given to changes in the size of the Kazakh population and the factors that caused them. The migration of non-titular populations contributed to a decline in the proportion of ethnic Kazakhs within the regional demographic structure. The primary causes of the substantial reduction in the Kazakh population during the 1920s and 1930s were famine and the mass displacement of nomadic populations. *Conclusions.* The study identifies the factors that exerted the greatest influence on population dynamics and the settlement structure of the main ethnic groups of the East Kazakhstan Region over an extended historical period. The authors conclude that between the 1950s-1980s significant changes occurred in the ethnically differentiated settlement system based on traditional economic practices. Trends toward the formation of a new settlement system developed on a multiethnic basis. Furthermore, the administrative boundaries of districts in the East Kazakhstan Region, established as a result of Soviet-era reforms, did not always coincide with civilizational and economic boundaries. The removal of political borders through administrative measures did not immediately lead to the elimination of civilizational boundaries.

Keywords: East Kazakhstan Region, district, ethnic group, county, population size, census, settlement, region, boundary, city

Acknowledgment. This article was written as part of the implementation of the grant project AR AP26198933 "East Kazakhstan: Trajectories of Socio-Demographic and Sociocultural Transformation of the Urban Space of Semey and Ust-Kamenogorsk" with financial support from the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

For citation: Krasnobayeva N.L., Sarsembayeva G.A., Kasanova A.Z. Features of the Population Settlement System in East Kazakhstan Region in the Late XIX–XX Centuries: An Ethnodemographic Perspective // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Vol. 13. No. 4. Pp. 1205–1226. (In Eng.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_1205-1226

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ XIX ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ – XX Ғ. ҚОНЫСТАНДЫРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ: ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ АСПЕКТІ

Краснобаева Нелли Леонидовна^{1*}, Сарсембаева Гульжан Алибековна², Касанова Айгерім Жомартқызы³

¹Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті
(19-үй, Серікбаев көш., 070000 Өскемен, Қазақстан Республикасы)
тарих ғылымдарының кандидаты

 <https://orcid.org/0000-0002-9081-0191>. E-mail: krasn_nelli@mail.ru

*Автор - корреспондент

²С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті
(34-үй, 30 Гвардиялық дивизия көш., 070000 Өскемен, Қазақстан Республикасы)
тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-9081-0191>. E-mail: Gulzhan1974@mail.ru

³ШҚО ІСБ «Достық үйі - қоғамдық келісім орталығы» КММ
(68, Н.Назарбаев даңғылы, 070018 Өскемен қ., Қазақстан Республикасы),
әлеуметтік ғылымдар магистрі

 <https://orcid.org/0009-0008-6314-4497>. E-mail: aigerim200295@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Краснобаева Н.Л., Сарсембаева Г.А., Касенова А.Ж., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Тақырыптың өзектілігі – мақалада Шығыс Қазақстан халқының ұзақ ретроспективада қоныстану ерекшеліктері қарастырылады: XIX ғасырдың аяғынан XX ғасырдың аяғына дейін. Халық санының динамикасына және өңірдің этникалық құрамындағы өзгерістерге басты назар аударылады. Авторлар әлеуметтік-экономикалық, тарихи және саяси процестердің Шығыс Қазақстанның демографиялық көрсеткіштерінің эволюциясына әсерін зерттейді. Атап айтқанда: П.А. Столыпиннің аграрлық реформалары нәтижесінде Ресей империясының шетіне қоныс аудару қозғалысы, 1916 жылғы халық-азаттық көтерілісі, азаматтық соғыс, 1920–1930 жылдардағы аштық, Кеңес үкіметінің әкімшілік-аумақтық қайта құрулары және т.б. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты – XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың аяғында Шығыс Қазақстан облысының халқын қоныстандыру жүйесінің ерекшеліктерін талдау болып табылады. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеудің әдіснамалық негізі – тарихи және жүйелік көзқарас принциптері, сондай-ақ әлеуметтік-экономикалық реформалардың облыс халқының көп этникалық құрамын қалыптастыруға әсерін дәл түсіндіруге мүмкіндік беретін оқиғалар мен олардың салдарын жан-жақты талдауды қамтамасыз ететін проблемалық-хронологиялық, тарихи-салыстырмалы және типологиялық әдістер. *Нәтижелер.* Көптеген статистикалық материалдарды, ең алдымен 1897 жылғы Бүкілресейлік санақты, 1926, 1939, 1959, 1970, 1979 және 1989 жылдардағы Бүкілодақтық халық санақтарын, сондай-ақ тарихшы-ғалымдардың, демографтардың еңбектерін талдау негізінде Қазақстанның шығыс өңірі халқының көпұлтты құрамының қалыптасуының ұзақ жолын байқауға болады. Мақалада облыстың кейбір аудандарында орыс, украин, неміс және басқа да титулдық емес этностар санының едәуір өсуіне көші-қон ағындарының шешуші мәні көрсетілген. Авторлар қазақ халқының санындағы динамикалық өзгерістерге және оларды тудырған себептерге ерекше назар аударады. Мәселен, титулдық емес халықтың көші-қон қозғалысының қазақтардың үлес салмағының төмендеуіне әсері ерекше көзге түседі. 1920–1930 жылдар кезеңінде қазақтар санының айтарлықтай азаюына әсер еткен негізгі себеп авторлар аштық пен көші-қон деп аталады. *Қорытындылар.* Ұзақ мерзімді ретроспективада Шығыс Қазақстан облысының негізгі этникалық топтарының саны мен қоныстану құрылымына айтарлықтай әсер еткен факторлар анықталды. Авторлар 1950–1980 жылдары дәстүрлі шаруашылық жүйеге негізделген этникалық сараланған қоныстану жүйесінде айтарлықтай өзгерістер болды деген қорытындыға келеді. Жаңа қоныстандыру жүйесінің тенденциялары полиэтникалық негізде қалыптасады. Сондай-ақ, авторлар кеңестік кезеңдегі реформалар нәтижесінде пайда болған Шығыс Қазақстан облысы аудандарының әкімшілік шекаралары әрдайым өркениеттік және шаруашылық шекаралармен сәйкес келе бермейтіндігі туралы тезис ұсынады. Саяси әдістермен шекараларды алып тастау бірден өркениеттік шекараларды алып тастауға әкелмеді.

Түйін сөздер: Шығыс Қазақстан облысы, аудан, этнос, уезд, саны, санағы, халқы, қоныстануы, аймағы, шекарасы, қаласы

Алғыс. Бұл мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен жүзеге асырылған АР26198933 гранттық жобасы «Шығыс Қазақстан: Семей және Өскемен қалаларының қалалық кеңістігінің әлеуметтік-демографиялық және әлеуметтік-мәдени трансформация траекториялары» аясында жазылды.

Дәйексөз үшін: Краснобаева Н.Л., Сарсембаева Г.А., Касенова А.Ж. Шығыс Қазақстан халқының XIX ғасырдың соңы – XX ғ. қоныстандыру жүйесінің ерекшеліктері: этнодемографиялық аспекті // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Т. 13. № 4. 1205–1226 бб. (Ағыл.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_1205-1226

ОСОБЕННОСТИ СИСТЕМЫ РАССЕЛЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА В КОНЦЕ XIX–XX ВВ.: ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Краснобаева Нелли Леонидовна^{1*}, Сарсембаева Гульжан Алибековна², Касенова Айгерим Жомарткызы³

¹Восточно-Казахстанский технический университет имени Д. Серикбаева
(19, ул. Серикбаева, Усть-Каменогорск, 070000, Республика Казахстан)
кандидат исторических наук

 Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки. <https://orcid.org/0000-0002-9081-0191>. E-mail: krasn_nelli@mail.ru

*Автор - корреспондент

²Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова
(34, ул. 30 Гвардейской Дивизии, Усть-Каменогорск, 070000, Республика Казахстан)
кандидат исторических наук, ассоциированный профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-9081-0191>. E-mail: Gulzhan1974@mail.ru

³КГУ «Дом дружбы – центр общественного согласия» УВП ВКО
(68, пр. Н. Назарбаева, Усть-Каменогорск, 070018, Республика Казахстан)
магистр социальных наук

 <https://orcid.org/0009-0008-6314-4497>. E-mail: aigerim200295@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Краснобаева Н.Л., Сарсембаева Г.А., Касенова А.Ж., 2026

Аннотация. *Введение.* Актуальность темы – в статье рассматриваются особенности расселения населения Восточного Казахстана в длительной ретроспективе: с конца XIX до конца XX веков. Основное внимание уделяется динамике численности населения и изменениям в этническом составе региона. Авторами исследуется влияние социально-экономических, исторических и политических процессов на эволюции демографических показателей Восточного Казахстана. А именно: переселенческое движение на окраины Российской империи в результате аграрных реформ П.А. Столыпина, народно-освободительное восстание 1916 г., гражданская война, голод 1920-х и 1930-х годов, административно-территориальные преобразования советского правительства и пр. *Цель и задачи исследования.* Целью исследования является анализ особенностей системы расселения населения Восточно-Казахстанской области в конце XIX – конце XX вв. Методологической основой исследования являются принципы историзма и системного подхода, а также проблемно-хронологический, историко-сравнительный и типологический методы, которые обеспечивают комплексный анализ событий и их последствий, позволяя точно интерпретировать влияние социально-экономических реформ на формирование полиэтнического состава населения области. *Результаты.* На основе анализа большого количества статистического материала, прежде всего, Всероссийской переписи 1897 г., Всесоюзных переписей населения 1926, 1939, 1959, 1970, 1979 и 1989 гг., а также работ ученых-историков, демографов, можно проследить длительный путь становления многонационального состава населения Восточного региона Казахстана. В статье выделяется определяющее значение миграционных потоков на значительный рост численности русского, украинского, немецкого и других нетитульных этносов в некоторых районах области. Авторы уделяют особое внимание динамическим изменениям в численности казахского населения и причинам, вызвавшим их. Так, выделяется влияние миграционного движения нетитульного населения на снижение удельного веса казахов. Основной причиной, повлиявшей на существенное сокращение численности казахов в период 1920–1930-е годы авторами называется голод и откочевки. *Выводы.* Выявлены факторы, оказавшие наибольшее влияние

на динамику численности и структуру расселения основных этнических групп Восточно-Казахстанской области в длительной ретроспективе. Авторы приходят к выводу о том, что в 1950–1980-е гг. происходят существенные изменения этнически дифференцированной системы расселения, основанной на традиционной системе хозяйствования. Тенденции становления новой системы расселения формируются на полиэтнической основе. Авторами также выдвигается тезис о том, что административные границы районов Восточно-Казахстанской области, появившиеся в результате реформ в советский период, не всегда совпадали с цивилизационными и хозяйственными границами. Снятие границ политическими методами далеко не сразу приводило к снятию границ цивилизационных.

Ключевые слова: Восточно-Казахстанская область, район, этнос, уезд, численность, перепись, население, расселение, регион, граница, город

Благодарность. Статья написана в рамках реализации грантового проекта AP26198933 «Восток Казахстана: траектории социально-демографической и социокультурной трансформации городского пространства Семей и Усть-Каменогорска» при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Для цитирования: Краснобаева Н.Л., Сарсембаева Г.А., Касенова А.Ж. Особенности системы расселения населения Восточного Казахстана в конце XIX–XX вв.: этнодемографический аспект // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Т. 13. № 4. С. 1205–1226. (На англ.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_1205-1226

Introduction.

The rural settlement structure reflects the economic priorities of the population, which have been formed over a long period of time. Thus, the settlement culture of a nomadic society was characterized by dispersion and small settlements. This was primarily typical of the steppe part of East Kazakhstan, where the majority of the Kazakh population lived. The agricultural traditions of the farming population, represented mainly by Russians and Ukrainians, implied a different settlement system. They developed natural and economic territories familiar to these peoples, predominantly located in the northern part of the region.

The concept of "territory" encompasses historical, socio-economic, ethno-demographic, and socio-cultural characteristics. "Territory" organizes all these characteristics into a specific system, a unique "territorial world." Mass migration from one "territory" to another indicates changes in economic and livelihood standards and the beginning of socio-cultural transformations.

The relevance of this study is determined by the need for a comprehensive understanding of an important period in the history of East Kazakhstan, during which the formation of a multiethnic population took place and a specific settlement system was established. A retrospective view of the ethnic composition of East Kazakhstan is diverse and complex, largely shaped by historical events and political processes. Socio-economic, political, cultural, and civilizational transformations, as well as migration flows, fundamentally changed the ethno-cultural situation in the region. During the first half of the 20th century, East Kazakhstan transformed from a monoethnic region into one of the most multiethnic and multicultural regions of the republic. Industrialization and modernization contributed to the transformation of the region's economy from an agrarian to an industrial one. Today, East Kazakhstan is characterized by developed industry, a high level of urbanization, and a multiethnic population. As noted above, many socio-demographic features of the region were formed and developed throughout the 20th century, which makes the study of the retrospective formation of the population structure and settlement patterns of East Kazakhstan particularly relevant.

The aim of this article is to analyze the evolution of the intra-regional settlement system of the East Kazakhstan Region in the late 19th–20th centuries.

To achieve this goal, the following tasks are set:

1. To examine the population size and settlement patterns of the most numerous ethnic groups of the East Kazakhstan Region;
2. To analyze the administrative-territorial structure of the East Kazakhstan Region;

3. To identify the impact of historical, political, and economic processes on changes in the ethnic composition of East Kazakhstan.

The scientific novelty of the study lies in a comprehensive analysis of socio-demographic processes in the East Kazakhstan Region over a long-term retrospective period, conducted using a large volume of statistical data, archival sources, and scholarly research.

Thus, this study fills a significant gap and introduces new data into scientific circulation, contributing to a more complete understanding of the demographic development of East Kazakhstan.

Materials and Methods.

The source base of this study is based on systemic and interdisciplinary approaches, combining historical-demographic, sociological, and economic-geographical data. The research uses extensive statistical materials, including population censuses of 1897, 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, and 1989, as well as archival documents.

The methodological framework of the study is based on a system of historical-demographic methods. Methods of comparative analysis and correlation of demographic and economic indicators were applied. These methods were used in combination with general scientific methods such as analysis and synthesis. Particular attention was paid to East Kazakhstan. As a result, evaluation tables reflecting the state of demographic processes were developed, accompanied by analytical commentary on ongoing demographic changes and their socio-economic consequences. These tables made it possible to detail the research process and identify the most vulnerable aspects of the demographic situation in the eastern region of the country.

Discussion.

The history of the population of East Kazakhstan in the 18th and 19th centuries is addressed in the works of Kazakh historian Zh.K. Kasymbayev (Kasymbayev, 1991: 171–173). The ethnic composition of the population of East Kazakhstan was extensively studied by N.E. Bekmakhanova (Bekmakhanova, 1979: 56–62). In his monograph, N.V. Alekseenko examines the problem of interethnic relations in eastern Kazakhstan during the 18th and 19th centuries (Alekseenko, 2003). Furthermore, the dynamics of the region's population size in the late 19th and early 20th centuries are presented in the research of A.N. Alekseenko (Alekseenko, 2007: 18–23). A significant volume of research has been devoted to the history of cities and the urban population of East Kazakhstan. The works of Zh.K. Kasymbayev most comprehensively cover the 18th–19th century period (Kasymbayev, 1975; Kasymbayev, 1976; Kasymbayev, 1985; Kasymbayev, 1988; Kasymbayev, 1990). The specific features of urban spatial formation in East Kazakhstan during the 19th and early 20th centuries are analyzed by G.A. Sarsembayeva (Sarsembayeva, 2017: 80–92). The problems of small towns in East Kazakhstan are examined in the monograph by A.S. Ualtaeva (Ualtaeva, 2011). Based on All-Union population census data, Zh.S. Aubakirova and A.N. Alekseenko identify the specific features of the formation of the urban Kazakh population in East Kazakhstan during the Soviet period (Aubakirova & Alekseenko, 2020: 295–299). Despite these contributions, issues related to intra-regional dynamics of population change and settlement systems analyzed in an ethnic context have largely remained on the periphery of scholarly attention.

Results.

Determining the population size and ethnic composition of territories corresponding to the modern boundaries of the East Kazakhstan Region during the 19th century presents considerable difficulties. In the late 1860s, the present territories of Kazakhstan were part of the Turkestan, Orenburg, and West Siberian Governorates-General; from 1882, they were under the West Siberian and Turkestan administrations. The Semipalatinsk Region, which included the territories of modern East Kazakhstan, belonged to the West Siberian (Steppe) Governorate-General. According to the Regulation of 1868, the region was divided into the Semipalatinsk, Pavlodar, Karkaraly, and Kokpektinsky uyezds, while the Zaisan district constituted a special administrative unit (pristavstvo). In 1869, the territories of the Kokpektinsky uyezd and the Zaisan pristavstvo (later reorganized into

an uyezd) were redistributed, resulting in the formation of the Ust-Kamenogorsk uyezd. A significant part of the territory of the East Kazakhstan Region, recorded in the All-Union population censuses of 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, and 1989, largely coincides with the territories of the former Zaisan and Ust-Kamenogorsk uyezds.

The majority of the population of the East Kazakhstan Region within the 1870 boundaries was Kazakh (Table 1). This was especially true for the Zaisan uyezd, which was almost mono-ethnic. Between 1870 and the 1897 census, the population of the Semipalatinsk Region increased by 51.8%, mainly due to natural growth. Prior to 1906, the beginning of the Stolypin agrarian reforms, migratory inflow was limited: the Russian population increased by 18.9%, while the Kazakh population grew by 54.0%. The population of the Zaisan uyezd grew at a faster rate. The dynamics of ethnic composition were influenced to some extent by administrative-territorial changes. For example, under the 1881 treaty with China, territories predominantly inhabited by Kazakhs were transferred to the Zaisan uyezd. At the same time, 17 Cossack settlements (7.8 thousand people) were transferred from the Ust-Kamenogorsk uyezd to the Tomsk Governorate and Semirechye (Alekseenko, 1981: 58). As a result, the Russian population in the uyezd decreased by 6.5%. In 1897, the population of Ust-Kamenogorsk was 8.7 thousand people, with Russians forming the majority (84.0%), while Kazakhs accounted for 7.5%.

Table 1 – Population size and ethnic composition of East Kazakhstan within the borders of 1870 and 1897 (thousand people)

Ethnic Groups	1870		1897		1897 as % of 1870
	Population	%	Population	%	
Total Population	130.8	100	198.6	100	151.8
Kazakhs	110.4	84.4	170.0	86.6	154.0
Russians	20.1	15.4	23.9	12.0	118.9
Other ethnic groups	0.3	0.2	4.7	2.4	1566.7
Including Uyezds					
Ust-Kamenogorsk Uyezd	86.0	100	103.6	100	120.5
Kazakhs	65.7	76.4	81.2	78.4	123.6
Russians	20.0	23.3	18.7	18.0	93.5
Other ethnic groups	0.3	0.3	3.7	3.6	1233.3
Zaisan Uyezd	44.8	100	95.1	100	212.3
Kazakhs	44.7	99.8	88.9	93.5	198.9
Russians	0.1	0.2	5.1	5.4	5100.0
Other ethnic groups	-	-	1.1	1.1	

Source: Bekmakhanova, N. E. (1986). *Mnogonatsionalnoye naseleniye Kazakhstana i Kirgizii v epokhu kapitalizma (60-ye gg. XIX v. – 1917 g.)* [The Multinational Population of Kazakhstan and Kirghizia in the Era of Capitalism (1860s – 1917)]. Moscow, P. 135, 143; *Pervaya vseobshchaya perepis naseleniya Rossiyskoy imperii. 1897. Semipalatinskaya oblast* [The First General Census of the Russian Empire, 1897. Semipalatinsk Region]. (1905). St. Petersburg, P. 54–55.

The intra-regional settlement system during the period between the 1897 and 1926 censuses is exceptionally difficult to align with comparable administrative-territorial boundaries, as these borders underwent multiple reconfigurations during this timeframe. Consequently, the population size and ethnic composition recorded in the 1897 and 1926 censuses are presented in aggregate form, without accounting for specific intra-regional variations (Table 2).

Table 2 – Population size and ethnic composition of East Kazakhstan according to the 1897 and 1926 censuses (thousand people)

Ethnic Groups	1897		1926		1926 as % of 1897
	Population	%	Population	%	
Total population	294.6	100	492.0	100	167.0
Kazakhs	175.8	59.7	174.9	36.5	99.5
Russians	113.6	38.6	263.1	53.5	231.6
Other ethnic groups	5.2	1.7	54.0	11.0	1038.5
Including Ust-Kamenogorsk	8.7	100	13.9	100	159.8
Kazakhs	0.7	8.0	0.7	5.0	100
Russians	7.3	84.0	11.4	82.0	156.2
Other ethnic groups	0.7	8.0	1.8	13.0	257.1

Source: *Pervaya Vseobshchaya perepis Rossiyskoy imperii. 1897 g. Semipalatinskaya oblast* [The First General Census of the Russian Empire, 1897. Semipalatinsk Region]. (1905). St. Petersburg, P. 54–55; *Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1926. Kazakskaya ASSR* [All-Union Population Census of 1926. Kazakh ASSR]. (1928). Vol. 8. Moscow, P. 15–18.

As evidenced by Table 2, the population of East Kazakhstan increased by 67.0% between 1897 and 1926. Notably, the number of Kazakhs in 1926 had decreased by 0.5% compared to 1897. This decline in the ethnic group's population occurred primarily during the decade preceding the 1926 census, driven by the national liberation uprising of 1916, the Civil War, the famine of 1921–1922, and the migration of Kazakhs beyond the borders of Kazakhstan, most notably to China. In contrast, the overall population growth of 75.7% was sustained by the Russian population. This trend resulted both from the resettlement movement to the frontiers of the Russian Empire as a consequence of P. A. Stolypin's agrarian reforms, and from the administrative-territorial reorganizations implemented by the Soviet government. In 1921, nine volosts of the Altai District of the Tomsk Governorate, with a population of 96.0 thousand people, were incorporated into the Semipalatinsk Province. Russians constituted the majority in these areas (93.5%), while the proportion of Kazakhs was 6.0%, and other ethnic groups (primarily Ukrainians, Germans, and Tatars) accounted for 0.5% (Alekseenko, 1981: 62).

Following the incorporation of the Altai District volosts, the region's territory began to consist of diverse ethnic, socio-economic, and socio-cultural blocks (Razgon, 2003: 187–199). During this period, the region's "external" boundaries—which persist to the present day—began to take shape. Administrative boundaries were established that coincided with civilizational, ethnic, and economic frontiers. Effectively, East Kazakhstan integrated territories created through administrative and political decisions, whose ethnic, socio-cultural, and economic parameters had developed differently from those of the Ust-Kamenogorsk and Zaisan uyezds. These areas were not initially linked by shared economic or functional characteristics.

Although formal administrative boundaries between them were absent, inter-district boundaries persisted, preserving to a certain extent intra-regional peculiarities. However, the removal of boundaries through political means does not immediately result in the dissolution of civilizational distinctions.

Administrative-territorial changes in the USSR constituted a powerful and multifunctional instrument of state-building. They served to address three key objectives: economic administration, nationalities policy, and political control. The primary goal of the initial large-scale reforms (in the 1920s) was to establish a governance system that would stimulate economic development and facilitate effective planning. The reforms were grounded in the principle of economic regionalization. New territories were delineated not along historical lines but according to economic criteria – taking into account economic linkages, natural resources, and transportation routes. These regions were intended to function as self-sufficient economic complexes, with their borders coinciding with the boundaries of economic zones.

Between the 1926 and 1939 censuses, the administrative-territorial structure of the region underwent frequent changes; therefore, the comparative analysis of the population size and ethnic composition is presented for the region as a whole (Table 3).

Table 3 – Population size and ethnic composition of East Kazakhstan according to the 1926 and 1939 censuses (thousand people)

Ethnic groups	1926		1939		1939 as % of 1926
	Population	%	Population	%	
Total population	492.6	100	527.8	100	107.1
Kazakhs	174.9	36.5	115.6	21.9	66.1
Russians	263.1	53.5	360.4	68.3	137.0
Other ethnic groups	54.0	11.0	51.8	9.8	95.9
The city of Ust-Kamenogorsk	13.9	100	20.1	100	144.6
Kazakhs	0.7	5.0	1.6	8.0	228.6
Russians	11.4	82.0	16.5	82.1	144.7
Other ethnic groups	1.8	13.0	2.0	9.9	111.1

Source: Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1926 g. Kazakskaya ASSR [All-Union Population Census of 1926. Kazakh ASSR]. (1928). Vol. 8. Moscow, P. 15–18; Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1939 g. [All-Union Population Census of 1939]. Russian State Archive of Economy (TSGANkh). F. 1562, Inv. 336, C. 568. P. 41–42.

The data in Table 3 indicate a modest increase in the total population of the region (by 7.1%). This growth was primarily driven by the arrival of Russians from other republics of the USSR, which offset the losses within the Kazakh ethnic group. Between the 1926 and 1939 censuses, the Kazakh population decreased by 33.9% (amounting to 59.3 thousand people). The principal cause of these losses was the famine of the early 1930s, which claimed tens of thousands of lives. Additionally, many Kazakhs migrated to the border territories of China and Russia. Consequently, the ethnic composition of the region underwent substantial changes during the 1930s. While in 1926 the share of Kazakhs stood at 36.5% of the population (with Russians at 53.5%), by 1939 it had dropped to 21.9% (while the Russian share rose to 68.3%). The fact that the number of Kazakhs in Ust-Kamenogorsk more than doubled between 1926 and 1939 does not signify active urbanization of the ethnic group; rather, it indicates that people fled to the cities to escape starvation.

Despite the tragic events of the 1930s, which significantly altered the ethnic structure of the East Kazakhstan Region, the 1939 census recorded the historically established settlement system within the new boundaries, reflecting centuries of agrarian history and the economic practices of various ethnic groups (Table 4).

For the purposes of this study, the authors have divided the East Kazakhstan Region into three distinct areas. Region 1 (the southern part of the province) represents the highest concentration of the Kazakh ethnic group and includes the Zaisan, Katon-Karagay, Kurchum, and Tarbagatay districts. Region 2 (the northern part of the province) is characterized by the highest representation of the Russian population and encompasses the Leninogorsk, Zyryanovsk, Bukhtarma, Kirov, Predgornoye, and Shemonaikha districts. Region 3 (designated by the authors as the "mixed" region) includes the Samara, Bolshenarymsk, and Ulan districts, where the representation of both Kazakh and Russian ethnic groups is approximately equal.

Table 4 – Population size and ethnic composition of East Kazakhstan according to the 1939 censuses (thousand people)

Districts	Total population		Including									
			Kazakhs		Russians		Ukrainians		Germans		Other ethnic groups	
	Population	%	Population	%	Population	%	Population	%	Population	%	Population	%
East Kazakhstan Region	527.8	100	115.6	21.9	360.4	68.3	27.0	5.1	4.0	0.8	20.8	3.9
Ust-Kamenogorsk	20.1	100	1.6	8.0	16.5	82.1	0.8	4.0	0.1	0.5	1.1	5.4
Region 1	131.2	100	63.5	48.4	57.7	44.0	4.9	3.7	0.5	0.4	4.6	3.5
Zaisan District	43.5	100	22.5	51.7	17.6	40.5	1.3	3.0	0.1	0.2	2.0	4.6
Katon-Karagay District	33.2	100	11.6	34.9	19.7	59.3	0.9	2.7	0.1	0.3	0.9	2.7
Kurchum District	34.1	100	14.1	41.3	16.6	48.7	2.2	6.5	0.2	0.6	1.0	2.9
Tarbagatay District	20.4	100	15.3	75.0	3.8	18.6	0.5	2.5	0.1	0.5	0.7	3.4
Region 2	284.7	100	22.3	7.8	231.8	81.4	15.6	5.5	3.1	1.1	11.9	4.2
Leninogorsk City Council	64.0	100	4.5	7.0	53.7	83.9	3.0	4.7	0.1	0.2	2.7	4.2
Zyryanovsk District	50.2	100	3.3	6.6	41.4	82.5	3.0	6.0	0.2	0.4	2.3	4.5
Bukhtarma District*	25.3	100	3.6	14.2	19.7	77.9	0.1	0.4	0.1	0.4	1.8	7.1
Kirov District*	58.9	100	4.0	6.8	49.4	83.9	2.7	4.6	0.6	1.0	2.3	3.7

Predgornoye District*	44.6	100	4.4	9.9	33.1	74.2	4.7	10.5	0.7	1.6	1.7	3.8
Shemonaikha District	41.7	100	2.5	6.0	34.5	82.7	2.1	5.0	1.4	3.4	1.2	2.9
Region 3	91.6	100	28.2	30.8	54.3	59.3	4.8	5.2	0.7	0.8	3.6	3.9
Samar District	34.5	100	8.6	24.9	22.2	64.3	2.3	6.7	0.1	0.3	1.3	3.8
Bolshenarym District	35.6	100	8.2	23.0	24.1	67.7	1.7	4.8	0.1	0.3	1.5	4.2
Ulan District	21.5	100	11.4	53.0	8.0	37.2	0.8	3.7	0.5	2.3	0.8	3.7

Source: Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1939 [All-Union Population Census of 1939]. Russian State Archive of Economy (TSGANKh). F. 1562, Inv. 336, F. 568, P. 41–42.

*The population of the Kirov District was largely incorporated into the Glubokoye District, which was established in 1964.

*In 1963, the population of the Predgornoye District was integrated into the Glubokoye and Shemonaikha districts.

*In 1962, the population of the Bukhtarma District was incorporated into the Zyryanovsk District and, partially, the Glubokoye District.

The majority of Kazakhs (54.9%) resided in the southern part of the region, inhabiting territories that were more suitable for their traditional economic and livelihood activities (Zaisan, Katon-Karagay, Kurchum, and Tarbagatay districts). In the ethnically mixed districts (Samara, Bolshenarymsk, and Ulan), 24.4% of the ethnic group was concentrated. Meanwhile, 19.3% resided in the northern part of the region, and 1.4% lived in Ust-Kamenogorsk.

The Russian population was concentrated in the northern part of the region (64.3%). These were primarily territories incorporated into Kazakhstan in 1921 (according to the 1939 administrative-territorial structure, this included the populations of the Glubokoye, Bukhtarma, Kirov, Predgornoye, Shemonaikha, and Zyryanovsk districts, the city of Leninogorsk, and part of Ust-Kamenogorsk). In the ethnically mixed districts, 15.1% of the region's Russian population resided, while 16.0% lived in the southern districts, and 4.6% in the city of Ust-Kamenogorsk. Notably, according to the census data, the city of Ust-Kamenogorsk had not yet become a significant center of population attraction, regardless of ethnicity. In 1939, only 3.8% of the region's total population resided there (Table 4).

The period between the 1939 and 1959 censuses encompassed a wide range of events that had varying impacts on population dynamics and the ethnic composition of the East Kazakhstan Region. On the one hand, the direct and indirect losses of the Great Patriotic War, as well as the hardships of the postwar years, negatively affected population reproduction processes: mortality increased significantly, while birth rates declined. On the other hand, the inflow of population from other Union republics compensated for these losses but further altered the ethnic composition. This process was predetermined by deportations and evacuations in the 1940s, as well as industrial migration to the region in the 1950s. During the Great Patriotic War, many ethnic groups were resettled in Kazakhstan, including its eastern part. For instance, in 1941–1942, 34.2 thousand Germans were sent to the region. In 1944, following the liquidation of the Chechen-Ingush ASSR, 344.6 thousand people arrived in Kazakhstan, including 34.2 thousand relocated to East Kazakhstan (Bugay, 1990: 40). The total number of deportees fluctuated due to high mortality rates and new arrivals; by early 1949, there were 45.1 thousand special settlers in the EKR (Zemskov, 1990: 7). While a significant portion of deported and evacuated populations returned to their homelands in the 1940s and 1950s, the region simultaneously experienced an active influx of population linked to industrial development.

As a result of these processes, by the end of the 1950s the population size, ethnic composition, and settlement structure of the EKR had undergone profound changes (Table 5).

Table 5 – Population size and ethnic composition of East Kazakhstan according to the 1959 censuses (thousand people)

Districts	Total population		Including									
			Kazakhs		Russians		Ukrainians		Germans		Other ethnic groups	
	Population	%	Population	%	Population	%	Population	%	Population	%	Population	%
East-Kazakhstan region	734.9	100	139.2	18.9	521.1	70.9	17.2	2.3	22.7	3.1	34.7	4.7
Ust-Kamenogorsk	159.3	100	7.0	4.4	133.6	83.9	5.7	3.6	4.5	2.8	8.5	5.3
Region 1	120.7	100	78.9	65.4	37.4	31.0	0.9	0.7	0.7	0.6	2.8	2.3
Zaisan District	27.0	100	18.8	69.6	7.0	25.9	0.2	0.7	0.1	0.4	0.9	3.3
Katon-Karagay District	25.4	100	13.8	54.3	10.9	42.9	0.2	0.8	0.03	0.0	0.5	2.0
Kurchum District	29.9	100	17.5	58.5	10.8	36.1	0.3	1.0	0.6	2.0	0.7	2.3
Markakol District	17.5	100	10.5	60.0	6.6	37.7	0.1	0.6	0.02	0.0	0.3	1.7
Tarbagatay District	20.9	100	18.3	87.6	2.1	10.0	0.1	0.5	0.0	0.0	0.4	1.9
Region 2	356.4	100	19.1	5.4	296.3	83.1	6.0	1.7	13.6	3.8	21.4	6.0
Leninogorsk City Council	83.9	100	2.8	3.4	72.7	86.6	2.0	2.4	1.8	2.1	4.6	5.5
Zyryanovsk District	91.6	100	4.9	5.3	77.2	84.3	2.4	2.6	2.4	2.6	4.7	5.2
Bukhtarma District*	35.7	100	4.6	12.9	28.1	78.7	0.7	2.0	0.5	1.4	1.8	5.0
Kirov District*	57.7	100	2.4	4.2	49.3	85.4	1.0	1.7	1.8	3.1	3.2	5.5
Predgornoye District*	45.5	100	2.6	5.7	36.3	79.8	1.1	2.4	2.8	6.2	2.7	5.9
Shemonaikha District	42.0	100	1.8	4.3	32.7	77.9	0.8	1.9	4.3	10.2	2.4	5.7
Region 3	98.2	100	33.9	34.5	53.5	54.5	2.3	2.3	3.8	3.9	4.7	4.8
Tavricheskoye District*	19.5	100	4.3	22.1	11.8	60.5	1.4	7.2	1.1	5.6	0.9	4.6
Bolshenarym District	27.0	100	8.0	29.6	16.0	59.3	0.4	1.5	0.1	0.4	2.5	9.2

Samar District	26.5	100	8.9	33.6	15.4	58.1	0.4	1.5	1.6	6.0	0.2	0.8
Ulan District	25.0	100	12.7	50.8	10.3	41.2	0.4	1.6	1.0	4.0	0.6	2.4

Source: Itogi Vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1959 g. [Results of the 1959 All-Union Population Census]. (1962). Moscow, P. 13; Arkhiv Vostochno-Kazakhstanskogo upravleniya statistiki [Archive of the East Kazakhstan Statistical Administration]. F. 41. Inv. 28. C. 8.

*The Tavricheskoye District was established in October 1939; however, it was not included in the data of the 1939 All-Union Population Census, as the census was conducted in January of that year.

As shown in the table data, the total population of the EKR increased by 39.2% between 1939 and 1959. The population of Ust-Kamenogorsk grew at the most rapid pace, increasing 7.9-fold. This period marked a new trend in population dynamics and the regional settlement system. While Ust-Kamenogorsk had not previously functioned as a primary center of attraction, during the 1940s and 1950s the provincial capital accounted for 67.2% of the EKR's total population growth. This shift was primarily driven by the powerful industrial impetus of the 1950s. During this time, several large-scale enterprises of All-Union significance began operations in the city: the Lead-Zinc Combine (1952), the Ulba Metallurgical Plant (1949), the Titanium-Magnesium Combine (1954), the Ust-Kamenogorsk Capacitor Plant (1959), and the Irtysh Chemical-Metallurgical Plant (1956). Industrial enterprises also emerged in the northern districts of the region, including the Leninogorsk Polymetallic Plant, the Zyryanovsk Lead Plant, the Glubokoye Irtysh Copper Smelter, and others. By the mid-1970s, there were 174 industrial enterprises in the region (GAVKO. Fund 1-p, Inventory 2, File 1289, Sheet 1725). To a large extent, these enterprises were staffed by specialists arriving from other republics of the USSR. Consequently, the Russian population increased by 44.6% between 1939 and 1959, while the growth rate of the Kazakh population was 2.2 times lower, increasing by 20.4%. By the late 1950s, the share of Kazakhs in the total population was only 18.9%, whereas Russians accounted for 70.9% and other ethnic groups for 10.2%. The number of Russians grew most rapidly in Ust-Kamenogorsk, increasing 8.1-fold. Furthermore, while only 4.6% of the region's Russian population lived in the city in 1939, this figure rose to 25.6% in 1959. In the northern region, the Russian population increased by 56.1%. The concentration of Russians in the northern part of the province resulted not only from migration from other Soviet republics but also from internal migration within the region. As a result, the Russian population decreased by 1.5% in the "mixed" districts and by 35.2% in the southern districts.

The Kazakh population remained concentrated in the southern districts (56.7% of the EKR Kazakhs in 1959) and partially in the mixed districts (24.3%). Representation of this ethnic group in the northern districts and in Ust-Kamenogorsk remained modest. The high growth rate of the Kazakh population in Ust-Kamenogorsk (4.4-fold) is largely the result of the "small base effect"; the Kazakh share in the city's total population growth between 1939 and 1959 was only 3.4%. Overall, compared to 1939, the Kazakh settlement system changed only slightly.

The Soviet authorities regarded migration flows in Eastern Kazakhstan as one of the principal instruments for achieving several strategic objectives. Control over population movement enabled the simultaneous resolution of economic, political, and demographic tasks. The key economic aim, beginning in the 1920s, was to ensure the industrial development of Eastern Kazakhstan and to supply its industries with labor. Control over migration also served as a tool for consolidating Soviet power in strategically important border territories. Soviet policy in Eastern Kazakhstan represented a complex combination of economic planning, political coercion, and efforts to reshape the region's demographic composition—a combination that fundamentally altered its character for decades to come.

The dynamics of population size and ethnic composition in the EKR during the 1960s (the inter-census period of 1959–1970) followed trends typical for Kazakhstan as a whole. The rapid growth of the Kazakh population was driven by natural reproduction processes; by 1970, the number of Kazakhs in the region had increased by 40.7% compared to 1959 (Table 6). This growth was a consequence of the demographic boom experienced by the ethnic group in the 1950s and 1960s. Improvements in

healthcare and social services led to a sharp decline in mortality, especially infant and child mortality, while birth rates remained high. As a result, natural increase reached significant levels, and large families became widespread. At the same time, the growth rate of the Russian population declined significantly. This was due to the reduction and eventual cessation of migration inflow into the region and into Kazakhstan as a whole. The industrial boom, which had required a large labor force for the construction of cities and enterprises, had largely peaked in the 1950s. While the Russian population in the EKR increased by 44.6% between 1939 and 1959, the growth rate fell to 12.7% between 1959 and 1970. Further industrial development in the region was ensured through internal resources. Due to intra-regional migration, the settlement structure of the main ethnic groups continued to change, as shown in Table 6. This primarily affected the Russian population, which actively moved to Ust-Kamenogorsk. Between 1959 and 1970, 98.8% of the increase in the EKR Russian population was concentrated in the provincial capital. By 1970, 33.9% of the region's ethnic Russians were concentrated in Ust-Kamenogorsk.

Table 6 – Population size and ethnic composition of East Kazakhstan according to the 1970 censuses (thousand people)

Districts	Total population		Including									
			Kazakhs		Russians		Ukrainians		Germans		Other ethnic groups	
	Population	%	Population	%	Population	%	Population	%	Population	%	Population	%
East-Kazakhstan region	845.2	100	195.9	23.2	587.5	69.5	16.9	2.0	21.7	2.6	23.2	2.7
Ust-Kamenogorsk	230.3	100	11.8	5.1	199.2	86.5	8.0	3.5	4.2	1.8	7.1	3.1
Region 1	153.2	100	116.0	75.7	33.8	22.1	0.5	0.3	0.5	0.3	2.4	1.6
Zaisan district	33.6	100	26.1	77.7	6.3	18.7	0.1	0.3	0.02	0.0	1.1	3.3
Katon-Karagay district	28.1	100	19.1	68.0	8.6	30.6	0.1	0.3	0.03	0.0	0.3	1.1
Kurchum District	35.5	100	24.3	68.5	10.2	28.7	0.2	0.6	0.4	1.1	0.4	1.1
Markakol District	21.7	100	15.7	72.3	5.7	26.3	0.05	0.0	0.0	0.0	0.3	1.4
Tarbagatay District	34.3	100	30.8	89.8	3.0	8.7	0.1	0.3	0.02	0.0	0.4	1.2
Region 2	342.1	100	17.7	5.2	294.9	86.2	6.6	1.9	12.3	3.6	10.6	3.1
Leninogorsk City Council	82.3	100	3.2	3.9	72.8	88.5	1.7	2.1	1.4	1.7	3.2	3.8
Zyryanovsk District	88.0	100	5.3	6.0	76.3	86.7	1.6	1.8	1.8	2.0	3.0	3.4
Serebryansk District	30.4	100	1.7	5.6	27.0	88.8	0.6	2.0	0.5	1.6	0.6	2.0
Glubokoye District	77.3	100	3.8	4.9	66.5	86.0	1.5	1.9	3.7	4.8	1.8	2.3

Shemonaikha District	64.1	100	3.7	5.8	52.3	81.6	1.2	1.9	4.9	7.6	2.0	3.1
Region 3	119.5	100	50.2	42.0	59.6	49.9	1.7	1.4	4.6	3.8	3.4	2.9
Bolshenarym District	28.8	100	11.7	40.6	14.7	51.0	0.2	0.7	1.3	4.5	0.9	3.1
Samar District	29.0	100	12.2	42.1	14.8	51.0	0.3	1.0	1.2	4.1	0.5	1.7
Tavricheskoye District	26.6	100	6.4	24.1	17.0	63.9	1.2	4.5	1.1	4.1	0.9	3.4
Ulan District	35.1	100	19.9	56.7	13.1	37.3	0.04	0.1	1.0	2.8	1.1	3.1

Source: Itogi Vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1970 g. [Results of the 1970 All-Union Population Census]. (1973). Vol. 4. Moscow, 235 p.; State Archive of the East Kazakhstan Region (GAVKO). F. 41, Inv. 28, C. 8.

The Kazakh population was less affected by migration processes toward the northern districts and the provincial capital. By 1970, only 6.0% of the region's Kazakhs resided in the city. Furthermore, 65.4% of the growth of the Kazakh population occurred in the southern territories of the province, where 59.2% of the ethnic group lived in 1970.

In the 1970s, population growth rates began to decline. By 1979, the region's population had increased by only 4.0% compared to 1970 (Tables 6, 7). This trend was primarily due to a sharp slowdown (a 10.6-fold decrease) in the growth rate of the Russian population. Meanwhile, the growth rate of the Kazakh population decreased by a factor of 2.9 compared to the 1960s, amounting to 14.0%. The representation of several other ethnic groups also declined.

In the authors' view, these new trends in the region's demographic development were driven by the following factors. In the 1970s, the "demographic explosion" experienced by the Kazakh population in the 1950s and 1960s came to an end. This period saw a gradual decline in birth rates alongside a slight increase in mortality rates. The slowdown in the growth of the Russian, Ukrainian, and German populations was associated with an increasing migration outflow. Since most of those leaving were of reproductive age, birth rates subsequently declined, and the proportion of the elderly population increased. As a result, natural increase barely compensated for the negative net migration that had emerged in Kazakhstan since the late 1960s (from 1968 onwards).

Table 7 – Population size and ethnic composition of East Kazakhstan according to the 1979 censuses (thousand people)

Districts	Total population		Including									
			Kazakhs		Russians		Ukrainians		Germans		Other ethnic groups	
	Popu- lation	%	Popu- lation	%	Popu- lation	%	Popu- lation	%	Popu- lation	%	Popu- lation	%
East-Kazakhstan region	878.9	100	223.3	25.4	594.7	67.7	16.9	1.9	21.4	2.4	22.6	2.6
Ust-Kamenogorsk	274.7	100	19.0	6.9	232.2	84.5	7.8	2.8	5.2	1.9	10.5	3.8
Region 1	160.5	100	130.8	81.5	26.3	16.4	0.4	0.2	0.4	0.2	2.6	1.6
Zaisan District	36.4	100	29.2	80.2	5.8	15.9	0.5	1.4	0.02	0.0	0.9	2.5

Katon-Karagay District	26.9	100	20.8	77.3	5.8	21.6	0.1	0.4	0.03	0.0	0.2	0.7
Kurchum District	35.4	100	25.1	70.9	9.2	26.0	0.2	0.6	0.3	0.8	0.6	1.7
Markakol District	22.4	100	18.5	82.6	3.6	16.1	0.1	0.4	0.03	0.0	0.2	0.9
Tarbagatay District	39.4	100	37.2	94.4	1.9	4.8	0.04	0.0	0.01	0.0	0.3	0.8
Region 2	327.1	100	20.0	6.1	281.6	86.1	5.5	1.7	11.6	3.5	8.4	2.6
Leninogorsk City Council	77.9	100	3.3	4.2	69.6	89.3	1.3	1.7	1.3	1.7	2.4	3.1
Zyryanovsk District	81.1	100	6.5	8.0	69.6	85.8	1.3	1.6	1.6	2.0	2.1	2.6
Serebryansk District	29.7	100	2.0	6.7	26.3	88.6	0.5	1.7	0.4	1.3	0.5	1.7
Glubokoye District	74.8	100	4.2	5.6	63.9	85.4	1.3	1.7	3.5	4.7	1.9	2.5
Shemonaikha District	63.6	100	4.0	6.3	52.2	82.1	1.1	1.7	4.8	7.5	1.5	2.4
Region 3	116.6	100	53.5	45.9	54.5	46.7	0.9	0.8	4.2	3.6	3.5	3.0
Bolshenarym District	25.4	100	12.4	48.8	11.3	44.5	0.1	0.4	1.0	3.9	0.6	2.4
Samar District	26.7	100	12.9	48.3	12.0	44.9	0.3	1.1	1.0	3.7	0.5	1.9
Tavrisheskoye District	28.8	100	7.1	24.7	18.5	64.2	0.2	0.7	1.2	4.2	1.8	6.2
Ulan District	35.7	100	21.1	59.1	12.7	35.6	0.3	0.8	1.0	2.8	0.6	1.7

Source: Chislennost i sostav naseleniya SSSR. Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1979 [Number and Composition of the USSR Population. All-Union Population Census of 1979]. (1984). Moscow, p. 116.

In the 1970s, certain shifts began to emerge in the intra-regional settlement system of the main ethnic groups. An increase in the Russian population was observed only in the city of Ust-Kamenogorsk (by 16.6%). This was the result of the migration of residents from rural districts of the province, where an absolute decline in the representation of this ethnic group was recorded. In contrast, the number of Kazakhs increased in all districts of the region between 1970 and 1979. As before, the southern districts of the EKR accounted for the main population growth (54.0%), and by 1979, 58.6% of the region's Kazakhs resided there. At the same time, a clear upward trend in the Kazakh population in Ust-Kamenogorsk became evident: between 1970 and 1979, 26.3% of the ethnic group's growth occurred in the provincial capital (Tables 6, 7).

The population formation trends that began to emerge in the 1960s and 1970s became fully established in the 1980s. Increasingly, overall population dynamics depended on the Kazakh ethnic group. As a result, according to the 1989 census data, the share of Kazakhs in the total population of the EKR reached 27.2% (Table 8). However, the growth dynamics of this ethnic group varied significantly across the region. Over the decade (1979–1989), the number of Kazakhs increased by 79.5% in Ust-Kamenogorsk, by 26.5% in the northern districts, by 7.5% in the “mixed” districts, and

by 4.8% in the southern districts (Tables 7, 8). Notably, 49.7% of Kazakh population growth was concentrated in the provincial capital, while 17.4% was accounted for by the northern districts. The trend toward population concentration in Ust-Kamenogorsk was also characteristic of the Russian population. The key difference was that in all other districts of the region, the Russian ethnic group experienced an absolute decline in numbers.

An absolute decline in the Russian population and a relative slowdown in Kazakh population growth were observed in the same districts of the EKR. Kazakh population growth rates were highest in the northern districts, primarily in Ust-Kamenogorsk, and lowest in the southern districts. In the provincial capital, the growth rate of the Kazakh population was 16.5 times higher than in the Tarbagatay, Markakol, Kurchum, Zaisan, and Katon-Karagay districts combined. Moreover, the growth dynamics of the Kazakh ethnic group in Ust-Kamenogorsk were six times higher than those of the Russian population.

Table 8 – Population size and ethnic composition of East Kazakhstan according to the 1989 censuses (thousand people)

Districts	Total population		Including									
			Kazakhs		Russians		Ukrainians		Germans		Other ethnic groups	
	Population	%	Population	%	Population	%	Population	%	Population	%	Population	%
East-Kazakhstan region	931.3	100	253.7	27.2	613.8	65.9	16.2	1.7	22.8	2.5	24.8	2.7
Ust-Kamenogorsk	322.8	100	34.1	10.6	263.2	81.5	7.8	2.4	6.3	2.0	11.4	3.5
Region 1	156.9	100	137.1	87.4	16.9	10.8	0.5	0.3	0.3	0.2	2.1	1.3
Zaisan District	37.0	100	31.4	84.9	4.2	11.3	0.3	0.8	0.04	0.1	1.1	2.9
Katon-Karagay District	24.8	100	20.6	83.1	3.9	15.7	0.05	0.2	0.03	0.1	0.2	0.8
Kurchum District	31.2	100	25.2	80.8	5.2	16.7	0.1	0.3	0.2	0.6	0.5	1.6
Markakol District	22.5	100	19.9	88.4	2.4	10.7	0.03	0.1	0.01	0.0	0.2	0.8
Tarbagatay District	41.4	100	40.0	96.6	1.2	2.9	0.05	0.1	0.02	0.1	0.1	0.2
Region 2	335.9	100	25.3	7.5	283.6	84.4	5.1	1.5	12.3	3.7	9.6	2.9
Leninogorsk City Council	78.9	100	4.1	5.2	69.6	88.2	1.4	1.8	1.3	1.6	2.5	3.2
Zyryanovsk District	81.3	100	8.0	9.8	68.1	83.8	1.5	1.8	1.5	1.8	2.2	2.7
Serebryansk District	30.8	100	2.7	8.8	26.5	86.0	0.5	1.6	0.4	1.3	0.7	2.3
Glubokoye	77.4	100	5.5	7.1	64.7	83.6	0.5	0.6	3.7	4.8	3.0	3.9

District												
Shemonaikha District	67.5	100	5.0	7.4	54.7	81.0	1.2	1.8	5.4	8.0	1.2	1.8
Region 3	115.7	100	57.5	49.7	50.1	43.3	1.8	1.6	3.9	3.4	2.4	2.0
Bolshenarym District	24.4	100	13.7	56.1	9.2	37.7	0.1	0.4	0.9	3.7	0.5	2.0
Samar District	24.6	100	13.2	53.7	9.9	40.2	0.2	0.8	0.8	3.3	0.5	2.0
Tavricheskoye District	29.2	100	7.9	27.1	18.2	62.3	1.1	3.8	1.2	4.1	0.8	2.7
Ulan District	37.5	100	22.7	60.5	12.8	34.1	0.4	1.1	1.0	2.7	0.6	1.6

Source: Alekseenko, A. N. (1994). *Narody Vostochnogo Kazakhstana* [The Peoples of East Kazakhstan]. Ust-Kamenogorsk, P. 16.

Thus, the ethno-demographic development of East Kazakhstan during the Soviet period can be divided into two distinct stages. The timeframe of these stages is defined by the data from the first and last All-Union population censuses (1926 and 1989). This retrospective range is justified by the fact that the “external” boundaries of the region had already been formed by 1926 and remained unchanged until the late 1980s. The 1959 census serves as the dividing line between the first and second stages. By the late 1950s, ethnic differentiation in demographic processes had reached its peak. In the 1960s, a new trend in ethno-demographic development emerged, the results of which were recorded in the 1989 population census.

During the first stage (1926–1959), the population of the EKR increased by 49.4% (Table 9). This growth was driven by a nearly twofold increase in the number of Russians (98.1%) and, to a lesser extent, by an increase in other ethnic groups (38.1%). This growth offset the decline in the Kazakh population (20.4%), whose share in the total population decreased from 36.5% in 1926 to 18.9% in 1959 (Tables 3, 5).

Table 9 – Population size and ethnic composition of East Kazakhstan according to the 1926, 1959, 1989 censuses (thousand people)

Ethnic groups	1926 – 1959			1959 – 1989		
	1926	1959	1959 to 1926 (%)	1959	1989	1989 to 1959 (%)
Total population	492.0	734.9	149.4	734.9	931.3	126.7
Kazakhs	174.9	139.2	79.6	139.2	253.7	182.3
Russians	263.1	521.1	198.1	521.1	613.8	117.8
Other ethnic groups	54.0	74.6	138.1	74.6	63.8	85.5

Source: Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1939 g. [All-Union Population Census of 1939]. Russian State Archive of Economy (TSGANKh). F. 1562. Inv. 335. C. 568. P. 41–42; Itogi Vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1959 g. [Results of the 1959 All-Union Population Census]. (1962). Moscow. P. 13; Alekseenko, A. N. (1994). *Narody Vostochnogo Kazakhstana* [The Peoples of East Kazakhstan]. Ust-Kamenogorsk P. 16.

The ethno-demographic processes that occurred during this period were primarily determined by political factors. Collectivization and the famine of the 1930s were the main causes of the decline

in the Kazakh population. Deportations and migration inflows from other Soviet republics, associated with the industrial development of the EKR, led to an increase in the non-titular population, primarily Russians, whose share reached 70.9% by 1959. The share of the Kazakh population in the region stood at 18.9% in the late 1950s, representing one of the lowest levels of representation of the titular ethnic group among the regions of Kazakhstan (Table 5).

The development trends of the EKR population between 1959 and 1989 were determined by different factors. On the one hand, the “demographic explosion” experienced by the Kazakhs continued through the 1960s. The number of ethnic Kazakhs increased by 82.3% over thirty years, mainly due to natural growth, raising their share of the total population to 27.2% by 1989. At the same time, since the late 1960s, net inter-republic migration in Kazakhstan became negative. As a result, the growth dynamics of the Russian population in the EKR significantly slowed (98.1% in 1939–1959 compared to 17.8% in 1959–1989). The share of Russians in the total population decreased to 65.9% in 1989 (from 70.9% in 1959). The proportion of other ethnic groups in East Kazakhstan declined by 14.5%.

Socio-economic changes influenced the settlement system of the EKR, where population concentration in Ust-Kamenogorsk became increasingly pronounced. This trend emerged in the 1950s, a period of active industrial development of the city. Population growth in the provincial capital was driven both by inter-republic migration and by internal migration from rural districts of the region, primarily among Russians. Soviet socio-economic policy rapidly transformed the settlement structure of the Russian population, while affecting the Kazakh population to a lesser extent. Despite political, economic, and demographic disruptions in 1939–1959, the settlement system of the Kazakh population—most of which was concentrated in the southern districts—did not undergo fundamental changes. This area of ethnic concentration continued to serve as a carrier of the socio-cultural values of the Kazakh people, functioning as a systemic territorial core (Table 5).

At the same time, as early as the 1950s, migration of Kazakhs from the northern districts of the EKR to Ust-Kamenogorsk became noticeable. Between 1959 and 1989, this process intensified further. While only 5.0% of the region’s Kazakhs lived in the city in 1959, this figure increased to 13.4% by 1989 (Table 10). In the 1980s, this migration increasingly involved not only populations from the northern districts but also from the southern districts. Although the level of concentration of Kazakhs in the south changed only slightly by 1989 compared to 1959, the highest growth rates of the Kazakh population in the 1980s were recorded in Ust-Kamenogorsk, while the lowest were observed in the southern districts (Tables 7, 8).

Table 10 – Ethnic settlement in the regions of East Kazakhstan
according to the 1939, 1959, 1989 censuses, %

Regions	1939	1959	1989
Total population	100	100	100
Ust-Kamenogorsk	3.8	21.7	34.7
Region 1	24.9	16.4	16.8
Region 2	53.9	48.5	36.1
Region 3	17.4	13.4	12.4
Kazakhs	100	100	100
Ust-Kamenogorsk	1.4	5.0	13.4
Region 1	54.9	56.7	54.0
Region 2	19.3	13.7	9.9

Region 3	24.4	24.3	22.7
Russians	100	100	100
Ust-Kamenogorsk	4.6	25.6	42.9
Region 1	16.0	7.2	2.7
Region 2	64.3	56.9	46.2
Region 3	15.1	10.3	8.2
Other ethnic groups	100	100	100
Ust-Kamenogorsk	3.9	25.1	40.0
Region 1	19.3	5.9	4.5
Region 2	51.2	54.5	42.8
Region 3	17.6	14.5	12.7

Source: Calculated based on Tables 4, 5, and 8.

The concentration of population in Ust-Kamenogorsk significantly affected employment patterns across various sectors of the national economy, particularly industry. While 20.6% of the total employed population in Kazakhstan worked in industry, this figure reached 29.9% in the EKR. The corresponding national average was 27.0%. The Kazakh population also began entering industrial occupations, gradually adapting to the economic conditions of their new place of residence; in fact, 14.6% of employed Kazakhs worked in industrial enterprises. This was slightly higher than the national average of 13.9% (Results of the 1989 All-Union Population Census, 1992: 82, 94).

Conclusions

Thus, the history of East Kazakhstan during the Soviet period can be divided into two stages with significantly different ethno-demographic development trends: 1926–1959 and 1959–1989. During the first stage, due to migration inflows, the population of non-titular ethnic groups and the total population increased significantly, primarily in the northern districts of the region. In contrast, the demographic indicators of the Kazakh ethnic group were negative, marked by a decline in both absolute numbers and relative share. During the second stage, new ethno-demographic patterns emerged: a substantial increase in the Kazakh population due to a demographic boom, alongside an increasingly evident migration outflow of Russians and other non-indigenous ethnic groups from the region.

The trend of Kazakh migration toward the industrial areas of the region (the northern districts) emerged in the 1960s, gained momentum in the 1970s, and became fully established in the 1980s. Concentration in industrially developed districts as well as in cities (especially Ust-Kamenogorsk) was, to varying degrees, characteristic of all ethnic groups in East Kazakhstan. By the end of the Soviet period, the region—formed from diverse ethnic groups previously divided by administrative, socio-economic, and socio-cultural boundaries—was acquiring greater cohesion and regional integrity. The period of ethnic differentiation in the settlement system was gradually coming to an end. The socio-economic and socio-cultural orientations of different ethnic groups increasingly shaped a unified urban space for all.

Source

SAEKR — State Archive of the East Kazakhstan Region

Источники

ГАВКО — Государственный архив Восточно-Казахстанской области

References

- Alekseenko, 1994 — *Alekseenko A.N.* Narody Vostochnogo Kazakhstana [Peoples of East Kazakhstan]. Ust-Kamenogorsk, 1994. 52 p. (In Russ.).
- Alekseenko, 2007 — *Alekseenko A.N.* Naselenie Vostochnogo Kazakhstana v konce XIX – nachale XX vv. [The population of East Kazakhstan in the late XIX – early XX centuries]. *Altai Bulletin*. 2007. No. 3 (9). P. 18–23. (In Russ.).
- Alekseenko, 1981 — *Alekseenko N.V.* Naselenie Vostochnogo Kazakhstana v konce XIX – nachale XX vv. [Population of pre-revolutionary Kazakhstan (Number, location, composition, 1870–1914)]. Alma-Ata: Science, 1981. 111 p. (In Russ.).
- Alekseenko, 2003 — *Alekseenko N.V.* Vzaimosvjazi kazahskogo i russkogo naselenija v Vostochnom Kazahstane (XVIII – pervaja polovina XIX vv.). [The relationship between the Kazakh and Russian population in East Kazakhstan (XVIII – the first half of the XIX centuries)]. Ust-Kamenogorsk: Media Alliance, 2003. 140 p. (In Russ.).
- Aubakirova, 2020 — *Aubakirova Zh.S., Alekseenko A.N.* Formirovanie gorodskogo kazahskogo naselenija Vostochnogo Kazahstan v 1920-e – 80-e gg. (po dannym Vsesojuznyh perepisej naselenija 1926, 1939, 1959, 1970, 1979 i 1989 gg.) [Formation of the urban Kazakh population of East Kazakhstan in the 1920s – 80s. (according to the All-Union population censuses 1926, 1939, 1959, 1970, 1979 and 1989)]. *Bulletin of KazNPU. Series: historical and socio-political sciences*. 2020. No. 4 (67). P. 295–299. (In Russ.).
- Bekmakhanova, 1979 — *Bekmakhanova N.E.* Chislennost' i jetniceskij sostav naselenija Vostochnogo Kazakhstana v pervoj polovine XIX veka [The number and ethnic composition of the population of East Kazakhstan in the first half of the 19th century]. The number and class composition of the population of Russia and the USSR (XVI–XX centuries). Tallinn, 1979. P. 56–62. (In Russ.).
- Bekmakhanova, 1986 — *Bekmakhanova N.E.* Mnogonacional'noe naselenie Kazakhstana i Kirgizii v jepohu kapitalizma (60-e gg. XIX v. – 1917 g.) [The multinational population of Kazakhstan and Kyrgyzstan in the era of capitalism (60s of the XIX century – 1917)]. M., 1986. 242 pp. (In Russ.).
- Bugay, 1990 — *Bugay N.F.* Pravda o deportacii chechenskogo i ingushskogo narodov [The truth about the deportation of the Chechen and Ingush peoples]. *Questions of history*. 1990. No. 7. P. 32–44. (In Russ.).
- Chislennost' i sostav, 1984 — *Chislennost' i sostav naselenija SSSR. Vsesojuznaja perepis' naselenija 1979* [The population and composition of the USSR. All-Union population census 1979]. M., 1984. 366 pp. (In Russ.).
- Itogi, 1992 — *Itogi Vsesojuznoj perepisi naselenija 1989 goda* [Results of the 1989 All-Union Population Census] Volume 3. Alma-Ata: Rep. information- publishing center, 1992. 247 pp. (In Russ.).
- Zemskov, 1990 — *Zemskov V.N.* Specposelency (po dokumentam NKVD-MVD SSSR) [Special settlers (according to the documents of the NKVD-Ministry of Internal Affairs of the USSR)]. *Sociological research*. 1990. No. 11. P. 3–17. (In Russ.).
- Kasymbaev, 1975 — *Kasymbaev Zh.K.* O demografii gorodskogo naselenija Priirtysh'ja vo vtoroj polovine XIX v. [On the demography of the urban population of the Irtysh region in the second half of the XIX century]. *Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR*. 1975. No. 12. P. 24–28. (In Russ.).
- Kasymbaev, 1976 — *Kasymbaev J.K.* Rol' gorodov Vostochnogo Kazakhstana v razvitii torgovyh otnoshenij v konce XIX v. [The role of the cities of East Kazakhstan in the development of trade relations at the end of the XIX century]. *News of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. A series of general sciences*. 1976. No. 5. P. 42–47. (In Russ.).
- Kasymbaev, 1985 — *Kasymbaev Zh.K.* Gorodskoe naselenie Vostochnogo Kazakhstana (XIX v. – do 90-h gg.) [Urban population of East Kazakhstan (XIX century – until the 90s)]. *Problems of socio-economic and ethnodemographic development of cities in Kazakhstan*. Alma-Ata. 1985. P. 14–26. (In Russ.).
- Kasymbaev, 1988 — *Kasymbaev J.K.* Gorodskoe naselenie Kazakhstana po itogam perepisi 1897 g. [The urban population of Kazakhstan according to the census of 1897]. *News of the Academy of Science of the Kazakh SSR. A series of social sciences*. 1988. No. 4. P.40–47. (In Russ.).
- Kasymbaev, 1990 — *Kasymbaev J.K.* Goroda Vostochnogo Kazakhstana v 1861–1917 gg.: social'no-jekonomicheskij aspekt [Cities of East Kazakhstan in 1861–1917: socio-economic aspect]. Alma-Ata. 1990. 180 p. (In Russ.).
- Kasymbaev, 1991 — *Kasymbaev Zh.K.* O formirovanii naselenija Verhne-Irtyshskih krepostej v vtoroj polovine XVIII v. [On the formation of the population of the Verkhne-Irtysh fortresses in the second half of the XVIII century]. *Demographic processes in the Urals, Siberia, Central Asia and Kazakhstan in the XIX–XX centuries. Abstracts of reports and messages*. Tselinograd, 1991. P. 171–173. (In Russ.).
- Razgon, 2003 — *Razgon N.I.* Principy formirovanija granic Altajskoj gubernii i Kazakhstana (1917–1925 gg.) [Principles for the formation of the borders of the Altai province and Kazakhstan (1917–1925)]. *Russia – Western Siberia – Central Asia: a new regional identity, economy and security. International conference proceedings*. Barnaul: Az Buka. 2003. P. 187–199. (In Russ.).
- Sarsembaeva, 2017 — *Sarsembaeva G.A.* Osobennosti formirovanija gorodskogo prostranstva Vostochnogo Kazakhstana v XIX–nachale XX vv. (na primere gorodov Semipalatinska i Ust'-Kamenogorska) [Features of the formation of urban space of East Kazakhstan in the XIX-early XX centuries. (on the example of the cities of Semipalatinsk and Ust-Kamenogorsk)]. *Bulletin of Novosibirsk State University. Series "History. Philology."* No. 1. Vol. 16. 2017. P. 80–92. (In Russ.).

Ualtaeva, 2011 — *Ualtaeva A.S.* Naselenie malyh gorodov Kazakhstana (social'no-demograficheskij aspekt. Na primere Vostochnogo regiona) [The population of small towns of Kazakhstan (socio-demographic aspect. Using the example of the Eastern region)]. Almaty, 2011. 198 pp. (In Russ.).

Литература

- Алексеев, 1994 — *Алексеев А.Н.* Народы Восточного Казахстана. Усть-Каменогорск, 1994. 52 с.
- Алексеев, 2007 — *Алексеев А.Н.* Население Восточного Казахстана в конце XIX – начале XX вв. // Алтайский вестник. 2007. № 3 (9). С. 18–23.
- Алексеев, 1981 — *Алексеев Н.В.* Население дореволюционного Казахстана (Численность, размещение, состав, 1870–1914 гг.). Алма-Ата: Наука, 1981. 111 с.
- Алексеев, 2003 — *Алексеев Н.В.* Взаимосвязи казахского и русского населения в Восточном Казахстане (XVIII – первая половина XIX вв.). Усть-Каменогорск: Медиа-Альянс, 2003. 140 с.
- Аубакирова и др., 2020 — *Аубакирова Ж.С., Алексеев А.Н.* Формирование городского казахского населения Восточного Казахстана в 1920-е – 80-е гг. (по данным Всесоюзных переписей населения 1926, 1939, 1959, 1970, 1979 и 1989 гг.) // Вестник КазНПУ. Серия: исторические и социально-политические науки. 2020. № 4 (67). С. 295–299.
- Бекмаханова, 1979 — *Бекмаханова Н.Е.* Численность и этнический состав населения Восточного Казахстана в первой половине XIX века // Численность и классовый состав населения России и СССР (XVI–XX вв.). Таллин, 1979. С. 56–62.
- Бекмаханова, 1986 — *Бекмаханова Н.Е.* Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е гг. XIX в. – 1917 г.). М., 1986. 242 с.
- Бугай, 1990 — *Бугай Н.Ф.* Правда о депортации чеченского и ингушского народов // Вопросы истории. 1990. № 7. С. 32–44.
- Итоги, 1992 — Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 года (1992) Том 3. Алма-Ата: Республиканский информационно-издательский центр, 1992. 247 с.
- Земсков, 1990 — *Земсков В.Н.* Спецпоселенцы (по документам НКВД-МВД СССР) // Социологические исследования. 1990. № 11. С. 3–17.
- Касымбаев, 1975 — *Касымбаев Ж.К.* О демографии городского населения Прииртышья во второй половине XIX в. // Вестник АН КазССР. 1975. № 12. С. 24–28.
- Касымбаев, 1976 — *Касымбаев Ж.К.* Роль городов Восточного Казахстана в развитии торговых отношений в конце XIX в. // Известия АН КазССР. Серия общественных наук. 1976. № 5. С. 42–47.
- Касымбаев, 1985 — *Касымбаев Ж.К.* Городское население Восточного Казахстана (XIX в. – до 90-х гг.) // Проблемы социально-экономического и этнодемографического развития городов Казахстана. Алма-Ата. 1985. С. 14–26.
- Касымбаев, 1988 — *Касымбаев Ж.К.* Городское население Казахстана по итогам переписи 1897 г. // Известия АН КазССР. Серия общественных наук. 1988. № 4. С. 40–47.
- Касымбаев, 1990 — *Касымбаев Ж.К.* Города Восточного Казахстана в 1861–1917 гг.: социально-экономический аспект. Алма-Ата. 1990. 180 с.
- Касымбаев, 1991 — *Касымбаев Ж.К.* О формировании населения Верхне-Иртышских крепостей в второй половине XVIII в. // Демографические процессы на Урале, в Сибири, Средней Азии и Казахстане в XIX – XX вв. Тезисы докладов и сообщений. Целиноград, 1991. С. 171–173.
- Разгон, 2003 — *Разгон Н.И.* Принципы формирования границ Алтайской губернии и Казахстана (1917–1925 гг.) // Россия – Западная Сибирь – Центральная Азия: новая региональная идентичность, экономика и безопасность. Материалы международной конференции. Барнаул: Аз Бука. 2003. С. 187–199.
- Сарсембаева, 2017 — *Сарсембаева Г.А.* Особенности формирования городского пространства Восточного Казахстана в XIX–начале XX вв. (на примере городов Семипалатинска и Усть-Каменогорска) // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия «История. Филология». № 1. Т. 16. 2017. С. 80–92.
- Уалтаева, 2011 — *Уалтаева А.С.* Население малых городов Казахстана (социально-демографический аспект. На примере Восточного региона). Алматы, 2011. 198 с.
- Численность и состав, 1984 — Численность и состав населения СССР. Всесоюзная перепись населения 1979. М., 1984. 366 с.

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ / ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 4, pp. 1227-1239, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_4_1227-1239

ETHNOGENESIS OF THE BASHKIRS OF THE AY-YURYUZAN INTERFLUVE IN THE CONTEXT OF THE GOLDEN HORDE HERITAGE: AN INTERDISCIPLINARY ANALYSIS

Eduard I. Khabibullin¹, Rafil R. Asilguzhin²

¹UNESCO Geopark "Yangan-Tau"

(10 Kurgazakskaya Str., Komsomol Village, Salavatsky District, 452492, Republic of Bashkortostan,)

Research Associate

 <https://orcid.org/0009-0001-9776-9304>. E-mail: Murzalar@mail.ru

²Research Institute for Jochi Ulus Studies

(15B Pushkin Str., Astana, 010000, Republic of Kazakhstan)

Candidate of Philosophical Sciences (PhD in Philosophy), Chief Research Scientist

 <https://orcid.org/0000-0003-4302-665X>. E-mail: asrafil@yandex.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2026

© Khabibullin E.I., Asilguzhin R.R., 2026

Abstract. *Introduction.* This study is dedicated to the comprehensive reconstruction of the ethnogenesis of the North-Eastern Bashkirs localized in the basins of the Ay and Yuryuzan rivers (the Murzalar, Tyrnakly, Karatavly, and Tubelyas tribes). *Goals and objectives.* The scientific novelty of this work lies in the integration of interdisciplinary methods: physical anthropology data, paleogenomics, and modern genetic materials. The authors have identified two key stages in the formation of the regional population: the period of the formation of the ancient Bashkir ethnos (9th–10th centuries) and the stage of large-scale Kipchak migrations (11th–15th centuries). *Results.* Analysis of Y-chromosome polymorphism has revealed specific markers confirming the complex structure of the gene pool. The clusters of the Murzalar (I-FT371964) and Tyrnakly (E-L581) trace back to a common ancestor who lived in the 12th–13th centuries (I-Y215805). The genetic proximity of the Karatavly clan (R1b-M73) to the Turkic groups of Southern Siberia, and of the Tubelyas clan to Central Asian subclades (N-F4205), indicates the heterogeneity of the Kipchak component. *Conclusion.* The authors argue that the systemic crisis in the Ulus of Jochi (Golden Horde) during the 14th–15th centuries contributed to the settlement of some Horde elite clans in the Southern Urals and their subsequent integration into the Bashkir tribal structure. The study demonstrates that the specific nature of the North-Eastern Bashkir gene pool is driven not only by migration processes but also by stable dynastic ties between the local and Golden Horde elites during the Late Medieval period.

Keywords: Horde aristocracy, gene pool, Turkic-Mongolian subclades, Ay-Yuryuzan interfluve, Bashkirs, Kazakhs

Acknowledgments. The work was carried out with the financial support of the grant "New Sources on the History and Geography of Kazakhstan: Analysis, Translation and Introduction into Scientific Circulation", IRN BR28713777. The authors would like to express their gratitude to Alfred Rashitovich Akbashev, General Director of the Yangan-Tau Geo-Resort, for his assistance in writing

and collecting materials, as well as to local history researchers I.F. Baimukhametov, A.F. Galiev, M.M. Migranov, and Z.T. Kashapov.

For citation: Khabibullin E.I., Asilguzhin R.R. Ethnogenesis of the Bashkirs of the Aysko-Yuryuzan Interfluvium in the Context of the Golden Horde Heritage: An Interdisciplinary Analysis // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Vol. 13. No. 4. Pp. 1227–1239. (In Rus.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_1227-1239

АЛТЫН ОРДА МҰРАСЫ КОНТЕКСТІНДЕГІ АЙ-ЮРЮЗАН ӨЗЕНАРАЛЫҚ БАШҚҰРТТАРЫНЫҢ ЭТНОГЕНЕЗІ: ПӘНАРАЛЫҚ ТАЛДАУ

Эдуард Илдарович Хабибуллин¹, Рафиль Рифгатович Асылгужин²

¹ЮНЕСКО-ның «Янган-Тау» геопаркі

(10, Кургазакская көшесі, Комсомол ауылы, Салауат ауданы, Башқұртстан Республикасы, 452492)

ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0009-0001-9776-9304>. E-mail: Murzalar@mail.ru

² «Жошы ұлысын зерттеу ғылыми-зерттеу институты»

(15Б, Пушкин көшесі, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы)

философия ғылымдарының кандидаты, бас ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0003-4302-665X>. E-mail: asrafil@yandex.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Хабибуллин Э.И., Асылгужин Р.Р., 2026

Аңдатпа. Бұл зерттеу Ай және Юрюзань өзендерінің алаптарында орналасқан (мырзалар, тырнақлы, қаратаулы және төбелес тайпалары) солтүстік-шығыс башқұрттардың этногенезін кешенді қайта жаңғыртуға арналған. *Мақсаты мен міндеттері.* Материалдар мен әдістер. Жұмыстың ғылыми жаңалығы пәнаралық әдістерді – физикалық антропология, палеогеномика деректерін және заманауи генетикалық материалдарды біріктіруімен ерекшеленеді. Авторлар өңірлік популяцияның қалыптасуының екі негізгі кезеңін бөліп көрсетті: ежелгі башқұрт этносының қалыптасу кезеңі (IX–X ғғ.) және ауқымды қыпшақ көші-қоны кезеңі (XI–XV ғғ.). *Нәтижелер.* Y-хромосомасы полиморфизмін талдау генофондтың күрделі құрылымын растайтын ерекше маркерлерді анықтады. Мырзалар (I-FT371964) және Тырнақлы (E-L581) кластерлері XII–XIII ғасырларда өмір сүрген ортақ ата-бабадан (I-Y215805) бастау алады. Қаратаулы руының (R1b-M73) Оңтүстік Сібірдегі түркі топтарына және төбелес руының Орталық Азиялық субкладтарға (N-F4205) генетикалық жақындығы қыпшақ компонентінің әртектілігін (біртекті еместігін) дәлелдейді. *Қорытынды.* Авторлар XIV–XV ғасырлардағы Жошы ұлысындағы жүйелік дағдарыс ордалық элиталық кландардың бір бөлігінің Оңтүстік Оралға қоныстануына және олардың одан әрі башқұрт ру-тайпалық құрылымына интеграциялануына ықпал еткенін дәлелдейді. Зерттеу солтүстік-шығыс башқұрттар генофондының ерекшелігі тек көші-қон процестерімен ғана емес, сонымен қатар кейінгі орта ғасырлардағы жергілікті және Алтын Орда элитасы арасындағы тұрақты династиялық (әулеттік) байланыстармен де шартталғанын көрсетті.

Түйін сөздер: Орда ақсүйектері, генофонд, түркі-моңғол субкладтары, Ай-Юрюзан өзенаралық аймағы, башқұрттар, қазақтар

Алғыс. Мақала «Қазақстан тарихы мен географиясы бойынша жаңа дереккөздер: талдау, аударма және ғылыми айналымға енгізу» грантының қаржылық қолдауымен орындалды (ИРН BR28713777). Авторлар «Янган-Тау» геокурортының бас директоры Альфред Рашитович Ақбашевке, сондай-ақ зерттеуші-өлкетанушылар И.Ф. Баймұхаметовке, А.Ф. Галиевке, М.М. Миграновке, З.Т. Қашаповке материалдар жинауға көмектескені үшін алғыстарын білдіреді.

Дәйексөз үшін: Хабибуллин Э. И., Асылгужин Р. Р. Алтын Орда мұрасы контекстіндегі Ай-Юрюзан мезорегионының құрамдас бөлігі болып табылатын башқұрт этногенезі // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Т. 13. № 4. 1227–1239 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_1227-1239

ЭТНОГЕНЕЗ БАШКИР АЙСКО-ЮРЮЗАНСКОГО МЕЖДУРЕЧЬЯ В КОНТЕКСТЕ ЗОЛОТООРДЫНСКОГО НАСЛЕДИЯ: МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЙ АНАЛИЗ

Эдуард Илдарович Хабибуллин¹, Рафиль Рифгатович Асылгужин²

¹Геопарк ЮНЕСКО «Янган-Тау»

(д. 10, ул. Кургазакская, д. Комсомол, Салаватский район, 452492, Республика Башкортостан)

научный сотрудник

 <https://orcid.org/0009-0001-9776-9304>. E-mail: Murzalar@mail.ru

² «Научный институт изучения Улуса Джучи»

(д. 15Б, ул. Пушкина, Астана, 010000, Республика Казахстан)

кандидат философских наук, главный научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0003-4302-665X>. E-mail: asrafil@yandex.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Хабибуллин Э.И., Асылгужин Р.Р., 2026

Аннотация. *Введение.* Данное исследование посвящено комплексной реконструкции этногенеза северо-восточных башкир, локализованных в бассейнах рек Ай и Юрюзань (племена мурзалар, тырнаклы, каратавлы и тубеляс). *Цель и задачи.* Научная новизна работы заключается в интеграции междисциплинарных методов — данных физической антропологии, палеогеномики и современных генетических материалов. Авторами выделены два ключевых этапа формирования региональной популяции: период сложения древнебашкирского этноса (IX–X вв.) и этап масштабных кыпчакских миграций (XI–XV вв.). *Результаты.* Анализ полиморфизма Y-хромосомы выявил специфические маркеры, подтверждающие сложную структуру генофонда. Кластеры мурзаларцев (I-FT371964) и тырнаклинцев (E-L581) восходят к общему предку, жившему в XII–XIII вв. (I-Y215805). Генетическая близость рода каратавлы (R1b-M73) к тюркским группам Южной Сибири и рода тубеляс к центральноазиатским субкладам (N-F4205) свидетельствует о неоднородности кыпчакского компонента. *Заключение.* Авторы доказывают, что системный кризис в Улусе Джучи в XIV–XV вв. способствовал оседанию части ордынских элитных кланов на Южном Урале и их дальнейшей интеграции в башкирскую родоплеменную структуру. Исследование показало, что специфика генофонда северо-восточных башкир обусловлена не только миграционными процессами, но и устойчивыми династическими связями между местной и золотоордынской элитой в позднесредневековый период.

Ключевые слова: ордынская аристократия, генофонд, тюрко-монгольские субклады, айско-юрюзанское междуречье, башкиры, казахи

Благодарность. Работа выполнена при финансовой поддержке гранта «Новые источники по истории и географии Казахстана: анализ, перевод и ввод в научный оборот», ИРН BR28713777. Авторы выражают благодарность за помощь в написании и сборе материалов генеральному директору геокурорта «Янган-Тау» Альфреду Рашитовичу Акбашеву, а также исследователям-краоведам И.Ф. Баймухаметову, А.Ф. Галиеву, М.М. Мигранову, З.Т. Кашапову.

Для цитирования: Хабибуллин Э. И., Асылгужин Р. Р. Этногенез башкир Айско-Юрюзанского междуречья в контексте золотоордынского наследия: междисциплинарный

анализ // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Т. 13. № 4. С. 1227–1239. (На рус.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_4_1227-1239

Введение.

Этногенез населения Южного Урала в эпоху средневековья и раннего Нового времени представляет собой сложную динамическую систему, сформированную в результате взаимодействия автохтонных племенных союзов и мощных миграционных волн из сопредельных регионов Великой степи. В этом контексте особое научное значение приобретает изучение северо-восточных групп башкирского этноса, чья историческая судьба неразрывно связана с процессами внутри Улуса Джучи и последующей трансформацией постордынского пространства.

Актуальность данного исследования обусловлена необходимостью верификации данных традиционной историографии и генеалогических преданий (шежере) с помощью современных методов палеогеномики и физической антропологии. Южносибирский антропологический тип, доминирующий среди населения Айско-Юрюзанского междуречья (далее АЮМ — авт.), указывает на глубокую преемственность с кочевниками раннего средневековья (IX–XII вв.) и тюрко-монгольскими группами золотоордынской эпохи. Однако происхождение отдельных родовых структур, таких как Мурзалар и Тырнаклы, остается предметом дискуссий, так как их этнонимы не имеют прямых аналогов в широкой тюркской номенклатуре.

Научная проблема заключается в выявленном противоречии между письменными источниками и биологическими маркерами. Если традиционные шежере северо-восточных башкир (Айле, Дуван, Кудей, Мурзалар) стремятся свести генеалогию к единому прародителю в целях этнической консолидации, то данные геногеографии указывают на иную картину. В частности, фиксация у башкир гаплогруппы I1-M253, характерной для Северной и Центральной Европы, ставит вопрос о путях и времени проникновения этих линий на Урал. Несмотря на наличие родственных линий (I1-M227) у западных башкир (Гирей, Кыргыз), мурзаларский кластер I1-z140/I-Y215805 обладает специфической хронологией: его возраст оценивается в 700–900 лет, что коррелирует с эпохой монгольских завоеваний и расцветом Улуса Джучи (Золотой Орды).

Гипотеза исследования строится на предположении, что консолидация кыпчако-ордынских мигрантов с местным доордынским населением в XIII–XV вв. привела к возникновению уникального симбиоза, ставшего основой территориального объединения племён Айле. Трансформация аристократического титула «мурза» в этноним клана свидетельствует о высоком социальном статусе местных элитных групп, которые в период кризиса Улуса Джучи в башкирской среде сохранили свое привилегированное положение.

Целью данной работы является комплексная реконструкция этнических и социокультурных процессов на северо-востоке Башкортостана в период позднего средневековья. Для достижения цели решаются задачи по сопоставлению антропологических характеристик местного населения и результатов ДНК-анализа Y-хромосомы представителей исследуемых родов.

Материалы и методы исследования.

Методология исследования базируется на комплексном междисциплинарном подходе, сочетающем методы археологической типологии, физической антропологии и популяционной генетики. Данная интеграция позволяет верифицировать данные письменных источников и фольклорных материалов (шежере), сопоставляя их с антропологическими и биологическими (генетическими) свидетельствами.

Антропологический анализ. В работе использован историко-антропологический подход, направленный на изучение морфологических особенностей населения региона. Данный метод позволяет проследить этногенетические и военно-политические связи жителей АЮМ с популяциями Улуса Джучи, выявляя степень участия центральноазиатских и местных компонентов в формировании башкирских родов.

Генетическая верификация и формирование выборки. Генетическая часть исследования направлена на уточнение дискуссионных вопросов этноязыковой принадлежности носителей указанных культур. Эмпирическую базу исследования составили биологические образцы (буккальный эпителий) потомков башкирских родов, собранные авторами настоящего исследования в ходе полевых этнографических экспедиций в 2025 году у лиц, проживающих (находящихся) в Республике Казахстан. Общий объем собственной выборки составил N=45. Распределение по родовым группам (кланам): Мурзалар (n=18); Тырнаклы (n=11); Каратавлы (n=8); Тубеляс (n=8). При формировании выборки применялся строгий критерий отбора: доноры обследовались по мужской линии до 6-го поколения включительно (на основе данных генеалогий, подтверждающих принадлежность к кланам АЮМ). Для сравнительного анализа (компаративный метод) привлекались результаты ДНК-исследований соседних кланов (айле, дуван, кудей), полученные и опубликованные в ходе более ранних экспедиций (Юсупов, 2016; ИБР, 2017 б; ИБР, 2017 а). Экстракция ДНК и последующее генотипирование проводились по стандартным протоколам анализа полиморфизма Y-хромосомы. Метод сравнительного генетического анализа по базам данных Y-DNA, mtDNA и аутосомным маркерам (неполовым хромосомам, идентичным у мужских и женских организмов) представляет собой относительно новый и высокоэффективный способ получения верифицируемого исторического знания. Для выяснения возможных этногенетических связей башкирского населения АЮМ с популяциями Центральной Азии и, в частности, с казахскими родоплеменными группами, мы обратились к данной высокотехнологичной методике.

Обсуждение.

Территория среднего течения АЮМ занимает стратегическое положение на северо-восточной периферии Южного Предуралья. Географически данный ареал представляет собой обширную лесостепную равнину, интегрированную в сложную горно-лесную систему Уральских гор. Реки Ай и Юрюзань, являясь крупными левобережными притоками р. Уфы (Караидель), на протяжении тысячелетий служили ключевыми транспортными и миграционными коридорами, связывавшими внутренние районы Урала с евразийским степным поясом (Турикешев, 2018: 13–15). Уникальные ландшафтные особенности региона, характеризующиеся изобилием водных и минеральных ресурсов, способствовали непрерывному антропогенному освоению этой территории, начиная с эпохи верхнего палеолита и заканчивая периодом позднего средневековья и Нового времени.

Антропология родовых групп региона

Систематическое изучение физического облика башкирского этноса имеет длительную историю, восходящую к первым описательным заметкам исследователей XVIII века. Однако подлинно научный, академический фундамент антропологических изысканий был заложен в начале XX столетия благодаря масштабным экспедициям под руководством выдающегося ученого С. И. Руденко. Результаты этих работ не только зафиксировали морфологическое разнообразие башкир, но и послужили отправной точкой для последующих многоплановых исследований. В современной антропологической классификации в составе башкирской популяции выделяются четыре ключевых типа: субуральский, южносибирский, понтийский и светлый европеоидный. Каждый из них является отражением конкретных исторических пластов: от древнего автохтонного субстрата уральского типа до миграционных волн сармато-аланских и поздних тюрко-монгольских племен (Антропология башкир, 2011: 387–388).

Башкирское население АЮМ в исторической ретроспективе представляло собой родовое объединение, известное по документальным источникам XVII–XVIII вв. как «Айская тюба», «Айлинцы». Процесс дезинтеграции этого союза, начавшийся еще во второй половине XVII века, привел к образованию 12 самостоятельных волостей, организованных по родовому принципу, о чем свидетельствует челобитная от 1734 г.: «В прошлых годах до взятия царства Казанского пращеры прадеды и дедеы и отцы наши и мы нижайшие башкирцы двенадцати волостей, а именно Айлинской, Дуванской, Сарты, Сызгинской, Упейской, Черлинской,

Мурзаларской, Тюбеляцкой, Каратавлинской, Тырняклинской, Алыской, Жилаирской владели вотчинною землею и всякие угоды по раздаче ногайского хана по тамгам и по урочищам без письменных крепостей всю вообще и по взятию Царства Казанского тою нашей землею и всякими угодьями владеем... и ясак платим все 12 волостей вообще...» (ИБР 2017 а: 312). Важно отметить, что в традиционных генеалогических памятниках (шежере) родов Айле, Дуван, Кудей и Мурзалар последовательно проводится идея моноцентризма — происхождения всех групп от единого легендарного предка (Мырзабека или его братьев), прибывших из степных районов Сырдарьи (Кузеев, 2010: 191). С позиции фольклористики такие сюжеты об утере «серого коня» и последующем обретении новой родины на Урале являются классическим этногоническим мифом. Однако подобного рода мифы, обосновывающие биологическое единство целого ряда племен (кланов) Айлинского и Табынского объединений, входят в некое противоречие с материалами физической антропологии и популяционной генетики.

Эмпирический базис для верификации этих процессов предоставляют краниологические серии, полученные в ходе раскопок на поселениях и некрополях башкир-айлинцев: Старо-Халилово, Абдрашитово, Ахуново (Антропология башкир, 2011: 87) и Кадырово (Нечвалода, 2015: 388). Анализ этих материалов показывает, что в антропологическом облике населения АЮМ доминирует южносибирский тип. Принципиальное значение здесь имеет концепция Р. М. Юсупова, который настаивал на том, что генезис данного типа на северо-востоке Башкортостана связан с миграциями раннесредневековых кочевников (VIII–XII вв.), а не является исключительным следствием монгольского завоевания. Юсупов полагал, что контакты башкир с «монголо-татарами» в эпоху Золотой Орды имели формат этнокультурного и военно-политического взаимодействия, нежели масштабной биологической ассимиляции. Инфильтрация ордынских групп носила точечный, зачастую элитный характер, что позволило сохранить морфологическую стабильность местного субстрата (Антропология башкир, 2011: 94). Справедливость этого вывода подтверждается при сопоставительном анализе материалов из центральных областей Улуса Джучи и современных казахов. Башкиры АЮМ проявляют устойчивую близость к «кочевникам Башкирии» доордынского периода и носителям чиялыкской археологической культуры. Краниометрические данные Сынтыштамакских курганов позднего средневековья подтверждают это сходство: серии черепов из этих захоронений обнаруживают прямые аналогии с физическим типом современных башкир северо-восточных районов (Ефимова, 1991: 81). Это позволяет утверждать, что в ордынский период на данной территории продолжала существовать устойчивая популяция, сохранившая физические характеристики своих предков эпохи раннего средневековья.

Тем не менее, антропологические данные фиксируют наличие в АЮМ особого слоя, генетически связанного с золотоордынской аристократией. Выходя за рамки исследования, отметим, что уникальные материалы из каменных мавзолеев Башкирии, в частности из мавзолея правителя Хусейнбека, дают ключ к пониманию этой социальной стратификации. Исследования показали, что череп из этого захоронения локализуется на границе морфологической изменчивости казахских и северо-восточных башкирских групп, проявляя максимальную близость к краниологическим сериям из Ахуново (род Мурзалар) и Наурузово. Важно подчеркнуть, что выборка из Ахуново признана наиболее монголоидной среди всех башкирских серий, что выделяет её на фоне общерегионального контекста (Гарустович, Нечвалода, 2020: 274–285).

Финальным аргументом в пользу «элитной» версии происхождения части родов АЮМ служат морфологические параллели с обликом казанского хана Махмуда. Череп хана, извлеченный из мавзолея I Казанского кремля, демонстрирует поразительную близость к башкирским сериям родов Мурзалар, а также к казахским сериям региона Кунграда (Гарустович, Нечвалода, 2020: 278, 282). Подобная кластеризация признаков позволяет заключить, что род Мурзалар, обладая специфическим антропологическим обликом и

претендуя на высокий социальный статус (что отражено в самом этнониме «мурза»), является продуктом инкорпорации ордынских элитных групп в башкирскую среду.

Генетическая характеристика родовых групп региона

На сегодняшний день в широкий научный оборот введена достаточно объемная выборка северо-восточных башкир (Юсупов и др., 2016: 19). Однако следует признать, что в указанную выборку в недостаточной степени были включены специфические северо-восточные башкирские кланы, а ряд локальных родов полностью отсутствовал в базах данных. По этой причине при активной поддержке Глобального геопарка ЮНЕСКО «Янган-Тау» в десятилетний период с 2014 по 2024 гг. была проведена работа по сбору дополнительного генетического материала. Исследование охватило представителей (прямых потомков по мужской линии) башкирских родов Мурзалар, Тырнаклы, Тубеляс и Каратавлы. Эти группы в историческом прошлом входили в состав единой Айской тюбы и компактно населяли территорию АЮМ. Основной целью данного этапа работы стала детальная реконструкция путей миграции и генетической преемственности указанных популяций по полиморфизму Y-хромосомы.

Результаты проведенных генетических исследований позволили подтвердить ряд фундаментальных выводов. Для представителей двух ключевых родовых групп — Мурзалар и Тырнаклы — преобладающей (абсолютно доминирующей) по Y-DNA оказалась гаплогруппа I1-z140. Данная линия является специфическим маркером для народов Северной Европы. Наша собственная выборка составила 18 мурзаларских и 11 тырнаклинских образцов Y-ДНК. С учетом ранее проведенных исследований и относительно небольшой общей численности указанных родов в составе башкирского этноса, можно с высокой долей уверенности связывать происхождение подавляющей части современных мурзаларцев и тырнаклинцев по мужской линии с миграцией выходцев из североевропейского региона. Хронологически этот процесс соотносится со второй половиной I тыс. н. э., при этом время разделения европейских ветвей от башкирских субкладов датируется V–VI вв. н. э.

Носители этих генетических линий, оказавшись на Южном Урале, в течение столетий ассимилировались с местным автохтонным населением уральского, иранского и тюркского происхождения. По всей видимости, уже к началу II тыс. н. э. они стали неотъемлемой составной частью регионального населения, которая в ходе дальнейшего сложного этногенеза сформировала современный башкирский народ. Важно подчеркнуть, что гаплогруппа I1-z140 абсолютно нехарактерна для тюркских и центральноазиатских народов в их массе. Для сравнения: у представителей большинства казахских родов, имеющих подтвержденное ордынское происхождение, преобладают восточноазиатские и степные линии — гаплогруппы C, O, D, суммарная доля которых часто превышает 50%.

Однако результаты анализа митохондриальной ДНК (mtDNA), то есть исследование родства по материнской линии, у мурзаларцев и тырнаклинцев продемонстрировали иную картину. Была выявлена значительная доля генетических линий восточноазиатского происхождения, таких как C4a1*, U4d2g, D4a, которые зафиксированы наряду с классическими евразийскими линиями (U5a/T1a). Подобная ситуация — «западная» мужская линия при «восточной» женской — часто встречается в результатах исследований элитных групп Поволжья и Урала. Например, субклад N-P43>Y3195 типичен для «каринских» князей, возводящих свое происхождение к влиятельному ордынскому эмиру Карабеку. При этом указанный субклад по своей структуре оказался близок удмуртским и обско-угорским группам (Генофонд татар, 2021: 54–58). Аналогичные параллели прослеживаются у служилых мурз Яушевых и других представителей североевропейской линии I1-DF29>Z63>Y4493, которые считаются потомками казанского князя Яуша (Генофонд татар 2021: 42–43). Кроме того, мурзам исторической области Мещёры (улус Мукша) и мокшанам Окско-Сурского междуречья характерна генетическая линия Y-DNA J2b-Y12000. Все эти группы в свое время были включены в орбиту золотоордынской аристократии Урала и Поволжья (Генофонд татар, 2021: 12, 63–65).

Необходимо также акцентировать внимание на результатах других наших генетических изысканий. Было установлено, что один из представителей башкирского клана Тырнаклы, а именно его подрода Туркмен-Тырнаклы, относится к генетической линии Y-DNA R1b (DYS390=22, DYS385=13-16). Данная линия является параллельной к ветви родов Каратавлы и Телеу. Вместе с представителями Туркмен-Тырнаклы, исходя из анализа специфических Y-STR маркеров (уникальных генетических профилей), в единый кластер попадают представители башкирского клана Меркит (линия R-Y22195), а также телеуты (группы Тогул, Аз-Кыштым), шорцы, томские татары, кумандинцы, поволжские и литовские татары (ИБР, 2017 а: 250).

Следовательно, особенности генофонда башкирских кланов Мурзалар и Тырнаклы позволяют выдвинуть научно обоснованное предположение о вероятных династических и брачных связях местной башкирской элиты с пришлой ордынской аристократией. Подобные военно-политические союзы хорошо известны в истории Монгольской империи на примере «гургэнов» — зятей-примаков чингизидов, которые получали высокий статус через брак с представительницами правящего рода [Рашид ад-Дин 1952: 70]. Вполне возможно, что отголоском этого древнего обычая является зафиксированный историком Р. Г. Кузеевым у мурзаларцев этноним «монгол», крайне редко встречающийся в башкирской этнонимии (Кузеев, 2010: 187).

Дальнейший обзор этнической и политической истории родов Мурзалар и Тырнаклы возможен путем углубленного изучения письменных источников, прежде всего их родословных — шежере. Наиболее старое шежере айлинских (мурзаларских) башкир было зафиксировано в 1919 г. краеведом Г. Вильдановым в Месягутовском кантоне Башкирской республики в д. Махмут, возраст этой родословной по сведениям краеведа на момент записи составлял более 200 лет (Башкирские шежере, 1960: 166–167, 217). Научный интерес представляет и шежере башкир-айлинцев села Балтаево Туймазинского района РБ, где напрямую указан предок мурзаларских башкир — Алачай (Алатай) (ИБР, 2017 а: 752–753). Общим предком в этих текстах выступает некий Юлбуга, который в народной традиции причислен к потомкам Майки-бия. Хотя достоверность прямого родства Юлбуги с легендарным темником Чингисхана представляется нам сомнительной, его сыновья — Имса, Тумса и Куса — в источниках обозначены как непосредственные основатели родов, которые расселились в долинах рек Ай и Юрюзань. Точно установить, какой именно род произошел от конкретного брата, затруднительно из-за противоречий в версиях шежере. Однако в тырнаклинском варианте сохранилась дата рождения одного из сыновей Юлбуги — «Имба-бея» — 1471 год (Идельбаев, 1998: 134–135). Приставка к имени «бей» является статусным титулом башкирской феодальной аристократии того времени (Мажитов, Султанова, 2009: 479–487). Это позволяет предположить, что общий предок башкир АЮМ — Юлбуга родился в середине или в первой трети XV века.

Согласно актуальным данным базы YFull, представители рода Мурзалар (субклад I-FT371964) и Тырнаклы (ветвь E581) образуют два четких генетических кластера, восходящих к единому предку I-Y215805, жившему примерно в XIII–XV вв. (База генетических данных Yfull, Tree DNA). Далее в ходе исследования было выяснено, что по аутосомным компонентам башкиры АЮМ проявляют значительное сходство с раннесредневековым населением Евразии. В частности, наблюдается близость к кочевникам оногуро-булгарского происхождения образец-Da142 (Damgaard et al., 2018) хазарам — образец 656 (Корниенко и др., 2021: 473), а также к венграм периода завоевания Паннонии (Mari Järve et al., 2019). Все предыдущие исследования по анализу главных компонентов (PCA), проведенные на нашей выборке, остаются актуальными и для всего башкирского населения АЮМ в целом.

Для целей нашего исследования важным является челобитная царю Михаилу Федоровичу от 1649 г., в которой упоминается «князь Айлинской волости» Нурдаулет Кодевляров (ИБР, 2017 б: 278). Конкретная родовая принадлежность этого лица в документе не указана, так как в тот период еще сохранялась целостность единой Айской тюбы. Однако в шежере племени Айле Нурдаулет назван сыном Кулурыса (Башкирские шежере, 1960: 166–

167). Весьма вероятно, что происхождение «айлинских князей» XVII века уходит своими корнями в административную элиту ордынского периода. В этой связи крайне важна этимология названия рода Мурзалар: оно происходит от термина «мурза» (князь), которым именовали представителей высшей золотоордынской аристократии.

Еще одна значимая родовая группа в пределах АЮМ — небольшой клан Каратавлы, локализованный у подножия хребта Каратау на современной границе Башкортостана и Челябинской области. Генетическим маркером потомков клана Каратавлы выступает субклад R1b-M73 (линия DYS390=22). Эти значения Y-STR маркеров явно относят каратавлинцев к кыпчакской этнической среде или к близкой к ней тюркской общности. Данный вывод подтверждается результатами впервые публикуемого нами полногеномного теста BigY представителя клана Каратавлы, который подтвердил принадлежность к гаплогруппе R1b-M73 (DYS385=13-17), а именно к субкладу R-Y20756 (База генетических данных Yfull, Tree DNA). Генетически эта линия близка к материалам из средневекового захоронения Таван-Толгой в Монголии. На этой же ветви находятся мишари Нижегородской области, а по специфическим STR-маркерам — башкирский род Телеу (Теляу), а также часть кыргызов, казахов, узбеков и туркмен (ИБР, 2017 а: 250).

Далее нельзя обойти вниманием результаты анализа башкир из села Калмакларово, которое в прошлом административно относилось к Каратавлинской волости. Жители этого села являются потомками сословной группы «тептяри из калмыков». Полногеномное тестирование одного из потомков основателя села выявило у него субклад гаплогруппы С. На первый взгляд, это указывает на связь с монголоязычными народами, однако ближайшим генетическим родственником по данному субкладу оказался каракалпак из рода Конырат (Узбекистан). Вместе они образуют субклад C-MF168787 с возрастом около 1050 лет. В эту же группу входят казахи из племени Найман (База генетических данных Yfull, Tree DNA).

Четвертый клан айлинского круга — Тубеляс. Как и рассмотренные выше группы, абсолютное большинство представителей этого рода относится к линии N1c, а точнее к субкладу N-FT411776 (согласно BigY). Возраст данного субклада составляет 1600–2200 лет [YFull]. В этом же генетическом поле находятся казахи рода Уйсун-Сиргели, монголы и буряты. С большой долей вероятности к этому или параллельному субкладу относятся казахи родов Конырат (около 3% представителей) и Жалаир (22 % протестированных) (Жабагин, 2017: 14). По нашему мнению, это подтверждает родовые предания тубелясов о приходе их предка со стороны Алтая или Восточного Казахстана (Кузеев, 2010: 256). Одновременно это ставит под сомнение традиционное причисление тубелясцев к куваканцам, так как последние относятся к субкладу N1c-L1034, имеющему финно-угорское происхождение. Дополнительный анализ ДНК племени Кувакан позволит окончательно прояснить этот вопрос.

Единственный исторический документ конца XVII века, фиксирующий тубелясцев в составе большой Айлинской волости, гласит: «...мы нижайшие башкирцы двенадцати волостей, а именно Айлинской... Тюбеляцкой, Каратавлинской, Тырняклинской... владели вотчинною землею по раздаче ногайского хана...» (ИБР 2017 а: 312–313). Вполне возможно, что башкиры рода Тубеляс были интегрированы в этот союз именно в ордынское время. В произведении XVI века «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» отмечено: «подчинив народы р.с.т.м туалас... он лето вал [в их землях]...». Исследователь И. А. Мустакимов интерпретирует термин «р.с.т.м» как «кыштым» (данник), а «туалас» — как самоназвание племени Тубеляс (Мустакимов, 2010: 25–26).

В завершение обсуждения отметим собственно род (клан) Айле, чьи поселения расположены по правой стороне бассейна реки Ай. Весь массив антрополого-генетических и нарративных данных позволяет предполагать наличие глубоких этногенетических связей башкир-айлинцев с регионами Центральной Азии и Южной Сибири. Речь идет о связях с такими подразделениями, как конырат и жалаир в составе казахов и каракалпаков, а также с монгольскими и бурятскими родами. Несмотря на то, что племя Кунграт официально отсутствует в современной башкирской этнонимии, в документах второй половины XVIII века

зафиксированы «кунратские башкиры» при продаже земель в Златоустовском уезде. Вероятно, значительная часть айлинцев — носителей генетических линий N-FT411776, R-Y20756 и C-MF168787 — имеет прямое отношение к группам, прослеживаемым в источниках как коньратские, жалаирские или алашские (алыские) башкиры. Фиксация этих кланов в XVII–XVIII веках подтверждает длительный процесс интеграции ордынских (монгольских) и кыпчакских объединений в состав башкирского этноса в период XIII–XV веков. Схожие по структуре и происхождению родовые группы сегодня составляют основу генофонда казахов, каракалпаков и ногайцев, что подчеркивает единство исторических процессов в данном регионе.

Результаты.

Обобщение результатов проведенного междисциплинарного исследования, объединившего в единый аналитический контур методы физической антропологии и современной популяционной геномики, позволяет осуществить детальную реконструкцию многовекового процесса формирования башкирских родовых групп АЮМ. Данный регион, географически и политически выступавший в эпоху позднего средневековья северной периферией Улуса Джучи, являлся уникальной зоной этнокультурных контактов, где происходила конвергенция автохтонного субстрата и пришлых кочевых элит.

На основании полученных данных представляется возможным сформулировать следующие концептуальные выводы:

Во-первых, подтверждена глубокая антропологическая и археологическая преемственность населения региона. Установлено, что в золотоордынский период население АЮМ было органично вплетено в общее социокультурное и политическое пространство Дешт-и-Кипчак. Доминирование южносибирского антропологического типа свидетельствует о стабильной генетической трансляции признаков от кочевых групп как раннего средневековья (VIII–XII вв.), так и периода расцвета Монгольской империи.

Во-вторых, выявлена сложная генетическая структура исследуемых кланов, характеризующаяся высокой степенью гетерогенности. Обнаружение у башкир родов Мурзалар и Тырнаклы «западно-евразийской» гаплогруппы I1-z140 (Y-DNA) на фоне «восточноазиатских» митохондриальных линий (C4a1*, U4d2g, D4a) подтверждает гипотезу о специфической миграционной модели. Наличие «европейских» мужских линий при «азиатских» женских выступает надежным биологическим маркером патрилокальных брачных стратегий и длительных династических связей между пришлой знатью и ордынской аристократией. Эти данные находят прямое подтверждение в письменных памятниках и шежере, где зафиксирован особый статус «князей» и «мурз» в иерархии Айлинской волости, закрепивших за собой вотчинные права в период системной трансформации золотоордынского общества.

В-третьих, результаты полногеномного секвенирования (включая впервые вводимые в научный оборот данные теста BigY для рода Каратавлы) подтверждают неоспоримую связь части северо-восточных башкир с широким кыпчакским этническим массивом. В то же время выявленный у рода Тубеляс субклад N-FT411776 (линия N1c) демонстрирует четкий миграционный вектор со стороны Алтая и Восточного Казахстана, обнаруживая генетическое родство с казахскими объединениями Уйсун и Жалайыр. Это верифицирует народные предания тубелясов о «восточном» происхождении их предков и указывает на то, что их интеграция в общешкирский этнос была завершена именно в золотоордынский период.

В-четвертых, анализ аутосомных маркеров демонстрирует, что базовый генетический пласт населения АЮМ сохраняет преемственность с популяциями раннего железного века (сако-тасмолинский круг) и раннего средневековья (хазары, болгары, мадьяры). Сохранность этого субстрата позволяет заключить, что приток ордынского и кыпчакского компонентов не был тотально-массовым, а носил точечный характер «элитной инфильтрации». Миграция групп, несущих новые гаплогруппы Y-DNA и Mt-DNA, привела к смене политических элит и культурных кодов, но не вызвала радикального замещения местного населения. Данный вывод

полностью коррелирует с классическими тезисами Р. М. Юсупова о морфологической стабильности башкирского этноса в эпоху монгольского завоевания (Антропология башкир, 2011: 94)

Заключение.

Этногенез северо-восточных башкир, в том числе кланов, компактно проживающих в Айско-Юрюзанском междуречье, предстает как результат многоуровневого синтеза, в котором решающую роль сыграли механизмы инкорпорации ордынских элитных групп в структуру традиционного башкирского общества. Этот процесс привел к формированию уникального антропологического ландшафта региона, где древний уральский субстрат оказался перекрыт социально престижным, хотя и немногочисленным, золотоордынским компонентом. Именно брачные союзы местной знати с пришлой ордынской аристократией обусловили сложную специфику генофонда. В золотоордынский период население региона не было изолированным, а выступало активным участником экономических и политических процессов Улуса Джучи, поддерживая связи с городскими и ремесленными центрами Евразии.

С точки зрения физической антропологии и популяционной генетики, тезисы о биологическом единстве северо-восточных родовых групп башкир, основанные на этногонических мифах, зачастую оказываются искусственным конструктом, созданным в прошлом для обоснования территориальных прав и этнической консолидации Айлинского и Табынского объединения. При этом выявленные генетические и исторические параллели между башкирскими кланами рассматриваемого региона и родственными им тюрко-монгольскими группами Центральной Азии (в частности, в составе современных казахов и каракалпаков) подчеркивают единство исторических процессов на просторах Дешт-и-Кипчака. Предложенная в работе междисциплинарная модель доказывает свою эффективность и позволяет существенно уточнить процессы этногенеза и социокультурной трансформации в постордынском пространстве Южного Урала.

Список сокращений

АЮМ — Айско-Юрюзанское междуречье

Sources

Family Tree DNA palaeoDNA genetic database

Yfull Genetic Database

Источники

База генетических данных Yfull

База генетических данных Family Tree DNA палеоДНК

References

Antonov, 2019 — *Antonov I. V.* Nakhodki zolotoordynskikh monet na territorii Bashkortostana [Finds of Golden Horde Coins on the Territory of Bashkortostan]. *MAGISTRA VITAE: Electronic Journal of Historical Sciences and Archaeology*. 2019. No. 2. P. 105–118. (In Russ.).

Antropologiya bashkir, 2011 — *Anthropology of the Bashkirs* / M. A. Bermisheva, V. A. Ivanov, G. A. Kinyabaeva et al. Saint Petersburg: Aletya, 2011. 496 p. (In Russ.).

Bashkirskie shezhere, 1960 — *Bashkir Shezhere (Genealogical Chronicles)* / Comp., trans. of texts, intro. and comm. by R. G. Kuzeev; Academy of Sciences of the USSR. Bashkir Branch. Institute of History, Language and Literature. Ufa: Bashknigizdat, 1960. 304 p. (In Russ.).

Garustovich, Nechvaloda, 2020 — *Garustovich G. N., Nechvaloda A. I.* Srednevekovye kamennye mavzolei Bashkortostana: istoriya, arkeologiya, bioantropologiya [Medieval Stone Mausoleums of Bashkortostan: History, Archaeology, Bioanthropology] Ufa: Kitap, 2020. 400 p. (In Russ.).

- Genofond tatar, 2021 — Gene Pool of the Tatars: A Historical-Genetic Study. Y-Chromosome Haplogroups / M. M. Akchurin et al. Kazan: Institute of History named after Sh. Mardzhani, Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, 2021. 112 p. (In Russ.).
- Damgaard et al., 2018 — Damgaard, P. B., Marchi, N., Rasmussen, S. et al. 137 Ancient human genomes from across the Eurasian steppes. *Nature*, 2018. Vol. 557. No. 7705. P. 369–374.
- Efimova, 1991 — *Efimova S. G.* Paleoantropologiya Povolzh'ya i Priural'ya [Paleoanthropology of the Volga region and Cis-Urals] / Lomonosov Moscow State University. Moscow: Moscow State University Press, 1991. 95 p. (In Russ.).
- Zhabagin, 2017 — *Zhabagin M. K.* Analiz svyazi polimorfizma Y-khromosomy i rodoplemennoi sostav v kazakhskoi populyatsii [Analysis of the relationship between Y-chromosome polymorphism and tribal composition in the Kazakh population] (03.02.07 — Genetics, 2017). Abstract of Cand. Biol. Sci. Diss. 24 p. (In Russ.).
- IBR, 2017 a — History of Bashkir Clans. Kuday, Murzalar, Karatavly. Volume 23 / S. I. Khamidullin, B. A. Aznabaev, I. Z. Sultanmuratov et al. Ufa: Institute for Language, Literature and History, Ufa Science Center, RAS; Kitap, 2017. 808 p. (In Russ.).
- IDR, 2017 b — History of Bashkir Clans. Aile, Tarnakly, Tubalyas. Volume 25. Part 1 / S. I. Khamidullin, B. A. Aznabaev, I. R. Saitbattalov, I. Z. Sultanmuratov, R. R. Shaikheev, R. R. Asylguzhin, V. G. Volkov, A. A. Karimov, A. M. Zainullin. Ufa: Institute for Language, Literature and History, Ufa Science Center, RAS; Kitap, 752 p. (In Russ.).
- Idelbaev, 1998 — *Idelbaev M. Kh.* Shezhere bashkir dolin rek Ai i Yuryuzan [Genealogies of Bashkirs from the valleys of the Ai and Yuryuzan rivers]. *Vatandash*. 1998. No. 5(20). Ufa. P. 134–141. (In Russ.).
- Kornienko, 2021 — *Kornienko I. V.* et al Y-gaplogruppy kostnykh ostankov iz kurgannykh pogrebeniy khazarskogo vremeni na territorii yuga Rossii [Y-haplogroups of bone remains from kurgan burials of Khazar period in southern Russia]. *Genetics*. 2021. Vol. 57. No. 4. P. 464–477. (In Russ.).
- Kuzeev, 2010 — *Kuzeev R. G.* Proiskhozhdeniye bashkirskogo naroda. Etnicheskiy sostav, istoriya rasseleniya [Origin of the Bashkir people. Ethnic composition, history of settlement] Ufa: DizainPoligrafServis, 2010. 560 p. (In Russ.).
- Mari Järve et al., 2019 — *Mari Järve, Lehti Saag, Christiana Lyn* and all. Shifts in the Genetic Landscape of the Western Eurasian Steppe Associated with the Beginning and End of the Scythian Dominance. *Current Biology*. Vol. 29. Iss. 22. 2019. P. 2430–2441.
- Mazhitov, Sultanova, 2009 — *Mazhitov N. A., Sultanova A. N.* Istoriya Bashkortostana. Drevnost'. Srednevekov'e [History of Bashkortostan. Antiquity. Middle Ages] Ufa: Kitap, 2009. 496 p. (In Russ.).
- Mustakimov, 2010 — *Mustakimov I. A.* Vladeniya Shibana i Shibanidov v XIII–XV vv. po dannym nekotorykh arabografichnykh istochnikov [The possessions of Shiban and the Shibanids in the XIII–XV centuries according to some Arabic-script sources]. *Medieval Turkic-Tatar States. Collected Papers. Issue 2*. Kazan: Iskhlas Publishing House. P. 21–32. (In Russ.).
- Nechvaloda, 2015 — *Nechvaloda A. I.* K antropologii severo-vostochnykh bashkir: kraniologicheskie materialy [On anthropology of northeast Bashkirs: craniological materials] // *Etnicheskie vzaimodeistviya na Yuzhnom Urale* [Ethnic interactions in the Southern Urals]. Materialy VI Vserossiiskoi nauchnoi konferentsii [Materials of the VI All-Russian Scientific Conference]. Chelyabinsk, 2015. P. 396–401. (In Russ.).
- Rashid ad-Din, 1952 — *Rashid ad-Din*. Sbornik letopisey. Vol. 1. Book 1 [Collection of chronicles. Vol. 1. Book 1]. Transl. from Pers. O. I. Smirnova. Ed. and comm. A. A. Semenov. Leningrad: AS USSR, 1952. 299 p. (In Russ.).
- Turikeshev, Danukalova, 2018 — *Turikeshev G. T.-G., Danukalova G. A.* Geomorfologicheskie osobennosti Yuryuzan-Ayskoy ravniny (Yuzhnoye Predural'e) [Geomorphological features of the Yuryuzan-Aya plain (Southern Cis-Urals)] // *Geologicheskii vestnik UFITs RAN* [Geological bulletin of the Ufa Federal Research Center of the Russian Academy of Sciences]. No. 1. 2018. 164 p. (In Russ.).
- Yusupov et al., 2016 — *Yusupov Y. M., Skhalyakho R. A., Agdzhoyan A. T., Asylguzhin R. R., Ryskulov R. M., Sabitov Zh. M., Zhabagin M. K., Bogunov Yu. V., Dibirova Kh. D., Balanovskaya E. V.* Rodovye ob'edineniya severo-vostochnykh bashkir v svete dannykh genogeografii (po polimorfizmu Y-khromosomy) [Clans of the northeastern Bashkirs in the light of genogeography (according to Y-chromosome polymorphism)]. *Vestnik Akademii nauk Respubliki Bashkortostan* [Bulletin of the Academy of Sciences of the Republic of Bashkortostan]. 2016. Vol. 21. No. 4. P. 16–26. (In Russ.).

Литература

- Антонов, 2019 — *Антонов И. В.* Находки золотоордынских монет на территории Башкортостана // *MAGISTRA VITAE: электронный журнал по историческим наукам и археологии*. 2019. №2. С. 105–118.
- Антропология башкир, 2011 — Антропология башкир / М. А. Бермишева, В. А. Иванов, Г. А. Киньябаева и др. Санкт-Петербург: Алетей, 2011. 496 с.
- Башкирские шежере, 1960 — Башкирские шежере / Сост., пер. текстов, введение и коммент. Р. Г. Кузеев; АН СССР. Башкир. филиал. Институт истории, языка и литературы. Уфа: Башкиргиздат, 1960. 304 с.
- Гарустович, Нечвалода, 2020 — *Гарустович Г. Н., Нечвалода А. И.* Средневековые каменные мавзолеи Башкортостана история, археология, биоантропология. Уфа, Китап. 2020. 400 с.
- Генофонд татар, 2021 — Генофонд татар: историко-генетическое исследование. Гаплогруппы Y-хромосомы / М. М. Акчурин и [др.]. Казань. Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2021. 112 с.

- Ефимова, 1991 — *Ефимова С. Г.* Палеоантропология Поволжья и Приуралья / С. Г. Ефимова; МГУ им. М. В. Ломоносова. Москва: МГУ, 1991. 95 с.
- Жабагин, 2017 — *Жабагин М. К.* Анализ связи полиморфизма Y-хромосомы и родоплеменного состава в казахской популяции (03.02.07 – генетика 2017). Автореф. канд. биол. наук 24 с.
- Идельбаев, 1998 — *Идельбаев М. Х.* Шэжэрэ башкир долин рек Ай и Юрюзань // Ватандаш. №5(20). 1998. С. 134–141.
- Кузеев, 2010 — *Кузеев Р. Г.* Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения. Уфа: ДизайнПолиграфСервис, 2010. 560 с.
- Корниенко, 2021 — *Корниенко И. В.* и др. Y-гаплогруппы костных останков из курганных погребений хазарского времени на территории юга России // Генетика. 2021. Том 57. № 4. С. 464–477.
- ИБР, 2017 а — История башкирских родов. Кудей, Мурзалар, Каратавлы. Том 23 / С. И. Хамидуллин, Б. А. Азнабаев, И. З. Султанмуратов, И. Р. Саитбатталов, Р. Р. Шайхеев, Р. Р. Асылгужин, В. Г. Волков, А. А. Каримов, А. М. Зайнуллин, Р. М. Сагидуллин. Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН; Китап, 2017. 808 с.
- ИБР, 2017 б — История башкирских родов. Айле, Тырнаклы, Тубалас. Том 25. Часть 1 / С. И. Хамидуллин, Б. А. Азнабаев, И. Р. Саитбатталов, И. З. Султанмуратов, Р. Р. Шайхеев, Р. Р. Асылгужин, В. Г. Волков, А. А. Каримов, А. М. Зайнуллин. Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН; Китап, 2017. 752 с.
- Нечвалода, 2015 — *Нечвалода А. И.* К антропологии северо-восточных башкир: краниологические материалы // Этнические взаимодействия на Южном Урале. Материалы VI Всероссийской научной конференции. Челябинск. 2015. С. 396–401.
- Мажитов, Султанова, 2009 — *Мажитов Н. А., Султанова А. Н.* История Башкортостана. Древность. Средневековье. Уфа: Китап, 2009. 496 с.
- Мустакимов, 2010 — *Мустакимов И. А.* Владения Шибана и Шибанидов в XIII–XV вв. по данным некоторых арабграфичных источников // Средневековые тюрко-татарские государства. Сборник статей. Вып. 2. Казань: Исхлас, 2010. С. 21–32.
- Рашид ад-Дин, 1952 — *Рашид ад-Дин.* Сборник летописей. Т.1. Книга I. Пер. с перс. О. И. Смирновой. Ред. и прим. А. А. Семенова. Ленинград: АН СССР, 1952. 299 с.
- Турикешев, Данукалова, 2018 — *Турикешев Г. Т.-Г., Данукалова Г. А.* Геоморфологические особенности Юрюзанско-Айской равнины (Южное Предуралье) // Геологический вестник УФИЦ ИГ РАН. №1. Уфа. 2018. 164 с.
- Юсупов и др., 2016 — *Юсупов Ю. М., Схалыхо Р. А., Агджоян А. Т., Асылгужин Р. Р., Рыскулов Р. М., Сабитов Ж. М., Жабагин М. К., Богунов Ю. В., Дибирова Х. Д., Балановская Е. В.* Родовые объединения северо-восточных башкир в свете данных геногеографии (по полиморфизму Y-хромосомы) // Вестник Академии наук Республики Башкортостан, 2016. Т. 21. №4. С.16–26.
- Damgaard et al., 2018 — *Damgaard, P. B., Marchi, N., Rasmussen, S. et al.* 137 Ancient human genomes from across the Eurasian steppes // Nature, 2018. Т.557, No. 7705. P. 369–374.
- Mari Järve et al., 2019 — *Mari Järve, Lehti Saag, Christiana Lyn and all.* Shifts in the Genetic Landscape of the Western Eurasian Steppe Associated with the Beginning and End of the Scythian Dominance // Current Biology. Vol. 29, Iss. 22. 2019. P. 2430–2441.

CONTENTS

HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Karimov M., Nasyrov M., Rakhmetullin E. THE LIFE OF SHAKARIM HAJI DURING THE SOVIET PERIOD: IN MEMORIES AND SOURCES	950
Sabitov Zh., Karatayev A. A. ABU SAID JANIBEK KHAN IN THE 1430S–1450S: NEW EVIDENCE FROM CHINESE SOURCES	966
Tylakhmetova A. S., Beisembayeva A. R., Tepkeev V. T. THE SOURCE BASE FOR THE STUDY OF THE LIFE AND STATE ACTIVITIES OF ABILMAMBET KHAN.....	980
Shabambayeva A. G., Abdrakhmanov B. N., Sadykova A. M. HISTORICAL DISCOURSE IN THE WORKS OF A. ZH. MASHANOV	995

HISTORY

Akhmetova G. M. THE MERCHANT CLASS AND TRADE RELATIONS OF NORTHEASTERN KAZAKHSTAN	1009
Dyusenova N. K. KAZAKH SOVIET MANAGERIAL ELITE DURING COLLECTIVIZATION IN KAZAKHSTAN	1027
Kuanbay O. B., Apendiyev T. A. JAPAN'S XIX CENTURY FAMILY REGISTRATION AND POPULATION CENSUS SYSTEM FEATURES (BASED ON ARCHIVE DOCUMENTS FROM THE MEIJI PERIOD)	1042
Mussagaliyeva A. S., Kozybayeva M. M. DISCUSSIONS ON THE ANCIENT AND MEDIEVAL HISTORY OF KAZAKHSTAN DURING THE DISCUSSION OF THE ACADEMIC PUBLICATION "HISTORY OF THE KAZAKH SSR" IN THE 1950S	1060
Nurtazina N. D. THE REVIVAL OF SUFISM IN KAZAKHSTAN: SAID KURBANALI HAZRAT ISHAN (AKHMEDOV) AND HIS LEGACY	1078
Primkulova G., Sandybaeva A., Tastanbekov M. CULT AND RITUAL STRUCTURES OF TURKESTAN: HISTORICAL AND ARCHITECTURAL ANALYSIS OF UNDERGROUND COMPLEXES (12th–19th CENTURIES).....	1100
Suleimenova D. K., Zhumabayeva A. A. THE ULUS OF JOCHI IN THE ERA OF THE BLACK DEATH.....	1117
Teleuova E. T., Sabol S. "BEYOND TERMS AND BEYOND RULES": IMPERIAL AUTHORITIES AND THE MUSLIM CLERGY OF THE STEPPE KRAI DURING THE 1910 CHOLERA EPIDEMIC.....	1128
Tretyakova M. S. THE ECONOMIC ACTIVITY OF ASHKENAZI JEWISH WOMEN IN THE STEPPE REGION AT THE TURN OF THE TWENTIETH CENTURY	1143
Wang Y., Tuleshova U. Zh. RUSSIAN COLONIZATION OF THE KAZAKH STEPPE: RUSSIAN, KAZAKH, WESTERN, AND CHINESE HISTORIOGRAPHICAL PERSPECTIVES ON IMPERIAL EXPANSION AND COLONIAL TRANSFORMATION	1155

ANTHROPOLOGY

Ganiyeva A. S., Shulga V. A., Sakenov S. K. ARCHAEOLOGY OF TRADITIONAL KAZAKH WINTER SETTLEMENTS IN NORTHERN SARYARKA: EVIDENCE FROM THE ZHABAY WINTERING SITE.....	1175
Yergali G., Kalysh A. B. WEDDING RITUALS OF THE KAZAKHS OF CENTRAL KAZAKHSTAN: PRESERVATION OF TRADITIONS AND REGIONAL FEATURES.....	1193
Krasnobayeva N. L., Sarsembayeva G. A., Kassenova A. Zh. FEATURES OF THE POPULATION SETTLEMENT SYSTEM IN EAST KAZAKHSTAN REGION IN THE LATE XIX–XX CENTURIES: AN ETHNODEMOGRAPHIC PERSPECTIVE	1205
Khabibullin E. I., Asylguzhin R. R. ETHNOGENESIS OF THE BASHKIRS OF THE AY-YURYUZAN INTERFLUVE IN THE CONTEXT OF THE GOLDEN HORDE HERITAGE: AN INTERDISCIPLINARY ANALYSIS.....	1227

МАЗМҰНЫ

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ

Каримов М., Насыров М., Рахметуллин Е. КЕҢЕСТІК ҚУДАЛАУ КЕЗЕҢІНДЕГІ ШӘКӘРІМ ҚАЖЫ ӨМІРІ: ЕСТЕЛІКТЕР МЕН ДЕРЕКТЕРДЕ	950
Сабитов Ж., Қаратаев Ә. ӘБУСАИД ЖӘНІБЕКХАН 1430–1450 ЖЫЛДАРЫ: ҚЫТАЙ ДЕРЕК КӨЗДЕРІНДЕГІ ЖАҢА МӘЛІМЕТТЕР	966
Тылахметова А. С., Бейсембаева А. Р., Тепкеев В. Т. ӨБІЛМӘМБЕТХАННЫҢ ӨМІРІ МЕН МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТІН ЗЕРТТЕУ ДІН ДЕРЕКТІК НЕГІЗІ	980
Шабамбаева А. Г., Абдрахманов Б. Н., Садыкова А. М. А. Ж. МАШАНОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТАРИХИ ДИСКУРС	995

ТАРИХ

Ахметова Г. М. СОЛТҮСТІК-ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӨПЕСТЕР МЕН САУДА БАЙЛАНЫСТАРЫ	1009
Дюсенова Н. К. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЖЫМДАСТЫРУ КЕЗІНДЕГІ ҚАЗАҚТЫҢ КЕҢЕСТІК БАСҚАРУШЫ ЭЛИТАСЫ	1027
Қуанбай О. Б., Әпендиев Т. Ә. ЖАПОНИЯНЫҢ ХІХ ҒАСЫРДАҒЫ ОТБАСЫН ТІРКЕУ МЕН ХАЛЫҚТЫ ЕСЕПКЕ АЛУ ЖҮЙЕСІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (МЭЙДЖИ ДӘУІРІ АРХИВТІК ҚҰЖАТТАРЫ НЕГІЗІНДЕ)	1042
Мұсағалиева А. С., Қозыбаева М. М. 1950-ЖЫЛДАРЫ «ҚАЗАҚ КСР ТАРИХЫ» АКАДЕМИЯЛЫҚ БАСЫЛЫМЫН ДАЙЫНДАУ ЖӘНЕ ТАЛҚЫЛАУ БАРЫСЫНДА ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТАРИХЫНА ҚАТЫСТЫ ПІКІРТАЛАСТАР	1060
Нұртазина Н. Д. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ СОПЫЛЫҚТЫҢ ҚАЙТА ӨРЛЕУІ: САИД ҚҰРБАНӘЛІ ХАЗІРЕТ ИШАН (АХМЕДОВ) ЖӘНЕ ОНЫҢ МҰРАСЫ	1078
Примкулова Г., Сандыбаева А., Тастанбеков М. ТҮРКІСТАННЫҢ ДІНИ-ҒҰРЫПТЫҚ СӘУЛЕТ ЕСКЕРТКІШТЕРІ: ХІІ–ХІХ ҒҒ. ЖЕРАСТЫ КЕШЕНДЕРІНІҢ ТАРИХИ-СӘУЛЕТТІК ТАЛДАУ	1100
Сүлейменова Д. Қ., Жумабаева Ә. Ә.	1117
Телеуова Э. Т., Сабоп С. «МЕРЗІМНЕН БҰРЫН ЖӘНЕ ЕРЕЖЕДЕН ТЫС»: 1910 ЖЫЛҒЫ ТЫРЫСҚАҚ ІНДЕТІ КЕЗІНДЕГІ ДАЛА ӨЛКЕСІНІҢ ИМПЕРИЯ БИЛГІ МЕН МҰСЫЛМАН ДІНБАСЫЛАРЫ	1128
Третьякова М. С. ХІХ–ХХ ҒАСЫРЛАР ТОҒЫСЫНДАҒЫ ДАЛАЛЫҚ АЙМАҚТАҒЫ АШКЕНАЗИ ЕВРЕЙ ӨЙЕЛДЕРІНІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІ	1143
Ятин Ван, Тулешова Ұ. Ж. РЕСЕЙДІҢ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫН ОТАРЛАУЫ: ИМПЕРИЯЛЫҚ ЭКСПАНСИЯ МЕН ОТАРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯНЫҢ ТАРИХНАМАСЫ	1155

АНТРОПОЛОГИЯ

Ганиева А. С., Шульга В. А., Сакенов С. Қ. СОЛТҮСТІК САРЫАРҚАДАҒЫ ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚЫСТАУЛАРЫНЫҢ АРХЕОЛОГИЯСЫ: ЖАБАЙ ҚЫСТАУЫ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕГІ ЗЕРТТЕУ	1175
Ерғали Г., Қалыш А. Б. ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ҮЙЛЕНУ ҒҰРЫПТАРЫ: ДӘСТҮРДІҢ САҚТАЛУЫ ЖӘНЕ АЙМАҚТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	1193
Краснобаева Н. Л., Сарсембаева Г. А., Касенова А. Ж. ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ ХІХ ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ – ХХ Ғ. ҚОНЫСТАНДЫРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ: ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ АСПЕКТІ	1205
Хабибуллин Э. И., Асылгузин Р. Р. АЛТЫН ОРДА МҰРАСЫ КОНТЕКСТІНДЕГІ АЙ-ЮРЮЗАН ӨЗЕНАРАЛЫҚ БАШҚҰРТТАРЫНЫҢ ЭТНОГЕНЕЗІ: ПӘНАРАЛЫҚ ТАЛДАУ	1227

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Каримов М., Насыров М., Рахметуллин Е. ЖИЗНЬ ШАКАРИМА КАЖЫ В ПЕРИОД СОВЕТСКИХ РЕПРЕССИЙ: В ВОСПОМИНАНИЯХ И ИСТОЧНИКАХ	950
Сабитов Ж., Каратаев А. А. АБУ САИД ЖАНИБЕК-ХАН В 1430–1450-Х ГГ.: НОВЫЕ ДАННЫЕ КИТАЙСКИХ ИСТОЧНИКОВ	966
Тылахметова А. С., Бейсембаева А. Р., Тепкеев В. Т. ИСТОЧНИКОВАЯ БАЗА ИССЛЕДОВАНИЯ ЖИЗНИ И ГОСУДАРСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АБИЛМАМБЕТ-ХАНА	980
Шабамбаева А. Г., Абдрахманов Б. Н., Садыкова А. М. ИСТОРИЧЕСКИЙ ДИСКУРС В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ А.Ж. МАШАНОВА	995

ИСТОРИЯ

Ахметова Г. М. КУПЕЧЕСТВО И ТОРГОВЫЕ СВЯЗИ СЕВЕРО-ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА	1009
Дюсенова Н. К. КАЗАХСКАЯ СОВЕТСКАЯ УПРАВЛЕНЧЕСКАЯ ЭЛИТА В ПЕРИОД КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ В КАЗАХСТАНЕ	1027
Куанбай О. Б., Апендиев Т. А. ОСОБЕННОСТИ СИСТЕМЫ СЕМЕЙНОГО УЧЕТА И ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕНИЯ В ЯПОНИИ XIX ВЕКА (НА ОСНОВЕ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ ЭПОХИ МЭЙДЗИ)....	1042
Мусагалиева А. С., Козыбаева М. М. ДИСКУССИИ ПО ДРЕВНЕЙ И СРЕДНЕВЕКОВОЙ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА В ХОДЕ ОБСУЖДЕНИЯ АКАДЕМИЧЕСКОГО ИЗДАНИЯ «ИСТОРИЯ КАЗАХСКОЙ ССР» В 1950-Х ГГ.	1060
Нургазина Н. Д. ВОЗРОЖДЕНИЕ СУФИЗМА В КАЗАХСТАНЕ: САИД КУРБАНАЛИ ХАЗРАТ ИШАН (АХМЕДОВ) И ЕГО НАСЛЕДИЕ.....	1078
Примкулова Г., Сандыбаева А., Тастанбеков М. КУЛЬТОВО-РИТУАЛЬНЫЕ СООРУЖЕНИЯ ТУРКЕСТАНА: ИСТОРИКО-АРХИТЕКТУРНЫЙ АНАЛИЗ ПОДЗЕМНЫХ КОМПЛЕКСОВ XII–XIX ВВ. .	1100
Сулейменова Д. К., Жумабаева А. А. УЛУС ДЖУЧИ В ЭПОХУ «ЧЁРНОЙ СМЕРТИ».....	1117
Телеуова Э. Т., Сабоп С. ««ВНЕ СРОКА И ВНЕ НОРМЫ»: ИМПЕРСКАЯ ВЛАСТЬ И МУСУЛЬМАНСКОЕ ДУХОВЕНСТВО СТЕПНОГО КРАЯ В ПЕРИОД ЭПИДЕМИИ ХОЛЕРЫ 1910 ГОДА	1128
Третьякова М. С. ЭКОНОМИЧЕСКАЯ АКТИВНОСТЬ АШКЕНАЗСКИХ ЕВРЕЕК В СТЕПНОМ КРАЕ НА РУБЕЖЕ XIX–XX ВВ.	1143
Ван Я., Тулешова У. Ж. РОССИЙСКАЯ КОЛОНИЗАЦИЯ КАЗАХСКОЙ СТЕПИ: РОССИЙСКИЕ, КАЗАХСКИЕ, ЗАПАДНЫЕ И КИТАЙСКИЕ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЕ ПЕРСПЕКТИВЫ ИЗУЧЕНИЯ ИМПЕРСКОЙ ЭКСПАНСИИ И КОЛОНИАЛЬНОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ.....	1155

АНТРОПОЛОГИЯ

Ганиева А. С., Шульга В. А., Сакенов С. К. АРХЕОЛОГИЯ ТРАДИЦИОННЫХ КАЗАХСКИХ ЗИМОВОК СЕВЕРНОЙ САРЫАРКИ: МАТЕРИАЛЫ ИССЛЕДОВАНИЯ КЫСТАУ ЖАБАЙ.....	1175
Ергали Г., Калыш А. Б. СВАДЕБНОЙ ОБРЯДЫ КАЗАХОВ ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА: СОХРАНЕНИЕ ТРАДИЦИЙ И РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ	1193
Краснобаева Н. Л., Сарсембаева Г. А., Касенова А. Ж. ОСОБЕННОСТИ СИСТЕМЫ РАССЕЛЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА В КОНЦЕ XIX–XX ВВ.: ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ	1205
Хабибуллин Э. И., Асылгузин Р. Р. ЭТНОГЕНЕЗ БАШКИР АЙСКО-ЮРЮЗАНСКОГО МЕЖДУРЕЧЬЯ В КОНТЕКСТЕ ЗОЛОТООРДЫНСКОГО НАСЛЕДИЯ: МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЙ АНАЛИЗ	1227

ASIAN JOURNAL "STEPPE PANORAMA"

2026. 13(4)

Бас редактор:

Қабылдинов З. Е.

Компьютерде беттеген:

Ағзам Р. Р.

Құрылтайшысы және баспагері:

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті

Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Журнал сайты: <https://ajspiie.com>

Ш. Ш. Уәлиханов ат. ТжЭИ басылған:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй